

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РАДЧЕНКО НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 336.77-021.51(477.4/.6)(091)"19/20"

**ДИСЕРТАЦІЯ
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ
УСТАНОВ НА ДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ХАРАКТЕРИСТИКА, СИСТЕМАТИЗАЦІЯ,
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

07.00.06

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни
03 Гуманітарні науки (032 – Історія та археологія)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. М. Радченко

Науковий консультант: Войцехівська Ірина Нінелівна, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Радченко Н. М. Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: характеристика, систематизація, інформаційний потенціал. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка» МОН України.

Дисертація присвячена характеристиці, систематизації та аналізу комплексу різних за характером та походженням джерел з історії виникнення, становлення та розвитку кредитно-банківської справи Наддніпрянської України у другій половині XIX – початку XX ст. та виявленню їх інформаційного потенціалу.

Охарактеризовано та сформовано комплекс джерел з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України досліджуваного періоду та проведено їхню класифікацію. В основу поділу покладено критерій функціонального призначення документу: а) законодавчо-нормативні акти та документи регулювання кредитно-банківською системою (законодавчі документи, які регулювали кредитно-банківську справу у Російській імперії; документи правоохоронних та судово-слідчих органів управління; розпорядчо-виконавчі документи губернських та земських органів влади в кредитно-банківській справі); б) діловодна документація кредитних та банківських установ (внутрішня документація, яка створюється у процесі щоденної управлінської діяльності: журнал, меморіал, касова книга, головна книга, книга відсотків, книга комісій та інші; облікова документація); в) статистична документація (публічна фінансова звітність банків та установ дрібного кредитування; статистичні видання Центрального статистичного комітету та відомчих установ; губернська і земська статистика; статистичні публікації громадських фінансових організацій);

г) загальноросійські та місцеві періодичні видання, які виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. (громадсько-політична і спеціалізована фахова періодика та суспільно-літературні часописи); г) джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи, некрологи).

Визначено, що кожна структурна частина комплексу документальних матеріалів має свої особливості висвітлення історії діяльності українських банків і кредитних установ у другій половині XIX – на початку XX ст. У сукупності вони дають максимальний інформаційний зріз ставлення державних і суспільних інституцій до кредитно-банківської справи.

Доведено, що розгляд нормативно-правових актів, діловодних матеріалів місцевих органів влади, судово-слідчих документів і матеріалів діловодства правоохоронних органів у комплексі і співставленні дозволяють висвітлити процес становлення та систему організації кредитної справи Наддніпрянської України, що була для неї притаманна у другій половині XIX – на початку XX ст. Комплекс залучених документів свідчить про пріоритетність питань державного кредитування та питань банківського сектору. Установам дрібного кредитування практично до середини 90-х рр. XIX ст. приділялася незначна увага як на рівні державної, так і місцевої влади. Представлені документи дозволили прослідкувати еволюцію законодавства щодо кредитно-банківської сфери. Проведений аналіз різновидів документів дав можливість визначити вплив європейської традиції (німецького, французького та італійського законодавства) на діяльність банківських та кредитних установ та еволюцію законодавчих норм Російської імперії.

Виявлено напрями діяльності банків та установ дрібного кредитування, які були об'єктом посиленої уваги та контролю з боку держави. Одним із таких суб'єктів була єврейська етнічна спільнота. Розглянуті документи містять інформацію стосовно «єврейського питання», що доволі гостро стояло у кредитно-банківській галузі наприкінці XIX – початку XX ст.

Проаналізовано судово-слідчі документи, зміст яких дозволив з'ясувати категорії суперечок, у яких брали або змушені були брати участь банки та кредитні заклади. Доведено, що основними видами злочинних посягань у кредитно-банківській сфері були: самовільне захоплення влади та складання фальшивих наказів та інших розпорядчих документів; протизаконні дії посадових осіб під час зберігання та управління ввіреним їм майном; службові підробки; порушення законодавства у сфері кредитування; смертовбивство; розбій; шахрайство; привласнення і розтрата чужого майна; злочин по зобов'язанням.

Документальні матеріали першої групи дають можливість скласти уявлення про діяльність кредитно-банківських установ в Наддніпрянській Україні у досліджуваній період, визначити їхню роль та внесок у економічний розвиток українських земель, виявити головні напрями розвитку, проблеми галузі, виокремити постаті людей причетних до її становлення,

Разом із тим, відзначено, що вивчення історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. лише на основі аналізу нормативно-правових документів неможливе, оскільки документальні матеріали цієї групи відображають лише офіційний підхід до організації кредитної справи та демонструють позицію держави в цьому питанні. Вони не дозволяють повністю розкрити практичну щоденну роботу банків та установ дрібного кредитування, її результати та наслідки. Отже, використання цієї класифікаційної групи джерел буде доцільним лише у комплексі з іншими матеріалами.

Доведено, що джерельні матеріали другої групи представляють собою значний і добре збережений комплекс документів, що охоплює період з 1850 до 1917 р. Встановлено, що характерною особливістю ділових матеріалів банків та установ дрібного кредитування є їхня подібність. З'ясовано, що інформація, яка міститься у даних джерелах дозволяє дослідити рівень розвитку кредитно-банківської сфери Наддніпрянської України досліджуваного періоду, визначити найбільш пріоритетні напрями в її діяльності.

Реконструйовано процес документообігу банків та установ дрібного кредитування. Визначено, що документи відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загальноекономічної кон'юнктури. Будь-яка операція, що була проведена фінансовою установою мала бути ретельно оформленою і детально зафіксованою, адже могла стати предметом перевірки з боку відповідних державних органів чи структур банківської системи. Підкреслено, що аналіз документів з канцелярії генерал-губернатора засвідчив, що однією із найбільш актуальних проблем, з якими стикалися банки на той час і які викликали серйозні проблеми у їхній діяльності, була саме відсутність правильного ведення банківської документації або хибний підхід у її організації.

Встановлено, що допомогу кредитним товариствам у плані забезпечення їхньої діяльності документаційним супроводом надавали тогочасні Союзи та Спілки кредитних товариств. Саме вони взяли на себе методичне забезпечення роботи ощадно-позичкових та кредитних товариств.

З'ясовано, що основним джерелом статистичної інформації з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України були: фінансові звіти, статистичні довідки, таблиці, статистичні щорічники й збірники, періодичні видання і окремі статистичні роботи. Встановлено, що найбільш повно статистична інформація зберіглася у публічній фінансовій звітності банків та установ дрібного кредитування, формування якої відбувалося протягом 1860 – 1870-х рр. На її створення вплинули і комерційна практика, і російське законодавство із цілеспрямованою політикою Міністерства фінансів. Уніфікація інформації у звітах за основними групами балансових рахунків дозволяє порівнювати операції різних установ. Показники публічної фінансової звітності слугують не лише для репрезентації роботи однієї установи, а й для оцінки діяльності всієї галузі. Дані фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загальноекономічної кон'юнктури.

Охарактеризовано особливості статистичних матеріалів як історичного джерела, з'ясовано, що статистичні дані, розміщені у виданнях Центрального

статистичного комітету Міністерства фінансів та публікації кооперативних союзів містять інформацію про найбільші кредитно-банківські установи на території українських губерній, в тому числі про діяльність контор і відділень державних кредитних установ; земська статистика, у свою чергу, зосереджена на місцевій мережі банків та товариств дрібного кредитування. Доведено, що статистичні дані вирізняються особливою точністю та максимально повно відтворюють реальну картину фінансових справ установ. Матеріали, що подаються у збірниках, подібні і тому легко дозволяють зіставляти дані.

Проаналізований цифровий матеріал дав можливість змоделювати процес ставлення до банків та кредитних установ усіх соціальних прошарків суспільства: дворянства, буржуазії, селянства; прослідкувати вплив окремих особистостей на еволюцію кредитно-банківської галузі у загальноімперському масштабі в особі Міністра фінансів, а у місцевому – генерал-губернатора, губернатора, іноді окремого благодійника чи мецената; виокремити постаті державних та громадських діячів, які впливали на створення чи розвиток банківських і кредитних установ України. У результаті було упорядковано перелік (605 прізвищ) діячів кредитно-банківської сфери. Переважно це особистості, які стояли на чолі інституцій чи входили до складу керівництва установою.

Встановлено, що важливим джерелом з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України у досліджуваний період є загальноросійські та місцеві періодичні видання, які виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. Окреслено жанри публікацій, які переважали в тогочасній пресі: а) нормативно-правові акти та їхнє обговорення, інформаційні матеріали про діяльність вищих та місцевих державних органів різного рівня; б) аналітичні огляди стану кредитно-банківської галузі або діяльності окремих установ; в) інформаційні повідомлення, рекламні оголошення.

Розглянуто особливості публікацій періодичних видань як історичного джерела з історії кредитно-банківської справи. Відповідно у всіх періодичних виданнях є аналітичні огляди та інформаційні повідомлення, однак, якщо у

«Губернских ведомостях» перші публікувалися не часто, а інформаційні повідомлення практично у кожному номері, то у суспільно-літературній періодиці навпаки переважають аналітичні огляди, а складова інформаційних повідомлень є незначною. Різним також є підхід до висвітлення законодавчої ініціативи держави. Якщо громадсько-політичні видання лише подавали текст нормативно-правових актів або цитували їх, то на сторінках кооперативної преси або «Вестника Европы» велася дискусія стосовно їхньої значимості чи навіть доцільності. Виокремлено наявні відмінності у тематиці публікацій. Зокрема, важливим джерелом інформації є друк публічної фінансової звітності, наявної на сторінках суспільно-політичних видань, а також методичні рекомендації стосовно діяльності кредитних кооперативних установ, яку уміщували власне кооперативні видання. Встановлено, що усі види періодики мають свою специфіку: громадсько-політичні видання розкривають переважно історію місцевих банківських та кредитних закладів; кооперативна преса висвітлює теорію та практику кредитно-банківської діяльності Наддніпрянської України; суспільно-літературні журнали використовували друковане слово як засіб осмислення і пропаганди ліберальних поглядів та вираження суспільної думки в банківській сфері.

Доведено, що матеріали преси містять багатий фактологічний матеріал: назви банків та установ дрібного кредитування; їхні адреси та розклад роботи; щомісячні, піврічні та щорічні баланси і звіти; постаті керівників; питання, які висувалися на загальних зборах; час проведення аукціонів тощо.

Всебічно проаналізовано джерела особового походження, написані на основі особистого життєвого досвіду авторів, їх безпосереднього знайомства з діяльністю банків та установ дрібного кредитування Наддніпрянської України. До аналізу залучено мемуари, щоденники, листи, некрологи. Виділено дві групи джерел особового походження: матеріали фінансистів та державних посадовців; матеріали громадських діячів та вчених. Встановлено відмінності між ними – якщо мемуари та листи банкірів та державних діячів розкривають історію банківської справи з боку державної політики, історії окремих установ чи ролі у

цій сфері банкірів, то спогади та щоденники громадських діячів та вчених дають переважно інформацію щодо окремого фахівця та інколи відображають ставлення суспільних кіл до кредитних установ. Доведено, що саме ці джерела дають унікальну репрезентативну інформацію.

Сформований джерельний комплекс дозволив простежити особливості соціально-економічного розвитку різних українських регіонів, виявити ті його тенденції, які найбільш цікавили фінансовий світ та його провідні центри: Київ, Одесу, Харків, Катеринослав.

Детальний аналіз обставин створення та причин формування кожної групи джерел дав змогу визначити інформаційну цінність джерельного комплексу, його потенціал та особливості. Поєднання і співставлення різних за походженням, видом і формою джерел у дослідженні дозволило: а) відтворити структуру установ кредитно-банківської мережі Наддніпрянської України, яка складається з державних, громадських та приватних закладів, які діяли на території українських губерній у період 1850 – 1917 рр. із зазначенням назв, адреси, часу їх діяльності: банків – 596; установ дрібного кредитування – 759; б) реконструювати процес проведення фінансових операцій банківських та кредитних установ у різні періоди та встановити їхнє документаційне забезпечення; в) простежити основні напрями банківської діяльності, визначити основні та другорядні операції, з'ясувати яким з них надавалося найбільшого значення, а які поступово втрачали свою актуальність.

Доведено, що кожне з охарактеризованих у дисертаційній роботі джерел має різну інформаційну насиченість та потенціал. Проаналізовані матеріали висвітлюють різнобічні аспекти діяльності кредитно-банківських установ в Наддніпрянській Україні у досліджуваний період. Матеріали центральної, виконавчої та судової влади представляють позиції владних органів щодо розбудови фінансової галузі. Внутрішня діловодна документація розкриває діяльність самих кредитно-фінансових установ. Статистика, в свою чергу, надає всьому джерельному комплексу необхідну метричну складову, періодика

висвітлює позицію громадськості, а мемуарні праці деталізують ті тонкощі і особливості роботи установ, які не потрапляли до офіційних джерел. Отже, для повноцінного розкриття проблеми, яка вивчається, важливим є комплексний аналіз усіх видів джерел.

Ключові слова: кредитно-банківські установи, нормативно-правові акти, діловодна документація, статистичні джерела, періодичні видання, мемуарна література.

ANNOTATION

Radchenko N. The sources of the history of credit and banking institutions of Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries: characteristics, systematization, information potential. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation scientific degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.06. – Historiography, source studies and special historical disciplines. – Taras Shevchenko National University of Kyiv MES of Ukraine.

The dissertation is devoted to the characteristic, systematization and a complex analysis of different sources from the history of origin, formation and development of credit and banking of Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. and identifying their information potential.

The complex of sources of the history of credit and banking institutions of Dnieper Ukraine of the studied period is characterized and formed and their classification is carried out. Basically is used criterion of functional purpose of the document: a) legislative and regulatory acts and documents of regulating the credit and banking system (legislative documents which regulated the credit and banking business in the Russian Empire; documents of law enforcement and forensic investigators governments; administrative and executive documents of provincial and territorial authorities in credit and banking affairs); clerical documentation of credit and banking institutions (internal documentation created in the course of daily management

activities: magazine, memorial, cash book, general ledger, profit book, commission book and others; accounting documentation); c) statistical documentation (public financial reporting of banks and small credit institutions; statistical publications of the Central Statistical Committee and departmental institutions; provincial and territorial statistics; statistical publications of public financial organizations); d) Russian and local periodicals, which were published in the second half of the nineteenth – early twentieth century (socio-political and specialized professional periodicals and socio-literary magazines); e) sources of personal origin (memoirs, diaries, letters, obituaries).

It is determined that each structural part of the complex of documentary materials has its own features of coverage of the history of Ukrainian banks and credit institutions in the second half of the XIX – early XX centuries. In total, they give the maximum information slice of the attitude of state and public institutions to the credit and banking business.

It was proved, that consideration of normative legal acts, office materials of local authorities, forensic documents and law enforcement documents, in a complex and comparison allow to cover process of formation and system of the organization of credit business of the Dnieper Ukraine, which was characterized in the second half of the XIX – early XX century. The complex of involved documents indicates the priority of public lending and banking sector issues. It was give attention, to small lending institutions to the middle of – 90's of the XIX century abreast state and local authorities. The presented documents allowed to follow the evolution of the legislation on the credit and banking sphere. The analysis of the types of documents made it possible to determine the influence of European tradition (German, French and Italian legislation) on the activities of banking and credit institutions and the evolution of legislation of the Russian Empire.

The directions of activity of banks and small credit institutions, which were the object of increased attention and control by the state, were identified. The considered documents contain information on the "Jewish question", which was quite acute in the credit and banking industry in the late nineteenth – early twentieth century. It was analyzed, forensic documents, the content of which allowed, to clarify the categories of

disputes in which banks and credit institutions took part or were forced to take part. It is proved, that the main types of criminal encroachments in the credit and banking sphere were: unwarranted seizure authority and drawing up false orders and other administrative documents; illegal actions of officials during storage and management of the property entrusted to them; official forgeries; violation of the law in the field of lending; murder; brigandage; fraud; appropriation and embezzlement; crime of obligations.

Documentary materials of the first group provide an opportunity to get an idea of the activities of credit and banking institutions in the Dnieper Ukraine during the study period, to determine their role and contribution to the economic development of Ukrainian lands, to identify the main directions of development, industry problems, to separate people involved in its formation.

However, it is noted that the study of the history of credit and banking institutions of the Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Only on the basis, of the analysis of normative-legal documents it is impossible, as the documentary materials of this group reflect only the official approach to the organization of the credit business and demonstrate the position of the state in this matter. They do not allow, fully to reveal the practical daily work of banks and small credit institutions, its results and consequences. Therefore, the use of this classification group of sources will be appropriate only in combination with other materials.

It is proved, that the source materials of the second group are a significant and well-preserved complex of documents covering the period from 1850 to 1917. It is established, that a characteristic feature of office materials of banks and small credit institutions is their similarity. It was found, that the information contained in these sources allows us to investigate the level of development of the credit and banking sector of Dnieper Ukraine in the study period, identify the most priority areas in its activities.

The process of document circulation of banks and small credit institutions has been reconstructed. It is determined, that the documents reflect the main trends in the

development of the credit and banking system and the general economic situation. Any operation, which was conducted by a financial institution, had to be designed and recorded in detail, because it could be subject to inspection by the relevant government or structures of the banking system. Emphasized, that an analysis of documents from the Office of the Governor-General testified, that, one of the most topical problems, with which banks were faced, and which caused serious problems in their activities, it was the lack of proper maintenance of banking records or the wrong approach in its organization.

It was established, that assistance to credit societies in terms of providing their activities with documentation support was provided by the then Unions and Unions of Credit Societies. They are took over the methodological support of the work of savings and loan and credit societies.

It was found, that the main source of statistical information of the history of credit and banking institutions of Dnieper Ukraine were: financial reports, statistical reports, tables, statistical yearbooks and collections, periodicals and individual statistical works. It is established, that the most complete statistical information is preserved in the public financial statements of banks and small credit institutions, the formation of which took place during the 1860s and 1870s. The commercial practice and Russian legislation with a purposeful policy of the Ministry of Finance, influenced on it's creation. Unification of information in the reports by major groups of balance accounts allows to compare the operations of different institutions. Indicators of public financial reporting serve not only to represent the work of one institution, but also to evaluate the activities of the entire industry. The financial reporting data reflect the main development trends of the credit and banking system and the general economic situation.

Characteristics of statistical materials as a historical source, are characterized. It was found, that the statistical data published in the publications of the Central Statistical Committee of the Ministry of Finance and publications of cooperative unions contain information about the largest credit and banking institutions in the Ukrainian provinces,

including the activities of offices and state branches of credit institutions; provincial statistics, concentrate on the local network of banks and small credit societies. It is proved, that the statistical data are particularly accurate and fully reproduce the real picture of financial affairs of institutions. The materials are presented in the collections are similar and therefore easy to compare data. The analyzed digital material made it possible to model the process of attitude to banks and credit institutions of all social strata of society: aristocracy, the bourgeoisie, the peasantry; to follow the influence of individuals on the evolution of the credit and banking industry on an imperial scale in the person of the Minister of Finance. In the local – the governor-general, the governor, sometimes a separate benefactor or promoter; to single out the figures of statesmen and public figures who influenced the creation or development of banking and credit institutions of Ukraine. As a result, the list of (605 surnames) of credit and banking figures was organized. Mostly these are individuals who headed the institutions or were part of the management of the institution.

It is established, that an important source on the history of credit and banking institutions of Dnieper Ukraine in the period under study are all-Russian and local periodicals, which were published in the second half of the nineteenth – early twentieth century. The genres of publications that prevailed in the press of that time are outlined: a) regulations and their discussion, information materials of the activities of higher and local government at various levels; b) analytical reviews of the state of the credit and banking industry or the activities of individual institutions; c) information messages, advertisements.

Features of periodical publications as a historical source of the history of credit and banking are considered. Accordingly, all periodicals have analytical reviews and information reports. However, if in the "Provincial Statements" the first were published infrequently, and information reports in almost every issue, in the socio-literary periodicals, on the contrary, analytical reviews predominate, and the component of information messages is insignificant. There is also a different approach to covering the state's legislative initiative. If socio-political publications only provided the text of

normative legal acts or quoted them, the pages of the cooperative press or the 'Herald of Europe' discussed their significance or even expediency. The existing differences in the subject of publications are highlighted. In particular, an important source of information is the printing of public financial statements available on the pages of socio-political publications, as well as guidelines for the activities of credit cooperatives, which actually contained the cooperative publications. It is established, that all types of periodicals have their own specifics: socio-political publications reveal mainly the history of local banking and credit institutions; the cooperative press covers the theory and practice of credit and banking activities of Dnieper Ukraine; socio-literary magazines used the printed word as a means of understanding and propagating liberal views and expressing public opinion in the banking sphere. It is proved, that the materials of the press contain rich factual material: the names of banks and small lending institutions; their addresses and work schedule; monthly, semi-annual and annual balance sheets and reports; figures of leaders; raised issues at the general meeting; time of auctions, etc.

Sources of personal origin, which were written on the basis of personal life experience of the authors, their direct acquaintance with the activities of banks and small credit institutions of Dnieper Ukraine, are comprehensively analyzed. Memoirs, diaries, letters, obituaries are involved in the analysis. There are two groups of sources of personal origin: materials of financiers and government officials; the materials of public figures and scientists. The differences between them are established. If the memoirs and letters of bankers and statesmen, reveal the history of banking in terms of public policy, the history of individual institutions or the role of bankers in this sphere, then the memoirs and diaries of public figures and scientists, mostly give information about an individual specialist and sometimes reflect the attitude of public circles to credit institutions. It is proved, that these sources give unique representative information.

The formed source complex allowed to follow features of social and economic development of various Ukrainian regions, to reveal those tendencies which were most

interesting to the financial world and its leading centers: Kyiv, Odessa, Kharkiv, Katerynoslav.

A detailed analysis of the creation circumstances and the reasons of the formation of each source group made it possible to determine the value information of the source complex, its potential and features. The combination and comparison of different sources, types and forms of sources in the study allowed: a) to recreate the structure of institutions of the credit and banking network of Dnieper Ukraine, which consists of public and private institutions that operated in the Ukrainian provinces during the period 1850 – 1917, indicating the names, addresses, times of their activities: banks – 596; small credit institutions – 759; b) to reconstruct the process of conducting financial operations of banking and credit institutions in different periods and to establish their documentation; c) to follow the main directions of banking activity, to determine the main and secondary operations, to find out which of them was given the greatest importance, and which gradually lost their relevance.

It is proved, that each sources described in the dissertation has a different information, saturation and potential. It is analyzed, that the materials cover various aspects of the activity of credit and banking institutions in Dnieper Ukraine in the period under study. The materials of the central, executive and judicial branches represent the positions of the authorities of development financial sector. Internal business documentation discloses the activities of the credit and financial institutions. Statistics, provides the complex source with the necessary metric component, periodicals highlight the position of the public, and memoirs detail the subtleties and features of the work of institutions that did not fall into official sources. Therefore, to fully disclose the problem, which is studied, there is a comprehensive analysis of all types of sources.

Keywords: credit and banking institutions, regulations, business documentation, statistical sources, periodicals, memoir literature.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія – 1:

1. Радченко Н. Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Монографія. – Ужгород: Гражда, 2019. – 584 с.

Рец.: Борисова О. Нове видання з кредитно-банківського джерелознавства. Рецензія на книгу Радченко Н. М. Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Монографія. – Ужгород: Гражда, 2019. – 584 с. // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – К., 2019. – № 59. – С. 111-113.

Статті у наукових фахових виданнях України,

які входять до міжнародних наукометричних баз даних – 6:

1. Радченко Н. Кредитно-фінансові установи України середини XIX – початку XX ст. у працях дореволюційних дослідників // Вісник Маріупольського державного університету: Серія історія, політологія. / Гол. ред. К. Балабанов. – Маріуполь: «Видавничий відділ МДУ». – 2015. – Вип. 13-14. – С. 152-159.

2. Радченко Н. Фінансова публічна звітність кредитних установ як джерело з історії вивчення кредитно-банківської системи України (1850–1917 рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 118 (3). – С. 34-36.

3. Радченко Н. Кредитно-фінансові установи України середини XIX – початку XX ст. у працях сучасних українських і російських дослідників // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 131 (4). – С. 40-43.

4. Радченко Н. Законодавче регулювання кредитно-підприємницькою діяльністю єврейського населення на теренах України (кін. XIX – поч. XX ст.) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К., 2019. – № 57. – С. 56-60.

5. Радченко Н. Становлення кредитно-банківської системи Наддніпрянської України у мемуарах Є. Ламанського (1840–1890 рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 142 (3). – С. 140-143.

6. Радченко Н. Висвітлення діяльності кредитно-фінансових установ Наддніпрянської України в джерелах особового походження (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Історія». – Ужгород, 2019. – Вип. 2 (41). – С. 156-162.

Статті у наукових фахових виданнях України – 14:

1. Радченко Н. Фонди Державного архіву Луганської області як джерело з історії розвитку кредитно-фінансової системи України (2 половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Луганськ: Елтон-2, 2012. – № 18 (253). – С. 14-20.

2. Радченко Н. Історіографія вивчення становлення фінансово-кредитної системи України другої половини ХІХ ст. – 1917 р. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Луганськ: Елтон-2, 2012. – № 21 (256). – Ч. 2. – С. 16-25.

3. Радченко Н. Кооперативні видання 1881–1917 рр. як джерело із вивчення історії розвитку кредитно-фінансової системи України // Гілея: Науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 69 (№2). – С. 257-261.

4. Радченко Н. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії розвитку кредитних установ України (1850–1881 рр.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.34: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013. – С. 242-248.

5. Радченко Н. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії розвитку кредитних установ України (1881–1913 рр.) // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 74 (7). – С. 134-136.
6. Радченко Н. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії розвитку кредитних установ України (1850–1913 рр.) // Грані. Дніпропетровськ, 2013 р. – № 12 (104) грудень. – С. 101-107.
7. Радченко Н. Історія кредитних установ України на сторінках часопису «Вестник Европы» (1866–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред. І. Зуляка. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 180-184.
8. Радченко Н. Джерела статистичної інформації з історії розвитку кредитних установ України (2-а пол. ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. – № 7 (290) квітень. – С. 39-52.
9. Радченко Н. Кредитно-фінансові установи України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у працях радянських дослідників // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Ужгород: «Гражда», 2014. – № 8 (297) грудень. – С. 85-90.
10. Радченко Н. Становлення кредитно-фінансової системи України у мемуарах С. Ю. Вігте // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Ужгород: «Гражда», 2015. – № 4 (293) травень. – С. 77-85.
11. Радченко Н. Основні види банківських операцій та їх відображення у звітній документації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Вісник Луганського

національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Ужгород: «Гражда», 2016. – № 8 (305). – С. 114-118.

12. Радченко Н. Джерельна база дослідження історії становлення кредитно-банківської системи України (1850-1917 рр.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Ужгород: «Гражда», 2017. – № 6 (311) червень. – С. 89-95.

13. Радченко Н. Кредитно-банківська система України другої половини XIX – початку XX ст. у спогадах сучасників // Історичні і політологічні дослідження; Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2017. – №2(61). – С. 86-97.

14. Радченко Н. Регулювання діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України губернськими канцеляріями у другій половині XIX – на початку XX ст. // Сумська старовина: Всеукраїнський наук. істор. журнал / гол. ред. В. Нестеренко. – Суми: Сумський держ. ун-т, 2019. – Вип. LIII. – С. 31-39.

Статті в іноземних виданнях – 4:

1. Радченко Н. Делопроизводственные документы Канцелярии Киевского, Подольского и Волынского Генерал-губернатора как источник изучения истории кредитных учреждений Российской империи (1865–1914 гг.) // Наука Красноярья. – 2013. – № 6(11). – С. 17-30.

2. Радченко Н. Висвітлення історії кредитно-банківської системи України на сторінках журналу «Хуторянин» // Virtus. – 2016. – № 9, листопад. – С. 174-178.

3. Радченко Н. Кредитно-банківські установи України другої половини XIX ст. – 1917 рр. на сторінках імперської та місцевої преси // East European Research Allianc. – 2016. – № 5(9). – Ч. 4. – С. 22-25.

4. Радченко Н. Джерела статистичної інформації з історії розвитку кредитних установ України (1873–1918): видання Комітету з'їзду представників

акціонерних банків комерційного кредиту // *Evropský filozofický a historický diskurz*, 2018. – № 4 (грудень). – С. 31-35.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації – 2:

1. Радченко Н. Видання Центрального статистичного комітету Російської імперії як джерело з вивчення історії розвитку кредитних установ України (1866–1918) // *Тисячоліття/Millennia: Наук. щорічник. Випуск 2.* / Редколегія: Данилюк Д., Жулканич Н., Задорожний В., Капітан Л., Офіцинський Р. та ін. – Ужгород: «Гражда», 2015. – С. 68-75.

2. Радченко Н. Матеріали видань Губернських статистичних комітетів як джерело з історії розвитку кредитно-банківської системи України (1850–1917 рр.) // *Тисячоліття/Millennia: Науковий щорічник. Випуск 3* / Редколегія: Жулканич Н., Задорожний В., Капітан Л., Офіцинський Р. та ін. – Ужгород: «Гражда», 2016. – С. 50-57.

Матеріали конференцій:

1. Радченко Н. Фонди Державного архіву Луганської області як джерело з історії розвитку кредитно-фінансової системи України (2 половина XIX ст. – початок XX ст.) // *Дніпропетровська сесія II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання»* (22 лютого 2013 р.): у 6-ти частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. – ч. 4. – С. 47-50.

2. Радченко Н. Нормативні акти як джерело з вивчення історії розвитку кредитних установ України (1850 – 1881 рр.) // *Бердянська сесія II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання»* (16 травня 2013 р.): у 2-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. – ч. 2. – С. 71-73.

3. Радченко Н. «Свод законов Российской империи» як джерело вивчення історії розвитку кредитних установ України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.М. Радченко // «Сучасно-гуманітарні дискурси». Матер. IV

Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. м. Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2014. – ч. 1. – С. 65-67.

4. Радченко Н. Видання Центрального статистичного комітету Російської імперії як джерело з вивчення історії розвитку кредитних установ України (1866 – 1917 рр.) // П'ятнадцяті джерелознавчі читання (присвячені 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ). Всеукраїнська наукова конференція. 4 листопада 2014 р. м. Київ. – К.: КНУ, 2014. – С. 68-71.

5. Радченко Н. Матеріали видань Губернських статистичних комітетів як джерело з історії розвитку кредитно-банківської системи України (1850–1917 рр.) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шістнадцяті джерелознавчі читання: Архівна наука і освіта в незалежній Україні» 24 листопада 2015 р., м. Київ, секція 2. «Архівознавство та документознавство». – К., 2015. – С. 121-123.

6. Радченко Н. Кредитно-фінансові установи України середини ХІХ – початку ХХ ст. у працях сучасних українських і російських дослідників. – Наука ІІІ тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку: матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (25-26 квітня 2018): збірник тез. – Бердянськ: БДПУ, 2018. – С. 94-95.

7. Радченко Н. Видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту як джерела з історії розвитку кредитних установ України (1873 – 1918 рр.) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 44. – С. 23-24.

8. Радченко Н. Статистичні матеріали фінансової публічної звітності кредитних установ як джерело до вивчення історії розвитку кредитно-банківської системи України (1850-1917 рр.) // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації»: матеріали ІІ міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Суми,

24-25 березня 2016 р.) У 2-х частинах. Ч. 2. / За ред. Б. Бугрія. – Суми: ФОП Цьома, 2016. – С. 85-88.

9. Радченко Н. Змістовне насичення комплексу правоохоронних та судово-слідчих органів управління // Матеріали Міжнар. науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Вип. 51. – С. 93-95.

10. Радченко Н. Сучасні соціально-економічні дослідження в історичному джерелознавстві // Сучасний рух науки: тези доп. X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 2-3 квітня 2020 р. – Дніпро, 2020. – Т. 2. – С. 290-294.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР	26
ВСТУП	28
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	41
1.2. Характеристика джерельної бази	76
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	100
РОЗДІЛ 2. Джерела законодавчо-нормативного забезпечення діяльності кредитно-банківської системи	
2.1. Джерельний аналіз документів нормативно-правового регулювання кредитно-банківської сфери	114
2.2. Змістове насичення комплексу документів правоохоронних та судово- слідчих органів управління.....	148
2.3. Характеристика документації канцелярій губернських та земських органів влади	175
РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЛОВОДНИХ ТА ОБЛІКОВИХ ДОКУМЕНТІВ БАНКІВСЬКИХ І КРЕДИТНИХ УСТАНОВ	
3.1. Банківська практика та її відображення у діловодних документах ...	195
3.2. Особливості документаційного забезпечення ощадно-позичкових товариств та кредитних кооперативів.....	243
РОЗДІЛ 4. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАТИСТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ	
4.1. Загальні засади та правила публікації фінансової звітності банків та установ дрібного кредитування.....	266
4.2. Дослідження статистичних видань Центрального статистичного комітету та відомчих установ	273

4.3. Джерельний аналіз губернської та земської статистики і публікацій громадських фінансових організацій	287
---	-----

РОЗДІЛ 5. ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ТА ДЖЕРЕЛАМИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

5.1. Загальна характеристика публікацій громадсько-політичної преси з історії кредитно-банківської справи	320
---	-----

5.2. Відображення діяльності банків та кредитних товариств на сторінках кооперативних видань	337
--	-----

5.3. Суспільно-літературні часописи як джерело з історії діяльності кредитно-банківських установ	357
--	-----

5.4. Документи особового походження державних діячів та фінансистів	370
---	-----

ВИСНОВКИ.....	398
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	407
--	------------

ДОДАТКИ

Додаток А. Словник маловживаних в історичній науці понять і термінів	512
--	-----

Додаток Б. Брошури фінансових звітів акціонерних комерційних банків у фондах Російської державної бібліотеки (м. Москва) та Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург)	526
---	-----

Додаток В. Загальноросійські банки та небанківські кредитні установи, філії яких діяли на території українських губерній	528
--	-----

Додаток Г. Видання Губернських центральних статистичних комітетів. 1850–1917 рр	534
---	-----

Додаток Ґ. Нормативно-правове забезпечення функціонування кредитно-банківської галузі Наддніпрянської України 1850–1913 рр	543
--	-----

Додаток Д. Список генерал-губернаторів Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, Новоросійського і Бессарабського	
--	--

генерал-губернаторства, Тимчасового Одеського генерал-губернаторства, Тимчасового Харківського генерал-губернаторства.....	546
Додаток Е. Приклад форми «Зведеної відомості про операції сільських банків Київської губернії за 1893 р.»	547
Додаток Є. Приклад форми «Загальної відомості з операцій повітових банків Волинської губернії за 1904 р.»	548
Додаток Ж. Список працівників Київської контори Державного банку 1879 р	551
Додаток З. Форми та зразки ділових паперів, необхідних для отримання селянами позики у Селянському поземельному банку	553
Додаток И. Мережа банків Наддніпрянської України. 1850–1917 рр. (відділення, контори, агентства, банкірські будинки)	557
Додаток І. Мережа товариств взаємного кредиту, ощадно-позичкових товариств та кас дрібного кредиту. 1850–1917 рр.....	596
Додаток Ї. Діячі кредитно-банківської галузі Наддніпрянської України 1850–1917 рр	648
Додаток Й. Приклади форм банківських звітів	711
Додаток К. Приклад форми звіту товариства взаємного кредиту.....	715

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

арк. – аркуш

ГА РФ – Государственный архив Российской Федерации

ГЖУ – Губернське жандармське управління

губ. – губернський

губ. сек. – губернський секретар

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАК – Державний архів м. Києва

ДАЛО – Державний архів Луганської області

ДАМО – Державний архів Миколаївської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДВНЗ – Державний вищий навчальний заклад

Держбанк – Державний банк

дес. – десятина

дод. – додаток

док. – документ

д. ст. рад. – дійсний статський радник

ЗЗ РІ – «Звід законів Російської імперії»

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національна бібліотека України імені

В. І. Вернадського

КНЕУ – Київський національний економічний університет

КНУ – Київський національний університет імені Тараса Шевченка

кол. ас. – колезький асесор

ком. – комітет

ЛНУ – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

м. (мм.) – місто (міста)

МВС – Міністерство внутрішніх справ

млн – мільйон

млрд – мільярд

напр. – наприклад

НБУ – Національний банк України

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

оп. – опис

ПЗЗ РІ – «Повне зібрання законів Російської імперії»

ПОЮР – Потребительское общество Юга России

р. (рр.) – рік (роки)

РГИА – Российский государственный исторический архив

с. – село

саж. – сажень

СПб – Санкт-Петербург

спр. – справа

ст. рад. – статський радник

стат. – статистичний

т. зв. – так званий

табл. – таблиця

УІЖ – Український історичний журнал

УНР – Українська народна республіка

ф. – фонд

ФЭБ – «Фундаментальная электронная библиотека»

ХДАК – Харківська державна академія культури

ЦДАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЦСК – Центральний статистичний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Історичне джерелознавство покликане відгукуватись на виклики сучасних соціокультурних процесів, зокрема глобалізації світового суспільно-політичного та економічного життя, яке ставить перед народами низку складних проблем, вирішення яких потребує об'єднання зусиль фахівців усього світу заради мирного майбутнього, прогресу та стабільності. Місія доленосного значення – зробити свою країну та її народ заможними та самодостатніми – є макрозавданням сучасної соціально-економічної політики нашої держави.

Постійний моніторинг стану основних галузей та напрямів господарсько-підприємницької діяльності, реформування найбільш важливих та впливових на рівень життя людей установ та закладів, пов'язаних із грошовим обігом та фінансовими потоками, – є не тільки надважливим завданням, а й необхідним інструментом задля широкого впровадження законів ринкової економіки та піднесення життєвого рівня народу.

Проводячи паралель між перехідними епохами XIX – XX та XX–XXI ст. можна усвідомити характер змін, які переживало суспільство. І якщо Україна у складі Російської імперії рухалася від напівфеодальної економіки до капіталістичної, то сучасна Україна вже понад 25 років намагається перейти від радянської системи господарювання до розвинутої ринкової економіки. Одним із основних об'єктів реформування в обидва періоди стала кредитно-банківська система, що являє собою три взаємопов'язані ланки: Центральний банк, комерційні банки та спеціалізовані кредитно-фінансові інститути. Надто схожими є процеси, що відбувалися у кредитно-банківській системі XIX ст., та в українській економіці 1990-х – початку 2000-х рр. Спроби її модернізації принесли із собою чимало явищ, що були здебільшого пов'язані із намаганням швидкого збагачення та «запамороченням» голови від відкритих можливостей. І у минулому, і у сьогоденні, як зазначає дослідниця Г. М. Терещенко, ми спостерігаємо такі явища,

як активна участь банків у біржовій грі, т. зв. «біржові лихоманки» та спекуляції, створення «кишенькових» банків, обтяження банківського портфеля акціями підприємств. Безперечно, не може бути абсолютної схожості процесів в різні історичні періоди. Кредитно-банківська система Російської імперії містила чимало обмежень у банківській діяльності: за становою, релігійною, національною ознаками тощо. Та й загалом мали місце факти активного втручання держави до банківської сфери кредитування, інколи нав'язування невідгідних й недопустимих методик операцій з метою отримання особистих матеріальних зисків.

Історіографія соціально-економічної історії України, зокрема її кредитно-банківської галузі пройшла шлях від активізації її вивчення (кінець XIX – початок XX ст.), пропаганди соціалістичної (радянської) економіки з її методами керування (20-ті – кінець 80-х рр. XX ст.) до спаду інтересу до економічної історії на початку XXI ст.

Як не дивно, але цьому посприяло відкриття спецховищ архівів і бібліотек, що розширило можливості дослідження раніше заборонених тем, переосмислення найбільш одіозних та ідеологічно заангажованих у минулому подій та процесів, повернення до життя несправедливо забутих постатей справжніх українців. Тож сухі дані економічної статистики, фінансові баланси і відсотки за договорами не витримували конкуренції з іншими, більш яскравими і насиченими подіями сторінками української історії, яка так довго чекала на свого дослідника.

Водночас, фактологічне наповнення змісту економічних відносин, опанування досвідом функціонування усієї фінансової системи є важливим для України, оскільки її економічні реформи вже близько тридцяти років не можуть привести до стабільного економічного зростання, підвищення рівня життя населення.

Тезу «про вкрай важкий стан української економіки» можна віднести до кожного року існування нашої незалежної держави. Результатом відсутності збалансованої та продуманої стратегії економічних перетворень, починаючи від

1990-х рр. стало наростання негативних впливів у соціальній сфері. Падіння добробуту населення, «тінізація» економіки, вивіз капіталу за кордон – це лише деякі з проявів негативних явищ і тенденцій, які характеризують українську економіку. Недалекоглядні дії та прорахунки в економічній політиці не дають можливості вийти нарешті із наявного перманентного перехідного стану. І при цьому серед нечисельних досягнень на економічному ґрунті провідні вчені України відзначають становлення національної кредитно-банківської системи. Однак здобуток затьмарюється фактами високих ставок за кредитами для населення та наявністю одного з найвищих рівнів «проблемних» кредитів в Європі. Однією з причин такого явища є неправильна і непрозора кредитна політика банків, низький рівень відповідальності боржників та недосконале законодавство у кредитно-банківській сфері. У цьому випадку звернення до джерел історичного досвіду розбудови фінансової галузі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. може стати одним із чинників для вирішення проблеми сьогодні.

Еволюційний поступ вітчизняної кредитно-банківської справи свідчить про її довгий шлях становлення й розвитку, впродовж якого відбувалося формування основних засад діяльності банків та кредитних інституцій, структури і методів їхньої роботи. Поступове зростання економіки Наддніпрянської України у другій половині XIX – початку XX ст. знаходить своє вираження у кількісних показниках. Станом на початок 1850-х рр. в Україні діяли 1953 ярмарки, на кінець XIX ст. їх було вже 4250, у перші роки XX ст. – 5600. За 1895 – 1904 рр. відбулося значне зростання товарообігу із 143 млн руб. до 260 млн руб. У 1870 р. в Україні функціонувала одна біржа, у 1904 – вже 6. Стрімкий розвиток економіки потребував вільних грошей, а відтак зростало значення кредитно-банківської галузі. Ці фактори і сприяли швидкому розвитку системи. Іншою причиною було те, що на середину XIX ст. заборгованість Державного банку приватним вкладникам сягала значної суми – близько 900 млн руб. [863, с. 357-358]. Проблеми скрутного становища єдиного Центрального банку Російської імперії, який вочевидь вже не міг задовольняти зростаючий попит країни у кредитних

коштах, а також необхідність створення приватних установ постали перед урядом.

Отже, питання дослідження джерел з економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. займають важливе місце у сучасній історичній науці. У рамках цього напрямку зберігається та підсилюється *актуальність* вивчення джерельного комплексу з історії тогочасної української фінансової системи, невід’ємною частиною яких є діяльність банків, кредитних установ, товариств дрібного кредиту, ощадно-позичкових кас, ломбардів.

З другої половини XVIII ст. до першої половини XIX ст. в Російській імперії кредитні операції здійснювалися виключно державними банками, такими як Державний комерційний банк, Державний позичковий банк, Державний банк для дворянства. Реформи 1861 р. дали початок формуванню нової кредитно-банківської системи країни, що, в свою чергу, зумовило трансформацію існуючої до того часу банківської мережі, у якій зникає державна монополія на банківські установи і, поряд із державними, починають виникати недержавні банки. Створюються нові комерційні громадські банки з численними відділеннями, конторами, агентствами. Заснуються установи небанківського кредитування, т. зв. установи дрібного кредиту.

Значний комплекс документів свідчить, що у 1850-ті рр. в Україні функціонують Київська та Одеська контори Державного комерційного банку. У 1860 р. започатковуються перші контори Державного банку у Києві, Харкові, Одесі, відділення у Полтаві. У 1863 р. відкривається Севастопольський громадський банк. У 1864 р. починає працювати Земський банк Херсонської губернії, діяльність якого за статутом поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії. Акціонерні загально-російські комерційні банки в Україні мали розгалужену мережу. Наприклад, із 56 філій Петербурзького міжнародного комерційного банку в Україні існувало – 35, Азово-Донського комерційного – 23, Російського для зовнішньої торгівлі банку – 17. У 1869 р. створено перше кредитне товариство у Гадячі на Полтав-

щині. Через чотири десятки років мережа кредитних товариств України налічувала 2 661 організацію, якою користувалося майже 2 млн населення [863, с. 357-358].

Структуру кредитно-банківської мережі Російської імперії, до якої входили землі Наддніпрянської України, до 1917 р. складали дві групи: до першої належав Державний банк з усіма структурними підрозділами; другу становили акціонерні комерційні банки, іпотечні банки (земельні), кредитні кооперації, у тому числі банкірські контори, товариства взаємного кредиту, міські громадські банки, ощадно-позичкові товариства, ощадні каси, банкірські будинки, земські каси тощо. Ці установи являли собою важливий сегмент кредитно-банківської системи, орієнтований як на задоволення потреб держави, так і на обслуговування широких верств населення, від крупної торгово-промислової клієнтури до окремої селянської родини.

Внаслідок їх діяльності відклався величезний масив різноманітних джерел, наукове осмислення яких дозволяє глибше осягнути процес формування кредитно-банківської системи та особливості її функціонування на теренах Наддніпрянської України

Отже, джерело з історії кредитно-банківської діяльності – це носій історичної інформації про становлення та функціонування фінансових інституцій, теорію та практику банківської справи, механізм регулювання збалансованим рухом товарно-грошового обігу з метою збереження економічної стабільності держави та задоволення потреб широких верств населення.

Такими носіями відомостей виступають законодавчо-нормативні акти, діловодні та облікові документи банківських і кредитних установ, різнопланові статистичні публікації та матеріали періодичних видань, а також джерела особового походження. Кожна структурна частина джерельного комплексу має свої особливості висвітлення історії діяльності українських банків і кредитних установ часу «індустріальної епохи» імперії. У цілому вони дають максимальний інформаційний зріз ставлення державних і суспільних інституцій до кредитно-

банківської сфери. Матеріали центральної, виконавчої та судової влади відтворюють позиції владних органів щодо розбудови фінансової галузі; внутрішня діловодна документація розкриває практичну діяльність самих кредитно-фінансових установ; статистика надає всьому джерельному комплексу необхідну метричну складову; періодика висвітлює позицію громадськості, а мемуарні твори деталізують ті тонкощі і особливості роботи установ, які не потрапляли до офіційних джерел. Отже, для повноцінного розкриття проблеми, яка вивчається, необхідним є комплексний аналіз усіх видів джерел.

Водночас важливим є розуміння економічної категорії «кредитно-банківська діяльність», яке складається із поєднання визначень двох термінів: «кредит» та «банк». В узагальненому вигляді «кредит» (від лат. *creditum* – позика) можна розглядати як певний вид суспільних відносин, пов'язаний із фінансовим обігом (наданням позики з відстрочкою платежу) на умовах повернення [924, с. 8]. Це кошти або інші матеріальні цінності, що надаються кредитором у користування позичальнику на певний строк та під виплату відсотків. Існує фінансовий, товарний та кредит під цінні папери. У дослідженні ми виходимо з визначення терміну «кредит» саме як коштів, що надаються у тимчасове користування фінансовою установою в розмірі та на умовах повернення, що передбачається відповідними нормативно-правовими актами.

Термін «банк» (від італ. *banco* – лавка міняйла) – фінансова установа, що акумулює чинні грошові знаки та ін. нагромадження (золоті запаси, цінні папери тощо), надає кредити, здійснює товарно-грошові розрахунки [924, с. 9].

Кредитно-банківські установи, з одного боку, залучають тимчасово вільні кошти, а з іншого – за рахунок цих коштів задовольняють фінансові потреби населення, підприємства, держави. Така діяльність була дозволена Центральному та комерційним банкам, а також спеціалізованим кредитно-фінансовим закладам, зокрема установам дрібного кредитування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційна робота виконана у рамках комплексної програми науково-дослідних

тем Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»: кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин «Джерела з політичної історії» (державний реєстраційний номер № 015U0042269) та кафедри історії України «Соціально-економічні проблеми розвитку України (кінець XIX–XX ст.)» (державний реєстраційний номер № 0110U00393), в межах яких досліджується роль та значення розвитку кредитно-банківських установ Наддніпрянської України в період становлення ринкових відносин у другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою дисертаційного дослідження є виявлення, відбір, систематизація, аналіз документів та формування джерельного комплексу з історії функціонування кредитно-банківських установ Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. – 1917 р. з метою встановлення його репрезентативності, достовірності та інформаційних можливостей.

Зазначена мета обумовила постановку та розв’язання наступних **завдань**:

- з’ясувати стан і ступінь дослідження проблеми в українській та зарубіжній історіографії, визначити рівень і повноту її науково-теоретичного осмислення;
- сформуванати комплекс архівних та опублікованих джерел, провести їх систематизацію, виявити наявні лакуни у джерельній базі, здійснити пошук нових документів з метою їх актуалізації;
- дати характеристику провідним теоретико-методологічним засадам у дослідженні джерел з історії розвитку кредитно-банківської справи в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – початку XX ст.
- дослідити інформаційний потенціал та особливості створення законодавчо-нормативних актів, розпорядчих, судово-слідчих та документів правоохоронних органів для вивчення кредитно-банківської діяльності;
- встановити рівень та повноту документального забезпечення мережі банківських та небанківських кредитних установ, що діяли протягом 1850–1917 рр. в Наддніпрянській Україні;

- дослідити практику діловодства банківської справи, реконструювати процес документообігу банків та установ дрібного кредиту;
- розкрити характер та змістове насичення статистичних публікацій, виокремити матеріали фінансової звітності центральних, губернських та земських кредитно-банківських установ;
- проаналізувати публікації загальноросійських та місцевих громадсько-політичних, кооперативних та суспільно-літературних часописів задля відтворення цілісної картини змістового насичення джерельного комплексу з історії розвитку кредитно-банківської системи;
- оцінити рівень достовірності та інформативності джерел особового походження фінансистів, державних та громадських діячів;
- окреслити проблеми, які потребують подальшого джерелознавчого осмислення та намітити шляхи їхньої реалізації.

Об'єктом дослідження є комплекс джерел з історії становлення та діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України у другій половині XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є процес формування джерельних свідчень з історії банківських та кредитних установ, насамперед актової, діловодної та статистичної документації, встановлення репрезентативності, достовірності та інформативної цінності джерельного комплексу.

Географічні межі охоплюють територію Наддніпрянської України – дев'ять тогочасних українських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, а також частина Бессарабської губернії (Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти), що знаходилися в складі колишньої Російської імперії.

Хронологічні рамки роботи охоплюють другу половину XIX ст. – 1917 р. У цей період формувався основний масив різноманітних свідчень щодо зародження та становлення кредитно-фінансових установ України. Визначені рамки дослідження дають можливість охарактеризувати всю сукупність джерел з

історії кредитно-банківської діяльності Наддніпрянської України з часу закінчення економічної кризи 1847–1850 рр. та появи перших комерційних та акціонерних банків, установ дрібної кооперації, ощадно-позичкових товариств, ломбардів, і до початку революційних подій 1917 р., моменту фактичного знищення існуючої кредитно-банківської системи.

Методологічна основа дослідження. Методологічні принципи дослідження реалізуються шляхом застосування загальнонаукових, загальноісторичних, міждисциплінарних та джерелознавчих методів: діалектичного, аналізу та синтезу, історико-хронологічного, порівняльно-історичного, історико-типологічного, проблемно-історичного, статистичного, системно-структурного аналізу, порівняльно-правового, методу верифікації та класифікації історичних джерел.

Діалектичний метод наукового пізнання суспільно-економічних явищ був застосований при оцінці ролі банківських та кредитних установ у суспільно-економічному житті Наддніпрянської України; метод верифікації історичних джерел та відбору статистичної інформації використовувався під час роботи з усіма групами документів задля аргументації та обґрунтування достовірності представлених фактичних даних. Проблемно-історичний метод застосовувався при аналізі господарської діяльності банківських та кредитних установ, а також під час вивчення діяльності окремих постатей у кредитно-банківській сфері, як-то О.К. Алчевський та інші. При зіставленні особливостей створення та розвитку документальної бази законодавчого регулювання діяльністю кредитних установ використано метод порівняльного аналізу. Також був застосований метод системно-структурного аналізу, який дозволив прослідкувати розвиток складних та динамічних процесів в кредитно-банківській мережі. Дослідження нормативно-правових джерел передбачає послуговування спеціальним порівняльно-правовим методом, що використовується для виявлення загального та відмінного в документах правового регулювання.

Використання кількісних методів дослідження і співставлення їхніх даних

дозволило реконструювати мережу банків та установ дрібного кредитування Наддніпрянської України та створити бібліографічний покажчик діячів кредитно-банківської галузі Наддніпрянської України за період 1850-1917 рр.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що у ній

вперше:

– проведено системне дослідження сформованого джерельного комплексу з історії становлення та розвитку кредитно-банківських установ на теренах Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.;

– визначено інформаційну цінність змістового насичення джерел;

– встановлено фактологічний потенціал, особливості створення та функціонування кожного з різновидів груп джерел;

– визначено специфіку та особливості формування документів, динаміку розвитку і видозміни, зумовлені діяльністю банківських та небанківських кредитних установ України у зазначений період;

– сформульовано поняття «джерело з історії кредитно-банківської діяльності», досліджено тенденції його еволюції, простежено вплив історичного джерелознавства і практики на підходи до класифікації джерел та методики здобуття джерельної інформації;

– введено до наукового обігу значну кількість виявлених неактуалізованих джерел, архівних документів, матеріалів тогочасної загальнодержавної та місцевої преси, статистичних документів, завдяки яким вдалося відтворити мережу вітчизняних кредитно-банківських установ та з'ясувати нові факти в історії їх діяльності;

– актуалізовано невідомі досі матеріали фінансової звітності, положення, форми та інструкції в кредитно-банківському діловодстві;

– упорядковано таблицю мережі банків та товариств взаємного кредиту;

– оприлюднено списки банків та небанківських кредитних установ, філії яких діяли на території українських губерній;

– укладено покажчик осіб, що прислужилися розбудові кредитно-

банківської галузі;

удосконалено:

– основні теоретико-методологічні принципи у вивченні джерел кредитно-банківської галузі в соціально-економічному розвитку України;

– класифікацію джерельної бази з історії діяльності кредитно-банківської системи;

– упорядкування термінологічно-понятійного апарату у фінансовій сфері;

набули подальшого розвитку:

– формування методологічного інструментарію джерельного опрацювання комплексу документів з історії діяльності кредитно-банківських установ;

– систематизація сукупного джерельного комплексу з історії діяльності банків та установ кредитування;

– аналіз джерел особового походження діячів фінансової галузі Наддніпрянської України зазначеного періоду.

Особистий внесок здобувачки полягає у самостійному розв'язанні актуальної наукової проблеми, формулюванні поняття «джерело з історії кредитно-банківської діяльності». Представлена дисертація є самостійною науковою працею, усі її висновки та рекомендації ґрунтуються на результатах власних досліджень авторки. В роботі систематизовано комплекс джерел з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та проведено їх джерелознавчий аналіз.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати сприятимуть подальшому збагаченню методологічних засад і методики джерелознавчих досліджень історії соціально-економічного розвитку не тільки Наддніпрянської України, але й інших регіонів України. Матеріали дисертації можуть бути використані для підготовки загальних та спеціальних курсів з історії України, соціально-економічної історії, історії банківської справи, краєзнавства, під час написання курсових, дипломних і магістерських робіт.

Структура роботи. Зазначені мета та завдання роботи зумовили її

структуру. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, 15 підрозділів, висновків, переліку умовних скорочень та абревіатур, списку використаних джерел і літератури, додатків.

Апробація теми. Основні положення і висновки виконаної роботи відображені у виступах на наукових конференціях, у т.ч. на: Дніпропетровській сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (22 лютого 2013 р. м. Дніпропетровськ); Бердянській сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (16 травня 2013 р. м. Бердянськ). IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Сучасно-гуманітарні дискурси» (22 березня 2014 р., м. Дніпропетровськ,); Всеукраїнській науковій конференції «П'ятнадцять джерелознавчі читання (присвячені 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ)» (4 листопада 2014 р. м. Київ); Всеукраїнській науковій конференції «Шістнадцять джерелознавчі читання: Архівна наука і освіта в незалежній Україні» (24 листопада 2015 р., м. Київ); II міжнародній історико-краєзнавчій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (24-25 березня 2016 р., м. Суми); II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку» (25-26 квітня 2018 р., м. Бердянськ,); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (19 квітня 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький); Дев'ятнадцятих джерелознавчих читаннях «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів» присвячені 100-річчю від дня народження професора Марка Варшавчика (5 грудня 2018 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (28 вересня 2019 р., м. Переяслав-Хмельницький); Десятій міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасний рух науки» (2-3 квітня 2020 р., Дніпро).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 37 наукових праць: 1 одноосібну монографію; 26 наукових статей, з яких 24 – у фахових виданнях (6 статей у виданнях, які входять до наукометричних баз даних і 4 – в іноземних наукових періодичних виданнях); 10 матеріалів і тез доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Процес становлення та розвитку кредитно-банківської системи Наддніпрянської України у другій половині XIX – початку XX ст. був предметом уваги багатьох сучасних вчених та вже більше ста років досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями: істориками, економістами, юристами, фаховими архівістами, які ставили за мету проаналізувати механізм функціонування найбільш потужних банків, роль банкірських династій у їхній розбудові та діяльності. Історія впливових банків, щоденна наполеглива праця невеличких кредитних спілок постає і на сторінках монографій, і на шпальтах наукових часописів, а в останні роки і в мережі Internet. Проте, якщо серед них виокремити лише джерелознавчі праці, то це звужить їхній аналіз до декількох робіт. У той же час якщо залишити поза увагою праці, у яких характеристика джерел була вторинним завданням, – значило б позбавити дослідження низки важливих і цікавих характеристик, інтерпретацій, показу репрезентативних можливостей матеріалів. Тож до історіографічного аналізу були залучені праці як джерелознавчого спрямування, так і дослідження історії кредитно-банківської системи Наддніпрянської України в цілому.

Здобуток вітчизняної історіографії у вивченні діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України вказаного періоду, застосовуючи періодизацію вітчизняної історіографії, доцільно поділити на три етапи, кожний з яких мав свої особливості:

перший: з другої половини XIX ст. до початку XX ст. – дорадянський період;

другий: 1920-ті рр. – 1990 р. – радянська історіографія;

третій: від 1991 р. до початку XXI ст. – сучасний, новітній період.

Перший період (*дорадянська історіографія*) чисельний дослідженнями, у яких висвітлювалися різні питання діяльності банків, кредитних установ, фінансова та торгово-промислова політика самодержавства. Це був час дискусій у суспільстві про подальші шляхи соціально-економічного розвитку імперії.

Початок дослідження діяльності фінансових установ був покладений тогочасними діячами галузі, а інколи і безпосередніми засновниками банків та кредитних спілок. Отже, до першої групи ми віднесли праці, оприлюднені у другій половині XIX – на початку XX ст. Відразу зазначимо, що основним видом джерел, на якому вони базувалися, була внутрішня діловодна документація банків та установ дрібного кредитування. Поява таких розвідок була викликана не стільки науковими уподобаннями, скільки реальними потребами тогочасного суспільства. Звідси впливала й форма, у якій втілювалося напрацьоване: довідники, рекомендації, посібники.

Найбільшим за обсягом та за кількістю публікацій із різних питань економічного та соціального розвитку країни є науковий спадок професора Київського університету, Міністра фінансів (1882 – 1886 рр.), голови Комітету міністрів та члена Державної думи (1887 – 1895 рр.) М. Х. Бунге. Окрім високих державних посад деякий час він був управляючим Київської контори Державного банку, активно долучався до відкриття нових закладів у Києві, серед яких Приватний комерційний банк, Промисловий банк, Міське товариство взаємного кредиту та низка філій російських банків у Києві: Петербурзького міжнародного комерційного банку, Волзько-Камського комерційного банку тощо. Найбільш відомі наукові праці Бунге: «Теория кредита» [297], «Гармония хозяйственных отношений» [294], «Очерки политико-экономической литературы» [296], «Акционерные банки» [292] та ін. дають уявлення про його погляди на розвиток фінансової системи і, певним чином, дозволяють визначити цілі, які переслідував міністр М. Х. Бунге у своїй політиці стосовно кредитно-банківської справи. Ці праці є цінним джерелом з історії розвитку економічної думки, оскільки

пріоритетною проблемою в творчості М. Х. Бунге була теорія кредиту та грошового обігу.

Для нашого дослідження цікавими є його розвідки «Банковые законы и банковая политика» [293, с. 67-96], у якій автор розглядає законодавчі акти та висуває ідеї щодо їх вдосконалення; низка праць, присвячених діяльності київських банків, що були результатом як теоретичної думки, так і практичного досвіду фінансиста. До таких робіт відносяться: «Киевские частные банки» [295, с. 2-3], «Об операциях Киевской конторы Государственного банка в 1871 г.» [298] та інші [299; 300; 301, с. 2-3]. У них автор охарактеризував діючу у 1870-х рр. у Києві мережу банківських установ.

Одними з перших до проблеми доступного для населення кредиту звертаються брати Святослав та Володимир Лугініни, які безпосередньо займалися створенням перших кредитних установ імперії. Разом із іншим відомим земським діячем Н. П. Колюпановим вони відвідали ряд кредитних організацій західноєвропейських країн та ознайомилися із їхньою діяльністю. На основі особистих спостережень, а також спираючись на європейський та власний досвід роботи, вони видають декілька брошур і друкують публіцистичного спрямування статті [393, с. 4-14; 394, с. 90-94; 395]. У цих працях автори аналізують власний накопичений досвід та ставлять питання про можливість його використання в умовах тогочасної Російської імперії. Врешті, саме ці перші напрацювання фахівців дали поштовх як до розбудови галузі, так і до наукового обговорення багатьох назрілих питань.

Для нашого дослідження вартим уваги є видане ними практичне керівництво до заснування сільських та ремісничих банків, у якому автори пояснюють, як треба вести кредитні справи і яким чином письмово фіксувати угоди. Надаються поради з огляду на практику діяльності німецьких позичкових товариств. І хоча перша поява «райфайзенків» на території Наддніпрянської України відноситься до 1895 р. (с. Іванівці Прилуцького повіту Полтавської губернії), цьому передувала певна популяризаторська та роз'яснювальна робота, зокрема щодо практики ведення діловодної документації. Крім того,

співставлення прикладів ведення записів у 1870-х рр. із подібними записами кінця XIX – початку XX ст. дає можливість побачити еволюцію форм діловодних документів кредитних установ. Окремим напрямом вивчення, що стає можливим завдяки «Практическому руководству», є знайомство із німецькою практикою роботи кредитних закладів і їхній вплив на російські та, відповідно, українські установи.

У виданні «Сельские ссудные товарищества (их устройство и назначение)» [870, с. 17] автори пишуть про устрій позичкових товариств. І починають вони розгляд теми з аналізу причин невдачі перших волосних кас. На їхню думку, першою вадою стало те, що волосні каси були урядовою установою. Увесь процес грошового обігу перебував у руках волосного правління, яке вирішувало питання про видачу позики жителям окремої волості. Друга вада полягає у тому, що ініціатива створення таких кас йшла не від населення, а «зверху». Відтак маємо «байдужу участь в банку» всіх жителів волості, тобто участь, обумовлену не їхнім особистим бажанням або переконанням у користі справи, а адміністративним розпорядженням, що посилюється завдяки керуванню цією справою волосного начальства. Такі головні недоліки роботи волосних кас вбачали автори.

Далі вони розмірковують над вдосконаленнями та змінами, які необхідно провести. І найголовнішу з них вони вбачають в особистій зацікавленості населення в успіху справи: «Взаємна відповідальність всіх за кожного і кожного за всіх дозволила б вирішити задачу..., добути дешевий кредит без усякого матеріального забезпечення за взятю позику. Плідна ідея ця дала в Німеччині значні результати. Весь цей величезний результат був здобутий протягом якихось 20 років без будь-якої підтримки уряду» [870, с. 17].

Такий відступ у розрахованого на практичне застосування видання пояснюється гострою дискусією, що розгорнулася на шпальтах тогочасних часописів. Прагнення принести до країни західноєвропейський досвід зустрічало опір як з боку консервативних кіл, так і з боку ліберального народництва. Основним аргументом «проти» було твердження, що російські умови докорінно

відрізняються від західних, особливо на селі з його станово-общинним улаштуванням. Община, на думку її захисників, є важливим фактором, який визначав самостійний винятковий шлях розвитку Росії. А розвиток кредитних установ, перш за все кооперативних кредитних спілок, міг призвести до соціального розшарування на селі та руйнування цієї общини. Прихильники ж кредиту вважали, що усі народи проходять у своєму розвитку «майже однаковий шлях», долаючи схожими методами однакові перешкоди, а тому немає необхідності у Росії вигадувати особливі форми народного кредиту. Община, як переконували на сторінках журналів О. В. Яковлев [958], О. І. Васильчиков [312], П. О. Соколовський [554] не є перешкодою для розвитку кооперативного кредитного руху. Більш того, її властиві риси, які є запорукою успіху у цій справі: самостійність, самоуправління, взаємодопомога, загальна відповідальність по зобов'язанням, наявність «мирських капіталів» [554, с. 105, 113-114]. У Російській імперії, вважали автори, дійсно є свої особливості, наприклад перевага сільського населення, тоді як на Заході переважає робітничий клас. Проте напрацьовані форми народного кредиту, особливо в Німеччині, набагато більше підходять Росії з її сільським побутом, ніж для європейських держав.

Подальший зміст праць В. Ф. Лугініна та О. В. Яковлева є дуже близьким до «Практического руководства...» [395] і цікавим для розуміння практики ведення діловодних документів позичкових товариств.

Перші спроби охарактеризувати новостворену кредитно-банківську систему було здійснено у 60 – 70-ті рр. XIX ст. і стосувалися ці праці Російської імперії загалом. Це роботи О. В. Яковлева, О. І. Васильчикова, В. Я. Ососова, М. О. Осипова [959; 423; 312; 422]. Здебільшого розмірковування авторів починаються із розгляду згубності для держави і суспільства такого явища, як лихварство. А вже з цієї позиції ними розглядається питання про необхідність організації мережі кредитних установ. Усі автори висловлювали одну думку – необхідно вирішити питання потреби держави в упорядкованому кредитуванні, а вже потім слід полемізували про найкращу систему для Російської імперії, про те,

наскільки держава повинна впливати і контролювати кредитні установи. У тогочасних роботах відсутній будь-який аналіз наявних праць та міститься мало посилань на джерела. Найбільш вичерпною характеристикою джерел на той час відзначається робота О. В. Яковлева. Він є одним з небагатьох тогочасних авторів, хто, досліджуючи стан кредитно-банківських установ Росії, звертається до аналізу джерел та дає характеристику трьом їх видам: законодавству Російської імперії, зокрема акту «Положение о городских банках» (1862 р.); статистичним документам як-то «Сборник статистических сведений о России» (1854 р.), «Статистический сборник» Є. Ламанського; матеріалам періодичних видань (переважно використовує публікації газети «Северная пчела»). Проте з його праці неможливо виокремити фактичні дані стосовно українських кредитно-банківських установ. Окремо О. В. Яковлев наводить товариства взаємного кредиту міст Одеси, Києва, Харкова та Херсонський позичковий банк [959, с. 154-156].

Однією з перших робіт, у якій розглядалося питання виникнення й розвитку банкірських будинків та побіжно подавалася характеристика установчих нормативно-правових документів, стала монографія В. Я. Ососова «Городские общественные банки России» [423]. У ній автор детально розглядає процес формування державних та громадських банків, їх трансформацію у ключові фінансові центри міст та губерній. Серед українських банківських установ подається аналіз даних по Харківській, Сумській та Черкаській губерніям. Найчастіше згадуються Глухівський та Чигиринський громадські банки. Практично до останньої чверті XIX ст. книга В. Я. Ососова залишалася чи не єдиним дослідженням з історії банківської системи Російської імперії. Частково, на думку сучасного російського дослідника К. А. Ісинського, це пояснюється тим, що процес виникнення більшості банкірських будинків тільки розпочався, а також незначною кількістю матеріалів та джерел інформації із даного питання [804, с. 678-680].

Стосовно кредитних установ України вирізняється дослідження П. П. Чубинського, в якому висвітлено діяльність одного із перших ощадно-

позичкових товариств у Полтавській губернії [597, с. 235-264]. Автор наголошує на необхідності розвитку системи дрібного кредитування: «...організація сільського кредиту в середовищі малоросійського населення є справою надзвичайної ваги; проте, на жаль, ощадно-позичковим товариствам складніше з'являтися у нас, ніж у Великоросії. У цьому випадку потрібна енергійна підтримка з боку інтелігентних класів суспільства. На лівій стороні Дніпра такої підтримки слід чекати від земств і вони вже починають проявляти свою діяльність у цьому напрямку. Так, Чернігівське земство влаштувало нещодавно 10 ощадно-позичкових товариств у Мглинському та Сосницькому повітах. Стає зрозумілим, що у таких випадках ініціатива могла б виступати від землевласників, подібно до того як ініціатором Сокиринського товариства був Г. П. Галаган» [597, с. 256]. П. П. Чубинський детально описує саме с. Сокиринці та засади, на яких було створено і працювало товариство.

Необхідно зазначити, що кооперація, у тому числі кредитна, розглядалася як певна форма економічного і господарського виховання українського селянства у поєднанні зі збереженням національних традицій. Саме тому до діяльності у даній сфері з кінця XIX ст. активно долучалися члени товариства «Просвіта», серед яких був і П. П. Чубинський. Вони, на думку Я. Є. Сошинської, своєю науково-теоретичною діяльністю зробили значний внесок у формування основ економічно-правової концепції національної кредитної кооперації. За ініціативи діячів «Просвіти» було створено низку кредитних установ. Найчастіше це були низьковідсоткові ощадно-позичкові каси, сільські кредитні товариства, споживчо-виробничі товариства. Крім того, вони провели значну видавничо-просвітницьку роботу серед українського населення та оприлюднили низку видань із метою популяризації ідеї кооперації [925, с. 98-102]. Інший активний учасник створення кредитних кооперативів Є. А. Іванченко у ряді статей розкриває діяльність Андріївського ощадно-позичкового товариства Бердянського повіту [361, с. 2-3; 362]. Питання організації кредитних кооперативів та ощадно-позичкових товариств в Україні вивчали І. М. Балицький [275], В. М. Доманицький [335, с. 1], О. В. Юркевич

[599, с. 19-22], В. Ф. Тотоміанц [575], П. М. Пожарський (псевдонім Я. Краєвий) [386, с. 656-679].

У 1897 р. виходить друком одна із найбільших узагальнюючих праць із історії державних банків імперії, монографія П. П. Зінов'єва, присвячена діяльності Селянського поземельного банку [802]. У ній автор одночасно акцентує увагу на двох складових його функціонування: на певній обмеженості роботи банку через становий характер його діяльності; та на великій потребі населення у подібних кредитних закладах. Однак, слід констатувати, що вкрай важко виокремити факти діяльності банку в українських губерніях, оскільки левова частка інформації стосується загальноросійських установ. Джерельну складову представлено нормативно-правовими актами, що регулюють роботу Селянського поземельного банку. Автор також наводить низку варіантів покращення його роботи.

На початку ХХ ст. починають з'являтися узагальнюючі праці з історії банків та кредитних установ. Їхні автори Я. І. Печерін [443], М. Я. Герценштейн [324], А. Ф. Макаров [397] також розглядали кредитні установи України у контексті історії кредитної системи Російської імперії. До проблеми висвітлення історії дрібного кредиту в країні зверталися Н. М. Катаєв [368], С. М. Прокопович [534], О. К. Анциферов [250], В. В. Морачевський [405]. Дослідженням банківської системи присвятили свої роботи А. В. Красик [387] та О. Н. Зак [344].

Значний науковий доробок з історії кредитно-банківської системи Російської імперії залишив економіст О. М. Гур'єв [331; 329; 330]. В його праці «Очерк развития кредитных учреждений в России», вперше зроблена спроба виділити певні етапи у розвитку кредитно-банківської системи Росії [330]. Автор послідовно, у хронологічному порядку розглядає процеси розвитку капіталістичних відносин у країні та потребі населення у кредитних організаціях. Простежує він і процес трансформації новостворених кредитних закладів у повноцінні банківські структури.

Глибокою теоретичною базою та багатим фактичним матеріалом відзначаються праці С. В. Бородаєвського, який довгий час працював у ІХ відділі інспекції Державного банку та в Управлінні у справах дрібного кредиту. Він є автором книг, брошур, статей на тематику кредитної кооперації розрахованих як на фахівців, так і для широкого загалу [287; 291; 290; 286; 285]. Дослідниця життя та творчості С. В. Бородаєвського та авторка дисертаційного дослідження з цієї проблеми О. В. Глушан зазначала: «...у своїх роботах поважну роль у створенні та керівництві установами дрібного кредиту вчений відводив саме державі, ґрунтовно розробляючи засади державного фінансування й регулювання розвитку кредитної кооперації» [782, с. 80]. С. В. Бородаєвський розглянув відмінності між кредитними та ощадно-позичковими товариствами. Члени останніх згідно законодавчих настанов мали сплачувати регулярні пайові внески. На думку Бородаєвського, саме цей факт ставав основним аргументом для вибору кооперативними діячами майбутньої організації у формі кредитного товариства. Адже саме ця відмінність ощадно-позичкового товариства викликала у них невдоволення, а саме: складність виплат пайових внесків для малозабезпечених господарів; залежність розміру позики від величини пайового внеску; прагнення отримати якомога більший прибуток на пай. Автор намагався змінити таку позицію і висвітлював позитивні сторони діяльності ощадно-позичкових товариств, як-то: можливість збільшення обігових коштів товариства; довіра з боку вкладників і третіх осіб; система внутрішнього контролю за діяльністю органів управління товариством; розширення грошових обігів товариства за рахунок поступового зростання пайового капіталу та інші [287, с. 17-18; 291, с. 7-9]. Сам вчений був переконаний у тому, що оскільки ощадно-позичкові товариства побудовані на «самодіяльних» засадах, то вони є найбільш здатними зробити своїх членів незалежними від сторонніх впливів [291, с. 9]. Підтвердженням цьому є те, що «для кредитного кооперативу студентів і викладачів УГА «Єдність» він обрав форму саме ощадно-позичкового товариства» [782, с. 78].

Серед низки творів цього періоду, у яких розглядалася внутрішня діловодна

документація банківських і кредитних установ, виокремлюються три роботи в яких аналізується зовсім інший вид історичних джерел, – судово-слідчі матеріали. Це праці, присвячені подіям навколо Харківського банку О. К. Алчевського: М. Я. Герценштейна «Харьковский крах» (1903 р.) [325], Л. Ф. Снегірьова «Процесс о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках: Судебное следствие. – Приговор палаты. – Кассационные жалобы. – Судебные прения» (1903 р.) [550] та його ж праця «Екатеринославский процесс» (1905 р.) [549]. Дані праці поєднують у собі аналіз документів судових процесів із ретельним аналізом та коментарями подій найкращими юристами того часу.

Книга приват-доцента Московського університету М. Я. Герценштейна виходить за межі справи «харківського краху», прагнучи виявити справжні причини банкрутства тогочасних банків. Він проводить паралелі між обставинами банкрутства Харківського земельного банку та Шпильгагенівським крахом із берлінським судовим процесом, що вкотре дозволяє знайти аналогії з практикою роботи банків у Німеччині та Росії та виявити вплив німецької практики на російську.

Відомо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в університетах Києва та Харкова працював ряд талановитих економістів зі світовим ім'ям. Серед них були П. П. Мігулін та М. І. Туган-Барановський, надбання яких є беззаперечними у галузі економічної теорії. Зокрема, М. І. Туган-Барановський відомий як один із найкращих знавців кон'юктурних економічних циклів, автор теорії вартості, розподілу суспільного доходу. Водночас серед наукової спадщини цих авторів присутні розвідки з історії господарського розвитку та кредитних установ. У своїх роботах за джерельні основи вони використовують нормативно-правові акти (як діючі постанови, так і запропоновані проекти) та статистичні дані роботи банків та кредитних товариств.

У дослідженні П. П. Мігуліна йдеться про значення та місце держави у системі кредитування. Автор приходить до висновку про її керівну роль у процесах створення та подальшого розвитку мережі кредитних організацій. Проаналізувавши

існуючі підходи до формування, організації та визначення компетентності банківських установ, історик виділив типологію державних кредитних установ [403; 404]. М. І. Туган-Барановський у своїй роботі дав усесторонній аналіз і узагальнив досвід діяльності кредитних кооперативів у Європі та Росії, виділивши роль держави у їх створенні. Окремо зауважував на проблемах розвитку установ дрібного кредитування в українських губерніях, причиною яких називав бідність, а відтак неспроможність селян до утворення кредитних товариств [576].

Доповнює праці з історії українських банків початку ХХ ст. книга Ф. С. Скорнякова [544]. Вона побудована на засадах вивчення статистичних даних публічної звітної документації Селянського поземельного банку в Київській губернії і охоплює майже 30 років його діяльності (з 1883 по 1910 рр.).

Підсумковими працями дорадянської історіографії фінансової справи вважаємо дослідження І. І. Левіна [392] та М. І. Мандрики [397]. У своїй роботі І. І. Левін, використавши матеріали архівів Особової канцелярії із кредитної частини Міністерства фінансів та Державної Думи, а також інформацію з преси («Вестник финансов, промышленности и торговли», «Журнал для акционеров», «Русские ведомости» та інші), прослідкував історію створення та діяльності російських акціонерних банків з початку їх заснування і до подій російсько-японської війни. Заслуговує на увагу інформація щодо діяльності філій російських банків в українських містах.

Цікавою є також праця М. І. Мандрики, у якій автор визначив основні етапи розвитку кооперації в Україні та охарактеризував діяльність українських кредитно-банківських установ окремо, як самостійний об'єкт вивчення [397]. І попри те, що у виданні наявні неточності фактичного порядку, тим не менш воно важливе з огляду на регіональний аспект дослідження.

Отже, усю сукупність літератури, що вийшла друком у дорадянський період, за тематикою умовно можна поділити на дві групи: перша – праці-дискусії стосовно створення та розвитку банківських закладів та установ дрібного кредитування і ролі держави у цих процесах; друга – роботи, у яких

характеризуються кредитні заклади як самостійні фінансові організації, що мають свою структуру та діловодство. При цьому жодна група не містить праць джерелознавчого характеру. Переважна частина робіт розглядає загальноімперську історію кредитно-банківської системи, а українські установи лише згадуються у її контексті.

Другий (*радянський період*) історіографії відзначається активізацією уваги до вивчення соціально-економічної історії і, зокрема, кредитно-банківської галузі. Праці середини та другої половини ХХ ст. характеризуються системним підходом до пошуку, аналізу та використання документальної бази.

Практично на межі першого та другого історіографічних періодів виходять друком праці В. І. Маркова та П. М. Пожарського, присвячені проблемам кооперативного руху, де кредитна справа досліджується у контексті кооперації [398; 444]. Окрема інформація стосовно відомих діячів кредитного кооперативного руху міститься у виданні Всеросійського центрального союзу споживчих товариств, де представлені короткі біографічні довідки та текстовий матеріал, проте у зазначених роботах відсутні посилання на будь-які джерела, що вимагає додаткової перевірки наведених фактів [570].

У 1920 р. німецькою мовою вийшла друком праця відомого теоретика Д. А. Батурина «Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк», а у 1925 р. вона була перекладена на російську мову і опублікована у Москві [279]. Власне тему розвитку Селянського поземельного банку автор починає висвітлювати з детального розгляду нормативно-правової бази функціонування установи. Загалом у своєму дослідженні Д. А. Батуринський спирається на широке коло джерел. Автор посилається на періодичні видання «Северный вестник», «Русская история», «Русская мысль», використовує матеріали земсько-статистичних досліджень та праці відомих на той час вчених-статистів (наприклад, Ю. Янсона), постійно залучає нормативно-правові акти. Для висвітлення роботи Селянського поземельного банку він звертається до «Оглядів» його діяльності, фінансових звітних документів відділень та використовує навіть

звіти про відрядження співробітників банків, зокрема до Бессарабської, Київської та Таврійської губерній [279, с. 49]. Проте, як зазначалося вище, інформацію стосовно українських установ виокремити досить важко, всюди автор подає загальні цифри та дані по імперії. Монографія закінчується покажчиком використаної літератури, що включає 25 позицій офіційних джерел та 266 посилань на наукову літературу і публікації у періодичних виданнях.

Загалом у працях радянських істориків знайшли місце різні напрями фінансової та торговельно-промислової політики держави. Першими проаналізували даний комплекс матеріалів такого спрямування радянські вчені С. Ф. Памфілов [873] та Й. Ф. Гіндін [326; 327]. Останній у своїх монографіях «Банки и промышленность в России до 1917 г. К вопросу о финансовом капитале в России» [326] та «Государственный банк и экономика царского правительства (1861–1892 годы)» [327] закладає основи аналізу кредитної статистики та статистики цінних паперів. Опрацювавши у архівних сховищах матеріали діловодної документації Азово-Донського та Санкт-Петербурзького приватного банків, автор детально розглянув форми прямої участі банків у діяльності промислових підприємств, хоча їхня діяльність цікавила вченого, скоріш за все, як погляд під новим кутом зору на дослідження промисловості імперії.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. почали виходити праці («Матеріали...» або «Нариси...»), які мали своєю метою надати дослідникам більш широке коло джерел, які б розширили їхні уявлення про стан економічних відносин у Російській імперії. Автори зверталися до різнопланових документів, використовуючи статистичні дані, цитування державних або громадських діячів, спогади сучасників процесу тощо [545; 546; 747; 769]. Очевидно, що ідеологічна складова, яка набирала обертів в тогочасній історичній науці, не давала можливості поглянути та витлумачити їх із іншої, окрім необхідної для партійного керівництва, точки зору. Отже, економічна політика царської Росії мала висвітлюватися лише із негативними висновками, на кшталт: «Загально-російський план викачати за допомогою кредитової помпи гроші від населення не

мав в Україні успіху, бо українські хазяї пробували дістати грошей, а не вкладати їх» [546, с. 15]. Саме у такий спосіб було витлумачено у двотомній праці М. Є. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.» (1927 р., том другий) спроби царського уряду налагодити кредитно-банківську сферу на початку другої половини ХІХ ст. До питань діяльності кредитно-банківських установ автор звертається у руслі висвітлення земельного питання а, отже, надає уваги факту створення Селянського поземельного банку: «Засновуючи Селянський поземельний банк, уряд одночасно з тим розвіював незабутні мрії селянства про дармове одержання земель від держави, якій догодити мали, збільшивши оцінку або... банк забезпечив збут землі поміщикам, сприяв неймовірно її вартості» [546, с. 112]. Вимушені речення, тези та висновки, зроблені автором, однак не применшують значення роботи, джерельна база якої включає документи з архіву Новоросійського генерал-губернаторства, збірники статистичних даних Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній, праці Одеського сільськогосподарського товариства, тогочасну пресу (газети «Новороссийский телеграф» і «Правда»), «Матеріали для оцінки земель Харківської губернії», праці фахівців-економістів: проф. І. П. Сокальського, проф. Р. В. Орбінського, проф. П. П. Мігуліна та інших.

У цей час вийшли друком і ряд інших праць, автори яких мали далекі від реальності уявлення про призначення історичної науки в Радянському Союзі, за що і були піддані репресіям за відступ від ідеологічних догматів. Наприклад, роботи вченого-економіста О. В. Чаянова були вилучені із бібліотек і здані до т. зв. спецсховищ [591; 593]. Для нашого дослідження ці праці цікаві перш за все об'єктивним поглядом вченого на розвиток економічної думки Європи та дорадянської Росії.

Отже, не всі напрацювання вчених сприймалися позитивно. Адже дослідження питань економічної історії зачіпало дуже важливі для радянського керівництва проблеми, як-то економічне підґрунтя встановлення «диктатури пролетаріату» та «невідворотності революційних звершень». Однією із таких

заборонених робіт стала праця економіста і юриста, одного із засновників Держбанку СРСР професора З. С. Каценеленбаума «Учение о деньгах и кредите» [374]. В основу праці лягли лекції, які вчений читав студентам московських вузів. Наприклад, до видання увійшла лекція про поняття кредиту та кілька лекцій про роботу кредитних установ у Росії кінця XIX – початку XX ст.

Враховуючи історичну ситуацію, ставлення вчених радянського періоду до розвитку кредитно-банківської системи імперської доби було дещо однозначним та обмеженим. Фінансова політика того часу розглядалася як консервативно-монархічна і така, яка за всяку ціну намагалася зберегти самодержавство. Проте, незважаючи на заборони та односторонність підходу радянських учених до проблем дослідження кредитно-банківських установ, ними було зібрано і систематизовано багатий фактичний матеріал, переосмислення якого сьогодні сприяє новому баченню та оцінці багатьох тогочасних подій та явищ.

Після закінчення Другої світової війни світ побачила значна кількість праць, у яких досліджено процеси створення і розвитку кредитно-банківської системи імперії. Передусім, це праці О. П. Погребинського [877; 878], С. Я. Борового [765; 767] і В. А. Вдовіна [773]. Говорити про будь-яку самостійність та об'єктивність подібних робіт складно, адже історичні факти в них розглядалися та трактувалися на вимогу «ідеологічних міркувань». Зроблені авторами висновки мусили відповідати марксистсько-ленінському трактуванню історичного процесу. Саме тоді з'являються праці, де кредитування розглядається як процес «уловлювання дрібних заощаджень для використання їх в інтересах царського уряду», – так характеризував призначення ощадних кас С. Я. Боровий [765, с. 127].

Наприкінці 1950-х–початку 1960-х рр. виходять друком дві праці І. О. Гуржія «Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (80-і роки XVIII ст. до 1861 р.)» та «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року)» [790; 791]. У своїх дослідженнях вчений, характеризуючи соціально-економічний розвиток українських губерній, на широкому фактичному матеріалі прослідковує

економічну кризу 40-50-х рр. XIX ст. Однією із її причин він вважає конфлікт між гальмуючими економічний розвиток держави старими феодальними відносинами та новим характером продуктивних сил, що невпинно розвивалися. У книзі «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року)» І. О. Гуржій висвітлює процес формування купецького стану «значного за кількістю і дуже впливового завдяки своїм грошовим багатствам» [791, с. 130]. Автор ґрунтовно простежує причини розширення на середину XIX ст. купцями сфери своєї діяльності на банківську галузь та промисловість, розглядає приклади бердичівських, київських, одеських, харківських та інших купецьких династій.

У 1964 р. з'являється перше історіографічне дослідження з економічної історії дореволюційної Росії. Це монографія К. М. Тарновського «Советская историография российского империализма» [933]. Підбиваючи підсумок розвитку радянської наукової думки, К. М. Тарновський коротко зупиняється і на історичних працях з історії банківської справи.

У подальшому розвиток історичної науки рухався у напрямі поглибленого вивчення історії окремих фінансово-промислових груп та банків, дослідження розвитку кредитно-банківської системи в регіонах Російської імперії, еволюції окремих банківських операцій. Зацікавилися вчені і формуванням фінансової верхівки. Цю проблему досліджував радянський історик І. І. Мінц. Використавши відомості довідника «Фабрично-заводская промышленность Российской империи» (1914 р.), він розглянув становлення імперської фінансової олігархії у двох напрямках:

перший – коли фінансова олігархія створювалася за рахунок банківської і торгово-промислової буржуазії;

другий – коли до фінансової верхівки відносилися представники дворянства, які обрали кар'єру банкіра чи підприємця [859, с. 112-114, 157-158].

З 1970-х рр. поживається вивчення економічного життя Російської імперії, звертається увага на роль фінансового капіталу у функціонуванні банків та

кредитних установ, виявляються та публікуються нові історичні джерела. До цього періоду належить праця В. О. Голобуцького [784], роботи Б. А. Кругляка [837; 840; 838; 839; 836], в яких висвітлювалися різні питання економічної історії України. Серед них – еволюція промислової монополії, ярмаркова і ринкова торгівля в пореформений період, історія української кооперації, становлення та розвиток українських бірж. Усі перелічені теми в тій чи іншій мірі зачіпають проблематику історії кредитно-фінансової справи.

Започаткований Й. Ф. Гіндіним напрям вивчення банківської діяльності стає пріоритетним у дослідженнях радянських науковців у повоєнні роки. Питання фінансування банками торгово-промислових підприємств та об'єднань змушують вчених активно досліджувати фонди архівів, адже простежити такі процеси можна лише за фінансовими документами банків. Звісно, у першу чергу вчених цікавили аспекти соціально-економічного розвитку, промисловості та сільського господарства, проте це стимулювало й історико-джерелознавчі дослідження. У результаті кропіткої роботи було виявлено фактори формування діловодства банків, досліджено кореспондентські зв'язки між великими торговельно-промисловими підприємствами. Саме цим питанням присвячені праці Л. Є. Шепелева [952], В. Я. Лавричева [845], В. І. Бовикіна та Г. П. Наумової [760] та ін.

У праці Л. Є. Шепелева проведена систематизація та аналіз джерел із історії діяльності банків, «закладено основу вивчення банківського діловодства, а також сформульовано принципи роботи з фінансовою звітністю банків», як зазначила сучасна дослідниця С. О. Саломатіна [921, с. 19-20]. І хоча дослідження Л. Є. Шепелева стосувалися насамперед документів акціонерних компаній, проте напрацьовані здобутки у подальшому широко використовувалися дослідниками для розгляду сфери банківського діловодства.

Розглядаючи природу акціонерних компаній, науковець простежує історію розвитку акціонерних банків Росії від 1860-х рр. Відповідно становлення банків досліджується у контексті розвитку акціонерного законодавства, залізничного

будівництва, біржових спекуляцій та розвитку промисловості. На думку вченого, ні до цього, ні після, Росія не знала такого розмаху підприємницької активності в галузі банківської справи [953, с. 85].

Динаміка розвитку банків подана одночасно і у порівнянні із торгово-промисловими компаніями за окремі періоди, як-то 1860-ті, 1870 – 1873, 1875 – 1891, 1893 – 1901 рр. та інші. Це 60 акціонерних банків, заснованих у період 1864 – 1873 рр., з яких 46 були комерційні, а 14 – поземельними (довгострокового кредиту) [952, с. 85]. Іноді зустрічаємо категорію «провінційні банки», проте навіть таке визначення стосується не лише українських установ, а й усіх банків, за винятком московських та петербурзьких. Однак зазначені числові показники стосуються загальноросійської кон'юнктури розвитку. Тобто ми знову стикаємося із проблемою виокремлення інформації про українські установи.

Дослідження Л. Є. Шепелева, перш за все, згадуються як приклад першого систематичного розгляду ділових документів банківської сфери, його бухгалтерської звітності. Хоча, принагідно зазначимо, що дослідження акціонерних товариств Л. Є. Шепелев проводив із використанням широкого кола різних груп джерел. Сам автор зазначав, що на початку ХХ ст. історія має значно повніші і достовірніші статистичні дані про акціонерні компанії, аніж раніше. Для унормування статистичної інформації, на думку дослідника, важливим джерелом слугували статути компаній та «умови діяльності» [953, с. 223], а недоліком цих видів джерел Шепелев вважав «деяке відставання у часі від самої події» [953, с. 92-93].

Порівнюючи різні статистичні джерела, вчений констатує, що в цілому «кращою є статистика Ради з'їздів», тобто Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі. Серед її переваг він називав те, що матеріали подаються із поділом на російські та іноземні компанії, нові та реорганізовані; зазначалося число компаній діючих протягом року і таких, що були ліквідовані. Важливим є те, відзначав Л. Є. Шепелев, що матеріали висвітлювали достатньо великий період – 1901 – 1913 рр., хоча міністерська статистика починається лише

з 1903 р. [953, с. 224].

Предметом дослідження радянського вченого були і теоретичні питання галузі, зокрема він намагався дати визначення поняттю «акціонерна компанія» царської Росії, хоча одночасно відмічав складність виокремлення фактів банківської діяльності із загального числа інформації. Говорячи про динаміку розвитку банків 1901–1913 рр., вчений підкреслює, що «дані є не дуже точними» [953, с. 224]. Він намагався отримати та перевірити їх шляхом зіставлення статистичних та законодавчих джерел.

На сьогодні роботи Л. Є. Шепелева є історіографічною пам'яткою, цікавою не лише тим, що вони поклали початок опрацюванню архівних матеріалів банківського діловодства, але і як приклад порівняння джерельної інформації з метою уточнення та перевірки наявних даних.

Еволюцію банківської внутрішньої документації, тематику соціального обліку, чисельності й походження фінансової буржуазії досліджував у своїх працях В. Я. Лавричев [846; 845; 844]. Він зосередив увагу на діяльності столичних фінансових діячів у пореформений період. Однак деякі з них мали відношення і до діяльності українських установ, зокрема О. Л. Штігліц, Є. І. Ламанський та ін. Хоча, на думку сучасної дослідниці Н. В. Рудюк «коло персоналій, згаданих в роботі В. Я. Лавричева незначне, воно обмежується невеликим прошарком капіталістів, які відігравали провідну роль у діловому світі пореформеної Росії, усього кілька десятків імен» [991, с. 43].

Розвитку кредитно-банківських установ Наддніпрянської України присвятила низку статей та своє дисертаційне дослідження у 70-х рр. ХХ ст. Г. Н. Губенко [789; 788]. Дослідниця зосередила свою увагу на кредитній кооперації півдня країни, Таврійській губернії. У дисертаційній роботі «Сільська кредитна кооперація на півдні України та її роль у розвитку аграрного капіталізму» авторка детально проаналізувала роботу перших кредитних спілок та ощадно-позичкових товариств краю на прикладі Мелітопольської та Бердянської організацій. Пов'язуючи кредитування кінця ХІХ – початку ХХ ст. майже

виключно з «нерентабельним поміщицьким господарством» вона доводила привілейоване становище дворянського землеволодіння. Дрібний сільський кредит і сільська кредитна кооперація розглядалися з точки зору «створення економічної бази для союзу селянської бідноти і робітничого класу в соціалістичній революції» [788, с. 161].

Наприкінці 1970-х–початку 1980-х рр. світ побачила значна кількість праць, в яких досліджено процеси створення і розвитку кредитно-банківської системи імперії. Передусім це роботи В. І. Бовикіна та Г. П. Наумової [760, с. 120-159; 763; 761; 762], А. П. Кореліна [825; 827], А. В. Опрі [982], Ю. Л. Райського [915, с. 104-110] та ін. Остання книга В. І. Бовикіна «Финансовый капитал России накануне Первой мировой войны» (2001 р.) вийшла у світ вже після смерті автора. За його словами, усі написані ним праці ґрунтуються на значній документальній базі, матеріали для якої він відшукав не тільки в російських архівах, але й архівах європейських країн: французьких і бельгійських. Ним були використані матеріали Генерального архіву Королівства Бельгії, Національного архіву Франції, Економічного та Фінансового архівів Міністерства економіки, Дипломатичного архіву МЗС Франції, Банку Паризького Союзу, банків «Ліонський кредит», «Societe Generale». Власне автор ставив за мету дослідити монополію банків на фінансовому ринку Росії, але, як і його попередники Й. Ф. Гіндін та Л. Є. Шепелев, зосередив увагу на документах, що допомагають прослідкувати зв'язок банків із великою промисловістю.

Українські банківські установи у роботах В. І. Бовикіна згадуються побіжно (Бессарабсько-Таврійський банк та інші), переважно задля висвітлення роботи центральних московських та петербурзьких банків. Саме їхня збережена архівна база добре представлена в останній книзі науковця. У ній автор відтворює діяльність Руського для зовнішньої торгівлі банку та Азово-Донського банку, аналізує архівний фонд Азово-Донського банку, який зберігається у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА): справи загальних зборів акціонерів (із щорічними доповідями правління, списками акціонерів, протоколами зібрань);

журнали засідань рад та правління; матеріали за операціями; бухгалтерська документація; матеріали з діяльності відділень.

Отже, праці В. І. Бовикіна містять досвід узагальнення інформації декількох груп джерел (діловодні документи банків, листування, матеріали статистики), корисних для відтворення історії комерційних банків до 1917 р.

Незважаючи на засилля ідеологічних догматів, радянські історики опрацювали великий масив різної за видами джерел інформації, сформувавши потужну джерельну базу для їхнього подальшого вивчення. Значна за обсягом частина архівних документів була опублікована у різноманітних збірниках документів. Зусиллями істориків-економістів було закладено основи методології дослідження банківської діловодної та звітної документації, кредитної статистики та статистики цінних паперів.

Зазначений період представлено також роботами української діаспори. Зокрема у 1920 – 1930-х рр. вийшли у світ праці С. В. Бородаєвського [284], І. В. Івасюка [803], І. Витановича [777]. У них, не зважаючи на досить обмежену джерельну базу дослідження, були охарактеризовані основні періоди розвитку кредитної кооперації України. У подальших працях представників діаспори простежується використання напрацювань цих учених.

Третій період (*сучасна історіографія*), що бере початок від здобуття Україною незалежності, характеризується поглибленим, різноплановим за предметним розмаїттям вивчення історії і діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України. Ця тема стала предметом дослідження вчених-істориків, котрі обрали своїм науковим інтересом соціально-економічні проблеми розвитку держави, банківську сферу, фінансову політику, грошово-кредитні операції, специфіку роботи цінного ринку, податкового контролю та багатьох інших питань. Проте більшість з цих праць носять характер загальноісторичних пошуків, де увага зосереджена на висвітленні умов заснування та діяльності фінансових установ, їхнього розвитку на тлі соціально-політичної та економічної ситуації в країні.

У 1992 р. вийшла у світ монографія Б. А. Кругляка «Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины», в якій автор, досліджуючи різновиди внутрішньої торгівлі, висвітлює також діяльність банківських контор на ярмарках, участь банкірських будинків у хлібній торгівлі, торговельну діяльність кредитних кооперативів [836].

Тематика кредитної кооперації на українських землях часто привертала увагу вчених. Про це свідчить низка монографій та статей, які були оприлюднені у 1990-ті рр. Це дослідження Г. В. Цибуленка [945], В. М. Половця [880], М. В. Алімана [746], В. В. Гончаренка [786] та ін. Автори зосередили увагу на розвитку кредитної кооперації Півдня України та на функціонуванні кредитних товариств і перших організованих союзів кредитної кооперації. У книзі В. О. Венгеровської розглянуто еволюцію кредитно-банківської мережі Правобережної України від кінця XVIII до початку XX ст. [775].

Характерною особливістю сучасного історіографічного розвитку є те, що соціально-економічна історія нашої держави досліджується одночасно за декількома напрямками. Так, наприкінці XX – на початку XXI ст. публікуються розвідки з історії кредитно-банківської справи в окремих українських регіонах: Г. І. Корогод та В. І. Міщенко досліджують розвиток кредитно-банківської системи на Сумщині [861]; В. А. Коломийцева вивчає Кримський регіон [819]; В. О. Каюн – Полтавщину [1011]; В. М. Половець – історію кооперації пореформеної доби на Лівобережжі від 1861 до 1917 р. [879]; І. А. Фареній – кооперативний рух Наддніпрянської України [939; 940] та ін. Виходять друком праці з історії українського купецтва та фінансової верхівки О. І. Гуржія [792] та О. М. Доніка [796]; З. М. Комаринської з історії банків та банківських діячів [822]. З'являються дослідження з історії фінансової справи і політики Російської імперії в цілому та на теренах України, як-то праці О. П. Реєнта [916], О. М. Головка [785], С. З. Мошенського [863, 864], В. М. Орлика [871] та ін. Продовжувалося вивчення історії української кредитної кооперації у статтях А. О. Пантелеймоненка [874], І. В. Пятницькової та ін. [884].

Фінансова система окремих українських земель стає предметом досліджень вітчизняних науковців в останні десятиліття. Територіальна історія кредитно-банківської справи представлена регіональними працями щодо її розвитку у Правобережній Україні, Таврії та Сумщині. Першою стала видана 1999 р. книга В. І. Міщенко та Г. І. Корогод «Становлення і розвиток кредитно-банківської системи на Сумщині (XIX – початок XX ст.)» [861]. Згодом текст видання був розширений та доповнений і 2013 року з'явилася ґрунтовна аналітична монографія. І хоча автори зазначали про її не науковий, а скоріше науково-популярний характер, праця створена на потужній джерельній базі місцевих архівів. У ній широко представлено ілюстративний матеріал і численні додатки статистичного характеру [917].

Тематика розвитку кредитно-банківських установ, особливо власне банків, викликає все більше уваги. У зв'язку з цим в останні роки вийшли друком декілька цікавих праць. Серед них два дослідження С. З. Мошенського «Еволюція векселя» і «Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи» [863; 864], у яких досліджуються економічні питання історії України XIX – початку XX ст. Проте у першій книзі лише два розділи «Вексельні операції в другій половині XIX століття (1861 – 1917 рр.)» та «Розвиток вексельного законодавства в Російській імперії (1861 – 1917 рр.)» стосуються нашого дослідження. Перший із наведених розділів містить розгляд еволюції кредитно-вексельних операцій, бурхливий розвиток яких спостерігається протягом другої половини XIX ст. Автор аналізує вексельне законодавство та його застосування і наслідки на прикладі роботи Державного банку, проводить широкі паралелі із європейським законодавством у цій галузі. Наприклад, він зазначає, що терміни з обліку векселів від 3 до 6 місяців було запозичено у французькому законодавстві [863, с. 360]; або ж, що у зміст проекту вексельного статуту 1882 р. був покладений за основу німецький статут 1847 р. [863, с. 374] тощо. Як приклад він наводить наступне: «Нарешті, в 1882 р. проект був опублікований російською, німецькою та французькою мовами, внаслідок чого автори

проекту отримали численні зауваження від представників купецтва, а також від російських та іноземних юристів, переважно німецьких. З урахуванням цього обговорення, а також появою англійського статуту про векселі (18 серпня 1882 р.), італійського торгового уложення (2 квітня 1882 р.) і проекту голландського вексельного статуту у 1882 році був знову переглянутий» [863, с. 375].

С. З. Мошенський виділяє два періоди у розвитку вексельного законодавства. Перший період (до 1880 р.) охоплював роботу над удосконаленням вексельного законодавства. За словами вченого, його мета полягала у виправленні статуту 1832 р. і ліквідації наявних у ньому недоліків. У другий період (після 1880 р.) спостерігалися спроби виправити статут 1832 р. і було поставлено мету розробити новий документ, взявши за основу Торговий кодекс Італії [863, с. 377].

Друга робота С. З. Мошенського є узагальненням еволюції економічного розвитку трьох фінансових центрів – Києва, Одеси та Харкова. Автор яскраво ілюструє спогадами сучасників історію створення перших банків у цих українських містах. У меншій мірі він звертається і до економічної історії невеликих міст, знайомлячи із 19 банківськими та кредитними установами м. Бердянська [864, с. 23-26]. Разом із створенням яскравих художніх образів праця містить багатий фактологічний і статистичний матеріал, наводяться дані про біржові котирування акцій банків на Київській біржі. Також автор зазначає, що перед подіями Першої світової війни найбільшим попитом користувалися банківські папери Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного (котирувалися по 535 руб.), Руського торгово-промислового (433 руб.), Облікового та Позичкового (530,5 руб.) банків [864, с. 57].

Загалом у роботі добре висвітлена тематика взаємозв'язку банків та біржі, приділена увага спекуляціям на біржах тощо. «Наші біржі – вельми слабкі організації, – наводить він слова М. І. Боголепова з книги «Біржі і банки» (1917 р.), – «і хіба можна думати про пряму емісію цінних паперів на біржі, минаючи банки? ... емісії мислимі тільки при безпосередній участі банків... і

...розраховані на банківську клієнтуру». Тому «офіційна біржа відкривається не в будівлі біржі, а в кабінетах банків» [864, с. 76-77].

Окремі питання історії банків чи небанківських кредитних організацій досліджувалися у численних статтях і виступах на конференціях науковців. Уже у новому тисячолітті вийшли друком статті, предметом дослідження яких виступає банківська тематика: З. М. Комаринської [821, с. 51], І. Е. Новікової [867; 868], І. В. Ткаченка [935], В. Є. Кириченка [814], О. М. Краснікової [832] та ін.

До проблематики економічної історії у сучасному українському джерелознавстві зверталися вкрай рідко. Такою є стаття Л. Л. Левченко «Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження» [848], яка являє собою огляд архівних фондів Державних архівів південних областей країни. І хоча предметом дослідження є купецтво Півдня України, авторка подає матеріал цікавий для вивчення й історії банківських установ. У статті Л. Г. Белоусової здійснено аналіз фондів Одеського комерційного суду [755]. Періодичну пресу як джерело дослідження кооперативного руху на Волині розглянув В. В. Вісин, у тому числі проаналізувавши видання кредитної кооперації [776].

Досліджувалася роль і єврейської спільноти в організації й забезпеченні функціонування кредитно-банківських установ наприкінці XIX – початку XX ст., передусім у статтях В. О. Яшина [960] і Ю. В. Прокопа [883].

Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють вивченню позитивних та негативних сторін фінансової і податкової політики уряду Російської імперії. В одній із таких праць дослідниця С. Орлик розглядає грошово-кредитну, податкову, митну, бюджетну й цінову політику напередодні та в період вступу Росії в Першу світову війну у двох українських регіонах – Галичині та Буковині [871]. Розділ книги присвячений стану банківської системи окупованих територій. Цікавим є аналіз зіткнення двох банківських систем: австро-угорської та російської, а саме часткове згорання старих та початок функціонування нових кредитно-фінансових установ [871, с. 257-265].

Історія кредитно-банківських установ Наддніпрянської України стала предметом ряду дисертаційних досліджень як з історичних, так і з економічних наук. До теми, зокрема, зверталися В. І. Марочко [977], В. М. Власенко [965], О. М. Краснікова [972], В. М. Половець [985], О. С. Сидорович [993], І. Е. Новікова [981] та ін. Проте всі праці носять загальноісторичний характер висвітлення умов заснування та діяльності кредитно-банківських установ, їхнього розвитку на тлі соціально-політичної ситуації в країні:

Систематизація досліджень за проблемною ознакою дає можливість виокремити наступні групи:

- а) дослідження, у яких подана загальна картина історії кредитно-банківської системи [972];
- б) праці, де предметом дослідження є історія установ дрібного кредитування [968];
- в) дослідження з історії банків [1000];
- г) історія розвитку кредитної кооперації в Україні [977; 992; 965; 975; 998].

Окремо слід вказати на групу досліджень із напрямку «історія економічної думки», які також спираються на значну джерельну базу і включають дослідження історії становлення кредитно-банківських установ Наддніпрянської України та історію розвитку української соціально-економічної науки [981; 983]. А також окремі дисертаційні роботи, в яких досліджуючи економічну історію Російської імперії, автори побіжно згадували й українські кредитно-банківські установи [967].

Висвітлення історії становлення кредитно-банківської мережі в Україні привернуло увагу О. М. Краснікової. У своїй роботі «Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.)» вона використовує різні джерела інформації, поділивши їх за видовою ознакою: законодавчі акти, офіційні звіти, доповідні записки, інструкції і розпорядження, а також за походженням: документи урядових установ, банківських інституцій і приватних осіб... [972, с. 17]. З'ясування походження того

чи іншого історичного документа дало дослідниці можливість точніше визначити ступінь об'єктивності викладених у ньому фактів. Оцінюючи рівень достовірності звітної інформації Дворянського та Селянського поземельних банків О. М. Краснікова піддає критиці джерела банківської інформації. Вона виходить із того, що селяни купували землю індивідуально, товариствами і цілими сільськими громадами, звертаючись з відповідним проханням до місцевих відділень банку. Далі банк задля вирішення питання про видачу кредиту (його розмір та умови) збирав потрібну інформацію як про землю, так і про позичальників. Тому питання достовірності отриманих відомостей для О. М. Краснікової не підлягає сумніву, адже усі потрібні дані місцеве банківське відділення одержувало від свого оцінника. Найчастіше у ролі оцінника виступав член місцевого відділення банку, який вивчав ситуацію безпосередньо на місці. Його доповідна записка включала інформацію про кількість і якість землі, способи ведення господарства, прибутки, а також характеристику господарсько-економічної специфіки місцевості (відстань до залізниці, орендні і продажні ціни на землю і т. ін.). Із подвірних описів домогосподарств банки брали інформацію про майновий стан покупців землі, що зверталися за позикою. Спеціальні інспектори перевіряли точність цих даних [972, с. 21-22]. Отже, банк був зацікавлений в отриманні достовірних даних, що і забезпечувало, на думку дослідниці, високу якість цього джерела.

Одним із найбільш вичерпних за інформаційним потенціалом джерел О. М. Краснікова вважає діловодну банківську документацію, у якій ретельно відображено відомості по кожному закладеному у цій установі маєтку за такими показниками: а) губернія і повіт, де знаходиться маєток, його відстань до найближчих міст, пристаней і залізниць, промислових і торгових місць; б) загальна кількість землі в маєтку і якість основних сільськогосподарських угідь; в) співвідношення різного виду угідь: садиба, орна земля, сіножаті, вигони та ліс; г) величина загального по маєтку прибутку, який господар отримує від окремих угідь, а також способи його отримання (довготермінова чи річна оренда

або прибуток за рахунок власної обробки ґрунту; г) чи має місце угноєння землі в маєтку; д) інші, окрім землі, джерела прибутку; е) урядові обмеження користування маєтком, пропонованим у заставу; є) витрати на управління та повинності і нарешті сума, у яку клієнт оцінює свій маєток [972, с. 23].

Значна частина використаних джерел у роботі стосувалася Полтавської губернії. Першочергової уваги в цьому плані заслуговують різноманітні статистичні довідники, що систематично або періодично видавалися земськими управами: «Статистический ежегодник Полтавского губернского земства» – виходив у Полтаві з 1896 до 1919 рр.; «Статистический справочник по Полтавской губернии» – виходив з 1909 до 1919 рр.; «Ежегодник Полтавского губернского земства» – виходив у Полтаві з 1894 до 1917 рр.; «Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886 – 1900 гг.)» (1904 р.) [972, с. 17]. В одному із подібних видань, у «Статистическом справочнике по Югу России» (1910 р.) зібрано узагальнюючі статистичні відомості про діяльність банків і установ дрібного кредитування по усіх губерніях України станом на 1910 р. Також О. М. Краснікова відзначає багатий і різноманітний фактичний матеріал, зібраний земствами в ході подвірних статистичних описів господарств Полтавської губернії у 1882 – 1889, 1900, 1910, 1916 та 1917 рр., у «Сводном сборнике по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882 – 1889 годах» (1900 р.) та інших довідниках.

Вивченням різних аспектів історії банків та небанківських кредитних установ України займалися вчені В. В. Шевченко [1000], О. В. Прилуцький [987] та ін.

У дослідженні історії приватної банкірської справи на Півдні України у дореволюційний період В. В. Шевченко виокремила шість груп джерел: 1) архівні документи; 2) опубліковані нормативно-правові акти; 3) довідкові і статистичні видання; 4) звіти установ і організацій; 5) матеріали особового походження; б) періодична преса [1000, с. 20]. У роботі нею використано архівні матеріали Одеського, Миколаївського, Кіровоградського державних обласних архівів.

Єдиним дослідженням історії кредитних установ України, окрім банків, стало вивчення історії розвитку ломбардів, яке здійснила М. Г. Казьмирчук у праці «Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.)» [967]. На основі значного архівного матеріалу (досліджено 19 фондів із 11 архівів України) авторка розкриває історію ломбардів України з 1886 по 1917 рр.

У низці дисертацій предметом дослідження обрано кооперацію у її різновидах та проявах, а також питання кредитної справи, зокрема установ дрібного кредитування. Тому і джерельна база досліджень включає здебільшого документи різних з'їздів представників кооперації та матеріали кооперативної преси. Крім того, досить часто описуються події відкриття того чи іншого кредитного товариства, акцентується увага на внеску окремого громадського діяча. До таких праць відноситься дослідження В. І. Марочка «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929)» [977], О. С. Сидоровича «Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: історичний аспект» [993], В. М. Власенко «Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.» [965], Ф. І. Ленченко «Становлення та розвиток споживчої кооперації Київської губернії (1868 – 1917 рр.)» [975], які спрямовані на висвітлення історичних витоків споживчої та селянської кооперації і питання розвитку установ дрібного кредитування розглядається саме у даному руслі.

Зокрема, джерельна база дисертаційного дослідження О. С. Сидоровича включає збірники, що видавалися окремими спілками споживчих товариств, та матеріали кооперативних з'їздів і нарад представників споживчої кооперації регіону. Наприклад, використовувалися наступні матеріали: «Полтавська спілка Споживчих товариств. Відчіт за 1917 р.», «Таблицы средних справочных цен и средних цен Потребительных Обществ по районам Евр. России на 1-ое июня 1915 г.», «Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16 – 21 апреля 1908 г.», «Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве 1 – 7 августа 1913 г.» та ін. Значну частину джерельної бази склали

матеріали преси, зокрема журналів: «Муравейник-Комашня», «Наша кооперация», «Вестник кооперативных союзов», «Наше дело», «Вестник кооперации» – та газети: «Южнорусская сельскохозяйственная газета», «Хлібороб», «Хуторянин», «Черниговский кооператор», «Южно-русский потребитель», «Черниговская земская неделя», «Рілля» [993, с. 8].

Характеризуючи джерельну основу дослідження, сам автор зазначає, що надзвичайно цінними джерелами з історії споживчої кооперації виявились друковані матеріали різноманітних земських установ, у яких у різній мірі відображено діяльність споживчих товариств досліджуваного регіону [993, с. 8].

З точки зору економічної теорії та історії розвитку економічної думки проводила дослідження історії банків І. Е. Новікова. Джерельну базу її дисертаційного дослідження становлять практично усі групи джерел, які використовувалися під час досліджень істориками: архівні документи і статистичні матеріали (звіти і баланси банківських установ, щорічні звіти губернаторів про економічний стан губерній тощо); законодавчі й нормативно-правові акти; газетно-журнальна періодика. Специфіка економічного спрямування дослідження відчутна у широкому використанні праць українських та російських учених XIX – початку XX ст., історико-економічної літератури, яка безпосередньо або опосередковано, за словами авторки, висвітлює історію розвитку банківської системи в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. [981, с. 3-4].

У цьому ж контексті привертає увагу дисертаційна робота О. П. Панченко «Інформаційна підтримка модернізації аграрного сектору губерній Лівобережної України кооперативними виданнями: історико-економічний аналіз», адже на відміну від інших метою її дослідження виступає з'ясування ролі кооперативних видань, праць представників кооперативної думки в інформаційній підтримці модернізації аграрного сектору [983]. Серед вказаних завдань роботи значилися: класифікація і характеристика вітчизняних кооперативних видань дорадянського періоду; обґрунтування значення вітчизняної кооперативної періодики початку XX ст. як ефективного каналу передачі інформації господарського змісту кооперативними

організаціями їх маркетинговому мікросередовищу; оцінка ролі періодичних кооперативних видань у інформаційній підтримці розвитку аграрного сектору Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. У методологічній складовій роботи авторка зазначає, що одним із методів дослідження були синтез та аналіз. Однак і дана робота розглядає питання історії кредитних установ лише як частину діяльності кооперативних організацій.

Лише останнім часом з'явилася одна дисертаційна робота О. А. Алтухова «Джерела з історії виникнення, становлення та розвитку біржової справи України (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» (2018 р.), у якій проведено аналіз комплексу різних за характером та походженням джерел із історії розвитку біржової справи дорадянської України [963]. І хоча кредитно-банківські установи згадуються у ній лише з точки зору найбільш повного висвітлення історії біржової справи, для нас робота цікава прикладом застосування комплексного підходу до вивчення джерел з історії економічних відносин та їхньою класифікаційною схемою. Використана схема включала: 1) нормативно-правові та статутні документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ; 2) діловодні документи біржових комітетів; 3) джерела особового походження, представлені публіцистичними та літературними творами сучасників подій; 4) загальноросійські та місцеві періодичні видання. Загалом залучення цих джерел дозволило автору відтворити розвиток біржової справи з точки зору юриспруденції; «внутрішнього світу» бірж, як світу певних комерційних та торговельних питань; розкрити ставлення до бірж суспільства. Проте дана схема потребує залучення контенту статистичного матеріалу, що, на нашу думку, наповнило б дослідження фактичним цифровим матеріалом. Загалом специфікою дослідження історії економічних відносин виступає її ґрунтовна цифрова складова, яку може надати у потрібному об'ємі тільки статистика.

Наявність лише декількох джерелознавчих праць, спрямованих на вивчення економічної історії України, свідчить про певну лакуну у сучасній історичній науці і про потребу розширення цього наукового дискурсу. Використання

напрацювань радянського періоду на сьогодні потребує перегляду як у підході до з'ясування історії функціонування банків, як сходинки у вивченні історії промислового капіталу та впливу іноземних капіталів, так і до діяльності установ дрібного кредитування, як до складової кооперативного руху. Адже дослідження і введення до наукового обігу інших, нетрадиційних джерел інформації (автобіографії, мемуари, листи, некрологи) для економічно-історичних досліджень якраз і складе підґрунтя для нових наукових пошуків.

Долучилися до розробки досліджуваної теми і українські вчені діаспори, щоправда здебільшого висвітлюючи проблему через призму питання сільськогосподарської кооперації. У 1990-х рр. виходить друком праця Я. С. Пришляк «Кредитні спілки в контексті історії української кооперації» [882].

Загалом досліджень, присвячених дорадянській чи радянській історіографії кредитно-банківської системи підросійської України, або ж Російської імперії в цілому, дуже мало. Здебільшого висвітлюються окремі проблеми фінансової політики, що стали предметом вивчення в дисертаціях українських та російських науковців. Окремо можна виділити лише статтю російського дослідника К. А. Ісинського, у якій розглядаються праці дорадянських російських істориків із вивчення провінційної банківської системи Російської імперії середини XIX – початку XX ст. [804, с. 678-680].

Тема історії розвитку кредитно-банківської справи Наддніпрянської України розкривається у низці праць сучасних російських науковців, щоправда українські установи знов таки розглядаються дослідниками у контексті загальноросійської історії. Цю проблему досліджували М. В. Мельников [978], О. Г. Михайлов [980], Н. А. Роцектаєва [990], О. Ш. Рашидов [989] та ін. В основному в зазначених працях розглядалося становлення кредитно-банківської системи Російської імперії на тлі розвитку соціально-політичної та економічної історії, а аналіз документів був предметом дослідження переважно у підрозділах дисертаційних праць «Джерельна база...».

Більш предметно до нашої теми відносяться дослідження Г. М. Терещенко

[996], С. О. Саломатіної [992], Г. М. Тарасової [995], С. В. Куксенка [974], Н. В. Рудюк [991], О. В. Кудімова [973], у яких автори зверталися до питань розвитку фінансової політики Російської імперії, зокрема й тематики кредитних і банківських установ. Джерелознавчим дослідженням є дисертаційна праця С. О. Саломатіної «Российская банковская статистика, 1864 – 1917 гг. (Опыт источниковедческого исследования и количественного анализа)» [992]. Об'єктом вивчення російської вченої стали акціонерні комерційні банки, а саме масові операції банків за матеріалами фінансової статистики. С. О. Саломатіна зауважує, що у її роботі зняті сумніви попередників щодо придатності комплексу фінансової статистики акціонерних банків для історичного дослідження. Авторці вдалося виявити цей комплекс, уточнити часовий діапазон наявних даних (1864 – 1917 рр.), показати високу ступінь їх сумісності і достовірності. Вона зауважує, що раніше у центрі уваги вчених були, головним чином, факти кредитування та фінансування окремих підприємств і галузей, а в її дослідженні на основі документів розглядається система операцій комерційних банків. Джерельну базу склали дві групи джерел: фінансова звітність комерційних банків та підготовлені на їхній основі статистичні публікації. У центрі уваги дослідниці дві групи банківської системи Росії: Московська та Санкт-Петербурзька. Отже, українські банки не потрапили до зони уваги С. О. Саломатіної. Проте для нас важливим є досвід вивчення комплексу фінансового діловодства банків, здійснений у роботі.

Другою працею джерелознавчого характеру є дисертаційне дослідження Н. В. Рудюк «Банковские деятели России 1864 – 1914 гг.: источники и методы изучения биографических данных» [991]. Як і у попередній праці, об'єктом дослідження були установи Москви та Санкт-Петербурга, а саме керівний персонал дореволюційних російських акціонерних комерційних банків цих міст як центрів фінансового життя Росії: засновники, члени правлінь, рад тощо. Авторка виділила та проаналізувала ряд джерел: законодавчі акти, діловодна документація банків, довідково-інформаційні та періодичні видання, документи особового походження та особові архівні фонди.

У дисертаційній праці О. В. Кудімова емпіричну базу дослідження склали законодавчі акти, спеціальні адміністративно-правові документи, інструктивні вказівки міністерств та інших відомств, що брали участь в управлінні фінансами імперії [973]. У свою чергу, С. В. Куксенко виділив у дисертації шість груп джерел: 1) законодавчі; 2) відомчі нормативні акти, матеріали діловодного характеру; 3) матеріали різних наукових, громадських та станових товариств; 4) щоденники та спогади сучасників: А. В. Богдановича, А. Ф. Коні, П. М. Мілюкова, Миколи II, О. О. Половцева, О. С. Суворіна, Ф. Г. Тернера; 5) періодичні видання: «Русский труд», «Гражданин», «Московское время», «Новое время». Подібний підбір та класифікація джерел використовувалися і в інших дисертаційних дослідженнях [974, с. 10].

У сучасній історіографії хотілося б виокремити праці, у яких автори намагалися осмислити фінансову політику другої половини ХІХ – початку ХХ ст. через призму особистості. Перш за все, це дисертаційні дослідження Н. А. Рощектаєвої, яка звернулася до діяльності та наукового спадку М. Х. Бунге, та робота М. В. Мельнікова з вивчення реформ міністра фінансів С. Ю. Вітте [978; 990].

У 2007 р. вийшло друком історико-правове дослідження О. Ш. Рашидова з історії виникнення, розвитку та правового забезпечення російських кредитних закладів у дореволюційний період [989]. Автор розглядає законодавчу базу кредитування у період реформування банківських закладів другої половини ХVІІІ – початку ХХ ст. та прослідковує вплив нормативно-правових актів на фінансову діяльність у банківській сфері. Цікавою є вироблена авторська періодизація виникнення та подальшої еволюції законодавства. У своєму дослідженні автор спирався на чітко окреслене коло джерел нормативно-правового характеру: 1) укази і закони, що увійшли до «ПСЗ РИ» (І–ІІІ зібрання), «СЗ РИ» (том ХІ), а також «Свод учреждений и уставов государственных кредитных учреждений»; 2) укази, положення, накази, доповіді та думки Державної ради, удостоєні найвищого затвердження, а також тимчасові правила,

постанови Ради міністрів і роз'яснення Сенату.

Серед праць західної історіографії, які присвячені дослідженням кредитних установ, є монографії американського професора Т. Емсона [961] та дослідження П. Уолдрона [962]. У своїх дослідженнях вчені використали не тільки українські, а й закордонні джерела, що робить їх значно ціннішими.

Отже, праці дорадянських, радянських та сучасних авторів, в яких досліджувалися різні аспекти розвитку кредитно-банківської системи Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., значно розширили пізнавальний аспект теми. Це зумовлено тим, що сучасні дослідники наповнили свої роботи фактичним матеріалом, статистичними даними, що зберігалися у вітчизняних та закордонних архівах, а також матеріалами із періодики та ряду видань, що вийшли у світ за кордоном. Аналіз історіографії вказаної проблеми показав, що предметом наукових досліджень були різні аспекти історії розвитку кредитно-банківських установ Наддніпрянської України. Проте на сьогодні в історичній літературі відсутні узагальнюючі систематизовані наукові праці, у яких було б здійснено комплексний аналіз історичних та історіографічних джерел з історії розвитку кредитно-банківської системи Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

1.2. Характеристика джерельної бази

Поетапне опрацювання віднайдених документів, з'ясування їх інформаційного потенціалу дає можливість відстежити причинно-наслідкові зв'язки подій, відтворити перебіг процесів, що відбувався у конкретній галузі та на визначеній території. Джерельна основа дослідження дозволяє акумулювати та системно дослідити увесь корпус наявної інформації. Отже, відповідаючи критеріям сучасної історичної науки, джерельна база представлена широким колом носіїв історичної інформації, а саме: неопублікованими архівними документами та актуалізованими джерелами, які в свою чергу складають наступні групи:

- 1) законодавчо-нормативні акти та документи регулювання кредитно-банківською системою;
- 2) діловодна документація кредитних та банківських установ;
- 3) статистична документація;
- 4) суспільно-політична і спеціалізована фахова періодика та історично-літературні часописи;
- 5) джерела особового походження.

Архівні (неопубліковані) документи, що висвітлюють питання становлення та розвитку банківських та небанківських кредитних установ зберігаються у ряді архівів, зокрема Центральному державному історичному архіві України м. Києва (ЦДІАК України), державних обласних архівах та у Державному архіві м. Києва (ДАК).

Серед комплексу документів ЦДІАК України найбільша колекція з нашої теми зібрана у ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Матеріали фонду дозволяють вивчати різні аспекти соціально-економічної історії Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. Загалом до аналізу було залучено близько 500 документів цього фонду, більшість

з яких становить службове листування та висвітлює діяльність банківського сегменту. Зокрема у спр. 437 «Справа про заснування в м. Києві ремісничого банку (28.12.1894 – 28.02.1895)» зберігається листування канцелярії Київського губернатора з Міністерством фінансів та доповідь губернатора з нагоди відкриття Ремісничо-промислового банку в Києві. Підставою до відкриття цього банку стала сума у 120 000 руб., подарована Л. І. Бродським на заснування банку «зادля полегшення ремісникам і промисловцям м. Києва користуватися дешевим кредитом та купувати знаряддя їхнього ремесла і промислів» [33, арк. 1зв.].

Діяльність жандармерії та судових органів влади у питаннях, пов'язаних із фінансовими махінаціями, пограбуваннями та охороною банків, наглядом за представниками кредитних з'їздів, розкривають документи наступних фондів: ф. 274 «Київське губернське жандармське управління», ф. 275 «Київське охоронне відділення», ф. 313 «Катеринославське ГЖУ», ф. 385 «Жандармське управління м. Одеси», ф. 1072 «Харківська судова палата», ф. 1335 «Волинське ГЖУ», ф. 1439 «Чернігівське ГЖУ» та інші. Також вони містять проекти бажаних змін для покращення охорони банків [1; 3; 16; 6; 7; 125; 134; 135]. В цих документах наявна інформація не лише про гучні резонансні справи банківських пограбувань, але й повідомлення про події, пов'язані з невеликими місцевими банками, зокрема про справу пограбування банку кредитного товариства у с. Димерка Остерського повіту Чернігівської губернії у 1916 р. [136].

Наступні документи ф. 574, 830, 1111 та 1475 використані як допоміжні при дослідженні окремих аспектів діяльності приватних банкірів у громадському житті міст та їхній участі у благодійництві [115; 120; 126; 137]. Більш повно відтворити історію створення та розвитку мережі установ дрібного кредитування допомагають матеріали ф. 1111 «Споживче товариство Півдня Росії», що містять списки населених пунктів українських губерній із зазначенням місця розташування кредитних товариств [126]. Відповідно до своєї назви ф. 1475 «Фамільний фонд Галагани» надає інформацію про діяльність Григорія

Павловича Галагана, одного із піонерів розбудови кредитної справи на теренах України [137].

Зазначимо, що південні регіони мали одну із найбільш розгалужених мереж банків та установ дрібного кредитування, значну частину яких становили приватні банкірські будинки. А отже, Державний архів Одеської області (далі ДАОО) є одним із найбільш репрезентативних архівних фондосховищ у дослідженні кредитної справи. Матеріали з історії функціонування кредитно-банківської системи зберігаються у тринадцяти фондах. З них п'ять фондів охоплюють історію діяльності банків і кредитних закладів: фонд 249 «Земський банк Херсонської губернії (1865 – 1918 рр.)», ф. 305 «Бессарабсько-Таврійський земельний банк (1872 – 1920 рр.)», ф. 454 «Одеське відділення Анонімного товариства «Ліонський кредит» (1911 – 1920 рр.)» та інші [232; 233; 245]. Серед них наявні як фонди окремих банків та банківських контор, так і особисті фонди їхніх власників: ф. 188 «Родоконакі-Юр'євичі (1847–1920 рр.)» та ф. 246 «Банкірський дім Ашкеназів (1893 – 1918 рр.)» [229; 231]. Один фонд (ф. 366) включає документи Одеського ощадно-позичкового товариства ювелірів та годинників за період 1914 – 1919 рр. [234].

Документи ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства (1796 – 1874 рр.)» та ф. 5 «Управління Тимчасового одеського генерал-губернатора (1879 – 1889 рр.)» залучено до вивчення з метою аналізу політики державних органів влади стосовно кредитно-банківської галузі [190]. Серед інших архівних досліджень були використані окремі документи ф. 2 «Канцелярія Одеського градоначальника (1803 – 1919 рр.)», а саме спр. 2066 «Про існуючі в Одесі банкірські контори і будинки» (1894 р.), яка зберігає перелік та фінансову звітність відділень державних банків та акціонерних комерційних банків, приватних банкірських будинків [191].

Для розкриття питання інформативності документів судових органів інтерес представляє ф. 18 «Одеський комерційний суд (1795 – 1919 рр.)», у якому зберігається понад 160 справ [193; 195; 197; 198; 199; 200; 201; 224; 226],

переважну більшість з яких становлять документи взаємних судових тяжб між банкірським конторами та їхніми клієнтами стосовно невиконання боргових зобов'язань. Зокрема одна справа 1237 «За позовом Московського торгового банку до торгового будинку «Федір Райфалович і К^о» в сумі 27000 руб. (1891 р.)» містить більше 30 сторінок судових позовів, свідчень, фінансових документів тощо [197].

Фонд 617 «Одеська судова палата (1905–1917 гг.)» уміщує документи (спр. 7–12), у яких представлені шість томів судової справи «Попереднє слідство судового слідчого у справі про розтрату і фальсифікації в Одеському відділенні Селянського поземельного банку по 354, 362, 294, 1681 ст. ст. Улож. про покарання (1906)» [241].

На жаль, у роки Другої світової війни обласний архів втратив ще три фонди, які містили документи щодо роботи Одеського міського кредитного товариства, Одеських відділень Сибірського та Християнського поземельного банків та інші важливі матеріали. На сьогоднішній день ми можемо говорити лиш про перелік втраченого.

Близько 20 фондів Державного архіву Миколаївської області (далі ДАМО) містять документи кредитно-фінансових установ Херсонської та Таврійської губерній. Серед них найбільш інформативним є ф. 48 «Миколаївське відділення Державного банку за 1895 – 1920 роки» [152; 154]. До опису 1 включено 161 справу, з яких 61 стосується досліджуваного періоду. До другого опису включено 9 справ, з них 7 є цікавими для нашого дослідження. Передовсім це: циркуляри, протоколи загальних зборів представників відділення банку і уповноважених міських торгово-промислових компаній, особові справи службовців банку та відомості на виплату їм винагороди, документи на видачу позик, ведення фінансових операцій та здійснення військового займу, реєстри векселів, представлені до обліку в Державний банк. Матеріали фонду розкривають не тільки роботу Миколаївського відділення, але і надають інформацію щодо інших кредитно-фінансових установ Херсонської та Таврійської губерній. У першу чергу завдяки документам засідань обліково-позичкового комітету та

ощадно-позичкових товариств, листуванню між кредитними товариствами та іншим документам групи діловодних матеріалів [152].

Вагомі документи стосовно банківського життя міста Миколаєва містяться у фондах 47, 49, 51. За змістовим наповненням фонди є доволі різними. Наприклад, у ф. 47 «Миколаївське відділення Одеського облікового банку 1908 рік (1914 – 1917 рр.)» зберігається шість справ і усі вони розкривають операції банку з векселями [151]. Більш різноманітними є документи ф. 49 «Миколаївське відділення Об'єднаного банку за 1909 – 1919 роки» [155], у якому вміщено циркуляри (обіжники) правління Об'єднаного банку, службове листування, списки службовців Миколаївського відділення банку, окремі фінансові звітні документи. Декілька справ розкривають роботу Миколаївського міського громадського банку [146; 147; 148; 149; 150].

Понад 110 справ стосовно розвитку інституцій дрібного кредитування за період 1900 – 1920 рр. зберігається у ф. 53 «Інспекція дрібного кредиту при Миколаївському відділенні Державного банку 1900 – 1920 роки». І хоча сама інспекція була створена на підставі Указу Сенату лише 7 червня 1904 р., документи фонду висвітлюють процеси утворення нових кредитних установ з 1900 р. Новоутворена Інспекція отримала право здійснювати контроль та керування діяльністю кредитних та ощадно-позичкових товариств. Також вона приймала рішення щодо надання позик установам дрібного кредитування з метою заснування спеціального капіталу для посередницьких операцій. Відповідно до об'єму повноважень Інспекції, у цьому фонді зібрано документи про відкриття та діяльність ощадно-позичкових кас та кредитних товариств, їх статутні документи та звіти, протоколи загальних зборів членів товариств, акти ревізій і перевірок, списки установ дрібного кредитування. Наприклад, у спр. 83 «Документи про відкриття та діяльність Веселинівського ощадно-позичкового товариства 19 квітня 1914 р. – 19 листопада 1914 р.» вміщено дозвіл на відкриття товариства, протоколи загальних зборів правління та засідань його ради, рапорти інспекторів банку, відомості, листування та інше [157].

Ще одним вагомим зібранням, у якому зберігаються документи з історії установ дрібного кредитування, є ф. 54 «Миколаївська спілка кредитних і ощадно-позичкових товариств 1911 – 1921 рр.». До його складу входить 148 справ. Відповідно до закону 1911 р. «Про союзи кредитних товариств» у цьому ж році у Миколаєві було створено Спілку кредитних і ощадно-позичкових товариств. Керівництво Спілки мало право вирішувати питання щодо видачі позик членам спілки, допомагати кредитним товариствам займатися торгово-посередницькими операціями. Одночасно Спілка допомагала їм із різними господарськими клопотами, як-то організація роботи млинів, елеваторів, заготівельних пунктів тощо. Напрями діяльності Спілки відображені у матеріалах фонду і висвітлені наступною документацією: звітна документація кредитних і ощадно-позичкових товариств і кас; зразки статутів; протоколи зборів уповноважених членів спілки, засідань правління і ради спілки; листування із Московським народним банком, Миколаївським відділенням Державного банку та іншими банківськими установами; листування із кредитними і ощадно-позичковими товариствами про прийом їх у члени Спілки; списки товариств; акти ревізій; квитанції про сплату вступних та пайових внесків у товариствах тощо.

Шість фондів представляють установи дрібного кредиту краю: Володимирівське, Миколаївське, Новобузьке, Воскресенське кредитні товариства; Миколаївське товариство взаємного кредиту та Миколаївське товариство сільськогосподарського кредиту [159; 163; 164; 165; 166]. До прикладу, ф. 63 «Володимирське кредитне товариство за 1909, 1913 роки» включає три справи, у яких наявні: протоколи загальних зборів членів товариства, витяги з особових рахунків по вкладах і позиках [159; 160; 161].

Чотири фонди вміщують матеріали до вивчення історії державних ощадних кас та громадських ощадно-позичкових кас. Це справи Державної ощадної каси № 44 при Великокорениському поштовому відділенні Одеського поштово-телеграфного округу, Миколаївської центральної державної ощадної каси № 112, позичково-ощадної каси при Миколаївському міському громадському управлінні,

позичково-ощадної каси службовців Російського суднобудівного акціонерного товариства [167; 168; 169; 170].

Окрім цих фондів заслуговують на увагу матеріали місцевої виконавчої влади, які входять до ф. 216 «Миколаївська міська управа (1870 – 1920 рр.)». Окремі справи даного фонду представляють змістовні документальні комплекси, як-то: спр. 2998 «Листування з установами по торгово-фінансовим питанням. 1896 – 1897 рр.» [172] чи спр. 3737 «Алфавіт торгово-промислових закладів на 1914 р.» (1914) [173]. Містяться і дрібніші за обсягом справи, наприклад: спр. 11 «Протокол Миколаївського громадського міського банку і Управи про відрахування з прибутку Міського банку 1872 р. на поповнення боргу Горпини Юрченко (24.10.1872 – 6.06. 1873)» [171].

На відміну від архівів Одеської і Миколаївської областей, фонди Державного архіву Луганської області (далі ДАЛО) містять незначну кількість матеріалів із досліджуваної тематики. Їхні документи висвітлюють особливості створення та діяльності окремих установ дрібного кредитування: Хорошинського кредитного товариства (с. Хороше), Товариства взаємного кредиту Слов'яносербського повітового земства, Луганського товариства взаємного кредиту, Слов'яносербської повітової земської каси дрібного кредиту. Перш за все, це ф. 62 «Луганське повітове казначейство», ф. 110 та 119 [143; 144; 145]. Аналіз їхнього змістового насичення дав можливість використати інформацію для розкриття особливостей діловодства установ дрібного кредитування. Обмеженість кількісних показників матеріалів ДАЛО пояснюється великими втратами Луганського архіву через воєнні дії спочатку 1917 – 1921 рр., а потім і 1941 – 1945 рр. На жаль, на сьогодні через воєнну агресію Російської Федерації матеріали Луганського обласного архіву є знову недоступними для досліджень.

Серед численних документів Державного архіву Дніпропетровської області (далі ДАДО) привертають увагу фонди установ кредитування та судових органів. Перші представлені одним ощадно-позичковим товариством та документами двох банківських філій: Катеринославське відділення Дворянського земельного банку

(ф. 559), що уміщує документи про застави нерухомого майна 1911 р.; Катеринославське відділення Волзько-Камського комерційного банку (ф. 833), де зберігається діловодна документація, проте щодо нашої теми, там наявний лише звіт 1917 р. [141; 142].

У державному архіві м. Києва (далі ДАК) зберігаються два фонди місцевих органів влади, матеріали яких розкривають функціонування кредитних інституцій м. Києва: ф. 17 [242] та ф. 163 [245]. У ф. 17 «Київська міська дума. 1782 – 1877» зберігаються документи про створення двох банків у м. Києві – міського та поземельного. Документи датовані 1862 р. У ф. 163 «Київська міська управа. Фінансовий відділ. 1870–1920» представлено листування Київської міської управи зі столичними банками з приводу одержання позики чи розміщення власних коштів управи [245].

Серед опублікованих та введених до наукового обігу архівних документів особливу увагу привертають фондосховища Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), де на сьогодні зберігаються тисячі справ різних відомств, які розкривають перебіг діяльності кредитних та банківських установ України. Це, насамперед, ф. 582 «Управління у справах дрібного кредиту при Державному банку»; ф. 583 «Особлива канцелярія по кредитній частині Міністерства фінансів»; ф. 587 «Державний банк Міністерства фінансів»; ф. 592 «Селянський поземельний банк»; ф. 593 «Державний Дворянський земельний банк» та ін.

Діяльність банківських та небанківських кредитних установ знаходилася у полі постійної уваги держави, а опіка процесом розвитку кредитної справи відносилася до числа найважливіших функцій державної влади. Звідси випливає, що опрацювання законодавчих документів дозволяє визначити рівень правового забезпечення кредитної діяльності, дає змогу прослідкувати державну політику та зміни, що відбувалися у її ставленні до фінансових установ. Основою вивчення та аналізу законодавчих актів Російської імперії стало ПСЗ РИ («Повне зібрання

законів...») (1850 – 1913 рр.) та у кодифікованому вигляді відповідні правові норми у СЗ РИ («Звід законів...») а саме «Статут Кредитний» (1887 р.) [542].

Нормативно-правова база формування і розвитку кредитно-банківської мережі підросійської України надзвичайно багата і різноманітна, що вимагає її аналізу за видовою ознакою (Сенатські укази, Височайше затверджені Державною Радою та Державною Думою накази, закони, статuti тощо), за видами кредитних установ (банки, кредитні товариства, ломбарди тощо), за походженням (загальноімперські, регіональні). Одну із найбільш інформативних категорій законодавчих актів становлять затверджені статuti банків та кредитних товариств, а також внесення до них змін або доповнень.

Нами було опрацьовано «Статут Земського банку Херсонської губернії» (1864 р.) [460; с. 432-445], який складався із 7 глав і нараховував 98 статей. Послідовно у ньому викладалися загальні положення діяльності банку. Зазначалося, що метою створення банку є забезпечення доступу до кредиту під заставу землі для місцевих землевласників. Відкриття банку вимагало участі 40 землевласників і, згідно із сьомою статтею «Статуту», банк отримував від Міністерства фінансів 100 тис. руб. для початку кредитної діяльності. Банк брав на себе зобов'язання повернути вказані кошти державі за 10 років.

У другій главі прописані правила членства у банку, згідно яких учасниками могли виступати лише землевласники Херсонської губернії. Глава третя розкривала процес видачі позик: позики видавалися заставними листами не більше 50% від суми заставленої землі, а банк отримував право видачі позик строком на 36 років та 6 місяців під 5% річних та на 38 років і 6 місяців під 4,5% річних. Визначалися маєтки, які не можуть виступати об'єктами застави, наприклад, якщо помістя не мало хоча б 100 десятин «зручної» землі [460, с. 434]. У четвертій главі «Статуту» регламентувався процес оцінки маєтностей, перераховувалися документи, необхідні для отримання позики, та процедура роботи Оціночної комісії. Також четверта глава визначала повноваження Оціночної комісії та термін опрацювання заяви: комісія не мала права розглядати

документи більше семи днів. Рішення Оціночної комісії було дійсне протягом п'яти років. У п'ятій главі йшлося про заставні листи. Вони випускалися серіями (розрядами) у 100 руб., 250 р., 1000 руб. Визначалася форма заставних листів, вони могли бути іменні та безіменні. Усі заставні листи забезпечувалися усією сукупністю заставленого у банку майна, а також запасним капіталом банку. Шоста глава «Про стягнення за позиками» регламентувала випадки прострочення платежів за позиками. У такому випадку призначалася виплата штрафів, а за мастком встановлювався нагляд спеціально призначеного адміністратора. Якщо за півроку сума недоїмок та штрафів не сплачувалася, то масток виставлявся на публічний продаж. Зазначалися випадки, які давали змогу боржникам відтермінувати обов'язкові виплати, серед них були пожежа, повінь та інші стихійні лиха або вчинені кримінальні злочини (пограбування). Окремо у статуті були прописані дії на випадок смерті позичальника. В останній главі визначалися принципи керівництва банком та об'єм обов'язків і повноважень його очільників: ради правління, наглядового комітету, загальних зборів, Комітету власників заставних листів. Рада правління банку складалася із чотирьох директорів, яких обирали терміном на три роки. З їхнього числа обирався голова правління. Жодне прийняте рішення без трьох підписів членів правління не вважалось дійсним.

Затверджені статутні положення з часом зазнавали змін, внесення яких вимагало окремого законодавчого акту. У 1866 р. було змінено Статут Земського банку Херсонської губернії, загалом у ньому було переглянуто 18 статей. Найбільшої зміни зазнали 59 та 60 статті Статуту, за якими заборонявся раніше дозволений прийом оголошень про втрату або крадіжку безіменних закладних листів та купонів [467, с. 727-731]. У подальшому зміни були внесені у 1883 р. та 1902 р., тоді у ньому було переглянуто ще 7 статей [492, с. 281-284]. Статтю 92 було скасовано, а найбільшої переробки зазнали статті 86–89 та 90–91 Статуту, за ними дещо змінювалися правила проведення Загальних зборів. Якщо раніше для їхнього проведення потрібно було зібрати більше тридцяти членів товариства [492, с. 281], то

відтепер – не менше п'ятдесяти. Також була допрацьована стаття 6 про запасний капітал банку [508, с. 402].

Значний масив джерел становить діловодна та облікова документація банків та кредитних установ. Ретельний розгляд їхньої діяльності потребував залучення документів, що забезпечували б висвітлення багатопланової роботи окремих підрозділів, документаційного забезпечення основних фінансових операцій, організаційної роботи тощо. Саме тому до дослідження було залучено комплекс діловодних документів банків і кредитних установ: ощадно-позичкових та кредитних товариств.

Також було використано тогочасні науково-методичні посібники та рекомендації щодо ведення документації та бухгалтерії, складені для співробітників банків та установ дрібного кредитування.

Більшість різноманітних інструкцій, положень, практичних керівництв для новостворених або ж запланованих для відкриття банківських та кредитних закладів виходять наприкінці 1880-х рр. – початку ХХ ст. [280; 306; 308; 307; 281]. Однією з перших таких робіт була книга Н. М. Беляєва «Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах» [280]. У ній автор відповідно до назви послідовно викладає особливості роботи банкірської контори. Уся практична складова ілюструється необхідними прикладами ведення бухгалтерського обліку, як-то: обов'язки власника контори («господаря»); основний капітал контори та його операції (купівля та продаж відсоткових паперів, акцій, облігацій, асигнацій, золота та срібла в злитках і монетах; форма запису актів продажу; позики під відсоткові папери, акції та облігації різних товариств); облік до строку купонів і відсоткових паперів, що вийшли у тираж; переводна справа; продаж білетів внутрішніх позик із розстрочкою виплат; страхування виграшних позик від тиражів погашення; прийом на комісію купівлі та продажу відсоткових паперів за рахунок третіх осіб. Автор наводить приклади банківського діловодства, використовуючи за джерела матеріали газети «Биржевой маклер» і

документи торгових будинків І. П. Кузнецова (Москва), І. В. Юнкер и Ко та інших.

На основі вивчення багаторічного досвіду роботи сільських та промислових ощадно-позичкових товариств О. О. Валаєв у роботі «Краткое пособие по счетоводству и делопроизводству ссудо-сберегательных товариществ» називає найбільш розповсюдженими причинами занепаду кредитних установ невміння вести діловодну документацію або ж недбале до неї ставлення [306]. Останнє, на думку автора, відбувалося через те, що керівництво установи загалом не володіло знаннями про те, як необхідно вести справи: «Будь-який охайний господар веде рахунок свого господарства, один – по пам'яті, а інший і записує ... А в такому, як ощадно-позичкове товариство, без записів так можна заплутатися, що і не розберешся. Вдумайтеся тільки, що тут доводиться робити. На перший погляд справа проста: т-во саме позичає гроші, а частину в Д. (*Державному – Н.Р.*) Банку, частину у 40-50-ти пайовиків, частину приймає від 20–30 осіб вкладників, частину видобуває через позики у 10–15-ти осіб і все на різні терміни і за різні %. Потім накопичує свій власний запасний, а в інших т-вах і спеціальний, капітали, потрапляють в його касу і дрібні суми на короткий час, який доводиться віддати іншим особам. Ось і спробуйте тут не записувати, скільки, у кого, та ще на який термін і на яких % зайняті гроші» [307, с. 8-9].

О. О. Валаєв ставить своїм завданням створити прості і зрозумілі для недосвідченої людини посібники. У результаті він видав чотири невеликі за об'ємом методичні праці, розраховані на співробітників ощадно-позичкових товариств, кредитних кооперативів, установ дрібного кредитування. Усі роботи присвячені діловодству кредитних товариств, установ дрібного кредитування та кредитних кооперативних товариств за подвійною системою. На той час дані посібники користувалися значним попитом і кожна з цих праць витримала по кілька перевидань. Наприклад, «Краткое пособие по счетоводству и делопроизводству кредитных товариществ» за вісім років перевидавалося п'ять разів.

У вищезгаданій праці детально розглядається увесь процес грошового обігу кредитних товариств від дня їх заснування. Перший розділ посібника містить опис процедури відкриття ощадно-позичкового товариства, другий – розповідає про особливості ведення його документації. Автор наводить їхній детальний опис з прикладами та цікавими зауваженнями, які свідчать про великий практичний досвід автора: «Бували випадки, що члени, які отримали гроші, говорили: «Слава Богу, з неба впали одна-дві тисячі рублів» і негайно-таки розбирали в позички все до копійки. Кому і не треба було великої потреби – брали. Тому, як не взяти, коли дають. І брали всі позички обов'язково на рік, не думаючи про те, чи будуть гроші для розрахунку, чи ні. Ну хіба це по-господарськи», – підсумовує наприкінці розповіді автор і виводить власні чотири правила для вдалої організації роботи ощадно-позичкового товариства:

- 1) з'ясовувати на що саме беруться позики і яка сума в дійсності потрібна позичальнику;
- 2) видавати позики до такого строку, коли позичальник отримає гроші для розрахунку із свого власного господарства;
- 3) правильно визначати терміни по виплаті позики і не допускати переписування позик;
- 4) до товариства приймати, нехай і незаможних, але працюючих та чесних членів [307, с. 5-6].

У 1914 р. вийшла друком книга А. Б. Бернаді «Организация и операции коммерческих банков и городских общественных банков в связи с их счетоводством», присвячена організації та проведенню операцій в банкірських закладах. Вона містила характеристику банкірських будинків як приватних фінансових установ, що мали свою структуру та своє діловодство [281].

А. Б. Бернаді зауважував, що банкірські установи проводили «майже ті ж самі операції, що й інші кредитні установи». Водночас для їх відкриття не вимагалось затверджених урядом статутів, а за своїми операціями вони не

зобов'язані були надавати публічну звітність. Однак автор підкреслював, що банкірські будинки, як віднесені до першого розряду торгових закладів, повинні були утримувати в порядку облікові книги, а саме:

- 1) меморіал (або журнал) для щоденних записів усіх справ та для усіх банківських операцій;
- 2) касову книгу, у яку заносилася детально кожна стаття прийому та видачі грошей;
- 3) grosбух, або головну книгу, що містила окремі рахунки з усіх оборотів банку;
- 4) копіювальну книгу;
- 5) товарну книгу для записів усіх куплених, проданих чи відправлених товарів із зазначенням їхньої вартості;
- 6) розрахункову книгу для поточних записів, що відправлялися кожному боржнику та позичальнику;
- 7) книгу для записів рахунків на продані товари;
- 8) фактурну книгу для записів рахунків та фактур на відправку товару.

А. Б. Бернарді писав про типову для банкірських будинків структуру. Як правило, вони мали адміністративний, технічний та рахунковий відділи, а також, відділи поточних рахунків та вкладів, вексельний, комісійний (або інкасовий), переказів, фондовий, товарний, касовий, відділ кореспонденції, довідковий, експедиційний та архів. На думку істориків, поява книги А. Б. Бернарді відображала безсумнівне розширення приватного банкірського сектору і інтерес до нього з боку суспільства, а також практичну потребу у роз'ясненні практики ведення діловодної документації [748].

У перші роки ХХ ст. посилюється інтерес до європейської наукової думки, виходять друком переклади праць відомих закордонних економістів і, перш за все, вчених Німеччини, зокрема дослідника Бруно Бухвальда. У передмові до книги редактор російського видання Є. М. Епштейн зазначає, що чітка організація звітності, контролю, статистики та обізнаності, безсумнівно, є однією з найбільш

важливих завдань тогочасної науки. Часто-густо незадоволеність постановкою роботи саме цих відділів служить головною причиною розладу і навіть занепаду підприємств, по суті своїй безумовно життєздатних, адже всебічно продумана і добре функціонуюча організація завжди буде надійним засобом для практично всіх економічних, технічних, фінансових та інших умов. Є. М. Епштейн висловлює думку про те, що у книзі Б. Бухвальда зацікавлені знайдуть «найкраще з усього написаного досі у спеціальній літературі усіх мов» із організації внутрішнього порядку і контролю [302, с. 3-4]. У виданні викладаються практично усі основні сторони діяльності банку, його взаємодія із фондовою біржою, технології операцій з векселями, цінними паперами, готівкою. Автор супроводжує матеріал цінними практичними рекомендаціями, розрахунками, прикладами, таблицями, бланками, які використовувалися у практичній діяльності вітчизняними закладами або ж впливали на її формування.

Одним із найбільших за обсягом серед залучених до дослідження джерел є комплекс періодичних видань, які можна поділити на всеросійські й регіональні; за жанровою ознакою – на інформаційно-масові, спеціалізовані, суспільно-літературні; за ознакою власності – на державні, кооперативні та приватні.

Всеросійську спеціалізовану фахову періодику як державну, так і громадську представляють два видання «Биржевые новости» та «Торгово-промышленная газета». Газета «Биржевые ведомости» видавалася з 1880 до 1917 р. і висвітлювала сферу роботи бірж, фінансів та торгівлі. Спочатку вона виходила три рази на тиждень, а з 1885 р. стала щоденною. Видання друкувалося здебільшого за рахунок публікації реклами банків та торгово-промислових підприємств, а із 1893 р. мало два варіанти: «дорогий» (15 руб. на рік) та «дешевий» (4 руб.). На початку ХХ ст., прагнучи якомога швидше подавати новини, «Биржевые ведомости» почали виходити двічі на день: ранковий та вечірній випуски [824, с. 111-119]. Однією із таких нагальних новин, наприклад, було повідомлення про смерть О. К. Алчевського [548, с. 1]. Крім цього на шпальтах видання зустрічаємо публічну фінансову звітність банків, у тому числі, і українських [262, с. 4].

«Торгово-промышленная газета» видавалася щоденно з 1893 по 1918 рр. Її метою було висвітлення економічних новин, зокрема і щодо діяльності кредитно-фінансових установ. Переважно друкована інформація стосувалася акціонерних комерційних банків [282, с. 3-4]. Інформативними є і рекламні оголошення цього видання [277, с. 1].

Щодо місцевої державної інформаційно-масової періодики, то було залучено друковані органи губернської влади «Губернские ведомости» семи українських губерній, у тому числі «Киевские губернские ведомости» за період із 1850 до 1916 рр. У відділі газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються номери «Киевских губернских ведомостей» за періоди: 1850 – 1870, 1874, 1875, 1877 – 1886, 1889 – 1892, 1895, 1897, 1899 – 1904, 1906 – 1917 рр.

У найбільшому обсязі за досліджуваний період проаналізовано газету «Киевские губернские ведомости», яка виходила до 1864 р. один раз на тиждень і пізніше – тричі на тиждень: у вівторок, четвер та суботу. Загалом це складає близько 50 номерів щорічно до 1864 р. і близько 150 номерів щорічно за період 1865 – 1916 рр. Випуски «Губернских ведомостей» інших шести губерній залучено за окремі роки, що було зумовлено значним обсягом матеріалу, а також з метою порівняння та заповнення наявних прогалів у зібраннях «Киевских губернских ведомостей».

Отже, нами за окремі роки розглянуто: «Волынские губернские ведомости» за 1868, 1872, 1889, 1893 рр. [573, с. 2], «Подольские губернские ведомости» за 1872, 1873, 1896 рр. [574, с. 2-3], «Полтавские губернские ведомости» за 1871 – 1872, 1874, 1876, 1898 рр. [263, с. 8], «Харьковские губернские ведомости» за 1872 – 1873, 1876 рр. [562, с. 2], «Херсонские губернские ведомости» за 1872, 1887 р. [430, с. 1], «Черниговские губернские ведомости» за 1864, 1872 та 1905 рр. [415, с. 2-3].

Доповнюють дану групу періодики окремі матеріали газети «Друг народа», «Киевлянин», «Киевские отклики», «Киевский вестник», «Одесский вестник»,

«Одесские новости», «Ведомости Одесского градоначальства» та «Русские ведомости» [547, с. 6-9; 251, с. 5; 305, с. 1; 406, с. 4; 409, с. 1-3; 587, с. 2; 408, с. 2]. Проте на відміну від об'ємного за кількістю інформації комплексу «Губернских ведомостей», перелічені газети включено до дослідження не у повному обсязі, а лише за окремі роки, здебільшого, як порівняння із «Губернскими ведомостями», а інколи і доповнення окремими матеріалами. Наприклад, щотижневу газету «Друг народа» взято за 1870 р. [547, с. 6-9], «Киевлянин» подано за 1872 р. [251, с. 5], «Русские ведомости» – за 1894 р. [305, с. 1].

Науковці відзначають, що на початок ХХ ст. кооперативні банки, ощадно-позичкові та кредитні кооперативи і товариства, кредитні спілки та інші кооперативні фінансово-кредитні установи не тільки набули широкого розвитку у світовому господарстві, а й зайняли важливе місце у фінансово-кредитних системах багатьох країн світу [833, с. 113]. Уже напередодні 1917 р. в Наддніпрянщині нараховувалося близько 8 тис. кооперативів. Це були різні за видами організації установи: споживчі, кредитні, страхові та інші. Близько 2,5 тис. з них становили саме кредитні кооперативи [626, с. 312]. Тож до дослідження було залучено видання кооперативних союзів та об'єднань. Кооперативну аналітичну інформацію подають публікації центральних і місцевих кооперативних видань: «Вестник кооперации», «Вестник сельского хозяйства», «Вестник кооперативных союзов», «Южный кооператор», «Хуторянин» та ін. [407, с. 1; 594, с. 8-9; 592; 402, с. 155-156; 338, с. 99-102; 590, с. 505-506; 304, с. 720].

Тим не менш, кооперативна преса містила значну кількість різноманітних фактів, що характеризують багатоплановість діяльності кооперативів та їхніх союзів. До речі, і сама преса була важливою складовою цієї діяльності. Тільки за роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) видання кооперативами різного роду газет та журналів зросло з 29 назв до 117. У 1917 – 1918 рр. практично всі найбільші кооперативні союзи імперії мали власні друковані органи.

Всеросійську громадсько-політичну та суспільно-літературну періодику представляють часописи «Вестник Европы» (1866 – 1918 рр.), «Отечественные

записки» (1861 – 1883 pp.), «Киевский Вестник» (1870-ті pp.). Так, часопис «Вестник Европы» характеризується і на час його друку, і на сьогодні, як «літературно-політичний журнал, який прагне до енциклопедичного охоплення дійсності і поєднує орієнтацію на сучасність (політичні та культурні новини, новинки літератури) з прихильністю до «вічних» тем» [815, с. 101-106]. Саме за його впливовість та популярність свого часу ми і зупинилися на вивченні його змістового наповнення стосовно нашого дослідження як на прикладі висвітлення тематики на шпальтах одного із найбільш популярних літературно-політичних часописів.

Дослідники неодноразово відзначали характерною особливістю преси як історичного джерела саме різноманітність представленої у ній інформації. Тому увесь інформаційний потенціал, який становить інтерес для дослідження, залежно від змісту можна поділити на:

- редакційні, критичні та аналітичні розвідки;
- хроніки, інформаційні повідомлення роботи законодавчих органів;
- звіти та баланси кредитно-банківських установ;
- оголошення, замітки.

На сторінках часописів присутні і візуальні джерела: фото або ілюстрації споруд, пам'ятників, портрети діячів та ін. І хоча вони лише побіжно відображають нашу проблематику, проте несуть додаткову інформацію.

Важливу роль у дослідженні роботи кредитно-банківських установ другої половини XIX – початку XX ст. відіграють статистичні документи. У дорадянський період цей вид джерел посів місце на сторінках численних періодичних та професійних видань Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (далі – ЦСК МВС). Протягом 1866–1890 pp. у трьох серіях виходить друком «Статистический временник Российской империи», де друкувалися численні матеріали про кількість населення, торгівлю, промисловість, грошовий обіг, банківську сферу як в Російській імперії в цілому, так і в окремих губерніях [691]. Ми використали кількісні підрахунки з випусків

«Списков населенных пунктов Российской империи» з томів, що були присвячені губерніям, які географічно входять до проблеми нашого дослідження [701; 702; 703; 704; 705; 706; 707]. Статистична складова наявна і в періодиці, що видавалася на місцях в Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях. У результаті її аналізу за способом організації та обробки статистичної інформації ми умовно визначили п'ять основних груп:

- статистика Центрального статистичного комітету;
- відомча статистика Міністерства фінансів;
- публічна фінансова звітність банків та установ дрібного кредитування;
- губернська та земська статистика;
- публікації громадських фінансових організацій.

Особливо на увагу заслуговує фінансова публічна звітність кредитно-банківських установ. Досить повно вона відображає діяльність Селянського і Дворянського земельних банків. Установи, що виникли у 1880-ті рр. з метою створення системи державного іпотечного кредитування, щорічно публікували звіти, за якими можна відтворити основні напрями їхньої діяльності. Для нашого дослідження є важливим, що за цими звітами можна виокремити і простежити роботу відділень, які знаходилися на території українських земель [648]. Питання достовірності поданої у них інформації неодноразово порушувалося у дослідженнях радянських та сучасних науковців. Проте всі вони підкреслювали їхнє значення і необхідність перевірки. Звіти являють собою систему таблиць, що містять дані про видані позики, застави, перезастави, відстрочки, інформацію про зміну власників земельних ділянок, їхнє страхування, оренду закладених маєтків та ін., що сукупно презентує функціонування кредитно-банківської системи.

Окрім звітів Державних Селянського та Дворянського земельних банків до дослідження було залучено публічну звітність акціонерних комерційних та міських громадських банків. Окремою групою виступає публічна фінансова звітність ощадно-позичкових та кредитних товариств. Обов'язковість щомісячних балансів, а

головне, щорічних звітів банків та кредитних установ, кількісні підрахунки фінансових операцій роблять звіти унікальним джерелом.

Інші зазначені групи статистичних матеріалів виходили або як періодичні видання (збірники, щорічники, «временники»), або ж представляли собою окрему разову публікацію. Матеріал подавався у вигляді статистичних довідок, зведених таблиць, міг супроводжуватися аналітичним оглядом. Найбільшим інформаційним потенціалом володіють статистичні збірники загального характеру, галузеві та тематичні. Кожна із вказаних груп джерел має свої особливості та вади, через це потребує зіставлення та ретельної перевірки.

Першу групу складають загальноросійські матеріали «Статистического временника Российской империи» та «Временника Центрального статистического комитета» [605, с. 3-5]. Відомча ж статистика Міністерства фінансів передусім посіла місце у «Вестнике финансов и промышленности» та «Ежегоднике Министерства финансов» [612, с. 14]. Специфічною ознакою видання обох груп є досить велика, порівняно з іншими аналогічними матеріалами, інформативність. Наведені в них дані дозволяють відтворити організаційні форми банківських установ, розміри основних капіталів, види основних операцій, у загальних рисах змалювати образ власників тощо.

Значну роботу у зборі, обробці та опублікуванні статистичних матеріалів провели Губернські статистичні комітети. До дослідження було залучено 111 різних видань, більшість яких складали «Памятные книжки губернии». Окрім них статистичні видання Комітетів являли собою серії публікацій: «Адрес-календари губерний» (дуже часто вони поєднувалися в одне ціле «Памятная книжка и Адрес-календарь губернии»), значно рідше використовувалися назви «Справочные книги губернии», «Материалы для географии и статистики», «Сборник сведений о губернии» або «Личный состав правительственных и общественных учреждений и Алфавитный список населенных мест губернии» [660; 656; 600; 399; 685; 673; 682] (див. Дод. Г).

Зазначені видання об'єднувалися схожою структурою, яка найбільш часто

складалася із рубрик: «Русский Императорский дом и Управление России», «Календарь», «Справочный отдел», «Статистический отдел», «Исторически-этнографический (топографический) отдел», «Адрес-календарь». Наприкінці XIX ст. у них з'являються оголошення, а іноді до основного видання долучається додаток [713]. Щоправда, такі додатки не містять відомостей про кредитно-фінансову сферу. Цікавою для дослідження є інформація, вміщена у рубриках: «Справочный отдел», «Статистический отдел», «Адрес-календарь» та у рекламних оголошеннях.

Особливістю видань Губернських комітетів як історичного джерела є велика різноманітність представлених матеріалів. Губернська статистика цінна передусім тим, що у ній подавався багатий фактологічний матеріал, а саме:

- адреса фінансової установи;
- особа, яка здійснювала управління нею;
- списки службовців;
- дата початку роботи або затвердження статуту;
- сума основного капіталу.

Це у свою чергу дозволило більш чітко визначити окремі аспекти організації діяльності установ та в деякій мірі визначити їх масштаби.

Неофіційні статистичні видання представлені «Статистическим ежегодником» (1912 – 1914 рр.), що видавався Радою з'їздів представників промисловості й торгівлі та Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту. Останні є одним із найбільш інформативних статистичних джерел. Адже саме завдяки діяльності зазначеного Комітету було опрацьовано та зведено в єдину схему частину балансової звітності кредитних установ даного періоду, перш за все, банківської.

Хронологічно ці видання охоплюють 1874 – 1917 рр., серед них: «Отчет по операциям акционерных банков коммерческого кредита за 1874–1876», «Сводные балансы акционерных коммерческих банков» за 1895 – 1914 рр. щомісячно, «Отчет русских акционерных коммерческих банков. 1913 – 1916 г.», «Сводный

баланс акционерных банков коммерческого кредита, действующих в России, 1895 – 1917», «Учетно-ссудные операции акционерных коммерческих банков: 1901 – 1910», «Свод балансов Обществ взаимного кредита, действующих в России» з 1895 по 1916 рр. та «Статистика краткосрочного кредита. Операции акционерных банков коммерческого кредита» (Т. 1. 1894 – 1900 рр.; Т. 2. 1901 – 1908 рр.; Т. 3. 1909 р.) [646; 647; 675; 676; 539; 710; 687].

Уніфікація інформації у звітах за основними групами балансових рахунків дозволяє порівнювати операції різних установ. Показники публічної фінансової звітності слугують не тільки для репрезентації роботи однієї установи, а й для оцінки діяльності усєї галузі.

Дані фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-фінансової системи та загальноекономічної кон'юнктури. Для прикладу розглянемо «Сводный баланс акционерных банков коммерческого кредита, действующих в России, 1895 – 1917» [676]. Він містить дані практично усіх акціонерних комерційних банків Російської імперії. Яким чином виглядав «Зведений баланс акціонерних комерційних банків, що діяли в Росії на 1 січня 1917 р.» наведено у табл. 1.

Підсумковий баланс у таблиці подано в тисячах руб. Інформаційним недоліком опублікованого зведеного балансу є висвітлення матеріалу лише найбільших акціонерних банків Наддніпрянської України та відділень російських банків.

Остання група джерел є найменшою за обсягом – документи особового походження. Науковий інтерес становлять спогади, щоденники, листи та некрологи банкірів, фінансистів, державних посадовців, громадських діячів та вчених-краєзнавців, які висвітлювали соціально-економічну ситуацію в окремих місцевостях.

Специфікою їхнього викладення історії кредитно-банківських установ є розкриття неофіційної, певною мірою закритої (іноді політичної або кримінальної) сторони функціонування кредитно-банківської системи.

Дослідження цих «мимовільних очевидців» [759, с. 36] має певні труднощі, адже поєднання особистої та суспільної інформації є досить ненормованим і сприймається по-різному.

Таблиця 1.

**Зведений баланс акціонерних комерційних банків,
що функціонували в Російській імперії на 1917 р. [676]**

Рік	Кількість банків	Підсумковий баланс	Рік	Кількість банків	Підсумковий баланс
1865	1	-	1892	34	698,9
1866	1	-	1893	34	728,7
1867	2	-	1894	35	714,3
1868	2	-	1895	35	864,7
1869	4	-	1896	35	955,0
1870	6	-	1897	35	1084,7
1871	12	-	1898	37	1223,6
1872	21	-	1899	38	1382,2
1873	29	-	1900	39	1380,2
1874	39	517,6	1901	39	1382,2
Рік	Кількість банків	Підсумковий баланс	Рік	Кількість банків	Підсумковий баланс
1875	39	595,3	1902	37	1385,3
1876	38	582,8	1903	37	1522,6
1877	37	498,7	1904	37	1773,7
1878	36	515,9	1905	35	1865,4
1879	35	491,7	1906	35	1913,8
1880	33	431,4	1907	35	1883,6
1881	33	439,6	1908	35	2007,3
1882	34	491,1	1909	34	2250,0
1883	34	487,5	1910	31	2611,6
1884	34	484,0	1911	33	3825,4
1885	34	504,4	1912	34	4476,6
1886	34	549,0	1913	45	5498,0
1887	34	568,5	1914	47	6233,0
1888	34	557,3	1915	50	6526,4
1889	34	583,8	1916	50	8434,0
1890	34	575,3	1917	53	13051,279
1891	34	656,6			

Іншим моментом джерел особового походження є наявність великої кількості білих плям та фактів, які потребують уточнень та пояснень, що у свою чергу вимагає поглиблених знань біографії та життєдіяльності авторів, врахування обставин створення спогадів, мети, місця та часу їх написання. Особливо це важливо при використанні спогадів політиків чи осіб, які пройшли через судові процеси. Мета перших – залишити місце в історії або ж переконати читача у своїй непересічній ролі в даній події або процесі; для інших мемуари стали засобом помсти за програну справу. Але ж є ще й третя група – ті, хто бажають залишити свідчення для майбутніх поколінь, щоб вони знали «правду історії».

Отже, нами було залучено доволі різні за змістом і рівнем об'єктивності джерела особового походження. Передусім, це спогади та листування банкіра Є. І. Ламанського; мемуари дружини харківського банкіра М. А. Любарської-Письменної, міністрів фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте та П. Л. Барка, слідчого О. Ф. Кошко, вченого-краєзнавця В. Д. Машукова, першого одеського градоначальника О. М. де-Рібаса; щоденник громадського діяча та журналіста О. С. Суворова, некрологи банкірів А. Г. Рафаловича та О. К. Алчевського та інші. [733; 734; 740, с. 272; 730; 723; 724; 725; 717; 718; 719; 737; 731; 732; 548; 716, р. 1779-1780].

Отже, систематизована та опрацьована джерельна база є достатньою для досягнення поставленої мети та вирішення завдань нашого дослідження. Джерельний аналіз сукупного комплексу документів дає можливість їхньої взаємної верифікації задля заповнення існуючих «білих плям» в наукових пошуках вітчизняних істориків. Методом зіставлення та порівняння різновидів інформації ми мали можливість з полярних точок зору поглянути на еволюцію кредитно-банківської системи, оцінити позиції центральних та місцевих органів влади, думки окремих представників фінансових кіл і громадськості України, відтак провести комплексне систематизоване дослідження діяльності кредитно-банківських установ на теренах Наддніпрянської України.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Джерелознавчий характер нашого дослідження визначався його метою та завданнями – провести комплексний аналіз джерел інформації зі становлення та розвитку банківських та інших кредитних закладів Наддніпрянської України другої половини ХІХ–початку ХХ ст. Економічні відносини, складовою частиною яких є кредитно-банківська система, пронизують собою усі сфери державного та суспільного життя країни. Саме тому на початку дослідження постали три завдання:

а) які саме джерела репрезентують кредитно-банківську систему;

б) значний об'єм джерел (адже фінансові операції потребують ретельної і майже щоденної фіксації даних) потребував формування правильної достовірної об'єктивної вибірки джерел інформації, яка б надала інформацію про дійсний (реальний) стан галузі у досліджуваний період;

в) проведення джерелознавчого аналізу різновидів документів.

У попередньому підрозділі ми розглянули спосіб та напрям формування джерельної бази дослідження. Формування джерельної основи дослідження із залученням різних видів джерел інформації потребувало використання різних загальнонаукових, загальноісторичних, та джерелознавчих методів, а також застосування їх із врахуванням вихідних принципів методології джерелознавчого дослідження [872; 806]. Серед основних принцип історизму, об'єктивності, усебічності та цілісності дослідження. Розглянемо їх детальніше: по-перше, становлення та розвиток системи закладів банківського та дрібного кредитування потребував їхнього розгляду у відповідності з конкретно-історичною дійсністю, у їхніх взаємодії та взаємообумовленості, тобто науковий пошук мав ґрунтуватися на принципі історизму. Це вимагало урахування тих політичних і соціально-економічних процесів, радикальних реформ, які відбувалися у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Відміна кріпосного права, земська та

міська реформа, активна розбудова залізничних шляхів, столипінські реорганізації суспільства та економіки Російської імперії мали великий вплив на кредитну галузь, і потребували виявлення спів зв'язку та взаємодії, а також обов'язковості співвідношення із революційними подіями спочатку 1905 – 1907 рр., а пізніше з бурхливим 1917 роком. Останні, зрештою, призвели до фактичної ліквідації кредитно-банківської галузі і у такий спосіб встановили граничну межу нашого дослідження.

По-друге, використання принципу об'єктивності вимагає підходити до викладеної у джерелах інформації з точки зору її багатогранності та неоднозначності, як до сукупності і позитивного, і негативного. У першу чергу, це стосується розгляду таких джерел інформації як щорічні звіти генерал-губернаторів та губернаторів; спогади, що містили оцінки фінансової політики державних діячів сучасниками; полеміка на сторінках періодичних видань щодо напрямків розвитку кредитно-банківської системи російської держави тощо. Щодо останньої, то, у першу чергу, маємо на увазі публікації у часописі «Вестник Европы». Наприклад, статті Ф. Ф. Воропонова, який виступав активним прибічником організації доступного для селянського класу земельного кредиту. Дослідження біографії автора дало змогу зробити висновок щодо його активної позиції у даному питанні, яка спирається на значний досвід та широку обізнаність у зазначеній темі, а відтак актуальності включення його робіт до дослідження. Ось як характеризує автора «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона»: «Воропонов (Федір Федорович) – публіцист; народився у 1839 р. в селі Костянтинівка Херсонської губернії. Йому належать численні журнальні та газетні статті з так званих «внутрішніх» питань. Все це відгуки на питання селянського господарства, земської діяльності, землеволодіння, селянських податків, селянського кредиту, переселень тощо. Статті Воропонова відрізняються знанням практичного життя, чому сприяла його службова діяльність. Він був з 1864 р. світовим посередником, головою світового з'їзду, членом ради селянського поземельного банку; в даний час є урядовим директором

Владикавказької залізниці» [618, с. 225]. Далі подано інформацію стосовно його журналістської діяльності та співпраці з виданнями із посиланням на часопис «Вестник Европы». Згадуючи його активну позицію і висловлювання з приводу селянських переселень та необхідності організації урядом земельного кредиту для допомоги селянам у придбанні землі, словник посилається на статтю Ф. Ф. Воропонова у «Вестнику Европы» за жовтень 1880 р., яка теж увійшла до нашого дослідження [727, с. 712-741].

По-третє, застерігає від однобічності ведення дослідження принцип усебічності та цілісності, адже вимагає розгляду форми та змісту об'єкта вивчення джерела та сфери його створення й функціонування. У першу чергу це стосується процесу аналізу нормативно-правових актів, документів канцелярій губернських та земських органів влади, матеріалів діяльності правоохоронних та судово-слідчих органів управління, а також документаційного забезпечення управління банків та небанківських кредитних установ.

У процесі дослідження джерел з історії розвитку установ дрібного кредитування та банківських установ було застосовано наступні методи: діалектичний метод, аналізу, синтезу, системно-структурний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, метод аналізу банківських балансів, статистичний та відбору статистичної інформації, ретроспективний, метод порівняльного аналізу та порівняльно-правовий, метод верифікації, кількісні методи дослідження, класифікації історичних джерел, періодизації, реконструкції окремих частин структури джерельної бази.

Деякі з методів використовувалися під час роботи з усіма групами джерел, деякі застосовувалися для окремих груп. Розглянемо детальніше про їхнє застосування.

Такі загальнонаукові та загальноісторичні, джерелознавчі методи, як-то діалектичний, метод аналізу і синтезу, системно-структурний методи, хронологічно-проблемний та проблемно-хронологічний методи, метод верифікації історичних джерел та відбору статистичної інформації,

ретроспективний метод використовувалися під час роботи з усіма групами джерел. Було застосовано діалектичний метод наукового пізнання суспільно-економічних явищ, особливо при оцінці ролі банківських та небанківських кредитних установ у суспільно-економічному житті Наддніпрянської України у зазначений період.

Метод системно-структурного аналізу дозволив провести усесторонній аналіз складних та динамічних процесів розвитку кредитно-банківської мережі. Застосування методу відбувалося у декілька етапів: встановлення історичного процесу становлення та розвитку кредитно-банківської системи на теренах Наддніпрянської України, як такого наукового феномену, що береться для аналізу; виявлення комплексу джерел інформації, що висвітлюють даний процес; групування видів історичних джерел та встановлення зв'язків і відносин між ними [918, с.158].

Хронологічно-проблемний метод дозволив зосередитися на висвітленні кредитно-банківської галузі Наддніпрянської України у її поступовому розвитку, починаючи від стадії активного розвитку державних банків і становлення системи приватного кредитування і закінчуючи 1917 р., її фактичному згорянню та забороні.

Проблемно-хронологічний метод застосовувався при аналізі господарської діяльності банків та установ дрібного кредитування у часі та розвитку, а також під час вивчення окремих яскравих постатей у даній сфері, як-то С. Ю. Вітте та інші. Він зосереджує увагу на висвітленні функціонування окремих кредитно-банківських закладів (наприклад, Сокиренського сільського ощадно-позичкового товариства Павла Галагана).

І підсумовує групу методів, які мали широке застосування під час дослідження, ретроспективний метод. Завдяки даному методу із різних (за характером, походженням, метою створення тощо) джерел інформації постала цілісна картина функціонування кредитно-банківської мережі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., а саме:

- нормативно-правові акти, документів канцелярій губернських та земських органів влади та матеріали правоохоронних та судово-слідчих органів управління репрезентують відношення держави до галузі;
- діловодні та облікові документи самих установ представляють дійсний стан їхніх справ;
- матеріали періодичних видань показують ставлення різних верств суспільства до банків та установ дрібного кредитування;
- джерела особового походження здатні показати закрити для офіційної публічної документації сторону роботи кредитно-фінансових установ (альтернативні, неофіційні, схеми фінансових угод, шляхи збагачення та можливі варіанти «обходу» закону).
- І нарешті статистичні матеріали, які у свою чергу, надають цифрового вираження та підтвердження вищезазначеним матеріалам.

Для роботи з конкретними групами джерел, які потребували застосування спеціальних методів, у роботі було використано: порівняльно-правовий метод, метод порівняльного аналізу, методики аналізу банківських балансів.

Дослідження нормативно-правових джерел, передбачає використання спеціального порівняльно-правового методу, що використовується для виявлення загального та відмінного між джерелами права у рамках однієї чи декількох правових систем, адже окремого розгляду потребувало порівняння нормативно-правової бази Російської імперії з традиціями законодавства європейських держав, особливо Німеччини та Франції. У результаті чого було виявлено чималі запозичення із європейської практики, наприклад, щодо законодавчого врегулювання питань публічної фінансової звітності банків та кредитних установ Російської імперії. Подібні нормативно-правові традиції існували у законодавстві Франції.

При зіставленні особливостей створення, розвитку законодавчого регулювання діяльності банківських та небанківських кредитних установ

використовувався метод порівняльного аналізу, який дозволяє виявити та співставити рівень розвитку російського кредитного законодавства, його зміни, та загальні тенденції розвитку: на початку 50-х років XIX ст., у подальшому кожні десять років, а також на кінець досліджуваного періоду.

Метод порівняльного аналізу активно використовувався під час дослідження діловодних та облікових документів банків та установ дрібного кредитування. Співвідношення документаційного забезпечення управління різних видів банків, як-то державних, акціонерних комерційних, земельних, міських громадських та селянських банків, дозволило виокремити специфіку роботи кожної установи. Це допомогло з'ясувати певну універсальність фінансових операцій державних, акціонерних комерційних банків та більш поглиблену спеціалізацію кредитної діяльності земельних та міських громадських банків. Зовсім окремо постали невеликі селянські банки. Також були розглянуті основні фінансові операції ощадно-позичкових та товариств взаємного кредитування.

Застосування порівняльного аналізу дозволило простежити та виокремити вплив європейської практики на формування комплексу діловодних документів установ, зокрема, німецької фінансової традиції.

Специфіка дослідження діловодної документації банків, ощадно-позичкових та товариств взаємного кредитування потребувала використання методики аналізу банківських балансів, в основі якої лежить групування балансових статей за однотипними операціями [1003]. Ця методика у своїй основі базується на знаннях та принципах роботи, викладених у дореволюційних підручниках банківської справи та методично-навчальних посібниках ведення документаційного забезпечення управління різних видів кредитних установ. Таку методичну основу склали праці А. Б. Бернарді, Бруно Бухвальда, Н. М. Беляєва, О. О. Валаєва, робота колективу авторів Московського Союзу кредитних та ощадно-позичкових товариства, до якого увійшли Н. М. Сивов, Н. А. Іщенко, І. І. Горшков, Г. Ф. Борзяков, І. А. Конюков, Н. С. Родіонов та інші [280; 281; 302; 306; 367]. Праці дореволюційних спеціалістів за радянських часів були

допрацьовані вченими Й. Ф. Гіндіним та Л. Є. Шепелевим [326; 953]. Продовжили їхню роботу вже на початку ХХІ ст. російські вчені В. І. Бовикін та С. О. Саломатіна [921; 762; 763].

Широке застосування у роботі отримали методи історичного джерелознавства: класифікації, аналітичної та синтетичної критики джерел, кількісні методи дослідження (кліометрика). Їхнє використання дозволило: по-перше, знайти і залучити до наукового обігу нові архівні документи та вже опубліковані матеріали; по-друге, здійснити аналіз їх відкритої і латентної, потенційної та актуалізованої інформації, встановити авторство, тобто провести атрибуцію джерел [805].

Специфічно джерелознавчий метод – класифікації та формування комплексів історичних джерел. Виходячи з цього положення у основу класифікації було покладено критерій функціонального призначення предмету. Отже, було вироблено наступну класифікацію джерел історії діяльності банків та кредитних установ Наддніпрянської України досліджуваного періоду:

1. нормативно-правові акти: Іменні укази, дані Сенату, Іменні «Оголошені» укази, Сенатські укази, Височайше затверджений Державною радою та Державною думою закон, Височайше затвержені думки Державної ради, Височайше затвержені положення Комітету міністрів, Височайше затвержені думки Департаменту державної економії Державної ради, Височайше затвержені устави;
2. документи канцелярій губернських та земських органів влади: розпорядча документація, документи діяльності колегіальних органів, службове листування, контрольна документація, звітна документація;
3. матеріали правоохоронних та судово-слідчі органів управління: протоколи обшуків та огляду, протоколи слідства, допити звинувачених та свідків, донесення агентів, листування, протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів;
4. діловодні та облікові документи банків та установ дрібного

кредитування: документаційне забезпечення управління комерційними, земельними, міськими громадськими банками; документаційне забезпечення управління ощадно-позичкових та кредитних товариств;

5. періодичні видання: інформаційно-масова, спеціалізована та суспільно-літературна.
6. статистичні видання: статистика Центрального статистичного комітету; відомча статистика Міністерства фінансів; публічна фінансова звітність банків та установ дрібного кредитування; губернська та земська статистика; публікації громадських фінансових організацій
7. джерела особового походження: мемуарна література, щоденники, листи, некрологи.

У дослідженні комплексу масових видань та статистичних джерел додатково використовувався історико-типологічний метод, за допомогою якого були визначені типи та види видань. Запропоновано саме жанровий поділ джерел періодики. Чимале значення мав аналіз змісту публікацій за тематичним спрямуванням, що застосовувався у хронологічному порядку. Наприклад, у результаті аналізу тематичного змісту публікацій, у яких міститься інформація щодо діяльності кредитних установ, вміщених на сторінках часопису «Вестник Европы», було виявлено наступні групи:

- 1) обговорення законодавства в банківській справі та діяльності кредитних спілок;
- 2) роль земств у розвитку кредитно-банківської сфери;
- 3) новини в діяльності кредитно-банківських установ;
- 4) аналітичні огляди щорічних банківських звітів.

Як було зазначено вище однією із характерних особливостей вивчення історії кредитно-фінансових відносин є масовість джерел. У деяких видах інформаційних джерел, а саме у публічній звітності кредитно-фінансових установ, у матеріалах їхнього внутрішнього діловодства і у статистичних даних спостерігається ординарність походження, однорідність змісту, однотипність

форми. Проте відмінними є кількісні показники, які мають вагу саме у масовості, даючи можливість порівняння та співставлення, а відтак розкриття історичних закономірностей. Складність та водночас цінність цих джерел у створенні певної системи [805].

По-перше, публічна фінансова звітність банків та небанківських кредитних товариств включала у себе щомісячні, піврічні та щорічні звіти та баланси, починаючи з 1860-х по 1917 рр. та з урахуванням того, що до дослідження були залучені за вказаний період усі види банків та установ дрібного кредитування десяти українських губерній. Для розкриття документаційного забезпечення управління акціонерних комерційних, земельних, міських громадських банків, порівняння їхніх фінансових операцій, виявлення збігів, простеження закономірностей та розбіжностей необхідно було залучити 74 види книг, форм та бланків внутрішньої діловодної документації установ.

По-друге, статистичні видання Центрального статистичного комітету, Міністерства фінансів, губернських та земських статистичних комітетів, а також видання неофіційних громадських організацій, починаючи з 1860-х по 1917 рр. Даний сформований комплекс матеріалів включає публікації фінансової публічної звітності банків та установ дрібного кредитування, а також зведені балансові таблиці діяльності даних установ. Матеріали повторювали та доповнювали попередній комплекс публічної фінансової звітності, а тому потребували ретельної перевірки та співставлення один з одним.

Це стосується і третього комплексу матеріалів, періодичних видань, адже «Губернские ведомости» та часописи кооперативної преси, практично у кожному номері також подавали фінансову звітність закладів. Наприклад, газета «Киевские губернские ведомости» з 1850 по 1865 рр. виходила один раз на тиждень. Після 1866 р. виходила тричі на тиждень [371, с. 284]. У відділі газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються номери «Киевских губернских ведомостей» за періоди: 1850 – 1870, 1874, 1875, 1877 – 1886, 1889 – 1892, 1895, 1897, 1899 – 1904, 1906 – 1917 рр. У попередньому

підрозділі було охарактеризовано комплекс періодичних видань і зазначено, що задля об'єктивності вивчення до розгляду було взято місцеву пресу не лише Київської губернії. Що у свою чергу значно збільшило кількість переглянутих газет і потребувало залучення практики роботи за певними чітко окресленими напрямками:

- тематика публікації;
- різновид установи;
- збір фактологічних даних: назва установи, період діяльності, адреса, керівний склад, сума основного капіталу, фінансові операції (найбільш характерні для установи) тощо.

Отже, створені джерельні комплекси потребували залучення кількісних методів дослідження. Кількісний метод дослідження передбачає виділення та створення «тла» для розкриття змісту явищ та процесів на основі виміру, тобто отримання їхнього кількісного вираження. Сама процедура являє собою виявлення зв'язків та закономірностей між досліджуваними об'єктами чи процесами. Отже, це методика дослідження історичних явищ та процесів на основі виміру, яке у свою чергу, виступає основою для історичного аналізу [371, с. 284]: «Чим складніша постановка історичного завдання і чим складніше явище, тим складніше застосувати кількісні методи... Кількісні методи передбачають виявлення та формування системи чисельних характеристик досліджуваного явища, використання різних методик вимірювання (шкал), в тому числі математико-статистичних. Результатом вимірювання є отримання кількісного показника як основи для історичного аналізу досліджуваних явищ і процесів» [1013].

Отже, кількісний метод дослідження було застосовано, перш за все, для дослідження діловодної документації банків та небанківських кредитних організацій, а також для обробки матеріалів, поданих у статистичних виданнях та матеріалах преси.

Результатом дослідження і співставлення їхніх даних стала підготовка

зведених таблиць та показчика (див. додатки И, І). У запропонованих таблицях зроблена спроба відновити мережу банків, ощадно-позичкових товариств, кредитних товариств, ощадних кас на території України у 1850 – 1917 рр. із зазначенням адреси та керівного складу закладів. Наступний додаток містить бібліографічний показчик діячів кредитно-банківської галузі України 1850 – 1917 рр. (див. додаток І).

На завершення вважаємо за потрібне зупинитися на окремих термінах та поняттях, застосованому у дослідженні, переважно на таких основних економічних категоріях, як «кредитна діяльність», «кредитно-банківські установи», «кредитно-банківська система».

Для того, щоби дати визначення поняттю кредитно-банківської системи, необхідно з'ясувати сутність інших дефініцій, передусім «кредит». В узагальненому вигляді його можна представити як певний вид суспільних відносин, пов'язаних з рухом вартості на умовах повернення. Це кошти або інші матеріальні цінності, що надаються кредитором у користування позичальнику на певний строк та під виплату відсотків [1026]. Існує фінансовий, товарний та кредит під цінні папери. Отже, у дослідженні ми виходимо з визначення терміну «кредит» саме як коштів, що надаються у тимчасове користування фінансовою установою в розмірі та на умовах, що передбачаються відповідними нормативно-правовими актами.

Відповідно кредитні інституції з одного боку залучають тимчасово вільні кошти, а з іншого, за рахунок цих коштів задовольняють потреби у кредитних коштах населення, підприємств, держави [835]. Така діяльність була дозволена трьома інституціям – центральному і комерційним банкам, а також спеціалізованим кредитно-фінансовим інститутам.

Відповідно, термін «кредитно-банківська система» розглядається як сукупність кредитно-фінансових інститутів, що забезпечують та уможливають рух вартісних потоків на поворотній основі. Система складається з трьох ланок: центральний банк, комерційні банки, спеціалізовані кредитно-фінансові

інститути. В Україні до кредитно-банківської системи належать банківський й небанківський оборот коштів. Застосовуючи цю схему до кредитно-банківської системи дореволюційної Російської імперії, дослідники виділяють: першу групу – державний банк; другу групу становлять акціонерні комерційні банки, іпотечні банки (земельні), кредитні кооперації, у тому числі банкірські контори та банкірські будинки; і третю групу складають товариства взаємного кредиту, міські громадські банки, ощадно-позичкові товариства, ощадні каси, земські каси, ломбарди.

Іншим поділом є групування кредитно-банківських установ за формою власності: державні та приватні. Відповідно тоді постають дві групи.

У своєму дослідженні В. В. Шевченко вже піднімала проблему трактування поняття «банкір», а саме складність розмежування на ХІХ ст. категорій «банкір» та «купець», пояснюючи це тим, що у Російській імперії термін «банкір» з'явився значно раніше, ніж почали виникати приватні банки [952, с. 20]. А звідси плутанина, оскільки купець першої гільдії (до 1898 р.) фактично міг виконувати функції, а точніше здійснювати окремі операції, виступаючи у ролі банкіра. Ці проблеми не зникають і після 1860-х рр., тобто після створення мережі приватних банкірських установ, адже купцям було дозволено до 1898 р. легально здійснювати окремі банківські операції. Тож мусимо зараховувати деякі торгові будинки до числа банківських, та й самі банківські операції на той час рахувалися як торгові.

Визначення «торгового дому» у міжнародній практиці – це багатопрофільна компанія, яка виступає як асоціація торгових, виробничих підприємств та інших, у тому числі банківських, структур. Серед її операцій рахуються і надання кредитів та інвестування.

На часи ХІХ ст. торговим домом володів один власник або сім'я, складаючи поступово певну династію. Найбільші одеські банкірські будинки постали саме з торгових домів: Родоканакі, Єфруссі, Рафаловичі, Штігліц та інші.

Терміни «банк», «банкірська установа» використовуються як тотожні.

Рівнозначними є терміни «кредитно-фінансові установи», «банки і небанківські кредитні установи», «банки та установи дрібного кредитування».

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що формування та опрацювання комплексу джерел з історії кредитно-банківської системи Наддніпрянської України другої половини ХІХ – 1917 р. потребувало залучення більше 20 різних загальнонаукових, загальноісторичних, міждисциплінарних та джерелознавчих методів. Використання кількісних методів дослідження і співставлення їхніх даних дозволило відновити мережу банків та установ дрібного кредитування України та упорядкувати показчик діячів кредитно-банківської галузі Наддніпрянської України за період 1850 – 1917 рр.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що дослідження історіографії проблеми розвитку кредитно-банківської системи Наддніпрянської України другої половини ХІХ – 1917 р. показало, що предметом наукових досліджень були різні аспекти історії розвитку кредитно-банківських установ підросійської частини України, проте на сьогодні в історичній літературі відсутні узагальнюючі наукові роботи, у яких було б здійснено комплексний аналіз джерел.

Науковий доробок дореволюційних вчених, політичних, громадських та фінансових діячів заклав підвалини вивчення даної теми. Радянські вчені розширили пізнавальний аспект проблеми, додавши архівні матеріали та документи самих банківських та небанківських кредитних установ, у першу чергу фінансових звітних матеріалів. У цей час з'являються перші методологічні напрацювання із бухгалтерськими документами банків. Вчені і першого, і другого періодів історіографії зосереджували свою увагу на кредитно-банківській системі Російської імперії, українські ж установи, як правило, залишалися поза їхньою увагою. Ще однією характерною особливістю дореволюційних та радянських наукових розвідок є прив'язка у висвітленні тематики до промислового комплексу країни. Зв'язок банківського та промислового секторів економіки – найбільш популярна тематика робіт. У плані установ дрібного кредитування найбільш розробленою була тематика їхнього взаємозв'язку із кооперативними товариствами. До

вивчення окремих персоналій зверталися лише у випадках, пов'язаних із діяльністю К. О. Алчевського та П. Г. Галагана.

Новітні дослідження сучасних українських та російських авторів, які займалися розробкою різних аспектів розвитку кредитно-банківської системи Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., наповнили тематику фактичним матеріалом, статистичними даними, що зберігалися у вітчизняних та закордонних архівах, а також матеріалами із періодики та ряду видань, що вийшли у світ за кордоном.

РОЗДІЛ 2.

ДЖЕРЕЛА ЗАКОНОДАВЧО-НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

2.1. Джерельний аналіз документів нормативно-правового регулювання кредитно-банківської сфери

Важливе місце у системі джерел з історії розвитку кредитно-банківських установ Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. займають законодавчі акти. Цей комплекс документів уміщує потужний інформаційний потенціал для вивчення будь-якої сфери життєдіяльності суспільства та держави. Аналіз та співставлення законів між собою, їх порівняння з іншими джерелами інформації та подіями дозволяють детально вивчити історію становлення перших банків, товариств взаємного кредиту, ломбардів, ощадно-позичкових та кас дрібного кредиту на території України. Умови розвитку кредитно-банківських закладів Наддніпрянської України 1850 – 1917 рр. у правовому полі Російської імперії можна дослідити завдяки законодавчим актам, зібраним у «Повному зібранні законів...» та у «Зводі законів Російської імперії».

Стосовно «Повного зібрання законів...» для цього дослідження важливим є аналіз інформаційного потенціалу законодавчих актів другого (55 томів, 125 книг) та третього (33 томи) зібрань починаючи від 1850 і до 1913 р.

У 1826 р. за указом Миколи I Друге відділення Власне Його імператорської величності канцелярії розпочало роботу зі створення зводу законів Російської імперії. Було видано 45 томів (48 книг) першого зібрання, що включали законодавчі акти від «Соборного уложення» до початку правління Миколи I (1649 – 1824 рр.). Зібрання законів структурно було побудовано за хронологічним принципом.

Друге зібрання охоплювало часи правління Миколи I та Олександра II (1825 – 1881 рр.). У 1882 р. Другий відділ було скасовано, а діяльність із

кодифікації законів була покладена на Державну Раду, при якій створено спеціальний кодифікаційний відділ. Його у свою чергу буде скасовано у 1894 р. з передачею відповідної функції на державну канцелярію.

Починаючи із 1863 р. двічі на тиждень виходило друком «Зібрання законів і розпоряджень, що видаються при Правлячому Сенаті». У ньому видавалися документи поточного законодавства, а їхньою особливістю було те, що законодавчі акти публікувалися не у порядку їх затвердження, а у порядку їх надходження до Сенату.

Третє видання «Повного зібрання законів...», що містило законодавчі акти періоду правління Олександра III та Миколи II, перервала Перша світова війна. Періодично томи перевидавалися додатково та з виключенням актів, які втрачали на той момент чинність.

У другому зібранні, що охоплює 1850 – 1881 рр. із загальної кількості вміщених законодавчих актів таких, що стосуються діяльності різних кредитних установ – 1161. З них 167 присвячені загальним питанням діяльності кредитних закладів Російської імперії, 192 – стосуються українських установ. У свою чергу в третьому зібранні (1881 – 1913 рр.) із загальної кількості вміщених законодавчих актів таких, що стосуються діяльності різних кредитних установ, – 475; 228 з них присвячені загальним питанням діяльності кредитних закладів Російської імперії, а тих, що стосуються українських установ – лише 20.

Отже, усього у «Повному зібранні законів...» із загальної кількості вміщених законодавчих актів, що стосуються діяльності різних кредитно-банківських установ – 1636; 395 – присвячені загальним питанням діяльності кредитно-банківських закладів Російської імперії, 208 – стосуються українських установ.

У табл. 1 відображено кількість нормативно-правових актів, прийнятих для регулювання діяльністю банків, ощадно-позичкових кас і товариств взаємного кредиту в кожній українській губернії. До категорії «інше» було віднесено ощадні каси при Державному банку й ломбарди.

Таблиця 1.

**Відображення кількості прийнятих нормативно-правових актів за
губерніями та видом кредитно-банківської установи
(за даними «Повного зібрання законів...»)**

Губернії	Кіль- кість банків	Кількість ощадно-позич- кових кас та кас взаємо- допомоги	Кількість товариств взаємного кредиту	Інше	Ра- зом
Бессарабська			1		1
Волинська	2	–	–	–	2
Катеринославська	15	1	1	–	17
Київська	27	–	5	–	32
Подільська	3	–	–	–	3
Полтавська	21	2	4	–	27
Таврійська	16	3	4	–	23
Харківська	33	–	10	–	43
Херсонська	34	4	10	5	53
Чернігівська	6	–	1	–	7

Зі змісту можна побачити, що найчастіше у нормативних актах «Повного зібрання законів...» йдеться про кредитно-банківські установи Херсонської, Харківської, Київської та Полтавської губерній. Найменш представлені губернії України – Бессарабська, Волинська (м. Житомир) та Подільська (м. Кам'янець-Подільськ). Подібне розмежування пояснюється різним рівнем розвитку економіки губерній. Наприклад, Херсонську губернію представляє м. Одеса, у якому торгові будинки, що займалися банківськими операціями, почали з'являтися практично з моменту заснування міста (1795 р.).

Загалом у нормативних актах другого зібрання зустрічаються наступні міста України: Волинська губернія – Житомир; Катеринославська губернія – Катеринослав, Маріуполь, Павлоград; Київська губернія – Київ, Черкаси, Чигирин; Подільська губернія – Кам'янець-Подільськ; Полтавська губернія – Полтава, Переяслав, Ромни, Лубни, Кременчук, Прилуки, Гадяч; Таврійська губернія – Перекоп, Керч, Севастополь, Ялта, Балаклава, Бердянськ; Харківська губернія – Харків, Куп'янськ, Старобільськ, Білопілля, Суми, Зміїв, Ізюм, Слов'янськ; Херсонська губернія – Херсон, Одеса, Миколаїв, Єлисаветград, Очаків, Тирасполь, Ольвіополь; Чернігівська губернія – Чернігів, Стародуб, Глухів, Ніжин, Кролевець, Новгород-Сіверський. У нормативних актах Третього зібрання зустрічається значно менша кількість назв українських населених пунктів: Катеринославська губернія – сел. Юзівка; Київська губернія – м. Київ; Таврійська губернія – мм. Бердянськ та Мелітополь; Херсонська губернія – м. Одеса.

Аналіз нормативно-правової бази свідчить, що з 1850 по 1860 рр. було прийнято 19 законодавчих актів, що регулювали діяльність українських кредитно-банківських установ (див. Дод. Г). Основною рисою кредитно-банківської системи цього періоду був її державницький характер. Усі українські банки та кредитні установи, які згадуються у цей час у законодавчих актах, – це державні установи: по-перше, заклади Приказу громадського піклування – установи, створені імператрицею Катериною II у 1775 р. з метою управління сферою народної освіти та притулками. Через постійний брак фінансування їм було дозволено приймати вклади на зберігання, видавати позики під нерухомість і державні відсоткові папери. Фактично – виконувати кредитні операції; по-друге, контори Державного комерційного банку: Харківська, Київська, Катеринославська та Одеська. Такий слабкий розвиток кредитно-банківських установ пояснюється існуючим економічним становищем. На думку дослідниці історії українських банків Н. І. Новікової «... порівняно повільний хід еволюції вітчизняної банківської системи обумовлювався, насамперед, тривалим існуванням феодально-кріпосницького ладу, у зв'язку з чим був слабо виражений поділ праці (ремесла і

землеробства). Це спричиняло нерозвиненість діяльності фабрик і заводів та зумовлювало повільний процес розвитку товарно-грошових відносин, а, отже, й повільне нагромадження грошових капіталів у країні. З іншого боку, на відміну від країн Західної Європи, де розвиток міст відбувався за рахунок ведення великомасштабної морської торгівлі, в Росії цей вид діяльності мав континентальний характер, через що не міг сприяти інтенсивному розвитку міст. Складну ситуацію довершував майже цілковитий брак зручних шляхів сполучення, а також монополія держави у банківській сфері, де тривалий час діяли й політичні настанови міністра фінансів Російської імперії С. Ф. Канкріна» [981, с. 58].

Для цього етапу розвитку кредитно-банківської системи характерною є відсутність єдності відомчого підпорядкування державних кредитних установ та нагляду за їх діяльністю, адже до кінця 50-х рр. XIX ст. Прикази громадського піклування знаходилися у відомстві Міністерства внутрішніх справ, а банки – у підпорядкуванні Міністерству фінансів.

З припиненням у 1859 р. практики видачі позик Приказами громадського піклування виникла необхідність в організації місцевих кредитних установ. Саме тому, коли після 1861 р. у державі розпочалися реформи, значну увагу приділили розробці законодавчої бази кредитно-банківської сфери.

Більшість дослідників традиційно пов'язують зміни практично в усіх галузях економічного життя імперії саме з реформою 1861 р., у тому числі й зміни у кредитно-банківській галузі. Економічна структура країни до аграрної реформи 1860-х рр. не мала приватних акціонерних комерційних банків, оскільки до проведення реформи метою кредитування було забезпечення дворянства необхідними коштами. Цим завданням опікувалися державні структури. Після реформи і зміни соціальної структури суспільства кредитування стало явищем необхідним для більш широкого кола осіб, а, отже, виникла потреба у приватних структурах. Але знову перші банківські установи створюються під пильним оком держави, виникають казенні банки і домінує державний кредит [989, с. 51].

У Росії пізніше, ніж у інших європейських державах відбувається формування великого промислового капіталу. Відповідно і банківські установи з'являються пізніше. Реформи 1860-х рр., втягнення села до торговельно-грошових відносин, загальний бурхливий розвиток промисловості у другій половині XIX ст. та будівництво залізниць вимагало вже зовсім іншої системи кредитування. Державні комерційний та позичковий банки не могли забезпечити торгово-промисловий капітал необхідними коштами [536, с. 179]. З'явилася нагальна потреба у короткостроковому та дрібному кредиті, а це вимагало наявності інших видів кредитних установ. Розповсюджується європейська практика накопичення позичкового капіталу, який у свою чергу вимагав ефективного керування та використання [989, с. 52]. Отже, у 1860-х рр. система потребувала реформування та відповідного законодавчого забезпечення.

З 1860 по 1870 рр. було прийнято 68 законодавчих актів, що регулювали діяльність українських кредитно-банківських установ. У цей час уряд намагається створити сильну банківську систему, у якій значна увага приділялася б різним приватним акціонерним комерційним установам [981, с. 123]. Для цього було прийнято ряд законів, а серед них «Положення про міські громадські банки» 1862 р., згідно якого громадські банки повинні були створюватися при міських думах або ж під наглядом і за відповідальності органів місцевого самоврядування [456, с. 111-125]. За «Положенням» банк очолювали директор та два його заступники. Це були виборні посади. Функції касира брав на себе один із заступників директора банку, також обов'язковою вважалася посада бухгалтера. Сума основного капіталу мала складати не менше 10 000 руб. При цьому зауважувалося, що у випадку, коли капітали, пожертвовані приватними особами або організаціями для потреб заснування нового банку, не досягали цієї суми, то вони мали надходити до інших кредитних установ до моменту, коли нараховані на них відсотки не складуть потрібну суму у 10 000 руб. сріблом. Із доходів банку від 10 % до 20 % мали відраховуватися до сум запасного капіталу. Інші доходи

йшли на благоустрій міста та благочинні потреби. Міським банкам дозволялося проведення широкого кола фінансових операцій на той час:

- 1) прийом вкладів;
- 2) облік векселів, щоправда із деякими обмеженнями;
- 3) позики під заставу цінних паперів, товарів, коштовностей та нерухомості.

Стосовно дозволених фінансових операцій новостворених банків «Положення» мало примітку: «Під час заснування кожного Банку визначається, із міркувань його можливостей і місцевих потреб, які саме із цих операцій йому надаються і під які саме застави можуть бути надані ці позики» [457, с. 115].

Існували обмеження і щодо операцій з банківськими вкладами. Наприклад, дозволялися вклади на строк від трьох до дванадцяти років, а також на невизначений термін, однак сума вкладу при цьому мала бути не менше 50 руб. Щоправда, це обмеження суми не діяло у випадку, якщо кошти віддавалися на зберігання і відсотки зараховувалися до прибутку банку.

Дозволена банкам позика для однієї особи мала становити суму не більшу ніж та, що дорівнювала одній десятій частині власного капіталу банку. Проте, в особливих випадках, при «безсумнівній благонадійності застави» дозволялося збільшити цей розмір до однієї п'ятої частини капіталу, але за умов узгодження цього питання з правлінням банку, з міським головою та членами міської ради.

«Положення» містило статті щодо обов'язковості піврічної та щорічної звітної інформації, яку банки зобов'язані були надавати Міністерству фінансів і Міністерству внутрішніх справ, а також публікувати у місцевих періодичних виданнях. Банки, які мали капітали понад сто тисяч руб., повинні були друкувати свої звіти і у столичних виданнях.

Наступного 1863 р., 20 грудня, було прийнято указ про дозвіл відкривати відділення Державного банку у різних містах Російської імперії [459, с. 305-306]. Результатом цього указу стало відкриття в Україні місцевих банків: Громадського банку у м. Севастополь (1862 р.), Херсонського земського (1864 р.), Київського приватного комерційного (1868 р.), Київського промислового (1868 р.),

Катеринославського комерційного (1868 р.) банків. Основу їхньої діяльності склали операції із нерухомістю, а також із позиками під заставу земельної власності.

У 1862 р. одним із перших було створено Громадський банк у м. Севастополь. Відкриття нової установи у наказі було роз'яснено наступним чином: «Урядовий сенат отримав рапорт Управляючого Міністерством фінансів, від 29 вересня цього 1862... що, за згодою його з Міністерством внутрішніх справ, дозволена ним установа Громадського Банку в місті Севастополь». До речі, сам банк було відкрито лише наступного року [1008].

Після реформ початку 60-х рр. XIX ст. почали з'являтися й перші організації дрібного кредиту. 1 травня 1869 р. було прийнято Сенатський Указ, за яким створювалося перше українське кредитне товариство у Гадячі на Полтавщині, про що свідчить «Статут Гадяцького ощадно-позичкового товариства» [468, с. 388-392]. Метою створення товариства було: по-перше, надання жителям міста Гадяча можливості отримувати відсотки на зібрані ними капітали; по-друге, отримання необхідних для них коштів на не обтяжливих умовах з метою збільшення торгових обігів, покращення сільськогосподарських робіт та харчування у неврожайні роки [468, с. 388]. Для того, щоб стати членом даного товариства міщанам потрібно було внести пай у розмірі 1 руб. Повний пай складав 100 руб. і дозволялося поступово вносити суму, при цьому, мінімальною платою було 25 коп. щомісяця. У його статуті було положення, згідно якого члени-міщани та купці мали більше прав на позику, ніж інші, а самі позики видавалися на підставі поруки на суму лише у 10 руб. Максимальною позикою вказувалася сума у 100 руб. Позики видавалися на термін від 1 до 6 місяців.

Гадяцьке товариство брало на себе певні громадські зобов'язання. Стаття 33 Статуту передбачала, що у неврожайні роки кожен член товариства має право отримати продовольчу допомогу за рахунок виплат із сум запасного капіталу товариства. У першу чергу така допомога надавалася малолітнім та малозабезпеченим членам товариства.

Загалом сама ідея створення цього товариства виникла через те, що місто мало громадські сіножаті, які здавалися в оренду. Тож міщани з цієї оренди отримали 1492 руб. Таку доволі велику суму хотіли розділити, проте натомість вирішили заснувати громадську касу. Кому належала ця ідея, – невідомо, в історії залишилося лише прізвище міського голови Хохловського [786, с. 221; 1011].

Гадяцьке товариство стало винятком у практиці створення організацій дрібного кредиту, адже відразу мало початковий капітал (1492 руб.). Наступні товариства передбачали у своїх статутах обов'язковий пайовий внесок, розмір якого коливався від 50 до 100 руб. [874, с. 94].

За нашими підрахунками, загальна кількість законодавчих актів, у яких йшлося про банківські та небанківські кредитні установи Наддніпрянської України протягом 1870-х рр. – 102. У 1870 – 1875 рр. і на початок 1880-го р. дещо змінюється політика уряду. Щодо банківських та кредитних закладів відтепер вона одночасно спрямована як на упорядкування кредитно-банківської сфери, так і на обмеження заснування нових банків. Першим подібним правовим актом стало «Положення», прийняте наприкінці 1870 р. Згідно нього банки повинні були обмежити свої зобов'язання десятикратною сумою власного капіталу та мали розміщувати у довгострокові позики лише ті вклади, термін повернення яких перевищує строк позик, які надає сам банк [470, с. 537-538]. Було встановлено, що відтепер страховий фонд повинен перевищувати основний та запасний банківські капітали. Міська влада несла відповідальність за дії підзвітних їй банків. Зазначені нововведення істотно обмежили діяльність банків [1005].

Разом із тим, нові правила недостатньо чітко регулювали діяльність банків, залишаючи шпарини для проведення не зовсім прозорих операцій. Дослідниця історії громадських банків Російської імперії Г. С. Чумакова відзначала, що це призвело до того, що ряд банків при проведенні операцій став ухилятися від свого прямого призначення – кредитування міської промисловості і торгівлі. Окремі з таких кредитно-банківських установ захопилися ризикованими операціями спекулятивного характеру з метою отримання значного прибутку, інші – через

недостатній контроль зайнялися кредитуванням впливових міських осіб, від яких залежало заміщення посад в банку. У результаті деякі міські громадські банки опинилися на межі банкрутства [948, с. 213].

Наступного 1871 р. було прийнято ще два важливі акти. Зокрема, 17 травня було визначено у законодавчому порядку загальні засади, на яких могли бути організовані кредитні установи земствами [472, с. 583-584]. А через кілька днів, 21 травня затверджено Статут Варшавського облікового банку, зміст якого мав вплив й на українські установи. Отже, положення статутів формувалися поступово, під впливом щоденної банківської практики. Вони відігравали роль прецедентів і, з'являючись у статуті одного банку, потім відтворювалися автоматично у статутах інших [953, с. 87]. У 1871 р. з'явилося «Положення» про обмеження права банку купувати за власний рахунок такі акції, паї, облігації, заставні листи, за якими не зроблено було ще жодного внеску і які з цієї причини не знаходяться в обігу на біржах [473, с. 682]. Дане обмеження передбачалося державою для запобігання участі комерційних банків у біржових спекуляціях та оберіганню банківських вкладів від ризиків. Насправді банки обходили цю заборону. Л. Є. Шепелев вважав особливістю акціонерних компаній те, що з усіх видів капіталістичних підприємств вони найбільше давали приводів і можливостей для регулювання їхньої діяльності з боку держави, але разом з тим мали найбільші можливості обійти накладені на них законодавчі обмеження. Поступово банки все частіше йшли на такі порушення [953, с. 89].

Разом з тим, завдяки коштам Державного банку почала діяти програма підтримки урядом існуючих приватних банкірських установ. А ще через рік, 31 травня 1872 р. Державною радою було встановлено загальні правила щодо порядку заснування кредитних організацій – приватних та громадських [477, с. 757-759]. В останніх містився широкий перелік заборон (усього 12 пунктів), серед яких були наступні: відкриття нових акціонерних комерційних банків у містах, де вже функціонували подібні установи; облік соло-векселів без забезпечення нерухомим майном; для кредитних установ – купівля нерухомості, за винятком

власних офісних потреб; для фізичних осіб – вступ до одного Товариства взаємного кредиту за умови, коли вона вже перебуває членом іншого [477, с. 757-758].

Прийняття постанови 1872 р. співпало із загальною кризою усієї фінансової системи Російської імперії і навіть цей документ не міг попередити чи зупинити кризові явища у кредитно-банківській сфері країни. Ще більше ситуацію загострили фінансова криза 1873 р. та інфляція рубля, який різко почав зростати на фоні дефіциту державного бюджету.

Початок 1870-х рр. відзначено стрімким розгортанням мережі установ дрібного кредитування, що знаходить своє підтвердження у кількості затверджених у ці роки статутів ощадно-позичкових кас та товариств взаємного кредитування. Серед них у 1872 р. було затверджено Статут одного із найбільш відомих ощадно-позичкових товариств України – Сокиренського сільського ощадно-позичкового товариства Павла Галагана [475, с. 420-428].

Відсутність єдиного чіткого нормативно-правового акту щодо регламентації заснування та діяльності установ дрібного кредитування породжувало значну кількість окремих дозволів та розпоряджень Міністерств фінансів та Міністерства внутрішніх справ. Окрема канцелярія Міністерства фінансів займалася збором інформації про засновників, опікунів товариств, а вже потім подавала його Статут на розгляд Міністру. В цьому одностайні дослідники кредитної кооперації України В. В. Гончаренко [786], І. Витанович [777] та В. І. Марочко [977], котрі вважали, що вирішення питання напряду залежало від особи та впливу опікуна товариства: «в тих часах нелегко було комусь іншому, як таким багатим і впливовим народолобцям, дістати дозвіл в Міністерстві фінансів на заснування товариства. Ще тяжче – підтвердження того дозволу Міністерством внутрішніх справ, а потім – оберігати товариство від підозр і напастей закидів місцевої адміністрації» [786, с. 224-225].

Наприкінці 1879 р. задля посилення контролю за банківськими установами Міським думами дозволили створювати спеціальні облікові комітети з правом

контролю останніх за «благонадійністю» облікових векселів, а також для упорядкування списків осіб, які отримують кредити [489, с. 444]. Однак, як відзначають дослідники, дані заходи, спрямовані на посилення нагляду, не мали особливого ефекту. На місцях продовжувалася практика, коли міські голови або ж гласні Міських дум за сумісництвом виконували обов'язки директорів або членів правлінь банків, а іноді й знаходилися у родинних стосунках з банківським керівництвом [948, с. 111].

Починаючи від 1880-го р. політика уряду відносно банків та установ дрібного кредитування стає більш позитивною. Також отримують підтримку іпотечні банківські установи дрібного кредиту [981, с. 145]. Хоча окремих нормативно-правових актів, що стосувалися українських банків та установ дрібного кредитування з 1880 по 1890 рр. було прийнято вкрай мало – лише шість законодавчих актів. У цей час згадуються такі українські кредитні установи: Земський Банк Херсонської губернії (2 документи), Київський земельний банк та дві ощадно-позичкові каси Херсонської губернії (4 документи). Подібне зменшення уваги до кредитно-банківських установ пояснюється певним упорядкуванням нормативно-правової бази кредитно-банківської сфери у попередні роки і зменшенням потреби приймати рішення за кожною окремою установою.

У період, коли Міністерство фінансів очолив М. Х. Бунге, політика щодо банків і кредитних товариств стає більш сприятливою, навіть не зважаючи на події 1883 р., коли країною прокотилася хвиля банкрутств банків і урядом було видано постанову про відповідальність банків за цілісність довірених їм коштів. М. Х. Бунге всіляко сприяв прийняттю закону «Про зміну та доповнення існуючих нині правил стосовно відкриття нових Акціонерних комерційних банків» від 5 квітня 1883 р. Він прагнув осучаснити банківське законодавство, вважаючи, що банківська криза іде на спад і сфера потребує більш досконалого державного регулювання, змінивши порядок заснування та ліквідації акціонерних банків [981, с. 146-147]. Фактично це означало скасування заборони на заснування нових банківських установ. Протягом року приймаються ще два акти, які

регулюють створення та функціонування міських громадських банків: спочатку постанова щодо внесення змін та доповнень до Положення про міські громадські банки, а пізніше приймається новий закон [491, с. 207-211; 493, с. 321-337].

За статтями нового Положення міським громадським банкам дозволили проводити наступні операції: приймати вклади; вести облік векселів; видавати позики та відкривати спеціальні поточні рахунки під відсоткові гарантовані державою папери; займатися переводом коштів у міста, де є філії установи; за дорученням третіх осіб за отримання комісії купувати та продавати відсоткові папери; самостійно проводити операції купівлі-продажу державних відсоткових паперів та гарантованих державою облігацій, дорогоцінних металів, монет, злитків; закладати відсоткові папери, що належать банку в інших кредитних установах; перезаставляти в інших кредитних закладах відсоткові папери, які були взяті як заклад від інших приватних осіб за попередньою згодою останніх. Стаття 41, у якій власне перераховувалися операції банків, містила важливу примітку-уточнення, в якій зауважувалося, що для кожного конкретного банку об'єм операцій буде визначений індивідуально.

Нове «Положення» передбачало збільшення прав не лише банків, а й Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ, для яких встановлювалося право проводити ревізійні перевірки в банках у будь-який час та на свій розсуд. Міністерство фінансів мало право вимагати від банку будь-якої інформації.

У 1884 р. Державний банк починає приймати соло-векселі землевласників під заставу землі. Найбільше подібних операцій проходить в Херсонській та Харківській губерніях. Подібне кредитування було дуже ризикованим, адже заставлене майно не завжди могло покрити суму боргу. Це був вимушений крок держави для підтримки сільського господарства після неврожаю 1879, 1880, 1882 рр. [863, с. 363].

26 червня 1889 р. відбувається урегулювання законодавчої бази діяльності банкірських будинків та контор, які фактично здійснювали той самий об'єм операцій, що й комерційні банки, за невеликими виключеннями. По-перше, вони

вважалися за приватні установи і тому не мали необхідності у затвердженні статутів та публікації своєї фінансової звітності. По-друге, об'єм їхніх обігів був значно меншим за комерційні банки. Тогочасний міністр фінансів І. А. Вишнеградський стверджував, що банківські установи, контори і міняльні лавки «нічим, крім назви, не відрізняються один від одного», за винятком того, що «діють без жодного контролю». За його словами, вони займаються як «позитивно шкідливими» операціями (короткострокове кредитування), так і забороненими законом угодами, мається на увазі розстрочка внутрішніх білетів з вирашем позик і права на їх отримання. Законодавче врегулювання їхньої діяльності мало припинити розпалювання «біржової лихоманки», «пристрастей до біржової гри» та, як результат, «самої безсоромної експлуатації незнайомих з кредитними операціями людей» [748, с. 113].

За новими правилами Міністерство фінансів мало право вимагати інформацію та пояснення стосовно проведених операцій, а також надавати уповноваженим від Міністерства фінансів особам документи, необхідні для перевірки законності дій кредитно-банківських установ.

Посилення контролю супроводжувалося санкціями за невиконання нових правил. Далі документ визначав ступені кримінальної відповідальності та покарання у разі невиконання його умов. Власники банків, а також банкірських будинків та контор, які не мають затверджених урядом Статутів, визнані винними у вчиненні заборонених дій, на перший раз сплачують штраф від ста до тисячі рублів, на другий раз – штраф від двохсот до двох тисяч руб., на третій раз – окрім збільшеного штрафу (від трьохсот до трьох тисяч), підлягають арешту до восьми місяців та забороні у подальшому займатися банкірською справою.

Одночасно отримують державну підтримку й установи дрібного сільського кредиту. Приймається постанова «Про порядок створення сільських банків і ощадно-позичкових кас», за якою дозволялося відкривати такі заклади на пожертвований капітал або ж на суми, спеціально виділені для цієї мети земствами чи сільськими товариствами. Стосовно населених пунктів, у яких вже

існували організації дрібного кредитування, то відкриття нових установ там дозволялося лише у разі наявності спеціально виділених для цього сум від приватних осіб [490, с. 19-20].

Через рік було прийнято «Правила про порядок ліквідації справ приватних і громадських установ короткострокового кредиту», якими врегульовувався порядок ліквідації приватних та громадських кредитних установ [495, с. 307-312].

У 1890 – 1900 рр. затверджується ряд нових законів банківської сфери, що сприяли швидкому розвитку банківської системи. Особливо збільшилася у цей час кількість громадських міських та сільських банків. Нові заклади продовжували формуватися на комерційній основі. Орієнтувалися вони здебільшого на потреби дрібних місцевих підприємців і мали справу з операціями короткострокового кредитування [981, с. 151]. Лише чотири документи цього періоду стосувалися українських установ.

У 1894 р. приймається новий статут Державного банку і це змінює роботу цілої мережі українських банківських контор і відділень [502, с. 14]. Окрім змін у розмірах основного та запасного капіталів, а також підпорядкування банку Державному контролю, основною задачею реформування було спрямування роботи Державного банку на розвиток промисловості, сільського господарства, «пожвавлення торгового обігу» та «зміцненню грошової та кредитної системи». Відбувалося це шляхом змін у вексельному праві. Відтепер вексельний кредит дозволявся невеликим промисловим підприємствам та землевласникам. Строк обліку векселів збільшено до 12 місяців. Структура банку доповнилася новим вексельним відділом.

Під впливом діяльності нового Міністра фінансів С. Ю. Вітте починає змінюватися вексельне законодавство. 26 грудня 1902 р. було видано «Тимчасові правила з обліку векселів», за якими до операцій обліку дозволялося приймати нетоварні векселі та векселі, по сплаті яких залишилось не більше року [863, с. 336].

У 1895 р. прийнято «Положення про установи дрібного кредиту», згідно якого поряд із ощадно-позичковими товариствами дозволялося відкривати кредитні товариства зразка німецьких товариств Райффайзен. Основною відмінністю російської, а відтак і української практики від німецького оригіналу стали умови формування капіталу товариства. Перші засновувалися на паях, а останні установи отримували кредит з банку або мали пожертвовану суму, яка й складала основу запасного капіталу новоствореного кредитного товариства. Здебільшого використовувався банківський кредит [786, с. 226; 826, с. 85-325]. Статті «Положення» дозволяли товариствам видавати довгострокові кредити виключно для виробничих потреб. Передбачався контроль за діяльністю товариств з боку Державного банку.

Як для ощадно-позичкових товариств, так і для кредитних товариств були затверджені зразкові статuti. За статутом ощадно-позичкових товариств дозволялося проводити деякі раніше заборонені операції, наприклад, надавати довгострокові позики за порукою або під заставу рухомого і нерухомого майна. Також збільшувалося право на контроль за діяльністю товариства з боку місцевої влади, якій дозволялося проводити ревізії діяльності установи.

Наступний крок до розбудови нормативно-правової бази дрібного кредитування було зроблено вже у наступному столітті, а саме у 1904 р., коли було прийнято закон, який істотно доповнював попередній (1895 р.) – «Положення про установи дрібного кредиту» [510, с. 670-679]. Згідно закону при Державному банку було створено Управління у справах дрібного кредиту з правом нагляду за діяльністю кредитних установ. Державні банки та каси відраховували кошти до спеціально заснованого фонду, який надавав довгострокові кредити установам дрібного кредитування. Для контролю за використанням коштів цього фонду при Управлінні був передбачений Центральний Комітет у справах дрібного кредиту, а на місцях працювали губернські комітети [510, с. 675].

Як доповнення до закону, у 1905 р. були затверджені досить схожі зразкові статuti Товариства взаємного кредиту та Ощадно-позичкового товариства. Дані статuti закріплювали у кредитно-банківській сфері Російської імперії видозмінені кредитні товариства типу Райффайзен та Шульце-Девіч. Перераховувалися дані, які обов'язково мали бути зазначені у статуті, як-то:

- 1) територія, населений пункт, де виникало товариство та населені пункти, в яких воно мало право вести свою діяльність;
- 2) особи, що мали право бути його членами (вікові обмеження: від 20 років);
- 3) уточнення професії;
- 4) максимальний розмір позик;
- 5) обмежена чи повна відповідальність членів товариства за його борги;
- б) сума основного капіталу:
  - для кредитних товариств не менше 1000 руб.,
  - для ощадно-позичкових товариств не менше 10 руб. і не більше 100 руб. за пай з однієї особи [786, с. 228].

Розглянемо приклад застосування законодавства. У фондах ДАЛО міститься інформація про діяльність Хорошинського кредитного товариства у с. Хороше (сьогодні с. Хороше Слов'яносербського району Луганської області). Відкрито товариство було у 1903 р. Слов'яносербським повітовим земством із позикою в 1 000 руб., що була видана йому під гарантію повітового земства зі страхового капіталу Катеринославського губернського земства. До товариства входило 144 особи, основний капітал складав 2 000 руб., запасний капітал – 43 руб. 9 коп., сума відсоткових паперів – 93 руб. 18 коп., вкладів було на 3 726 руб. 28 коп., позик – на 1 300 руб. Товариство видало позики 142 фізичним особам на суму 5 848 руб. 18 коп. За рахунок начислень 5,3 % на кошти, що знаходилися у товаристві, в обігу чистий прибуток Хорошинського кредитного товариства за 1905 р. склав 429 руб. 18 коп. [145].

За видані позики на той час брали 12 % річних. На 1905 р. кількість членів у Товаристві збільшилася до 240 чоловік, а його діяльність розповсюдилася на

Черкаську та Криничансько-Миколаївську волості. Позики видавалися на умовах погашення за десять років у рівних частинах. Обов'язкові виплати за позиками починалися з п'ятого календарного року, рахуючи першим роком рік заснування товариства. На п'ятий та шостий роки виплачувалися п'ять відсотків від позики, сьомий та дев'ятий – десять, в останні роки – по п'ятнадцять відсотків. Отже, реально позика погашалася на тринадцятий календарний рік [912, с. 16].

До складу правління Хорошинського кредитного товариства входили агрономи та їх помічники, вчителі. У цілому ж для полегшення діяльності кредитних товариств, їхнього росту та зміцнення створювалися також земські каси дрібного кредиту для невеличких сільських господарств, кустарів (як таких, що входили до складу різноманітних сільських товариств і комітетів, так і для одноосібних).

Земство мало право забрати свої капітали до закінчення п'ятнадцятирічного строку, якщо розвиток Товариства не відповідав висунутим вимогам або ж навмисно уповільнювався з метою використання кредиту тільки перших його засновників. Зобов'язання по вкладам не повинні були перевищувати основний капітал у сукупності більше, ніж в десять разів. Позики видавалися на придбання селянами землі, посівного матеріалу, домашньої худоби, коней, сільськогосподарського реманенту та інші потреби.

Основний капітал товариства міг досягати 20 000 руб. за рахунок позик із коштів Управління справами дрібного кредиту із розрахунку 6 % річних із погашенням протягом тринадцяти років, а також 10 000 руб. за рахунок позик із страхового капіталу Катеринославського губернського земства на таких самих умовах погашення із розрахунку чотири відсотки річних.

Основні питання діяльності товариства розглядалися на загальних зборах, поточні справи вирішувало правління, контрольні функції виконувала ревізійна комісія.

Координувала роботу дрібних кредитних організацій в повіті Слов'яносербська повітова земська каса дрібного кредиту, створена у Луганську в

1907 р. з основним капіталом 3 000 руб., асигнованих із Катеринославського губернського земства. Вклади пайщиків можна було передавати у спадок. Спадкоємці не сплачували державного мита, якщо сума вкладу не перевищувала 1 000 руб. Відсотки, що нараховувалися закладами, не оподатковувалися.

Російсько-японська війна 1904 – 1905 рр. внесла свої корективи у формування законодавства. За цей період було прийнято декілька актів регулювання роботи Дворянського та Селянського земельних банків [511, с. 313] та введення пільг у зв'язку із військовим станом для позичальників. Останнє стосувалося лише тих, хто брав кредит для удосконалення та осучаснення сільського господарства [513, с. 562-563].

Зазнавало змін і банківське законодавство, у першу чергу, це стосувалося вексельного законодавства. 27 травня 1902 р. було прийнято «Статут про векселі» [506, с. 378-393]. Новий закон вводив принцип визнання безумовності векселя та простоти тексту векселя. Положення надавали можливість переходу векселя від одного власника до іншого. Визначалися особи, які не мали права дієздатності за векселями: будь-які духовні особи (незалежно від релігії); жінки, які не мають права від свого імені займатися комерцією; селяни, які не мають у своєму розпорядженні нерухомості або ж патенту на торгіву діяльність. На положення нового статуту справив вплив західноєвропейський досвід, найбільше було враховано німецьку практику [863, с. 378].

Окремої уваги потребує т. зв. «єврейське питання». Обмеження у правах представників єврейської національності беруть початок у Російській імперії ще з XVIII ст. – «межі осілості», скасування кагали тощо. Більшість уведених заборон стосувалося громадянських прав та економічних можливостей євреїв. При цьому дані заборони були пов'язані саме із віросповіданням і на особу, яка приймала християнство, вони більше не поширювалися. Це підтверджувалося рішенням правлячого Сенату від 1889 р. Різні обмеження, у першу чергу, пов'язані із правом володіння землею і правом вибору місця проживання, мали своїм наслідком певну економічну «спеціалізацію» євреїв, адже залишали їм для

діяльності простори торгівлі, торгового посередництва і кредитно-позичкових операцій (на той момент лихварство), як сфери господарства, яка не потребувала володіння нерухомістю і при нагоді давала дуже швидкий прибуток [960, с. 30-43]. Окрім того, серед окремих категорій єврейського населення, яким дозволили постійно проживати поза «межею осілості» були купці 1-ї гільдії та їхні сім'ї. Винятком була Область Війська Донського, де з 1880 р. євреям заборонено було мешкати без огляду на їхнє фінансове становище [956, с. 375].

Через відсутність офіційних банків до другої половини ХІХ ст. можливість отримати готівковий кредит була обмеженою, тому різні прошарки населення, починаючи від поміщиків і закінчуючи селянами, змушені були звертатися до лихварів, які виступали своєрідними монополістами у галузі небанківського кредиту. Дуже часто подібні питання можна було вирішити у місцевому шинку, такому собі «банку», де кредит різнився видом застави, строками, призначенням, а іноді і класовою належністю боржника. Подібні операції ставали можливими завдяки своєрідним «кредитним ланцюжкам», через які неможливі євреї мали змогу надавати позики населенню. Схема ланцюжка була досить проста й базувалася на етноідентифікаційній єдності євреїв. Більш заможні представники єврейської спільноти надавали кошти менш заможним. Подібний ланцюжок міг нараховувати кілька рівнів [960, с. 30-43].

Поступово всередині єврейської спільноти все виразніше виявляється майнова диференціація. І складається декілька невеликих груп торгово-промислової верхівки єврейської спільноти. Наприклад «виділялися євреї-лихварі Волині, в руках яких були зосереджені великі капітали, обіги яких під час ярмарок мали важливе значення для всього регіону» [956, с. 381].

Існувало і законодавче обмеження доступу представникам єврейської національності до банківсько-кредитної галузі. Своє вираження воно знайшло здебільшого у забороні проведення фінансових операцій із нерухомістю, землею чи її орендою, а також у забороні участі євреїв в акціонерних товариствах. За наказом 1881 р. у губерніях «межі осілості» були створені спеціальні комісії для

вивчення питань економічної діяльності євреїв. Водночас у наказі відразу відмічалось, що вказана діяльність має «шкідливий вплив на побут корінного населення» і необхідно вжити заходів щодо її послаблення [1030].

Обмежувальні закони змушували євреїв до пошуків можливостей їх обійти. Найчастіше такими заходами ставали фіктивні угоди на право володіння землею чи підприємством та підкуп місцевих чиновників [956, с. 406]. З цього приводу тогочасний міністр фінансів С. Ю. Вітте зауважував: «Ні з кого адміністрація не бере стільки хабарів, скільки з євреїв. В деяких місцях створена особлива система хабарницького податку з євреїв» [724, с. 190-191].

Незважаючи на суворі обмеження, на середину ХІХ ст. в Україні уже діють крупні єврейські банки «Рафалович і К^о», «Ефруссі і К^о», Київський комерційний банк (належав банкірському будинку Гінцбургів). Осередком єврейських банків стає місто Бердичів, у якому на початок 1850-х рр. їх нараховувалося вісім [1030]. На середину 1860-х років одеські торгові будинки, які займалися торгівлею хлібом за кордоном, переважно належали власникам-євреям за національністю. Найбільші серед них – «Ефруссі і К^о» та «Когана». Водночас вони займалися і банкірськими операціями. Серед багатьох торгових будинків, які торгують хлібом, зустрічаються майбутні банкірські установи: Йоахім Ефруссі (обіг 3,3 млн руб.), Арист Мас (2,9 млн руб.), Лев Рафалович (2,5 млн руб.), Карл Горні (1,7 млн руб.), Іван Рокко (1,7 млн руб.), Оттон Тритен (1,6 млн руб.), Костянтин Папудов (1,4 млн руб.), Опанас Спандоні (1,2 млн), Микола Тошков (1,2 млн руб.), Георгій Вучіна (1 млн руб.) [864, с. 315-316]. До кінця ХІХ століття близько 70% промислових і торгових підприємств, а також 90% компаній, що займалися торгівлею зерном, належало в Одесі представникам єврейської громади, а з 782 членів біржі 367 були євреями [1033, р. 97-98]. Це дійсно великі показники, адже єврейському населенню чинилися чималі перешкоди у веденні фінансових справ.

У другій половині ХІХ ст. кількість єврейського населення в Україні зростала і наприкінці століття становила 1 млн. 870 тис. (на 1897 р.), це 41,3 % єврейського населення усієї Російської імперії [1030]. Дослідниця національного

питання в політиці царизму Н. О. Щербак зазначає, що найбільше їх було у Волинській (174457 чол.) та Подільській (164449 чол.) губерніях [956, с. 374]. У своїй діяльності єврейські банкірські будинки завжди ставилися лояльно до влади, брали участь у державних позиках і навіть «сприяли проведенню зовнішньополітичного курсу імперії». Однак і Олександр II, і Олександр III і Микола II у своїй політиці не враховували цього: прийняті ними законодавчі обмеження щодо євреїв нараховували більше 100 указів [1030]. Одними із найсуттєвіших заборон були обмеження права купівлі землі євреями спочатку в Полтавській та Чернігівській губерніях (1855 р.), в Київському генерал-губернаторстві (1865 р.), потім на території Облaсті Війська Донського (1880 р.) і на кінець XIX ст. – практично на усій території України.

Циркуляром 1890 р. євреям заборонялося бути членами правління акціонерних товариств, які за родом своєї діяльності мали справу із придбанням або орендою землі [1029]. Такі обмеження були викликані прагненням держави сприяти «охороні землеволодіння в певних місцевостях від вторгнення небажаних елементів» [953, с. 121]. На той момент під такими елементами малися на увазі іноземні громадяни та іудеї.

Внаслідок такої цілеспрямованої політики обмежень у 1892 р. припинив існування банкірський будинок Гінцбургів, якому було відмовлено у державній кредитній допомозі через національність власників. Тогочасний Міністр юстиції визначив банкірський будинок, як «старовинну єврейську фірму... яка є могутнім центром і оплотом єврейства» [812, с. 405]. Через політику держави та доволі регулярні єврейські погроми (1859, 1871, 1881, 1903, 1905 – 1907 рр.) відомі банкірські будинки почали залишати імперію. У 1882 р. банкірська контора «Ефруссі і К^о» виїхала з Одеси.

З 1881 р. по 1900 р. лише до США з Росії виїхало близько 600 тис. євреїв. А на 1908 р. ця цифра збільшиться до мільйона чоловік [956, с. 416].

Запобігти згубній для економіки держави політиці заборон спробував тогочасний Міністр фінансів С. Ю. Вітте, який неодноразово намагався зняти

обмеження щодо діяльності у сфері акціонерних товариств іноземців і, у тому числі, єврейської меншини. Такою спробою була його записка від 13 березня 1895 р. на ім'я державного секретаря В. К. Плеве. Вітте зазначав, що не вигідні економічні наслідки, викликані обмежувальними постановами про іноземців, набувають все більшого значення, оскільки правильне господарське зростання країни значно ослаблене існуючими обмеженнями економічної діяльності великого контингенту природних жителів держави... – євреїв [955, с. 274-318; 538, с. 13-15]. Записка не мала великого впливу і на 1899 р. Канцелярія Комітету міністрів підготувала спеціальний документ «Довідку по відношенню Міністерства фінансів від 29 березня 1899 р. ... про участь іноземців в управлінні справами акціонерних компаній», у якій повторювалися обмеження щодо можливості займатися банківською справою євреям [953, с. 122].

Н. О. Щербак, підсумовуючи загальноімперську політику щодо євреїв в усіх галузях життєдіяльності країни підкреслює, що «в період правління Олександра III уряд, переглядаючи законодавство про євреїв, постійно посилював його обмежувальний характер» [956, с. 413].

На початку XX ст. відбулися невеликі послаблення у законодавстві. На думку істориків, це стало наслідком кишинівського погрому 1903 р. У Європі та США погром викликав хвилю обурення і уряду Росії вперше довелося виправдовуватися перед світовою спільнотою. Внаслідок цього до 1907 р. в Росії не вводилося ніяких нових антиєврейських обмежень [1032]. Якщо на початок XX ст. у Російській імперії було ускладнено відкриття кредитних закладів із єврейським правлінням, то із виходом «Положення» 1904 р. подібні установи дозволили [510, с. 670-679]. Однак у 1906 р. питання постало ще раз і в серпні Міністерство фінансів направило до Ради міністрів із питань законопроектів записку «Про зміну постанов, що стосуються права проживання і громадянських прав євреїв» [953, с. 182]. У ній зазначалося, що існуючі обмеження у питаннях входження осіб «іудейського віросповідання» до складу правління акціонерних компаній на практиці не діють, адже директори акціонерних банків проводять

політику вигідну для власників акцій, переважно євреїв за національністю. Ця записка була пов'язана, перш за все, із спрямуванням політики С. Ю. Вітте на зняття обмежень доступу іноземців до участі у акціонерних товариствах імперії, але в ній він зачіпає і єврейське питання. Також Вітте неодноразово зауважував на існуванні практики фіктивного керівництва (управляючий – православний, а реально керує справами установи представник єврейської національності) та її шкоді «... участь і правління російських підданих дуже бажане і корисне лише тоді, коли воно не є номінальним, і, навпаки, воно безумовно шкідливе і прикре для російської справи, коли призначення ці є нав'язаними синекурами» [953, с. 186]. Тому С. Ю. Вітте наголошував на необхідності обережно підходити до вимог наявності православного керівництва в установах.

У другому десятиріччі ХХ ст. відбувалося удосконалення прийнятих раніше законів у банківській сфері. У 1912 р. завершилося формування правової бази міських громадських банків. Вони отримали право проводити ряд операцій, які раніше належали до сфери діяльності інших кредитних установ, наприклад, проводити ломбардні операції із дозволу Міністерства фінансів. Загалом, нове «Положення» знімало заборону з п'яти видів різних банківських операцій, одне із найбільш важливих – дозвіл приймати вклади до десятикратної норми по відношенню обов'язків банку до суми основного і запасного капіталу. Друге нововведення – дозвіл надавати довгострокові позики під заставу нерухомості: «Позики видаються короткострокові і довгострокові ... перші на термін від одного до трьох років, з правом відстрочки до дев'яти років; другі: під дерев'яні будови – не більше п'ятнадцяти років, а під кам'яниці і ділянки землі – до тридцяти років» [519, с. 48-67].

Відбувалася лібералізація банківського законодавства, однак не можна не враховувати той факт, що, по-перше, 1909 – 1913 рр. – період промислового підйому, та водночас те, що Росія перебувала напередодні Першої світової війни. «Не можна не відзначити дещо запізнений характер цього важливого рішення, – пише дослідниця А. С. Чумакова. – Росія перебувала на порозі Першої світової

війни, що перервала її бурхливе економічне зростання. У роки промислового підйому (1909 – 1913 рр.) позиції громадських банків продовжували зміцнюватися» [948, с. 213-214].

Протягом 1900 – 1914 рр. українських кредитних установ в законодавчих актах згадується небагато: Земський банк Херсонської губернії, Харківський земельний банк, Харківський торговий банк, Юзівське відділення Державного банку, Одеське Товариство взаємної охорони торгово-промислового кредиту, Акціонерне Товариство південних товарно-позичкових складів у м. Одеса, Бердянський союз ощадно-позичкових товариств, Катеринославський союз установ дрібного кредиту. За період з 1900 по 1913 р. дванадцять правових актів містять інформацію адресно по українським установам [505, с. 246; 507, с. 45; 508, с. 402; 512, с. 996; 515, с. 345-346; 516, с. 197; 517, с. 565; 518, с. 1054; 520, с. 442; 521, с. 567;].

«Повне зібрання законів...», на жаль, не містить законодавчих документів за 1914 – 1917 рр. Аналіз 63 років законодавчої практики Російської імперії щодо кредитно-банківської галузі відображений за десятиліттями і має наступне числове вираження (див. табл. 2).

Нечіткість визначення поняття «закон» призвела у свою чергу до нечіткості у відборі законодавчих актів під час публікації їх у ПСЗ РИ. Накази, укази, регламенти, маніфести, положення... увійшли у практику законодавства Російської імперії [343, с. 9]. В сучасній історіографії є досить багато спроб надати чіткої ієрархічної класифікації законодавчим актам, про що писали М. Ф. Владимирський-Буданов, І. М. Данилевський, М. П. Закоскін, Б. М. Кочаков, О. А. Омельченко та ін. Зокрема, Б. М. Кочаков вважав, що різновид законодавчого акту залежить від його походження [831, с. 319-372]. М. Ф. Владимирський-Буданов перераховує різновиди законодавчих актів у наступній послідовності: статuti, регламенти, укази, інструкції та маніфести [778, с. 274-275]. О. А. Омельченко найвищим законодавчим актом вважає маніфести, які видавалися монархом та стосувалися усіх підданих; наступні – іменні укази, які видавалися монархом і стосувалися суттєвих питань державного значення та були

адресовані певним державним установам або посадовим особам; треті – укази, які могли видаватися як самим монархом, так і Сенатом (імператорські укази, сенатські укази) [869, с. 72-73].

Таблиця 2.

Нормативно-правове забезпечення кредитно-банківської сфери 1850–1913 рр., упорядковане за «Повним зібранням законів...»

	Роки	Загальна кількість законодавчих актів щодо діяльності кредитно-банківських установ Російської імперії	З них по українським губерніям
1.	1850 – 1860	128	19
2.	1861 – 1870	480	68
3.	1871 – 1880	556	102
4.	1881 – 1890	122	6
5.	1891 – 1900	162	3
6.	1901 – 1910	152	6
7.	1911 – 1913	39	4

Нечіткість визначення поняття «закон» призвела у свою чергу до нечіткості у відборі законодавчих актів під час публікації їх у ПСЗ РИ. Накази, укази, регламенти, маніфести, положення... увійшли у практику законодавства Російської імперії [343, с. 9]. В сучасній історіографії є досить багато спроб надати чіткої ієрархічної класифікації законодавчим актам, про що писали М. Ф. Владимирський-Буданов, І. М. Данилевський, М. П. Закоскін, Б. М. Кочаков, О. А. Омельченко та ін. Зокрема, Б. М. Кочаков вважав, що різновид законодавчого акту залежить від його походження [831, с. 319-372]. М. Ф. Владимирський-Буданов перераховує різновиди законодавчих актів у наступній послідовності: статути, регламенти, укази, інструкції та маніфести [778, с. 274-275]. О. А. Омельченко найвищим законодавчим актом вважає маніфести,

які видавалися монархом та стосувалися усіх підданих; наступні – іменні укази, які видавалися монархом і стосувалися суттєвих питань державного значення та були адресовані певним державним установам або посадовим особам; треті – укази, які могли видаватися як самим монархом, так і Сенатом (імператорські укази, сенатські укази) [869, с. 72-73].

У цілому, історіографія проблеми аналізу різновидів законодавчих актів не вирішена. Фактично різновидів законодавчих актів було значно більше, та їх співвідношення постійно, від правління до правління, змінювалося. На думку О. А. Омельченко: «Складність і значущість проблеми класифікації законодавчих актів зумовлена неможливістю чіткого визначення поняття «закон» в умовах самодержавства» [869, с. 82-83].

Таблиця 3.

Кількісні показники законодавчо-правового забезпечення діяльності банків та установ дрібного кредитування Наддніпрянської України

	Різновиди законодавчих актів	Кількість банків	Кількість Товариств взаємного кредиту, ощадних кас	Інше	Всього
1.	Іменні укази	5	4	8	17
2.	Сенатські укази	104	17	1	122
3.	Височайше затверджені думки Державної ради	21	5	2	28
4.	Положення Комітету міністрів	10	10	–	20
5.	Статути	8	9	–	17
6.	Інше	4	–	–	4
7.	Всього	154	46	11	211

Саме тому необхідно чітко окреслити сферу діяльності та юридичну силу окремих різновидів. Кількість законодавчих актів за різновидами нормативно-

правових документів щодо українських кредитних та банківських установ відображено у табл. 3.

Отже, найчисельнішою групою законодавчих актів є Сенатські укази. Найчастіше вони стосувалися відкриття нових банківських установ або ж філій Державного банку (41 указ). Наприклад, лише за 1965 р. було видано 6 відповідних Сенатських указів щодо відкриття відділень Державного банку у мм. Катеринослав і Кам'янець-Подільськ (Подільська губернія), а також заснування громадських банків у мм. Чигирин (Київська губернія), Старобільськ (Харківська губернія), Балаклава (Таврійська губернія), Кролевець (Чернігівська губернія) [461, 137; 462, с. 674; 463, с. 13; 464, с. 13-14; 466, с. 51-52].

Починаючи від 1870-го року Сенатськими указами стали затверджуватися статuti кредитних установ та регулюватися процеси внесення змін до статутів або основних правил кредитних закладів. Раніше, у 60 – 70-ті рр., дані питання регулювалися іншим видом законодавчого акту – Височайше затвердженими думками Державної ради. Перший статут українського банку, затверджений Сенатом, – Статут Київського земельного банку у 1872 р. [478, с. 31-41].

Усього у зібранні зустрічається сім подібних Сенатських указів, аналогічно – сім випадків затвердження статутів установ дрібного кредитування. Це статuti Гадяцького ощадно-позичкового товариства, Товариства взаємного кредиту прикажчиків у м. Харків, Товариства взаємного кредиту Ізюмського повітового земства, Товариства взаємного кредиту Куп'янського повітового земства, Керченського товариства взаємного кредиту, Миколаївського товариства взаємного кредиту та Київського товариства взаємного промислово-торгового кредиту [468, с. 388-392; 469, с. 13-20; 480, с. 584-592; 481, с. 997-1005; 482, с. 1060-1069; 487, с. 229].

Більше 40 указів Сенату вирішували питання внесення змін і доповнень до статутів. Зокрема, у 1877 р. зроблено доповнення до § 41 Статуту Київського земельного банку [484, с. 104]. Іноді указами регулювалися питання зміни назви та реорганізації банків, в тому числі, було перейменовано Харківський міський

громадський банк на Харківський міський купецький банк [471, с. 82-83]. Інші Сенатські укази стосуються різних питань діяльності кредитних установ. Наприклад, у 1872 р. розглядалося питання про визнання акціонерного Товариства під назвою «Одеський приватний ломбард» недійсним [479, с. 345].

Спеціально приймалося рішення по роботі Юзівського відділення Державного банку у 1908 – 1910 рр. та у 1912 р. [515, с. 345-346]. Проте не лише банківська діяльність знайшла відображення у даному виді актів, у 1912 р. вирішувалося питання про виділення коштів із державної скарбниці на потреби заснування сільської ремісничо-навчальної майстерні для одного із ощадно-позичкових товариств Чернігівської губернії [521, с. 567].

Як було сказано вище, до 1870-го року здебільшого внесення змін до статутів кредитних товариств регулювалося у Височайше затверджених думках Державної ради, усього 13 документів. Зокрема, у 1866 р. було змінено Статут Земського банку Херсонської губернії (1864 р.), загалом у ньому було змінено формулювання 18 статей. Найбільшої переробки зазнали 59 та 60 статті Статуту, за якими заборонявся раніше дозволений прийом оголошень про втрату або крадіжку безіменних закладних листів та купонів [467, с. 727-731]. Удосконалення Статуту Земського банку Херсонської губернії (1864 – 1866 рр.) було продовжено у 1883 р., тоді у ньому було змінено 6 статей [492, с. 281-284]. Найбільшої переробки зазнали статті Статуту 86-89 та 90 і 91 (статтю 92 було скасовано), за ними дещо змінювалися правила проведення Загальних зборів. Якщо раніше для їхнього проведення потрібно було зібрати більше тридцяти членів товариства, то відтепер – не менше п'ятдесяти [492, с. 281]. У 1902 р. знову були внесені зміни до вищезазначеного Статуту, була допрацьована стаття 6 про запасний капітал банку [508, с. 402].

У 1885 р. Державною радою було схвалено зміни до статутів Селянського поземельного банку. Банку дозволялося, як виняток, видавати позики для придбання земель на однакових умовах із селянами й іншим жителям Одеського, Тіраспольського та Ананьївського повітів Херсонської губернії (відомим під

назвою «десятинщиків») і в такий самий спосіб землеробам із старообрядців [497, с. 306].

Крім того, даний вид законодавчих актів регулював зменшення або збільшення розміру статутного капіталу банків. Наприклад, у 1877 – 1878 рр. розглядалися справи Одеського комерційного, Катеринославського та Миколаївського комерційних банків [485, с. 256; 486, с. 106-107; 488, с. 141-142]. Один із документів розкривав порядок видачі позик Селянському поземельному банку для придбання землі у Волинській губернії [500, с. 69].

Положеннями Комітету міністрів (з 1911 р. – Радою міністрів) регулювався порядок виплат або відстрочки виплат поміщиками-боржниками позик різним кредитним установам. У 60-ті рр. ХІХ ст. в «Повному зібранні законів...» наведено 4 документи [448, с. 109-110; 449, с. 384-385]. Цьому ж питанню присвячений ще один документ, проте датований вже 1877 р.: «Дозволити Бессарабсько-Таврійському Земельному Банку припинити стягнення недоїмок з виданих ним позик у містах Одесі, Севастополі, Ялті, Феодосії та Керчі та розстрочити ці недоїмки» [483, с. 714]. Також саме даний вид законодавчих актів регулював на початку 60-х рр. відкриття Тимчасового відділення Харківської контори комерційного банку, яке відбувалося під час Ільїнської ярмарки у м. Полтава. Загалом цьому питанню присвячено 5 документів [450, с. 42; 451, с. 211-215; 453, с. 233; 454, с. 63]. Інші Положення Комітету міністрів стосуються різних питань діяльності кредитних установ: стосовно штату працівників кредитних установ, порядку прийому заставних листів банків.

З 1880-х рр. питання відкриття нових кас взаємодопомоги та ощадно-позичкових кас, затвердження їхніх статутів, а також статутів союзів установ дрібного кредитування вирішувалося на засіданнях Комітету міністрів (8 док.). Лише, у 1880–1890-х рр. було прийнято рішення про заснування декількох одеських та криворізьких ощадно-позичкових кас, Союзу Катеринославських установ дрібного кредиту та затверджено статут Бердянського союзу ощадно-позичкового кредитного товариства [498, с. 161; 499, с. 419; 500, с. 130-131; 505, с. 246; 517, с.

565] «Дозволити створення Союзів... Катеринославського... установ дрібного кредитування, з тим, щоб Статути цих Союзів затверджені були Міністерством фінансів за зразком, схваленим спеціальними міжвідомчими Зборами» [517, с. 565].

Інші Положення Комітету міністрів стосуються різних питань діяльності кредитних установ: від питань упорядкування діяльності банківських установ, порядку прийому закладних листів банків, штату працівників кредитних установ до питань їх національності. Зокрема, за рішенням Комітету міністрів від 7 грудня 1884 р. займати посади голів правління, членів правління та оціночної комісії Київського земельного банку, а також бути кандидатами на ці посади можуть лише особи «руського» походження [496, с. 550].

Іменні укази хронологічно відносяться до 1850–1869-х рр. та регулюють відкриття і діяльність перших кас взаємодопомоги в Україні [447, с. 416]. Окремі укази (2 док.) стосуються взаємовідносин банківської сфери та окремих галузей промисловості. Наприклад, один із указів 1861 р. регулює видачу Київською конторою Державного банку позик для розвитку цукрової промисловості [455, с. 353-354].

До групи документів «Інше» увійшли: наказ, оголошений Міністром фінансів; Положення Кавказького комітету; рішення Головного комітету з облаштування сільського господарства. У першому випадку наказ стосувався питання створення Ліквідаційної комісії зі справ боржника Харківського торгового банку [512, с. 996]. Другий наказ регламентував діяльність Одеського комерційного банку у м. Тифлісі [451, с. 211-215]. В останньому документі бачимо порядок сплати боргів Харківській банківській конторі у випадках неплатоспроможності позичальника із нерухомого майна порушника [458, с. 604].

Отже, вивчення та аналіз законодавчих актів ПСЗ РИ за 1850 – 1913 рр. дав змогу виявити 208 документів, що регулювали процес створення та діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України. Більшість виявлених актів становили Сенатські укази. Однією із основних форм нормативних актів, що регламентували роботу кредитно-банківських установ, були відповідні статути

цих закладів, які з часом змінювалися та вдосконалювалися. Переважна більшість усіх законодавчих актів стосувалися банківської сфери – 152 проти 56.

Доповнюють інформацію нормативно-правові акти викладені у «Зводі законів...», що являє собою систематизовану збірку законів, розміщених за тематичним принципом [540; 541; 542]. Він почав діяти у 1835 р., після 1857 р. уже повністю не перевидавався, а продовжував виходити окремими томами. До СЗ РИ потрапляли «Височайші повеління» за підписом імператора та затверджені ним пропозиції Державної ради. Не включалися до змісту «Зводу законів...» акти, що втратили чинність, повторювали вже існуючі або ж за змістом не мали законодавчих регламентів. Укладачі прагнули розташовувати акти у певній послідовності, яка б відповідала галузям права. Складався «Звід законів...» з 42 тис. статей, що були об'єднані у 8 розрядів та містилися у 15 томах. У 1892 р. було додано 16-й том – Судовий статут [933, с. 765]. Значний за об'ємом «Звід законів...» рідко перевидавався, що обумовило появу з кінця ХІХ ст. неофіційних видань. Для нашого дослідження інтерес представляють 9–11-й томи: розділ ІХ. Положення про ломбарди (ст. 1–59); розділ Х. Положення про кредитні установи (ст. 1–185); розділ ХІ. Положення про міські банки (ст. 1–265).

Новий «Статут кредитний» (1887 р.) з його одинадцятьма розділами, у яких вміщувалися постанови та статuti з питань кредитування, замінив собою дві книги «Зводу законів...» постанов та статутів кредитних, виданих у 1857 р. (а саме статті 1–1666) [854, с. 87]. У його новому виданні «Статут кредитний» визначає три види кредитних установ, що існували на той час, а саме: державні, громадські та приватні. Державні знаходилися у відомстві Міністерства фінансів та до них належали:

- Державна комісія з погашення боргів;
- Державний Банк з його конторами, відділеннями та агентствами;
- Державні ощадні каси;
- Державний Дворянський земельний банк;
- Державний поземельний банк;

- позичкові каси.

Крім того зазначалося, що обов'язки державних кредитних установ також виконують: Особлива Канцелярія по кредитній частині, Департамент окладних зборів та губернські присутствія.

До складу громадських кредитних закладів входили:

- міські громадські банки;
- сільські громадські банки;
- міські ломбарди;
- банки та кредитні товариства дворянського стану, купецьких товариств та інші;

● сільські волосні або сільські банки і каси, тобто установи дрібного кредиту.

До останньої групи приватних кредитних установ входили:

- акціонерні комерційні банки (облікові та ощадні, купецькі, торгові, промислові та інші);
- товариства взаємного кредиту;
- акціонерні земельні банки;
- банки та товариства поземельного кредиту на круговій поруці позичальників, засновані для позик під заставу нерухомого майна;
- міські кредитні товариства;
- приватні ломбарди або товариства для видачі позик під заставу рухомого майна чи товарів;
- кредитні товариства та ощадно-позичкові товариства й каси;
- банкірські установи та міняльні лавки [542].

Отже, вивчення та аналіз законодавчих актів СЗ РИ дає змогу відтворити структуру кредитно-банківської мережі, процес створення та діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України. За ним кредитно-фінансова система другої половини XIX – початку XX ст. представлена у наступному вигляді: державні, громадські та приватні установи. Підсумовуючи розгляд

нормативно-правового регулювання кредитно-банківськими установами в Російській імперії (1850 – 1917 рр.) можна дійти висновку, що аналіз даних актів дає змогу:

1) простежити процес та умови створення мережі кредитно-банківських установ, визначити характерні особливості цих процесів для українських установ, їхню вагову частку у загальнодержавній кредитно-банківській мережі;

2) відтворити структуру кредитно-банківської галузі в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст., згідно якої вона представлена у наступному вигляді: державні, громадські та приватні установи (див. Дод. II, I);

3) окреслити об'єм та межі фінансових операцій банківських та небанківських кредитних установ у різні часові проміжки, що свідчить про те, що: по-перше, найбільшого відображення у законодавчих актах знайшла сфера державних кредитно-банківських закладів; по-друге, більша увага зосереджена саме на банківській сфері;

4) визначити структуру нагляду та контролю за діяльністю банківських та кредитних установ. Ці функції було покладено на Міністерство фінансів, Міністерство внутрішніх справ, місцеві органи влади (земства, міські думи);

5) виокремити постаті державних та громадських діячів, які причетні до створення та розвитку банківських і кредитних установ (див. Дод. II);

6) визначити вплив європейської традиції у сфері діяльності банківських та кредитних установ на еволюцію законодавчих норм Російської імперії, а саме практики німецького законодавства.

Діяльність банківських та установ дрібного кредитування знаходилися у полі постійної уваги держави, а опіка процесом розвитку кредитної справи відносилася до числа найважливіших функцій державної влади. У цілому, опрацювання джерел з законодавства дозволяє визначити рівень правового забезпечення кредитної сфери, прослідкувати державну політику та зміни у відношенні до кредитної діяльності.

2.2. Змістове насичення комплексу документів правоохоронних та судово-слідчих органів управління

Окремою групою історичних джерел, що є невід'ємною складовою загальної джерельної бази з історії функціонування кредитно-банківської системи Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. є комплекс судових документів та матеріалів жандармсько-поліцейських органів [805, с. 339-345]. Ми розглядаємо їх як історичні джерела, що висвітлюють як окремі факти життя діячів, що працювали у кредитно-банківській сфері, так і джерел, що вказують на ставлення держави до процесу її розвитку. І дійсно, на сторінках листів допиту, судових вироків можна побачити і долю цілої організації, і окремого фінансиста, банкіра чи навіть грабіжника банків та афериста.

Друга половина XIX – початок XX ст. не лише активний період становлення кредитно-банківської мережі, а й період перших невдач, фінансових крахів та банкрутств. Яскравим прикладом цього є доля фінансиста, банкіра, мецената О. К. Алчевського, банкрутство якого призвело до самогубства і поклало початок подіям так званого «харківського краху» [325]. Ще один приклад – розорення цукрозаводчика М. Д. Ванштейна, що спричинило низку негативних наслідків для близьких до нього установ та окремих людей (у 1876 р. його кредитори, банки та приватні особи змушені були створити спеціальну адміністрацію для управління заводами М. Д. Ванштейна, а потім реорганізували його підприємства в акціонерне товариство) [864, с. 37].

За вказаний період назви організацій, які займалися охороною існуючого ладу в імперії, та їхня кількість змінювалися декілька разів. До аналізу було залучено матеріали розгляду судових справ: Київської палати цивільного суду, Київського військово-окружного суду, Одеського окружного суду, Одеського комерційного суду, Харківської судової палати, Одеської судової палати [8; 125;

113; 193; 241]. Розглянуто матеріали жандармсько-поліцейських органів: Київського, Волинського, Подільського, Полтавського, Бессарабського, Катеринославського, Харківського, Херсонського та Чернігівського Губернських жандармських управлінь (далі ГЖУ) [133; 134; 7; 1; 6; 11; 16; 12; 13; 135]; Київського охоронного відділення [3]; Південно-Східного та Південно-Західного районних охоронних відділень [4; 116]. Загалом більше 400 різних документів.

Практично усі судові та правоохоронні органи у процесі своєї діяльності працювали із банками та кредитними установами, проте найбільш часто тематика кредитно-банківських установ звучить у матеріалах Одеського комерційного суду та Губернських жандармських управлінь. Це знаходить своє пояснення у специфіці діяльності обох державних організацій.

На сьогодні у вітчизняному джерелознавстві застосовується наступний поділ судово-слідчих документів:

1) слідчі матеріали, до яких відносяться протоколи обшуків та огляду, протоколи слідства, допити звинувачених та свідків, донесення агентів, листування;

2) судові документи, до яких належать протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів та інше;

3) запити, донесення та ін. прокурорського нагляду [805, с. 339].

Звичний для вітчизняного джерелознавчого аналізу третій вид представляють матеріали прокурорського нагляду. У XIX ст. система роботи прокурорів Російської імперії декілька разів реформувалася. На 1857 р. прокурорський нагляд працював у напрямках: охорона громадського порядку, нагляд за казенним управлінням, нагляд за судом та існуючою системою відбуття покарань. Реформи Олександра II сприяли виділенню у прокурорському нагляді двох напрямів – нагляду за дотриманням закону та обвинувачувальною діяльністю [779, с. 52-54].

Однак розглянуті матеріали майже не містять інформації щодо історії банківських та небанківських кредитних установ і тому були включені до даного дослідження лише частково.

У загальному вигляді розгляд тематики кредитно-банківської галузі цей поділ має наступний вигляд (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Види та кількість судово-слідчих документів з історії банків та установ дрібного кредитування Наддніпрянської України

	Види судово-слідчих документів	Кількість
1	Судові документи	284
2	Слідчі матеріали	124
	Разом	408

Таблицю складено за документами фондів ЦДІАК України: 274, 275, 276, 301, 313, 315, 320, 336, 355, 385, 486, 705, 1072, 1335, 1439, 1152 та фондів ДАОО: 18, 617.

Розглянемо першу частину комплексу судово-слідчих матеріалів – судові документи, які фіксують факти, що мали місце під час судового провадження [1010].

Як було зазначено вище, найбільше інформації вміщено у документах Одеського комерційного суду, адже він належить до найстаріших комерційних судів Російської імперії. Структура та діяльність наступних комерційних судів була визначена Статутом торгового судочинства 1832 р., в основу якого, за словами фахівців, було покладено Статут комерційного банку м. Одеси, датований 10 березня 1808 р. Пізніші комерційні суди в Україні були засновані у мм. Ізмаїл, Феодосія і Харків [1014; 755, с. 35-48]. Однак на початок ХХ ст. Одеський комерційний суд залишився єдиною такою установою на території українських губерній [851, с. 150-162]. Фактично він припинив свою діяльність на основі постанови Народного Секретаріату УНР від 4 січня 1918 р. [755, с. 35]. Документи

Одеського комерційного суду із досліджуваної тематики можна об'єднати у декілька груп, застосувавши класифікаційну схему, упорядковану дослідницею архівних фондів Одеського комерційного суду Л. Г. Белоусовою [755, с. 38]. Щоправда, вона використовувала її як джерело дослідження не лише кредитно-банківської системи, а загалом ділового життя Одеси ХІХ – початку ХХ ст. У застосуванні до нашого дослідження був би логічним поділ усієї документації на п'ять груп:

1. Журнали постанов Одеського комерційного суду; Протоколи постанов і засідань; Торгові журнали (1850 – 1857, 1866, 1868, 1892, 1901 рр.) щодо розгляду змісту торгових угод, заставних, векселів, банкрутств тощо, що дають уявлення про характер тогочасних ділових конфліктів у сфері кредитування, об'єктивні та суб'єктивні причини їхнього виникнення, процесуальне оформлення справ [199; 755];

2. «Кріпосні» (актові) книги реєстрації купчих, заповітів, заставних та кріпосних актів на рухоме та нерухоме майно (1841 – 1853, 1856 – 1862, 1864 – 1868, 1888 рр.). Особливий інтерес представляють документи на нерухоме майно, яке часто ставало предметом угод і застав для отримання позики у банках чи кредитних товариствах [755, с. 39]. У цьому зв'язку цікавою є спр. 53 за 1856 р. у якій йдеться про заборону Херсонського губернатора виставляти на публічний продаж маєтки і землі, якщо їхні власники є боржниками банку [755, с. 39].

3. «Звіти Одеського конкурсного управління про неплатоспроможних купців» (1864, 1870, 1893, 1901 – 1908 рр.) [755, с. 39]. Фактично це матеріали про банкрутство. Наприклад, у 1855 р. Одеський комерційний суд розглядав справу про банкрутство одеського купця Андрія Раєва [193]. Підставою для порушення такої справи була неспроможність виконати грошове зобов'язання, а тому матеріали містять акти і переписи продажу нерухомого майна, накладення заборони відчуження на об'єкт та її зняття з нерухомості тощо.

4. Торгові листи про продаж нерухомого майна на публічних торгах з метою покриття боргових зобов'язань. Доволі часто стороною позову,

кредитором, виступали банки, банківські контори та інші кредитні товариства [755, с. 40].

5. Справи про видачу оціночного свідоцтва на будинки [755, с. 41]. Свідоцтва були необхідні для отримання кредиту. Показовою є спр. 799 «Про видачу оціночного свідоцтва на дім, що належав торговому будинку братів Стіфел для застави в Одеському приказі громадського піклування» [194]. Вона містить майже всі довідки, плани та ін. матеріали, що необхідні для отримання свідоцтва. Адже встановлена процедура була деталізована та вимагала надання великої кількості довідок із Контори комерційного банку, Будівельного комітету, магістрату, місцевої поліції, дворянської чи купецької опіки, повітового казначейства, а також судів повітового, сирітського і земського. Наступною стадією отримання свідоцтва було складання міським архітектором плану будинку чи іншого приміщення. Лише потім присяжні оцінщики встановлювали вартість майна і Комерційний суд видавав необхідне свідоцтво.

Справи обов'язково фіксувалися у журналі: несплата по договору, невиконання фінансових зобов'язань, банкрутство тощо. З точки зору осудності та участі у судовому процесі банківських чи кредитних установ можна виділити три категорії справ, що розглядалися у комерційному суді: вексельні позови, торгові і справи про торгіву неспроможність [794, с. 115].

До категорії судових справ, підвідомчих комерційним судам, відносилися вексельні позови на суму понад 500 руб. Власне, це були позови, що ґрунтувалися на вексельних зобов'язаннях [794, с. 115; 945, с. 232]. Протягом 1850 – 1917 рр. у стінах Одеського комерційного суду було розглянуто більше 100 подібних справ. Наприклад, справа Одеського відділення Лодзинського купецького банку з братами Фрідріхом та Вільгельмом Дур'янами за двома векселями на суму 10000 руб. (22.02 – 3.03.1906 р.) [227]. Розглядалися справи із позовом на значно менші суми – справа Банкірського будинку «М. Ашкеназі» проти Хаїма Хусида та торгового будинку «А-Правтинер та сини» по векселю у сумі 750 руб. (23.01.1914 р.) [215].

У результаті аналізу документів Одеського комерційного суду за період з 1850 по 1917 рр. з'ясовано, що найбільше за кількісними показниками (156 справ) у суді розглядалося про торгіву неспроможність, тобто несплату боргів, яка наставала у результаті торгових операцій підприємця [794, с. 115]. У згадуваному Статуті 1832 р. було встановлено мінімальну суму у розмірі 1500 руб., після неможливості сплати якої боржник визнавався банкрутом. У результаті він позбавлявся права займатися торговими операціями та міг отримати покарання у вигляді позбавлення волі на строк до двох років. Але навіть відбувши покарання, із нього стягувався борг до моменту повного його погашення.

Остання категорія справ – торгові. Такими справами вважалися позови, що виходили із торгових стосунків і торговельних угод [794, с. 115]. Близько десятка справ зберігається у фонді «Одеського комерційного суду», серед них судові справи «Мангбурского Товариства взаємного кредиту Йоганесса Яковича Каллара у справі з Йоганом Лобе (14.08.1915 р.)», «Справа Тифліського купецького банку з Іллею Генніром (1916 р.)» та інші [226; 228]. За змістом частину цих справ становив розгляд суперечок, що виникали усередині товариств, між його учасниками або ж власниками та найманими службовцями [794, с. 117].

До суду змушені були звертатися і контори Державних банків, і приватні банківські контори, і установи дрібного кредиту. Розгляд судових справ за сторонами судового процесу дав наступні показники (див. табл. 2).

У справах Одеського комерційного суду наявні документи, що стосуються понад 20 банківських установ та їхніх контор: Державний банк, Одеський комерційний, Одеський купецький, Волзько-Камський комерційний, Одеський обліковий, Південно-Руський промисловий, Руський для зовнішньої торгівлі, Руський комерційний, Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний, Азово-Донський, Русько-Азіатський, Сибірський торговий, Петроградський міжнародний комерційний, Тифліський купецький банк; банкірський будинок Ашкеназі та ін. [193; 197; 198; 199; 200; 203; 206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 215; 219; 220; 226]. Серед інших два іноземних банки – Лодзинський купецький

та Банк для кредиту та заощаджень Лейпцигу [227; 204]. А також близько 20 товариств взаємного кредиту: Одеське, II Одеське, Ізмаїльське, Новоросійське, Мангбурзьке, Карлсрузьке, Полонське, Деражнянське, Мордарівське, Одеське купецьке, Товариство взаємного кредиту «Нью-Йорк», Одеське товариство взаємного кредиту домовласників і землевласників Херсонської губернії, Одеське сільськогосподарське товариство взаємного кредиту [196; 202; 205; 212; 213; 214; 216; 217; 218; 221; 222; 223; 224; 228].

Таблиця 2.

**Категорії суперечок у комерційному суді
залежно від сторін судового процесу**

Вид установи	Категорії судових суперечок		
	Вексельні	Справи про торгіву неспроможність	Торгові
Банки та банкірські контори	99	107	5
Установи дрібного кредиту	17	49	1
Разом	116	156	6

Якщо комерційний суд розглядав фінансові справи, то у відомстві інших судових установ знаходилися справи, пов'язані із злочинами у сфері надання банківських та кредитних послуг. Одним із найгучніших тогочасних судових процесів в Російській імперії був розгляд т. зв. «харківського краху». «Перед нами не крах банку, – писав у своїй одноіменній книзі М. Я. Герценштейн, – а крах цілої системи, на якій побудовані не самі тільки банки, а й численні промислові підприємства» [325, с. 5].

У січні-березні 1903 р. цю справу розглядала Харківська судова палата. Матеріали судового процесу склав том у 1300 сторінок [864, с. 450]. Розглянуті судом матеріали слідства, покази свідків та заключні слова обох сторін судового процесу реконструювали наступну картину подій 1896 – 1901 рр. У 1868 р. у

Харкові було започатковано Торговий банк із основним капіталом, що складався із 5000 акцій і вартість кожної дорівнювала 100 руб. Через кілька років, у 1871 р. на таких самих засадах створено Харківський земельний банк із загальним капіталом 1 млн руб. Капітал банку був заснований за допомогою випуску 5000 акцій по 200 руб. кожна. На початок ХХ ст. капітал Торгового банку становив 1 млн руб., а капітал земельного банку – близько 9 млн руб. Серед засновників обох банків відразу виділилася постать харківського купця О. К. Алчевського. На кінець ХІХ ст. він став одним із найбільших банкірів та промисловців Російської імперії, а його статок оцінювався у 12 млн руб. (за іншими джерелами 19 млн руб.) [1018]. З моменту заснування обох харківських банків Алчевський стає Головою ради Земельного банку та членом правління Торгового банку. Фактично він управляє обома установами на свій розсуд. Документи судової справи свідчать, що О. К. Алчевський часто призначав за власним бажанням не лише співробітників обох банків, але й членів його правління. На засіданнях ради правління банків він вирішував усе самотійно, не беручи до уваги голоси та думки інших. Як свідчать сучасники О. К. Алчевський був наділений великим розумом, сильною волею, яка межувала із деспотизмом, великою енергією і працьовитістю [550, с. 853]. Саме за діяльності Алчевського обидва банки фактично злилися в один, пов'язані спільними посадами співробітників та дуже часто родинними зв'язками. Наприклад, член правління Земельного банку з 1873 р. Є. П. Любарський-Письменний був членом правління і Торгового банку [733, с. ХVІ]. І прикладів такого сумісництва посад було наведено досить багато, як і прикладів родинних зв'язків. Член правління Торгового банку Володимир Алчевський був рідним племінником засновника банку О. К. Алчевського [550, с. 853-854]. Навіть приміщення обох установ знаходилися спочатку в одній будівлі, а потім у розташованих поряд будинках. На Миколаївській площі у Харкові, на замовлення О. К. Алчевського, було побудовано «подвійну» будівлю, яка містила внутрішній прохід. «Архітектура будівлі була досить символічна, як би натякаючи на початкову нерозривність двох банків, між якими перетікали

невидимі для сторонніх фінансові потоки, так само, як по переходу між банківськими будівлями переміщалися співробітники» [864, с. 428].

Обидва банки, перебуваючи у такому тісному взаємозв'язку за складом управління та штатом працівників, ще більше зближуються за фінансовими операціями, які потім за рішенням суду будуть визнані зловживанням службовим становищем з боку їхніх керівників [550, с. 856-857].

Розглядаючи справи банків, судом було доведено, що Земельний банк перевів значну частину своїх коштів до Торгового банку, а звідти ці гроші потрапляли у власне розпорядження О. К. Алчевського. До судового розгляду потрапили взаємні фінансові операції банків, починаючи із 1896 р. На 1 січня 1896 р. із Земельного банку до Торгового було переведено більше 3,6 млн руб. Поступово поточний рахунок збільшувався і на червень 1901 р. загальна заборгованість Торгового банку Земельному сягнула 5,5 млн руб. Прийняття Торговим банком таких значних сум було прямим порушенням його статуту (п. 1 ст. 12), за положенням якого від однієї особи банк міг прийняти не більше 8 % свого основного та запасного капіталів разом узятих. Земельний банк отримував такі кошти, закладаючи власний запасний капітал у різних кредитних установах, а отримані суми передавав у Торговий банк [754, с. 139-140; 550, с. 135].

Економічна криза 1889 – 1901 рр. змусила О. К. Алчевського звернутися за допомогою до Міністерства фінансів, і особисто до С. Ю. Вітте, однак отримавши декілька відмов 7 травня 1901 р. він скоїв самогубство, кинувшись під потяг. Напередодні Алчевський надіслав телеграму своєму секретарю А. Л. Гродецькому, текст якої підтверджує думку саме про самогубство: «Як жахливо я закінчую... якщо Христина Данилівна залишиться в живих, допоможіть їй... Скільки людей я погубив, не виключаючи і власних дітей» [548, с. 1]. Точки зору про самогубство дотримувалися не усі, ходили чутки про помсту конкурентів або просто нещасний випадок [733, с. XVIII].

Самогубство Алчевського стало причиною серйозних побоювань щодо становища харківських банків, якими він фактично керував. Призначені урядом

ревізії Земельного банку 22 – 31 травня 1901 р. (проведена дійсним статським радником Голубєвим) та ревізія 3 – 13 червня того ж року (проведена надвірним радником Менжинським) виявили ряд зловживань у обох банках. Перевірка змусила Харківський земельний банк вимагати від Торгового банку виплати заборгованості у розмірі 5403550 руб. 14 коп. Через невиконання взятих на себе зобов'язань, адже Торговий банк не мав грошей на сплату цієї суми, його було визнано неплатоспроможним боржником. На основі перевірок, справи обох Харківських банків було об'єднано в одну.

У результаті 14 членів керівництва і співробітників Земельного і Торгового банків були звинувачені у наступному:

1. Співробітники Земельного банку робили позики за рахунок банку під заставу відсоткових паперів запасного капіталу, у той час, коли банк не потребував додаткових коштів.

2. Заставляли у інших банках, а також продавали заставні листи, представлені до довгострокового погашення позики. Ці листи мали йти на негайне погашення, якщо нерухомість за ними було викуплено. Однак, лише у 1901 р. банк заставив таких листів на суму понад 5 млн руб., та продав на 847 тис. руб.

3. Приховували збитки, отримані у результаті різних операцій шляхом фіктивних рахунків та балансів.

4. Підробляли інформацію у звітах щодо реалізації акцій ІХ та Х випусків Земельного банку, тоді як в дійсності частина з них залишалася нереалізована.

5. Підробили інформацію у банківських звітах та доповідях ревізійних комісій за 1897 – 1900 рр.

6. Зловживали правом отримання кредиту у Торговому банку. Видані значні суми кредиту нічим не забезпечувалися.

Усі висунуті звинувачення були підтверджені доказами. Наприклад, щодо останнього положення ревізія банківських книг Харківського торгового банку

виявила зловживання видачі позик під облік векселів, відсоткових паперів та за іншими рахунками [403, с. 430]. Особисто О. К. Алчевський та інші члени правління користувалися кредитом «по предъявительству чужих векселей» та на 15 червня 1901 р. за обліком векселів залишалися боржниками банку: О. К. Алчевський – 2005058 руб., Є. П. Любарський-Письменний – 118600 руб., В. М. Алчевський – 4600 руб. Разом сума боргу сягала більше 2,5 млн руб. [325, с. 106], і це в той час, коли законом заборонялося користування вексельним кредитом з боку керівництва та співробітників комерційних банків.

Зловживання стосувалися не лише видачі позик. Користуючись своїм службовим становищем члена правління Земельного і Торгового банків, дійсний статський радник Є. П. Любарський-Письменний отримував від банку чималі пільги. У 1899 р. з його рахунку була списана пеня у сумі 24828 руб. 41 коп., а з рахунку його дружини – 18958 руб. 25 коп. [325, с. 57-58].

Стосовно підробки щорічних звітів банку та звітів ревізійної комісії, то за показаннями помічника бухгалтера Іванова, вони склалися повністю під керівництвом О. К. Алчевського. Наприклад, доручаючи Іванову скласти звіт за 1900 р., Алчевський наказав користуватися минулорічним і не виходити за його рамки. Прибуток банку необхідно було вивести у такий спосіб, щоб на кожну акцію банку нараховувалося 28 руб. Іванов показав, що під час комбінування цифр йому довелося перевести та списати на «особові рахунки» збиток «за відсотками від 4 % заставним листам Харківського земельного банку» у сумі 97276 руб. 33 коп. та збиток по закладним листам за минулі роки у сумі 497186 руб. 50 коп. Адже без цієї махінації неможливо було показати бажаний для Алчевського прибуток у 14 %. Обвинуваченням було доведено, що усі щорічні звіти банку із 1896 р. були сфальсифіковані. Ці факти ще раз доводять про необхідність критичного джерельного аналізу цих документів.

Ревізійна комісія, на яку було покладено завдання стежити за правильністю звітів, за показниками співробітників банку, абсолютно не працювала. Ось витяг із матеріалів процесу:

– Прокурор: «...так що, по суті ревізійній комісії за кілька днів до зборів давалася тільки перша частина звіту, у вигляді коректури ... Чи не можна зробити такий висновок, що їм давалася лише перша частина звіту?»

– Козлов: «Так, їй давалася перша частина звіту з балансом, але без статистичних даних».

– Прокурор: «А висновок комісії?»

– Козлов: «Висновок вони сідали і писали напередодні загальних зборів, зовсім ввечері».

– Прокурор: «Отже, коли членам комісії давався звіт, назвіть його коректурою або першою частиною звіту, то чи було ними перевірено і надруковано завчасно висновок комісії за їх підписом, хоча вони фактично ревізії ще не провели ... Отже, той факт, що членам комісії давався звіт в друкованому вигляді, якщо в ньому були неправильності, не заважав їм дати свій висновок?»

– Козлов: «Я не знаю. Я кажу, що свою доповідь про ревізію вони писали напередодні загальних зборів, а друкувався цей висновок після зборів. Інакше це не могло бути» [550, с. 298-299].

Стосовно наступного звинувачення – неправдивих свідчень про реалізацію акцій IX та X випусків. За річними звітами 1896–1900 рр. дані акції було повністю реалізовано. Однак залишок акцій IX випуску спричинив банку збитків на суму 39500 руб., а через нерозібрані акції X випуску збитки становили 164900 руб., тобто, разом 204400 руб. Ці суми не надійшли до каси банку, а по звітам пройшли, що означало фіктивне збільшення капіталу банку [50, с. 50-51].

Винним себе не визнав жодний із обвинувачених. Є. П. Любарський-Письменний на висунуті звинувачення відповів, що у банках він бував не часто і не знав про дійсний стан справ. Видачу великих, нічим не забезпечених сум позик О. К. Алчевському він пояснював тим, що останній мав репутацію «фінансового

генія» та значний статок, який і вважався належним забезпеченням кредиту. На звинувачення у тому, що він брав гроші прямо з каси банку під прості розписки, Любарський-Письменний відповідав запереченням і говорив, що це чинилося без його відома. А вексельним кредитом він та члени правління користувалися, бо не знали, що це заборонено законом [403, с. 431].

Інший обвинувачений, комерції радник, харківський купець 1-ї гільдії М. В. Орлов, пояснював події у Харківських банках безапеляційним авторитетом О. К. Алчевського. Його авторитет і вплив були настільки сильними, що ніхто і ні в чому не міг йому заперечити. Застави відсоткових паперів та заставних листів дострокового погашення робилися з особистих розпоряджень Алчевського, хоча про це знали усі члени правління. До вказаних операцій вдавалися почасти для підсилення Земельного банку, оскільки він мав величезні (до 7 000 000 руб.) недоїмки. Останні утворилися від його позичальників, а частково в інтересах самого О. К. Алчевського, який отримав від Харківського земельного банку значну позику (1 800 000 руб.) під свої маєтки та рудники «Олексіївського гірничопромислового товариства» [550, с. 852-853].

Свідок Криштафович, співробітник відділу облігацій Харківського земельного банку показав, що негаразди із веденням банківських книг та звітної документації у банку були давно. Він пригадав випадок дванадцятирічної давнини (1891 р.), коли виникла ситуація із необхідністю оплати купонів, на які каса банку не мала грошей. Власників купонів просили зачекати. Іноді у випадках, коли у касі не вистачало листів довгострокового погашення, то посилали за вже заставленими листами до інших кредитних установ та вдавалися до інших маніпуляцій [325, с. 122-123].

Усі свідчення, що давали обвинувачувані та свідки, були так чи інакше спрямовані проти вже померлого О. К. Алчевського. Зокрема, бухгалтер банку заявляв, що будучи присутнім на загальних зборах, де зачитувалися сумнівні звіти, він звичайно розумів, що цим вводяться у оману акціонери, але «не йому ж, бухгалтеру, залежній людині, було піднімати проти свій голос» [325, с. 51-52].

Захист неодноразово звертав увагу на бездіяльність та відмову у наданні допомоги Харківському земельному банку з боку Державного банку та Міністерства фінансів (після останньої такої відмови 7 травня 1901 р. О. К. Алчевський скоїв самогубство) [864, 405].

У заключному слові прокурор С. С. Хрустальов зауважував, що захист виставляє усіх підсудних у ролі звичайних слухняних знарядь у руках всесильного директора О. К. Алчевського. «Так, – зауважував прокурор, – Алчевський був людиною розумною, талановитою, він із звичайного комерсанта швидко піднявся до становища крупного фінансиста та підприємця – все це так. Але хіба це свідчить на користь виправдання дій підсудних? Вони звинувачені у тяжких злочинах. І винним у всьому хочуть виставити покійного, прикриваються ним» [332, с. 2; 325, с. 147-148].

Вирок було оголошено членам правління Харківського земельного та Харківського торгового банку за ст. 1154 та 1155 «Ухвала про покарання карні та виправні 1845 р.». Їх було позбавлено волі на строк від 1,5 до 3,5 років та основних прав. Двох учасників справи було виправдано [403, с. 432].

Судова справа Харківського земельного банку і її учасників отримала свою оцінку у сучасників: «Що ж сказати про Харківські банки, де ні на хвилину, ні у кого не було навіть ілюзій, що операції, які мали такі важкі наслідки для акціонерів і кредиторів, можуть принести користь самим банкам? Адже весь склад управи ніколи не помилявся щодо кінцевої цілі застав та перезастав, усі знали, що вони покликані не потребами банків, а потребами Алчевського. Безперечно, у них не було наміру завдати збитку банкам, але не підлягає у той же час сумніву, що вони абсолютно ігнорували інтереси, охорона яких була їм довірена акціонерами», – писав М. Я. Герценштейн [325, с. 67].

Професор Харківського університету П. П. Мігулін вважав основною помилкою О. К. Алчевського розпочинати великі будівельні проекти під час економічної кризи 1899 – 1901 рр.: «Зовсім випадково виявлені були зловживання в Харківському земельному банку, засновник якого ... мав добру репутацію у

Міністерстві фінансів і навіть мав славу «фінансового генія». У даному випадку цей «геній» ... закладав у різних установах заставні листи земельного банку ... отримані гроші передавав на поточний рахунок місцевого торгового банку ... а потім отримував їх з торгового банку для своїх операцій, головним чином, для фінансування величезного Донецько-Юр'ївського металургійного заводу. Завод передбачалося ... продати іноземним капіталістам з великим баришем, і, погасивши борг торговельного банку, дати можливість останньому повернути гроші земельному банку, який викупив би надстрокові заставні листи і їх знищив би» [403, с. 431].

Для відстеження подальшої долі Харківського земельного банку слід звернутися до групи нормативно-правових актів. У подальшому банк отримав від держави допомогу. 20 червня 1901 р. було видано наказ, за яким банк отримав 6 млн руб. кредиту та уповноваженого стежити за його справами від Міністерства фінансів [551]. Харківський торговий банк було оголошено банкрутом. Така ж доля спіткала і ще один банк близький до Алчевського – Катеринославський акціонерний комерційний банк [754, с. 140].

Харківською справою було привернуто увагу до Катеринославського акціонерного комерційного банку. Тісно пов'язаний із харківськими, він 21 червня 1901 р. був змушений припинити виплати та інші фінансові операції. І того ж дня, за зверненням членів правління банку, було розпочато судову справу за фактами крадіжок та зловживань. Деякими обвинуваченими виявилися і фігуранти харківської справи, зокрема, Є. П. Любарський-Письменний, член правління Катеринославського банку [928, с. 10].

Вже восени цього ж року банк було оголошено банкрутом і створено спеціальну ліквідаційну комісію, яка пропрацювала до 1917 р., проводячи розрахунки із боржниками [928, с. 10].

Судовий процес відбувся у Катеринославському окружному суді у 1904 р. Судова справа містила 20 томів, а обвинувальний акт – 17 сторінок. 13 осіб було притягнуто до відповідальності.

Частина обвинувачення повторювала харківську справу, до нового додалися: викриття у банку фіктивних рахунків, підробка векселів [549, с. 97]. Головного бухгалтера М. Елькіна звинуватили у підробці 122 векселів на загальну суму понад 4,5 млн руб. Інші співробітники, С. Обухов і Е. Ельконін, приписували клієнтам занадто великі відсотки до їхніх кредитів [549, с. 98]. Судом були виявлені порушення закону у 1897 – 1898 рр. під час придбання великого (понад 8 тис. десятин землі) маєтку Успенське (Слов'яносербський повіт Катеринославської губернії), для чого був оформлений кредит у 8 млн руб. на ім'я члена правління банку І. М. Бразоля. Як і у попередній справі порушенням став факт оформлення кредиту на члена правління банку та сума кредиту [928, с. 10]. Дозвіл на це міг бути отриманий лише за згоди члена правління банку Любарського-Письменного. Його врешті було визнано винним, однак як і у випадку Харківських банків, процес викликав масу чуток. Вони посилювалися після публікації Любарським-Письменним свого «Прикінцевого слова», написаного на основі апеляції до Сенату, який відмовився її розглядати. У передмові до книги Снегірьова адвокат А. М. Пальховський писав, що стосовно Любарського-Письменного Катеринославський процес був цілковитою помстою з боку колишнього міністра юстиції Муравйова, причому судді і сенатори «по-рабськи» виконали задуми свого господаря [549, с. 99; 928, с. 10].

До зали суду потрапляли різні справи, у яких стороною процесу виступали банки або кредитні товариства, – це збройні пограбування, крадіжки, підробки документів.

Однією із таких справ був судовий процес 1906 р. про озброєний напад на Харківське відділення Волзько-Камського банку. Розглянемо приклад такого судового процесу за його матеріалами. Судово-слідча справа містить: позовну заяву, матеріали кримінального провадження, заключення Військово-прокурорського нагляду

Київського військово-окружного суду, різні подання, обвинувальний акт, доповіді, касаційний протест, резолюції, «відношення» прокурора Харківського окружного суду, постанову розпорядчого засідання, виписки з судового вироку. Усього – більше 50 документів [8].

Змістом справи був напад групи озброєних чоловіків на Харківське відділення Волзько-Камського банку, який стався 16 березня 1906 р. Пограбування не вдалося, адже свідки підняли тривогу. Проте під час нападу і втечі грабіжники поранили городового. У матеріалах судової справи містяться свідчення співробітників і клієнтів банку про події того дня: «Близько 11 годин ранку 16 березня 1906 р. на Харківське відділення вище зазначеного банку кількома молодими людьми було скоєно збройний напад ... в першу кімнату стрімко увійшло три людини, з яких один був у масці, в руках вони мали револьвери. Чоловік у масці крикнув: «Ні з місця, стрілятиму». Потім з іншим нападаючим вони пройшли в другу кімнату управляючого. Незабаром чоловік в масці з'явився в арці і крикнув: «Руки вгору, всі йдіть у кімнату керуючого». У цей час вхідні двері відкрилися, в них з'явився городовий. Чоловік у масці вигукнув: «Городовий!», вистрілив у нього і кинувся на вихід... Зловмисники всього перебували у банку 3-5 хвилин і нічого не встигли викрасти ... той хто втікав, стріляв і вперед і назад у тих, хто його переслідував чи заважав бігти» [8, арк. 18зв.].

Проведені слідчі заходи сприяли того ж дня затриманню злодіїв. Ними виявилися чотири місцевих юнака: двоє учнів першої та другої харківських гімназій, третій – учень реального училища, четвертий – студент Технологічного інституту. Через кілька днів їм було висунуто обвинувачення за ст. 9, 13, 1634, 2 ч. 1459 «Ухвали про покарання карні та виправні 1885 р.». Оскільки у Харкові був введений воєнний стан, був доданий пункт 5 ст. 17 «Правила про місцевості, де оголошено воєнний стан» [8, арк. 3-16зв.; 578, с. 72, 90-91, 254-257, 327, 399].

Усіх учасників цього невдалого пограбування було ув'язнено на різні терміни. Троє отримали по 6 років і 8 місяців каторжних робіт, найбільш суворе

покарання спіткало організатора та стрілка Костянтина Галкіна – 20 років каторжних робіт [8, арк. 113].

Отже, по-перше, матеріали судових справ містять багатий фактологічний матеріал – назви та документи державних та приватних, українських та закордонних банків і банкірських будинків, кредитних товариств; прізвища людей, причетних до кредитно-банківської справи. По-друге, детальне дослідження дозволяє простежити категорії суперечок, у яких брали або змушені були брати участь банки та інші кредитні заклади, спрямування та спеціалізацію їхньої діяльності. Судові справи про банкрутство, торговельну неспроможність розкривають причини розорення установ, реальні механізми цього процесу. По-третє, дозволяють простежити політику держави у таких випадках. Увагу з боку керівництва країни до діяльності структур кредитування можна простежити за такими показниками як увага до розслідування злочину та визначена міра покарання. Як уже зазначалося, за озброєне пограбування банківської установи можна було отримати покарання у вигляді каторжних робіт до 20 років. Відповідно до реформи 1879 р., каторжні роботи – це другий після смертної кари ступінь покарання, який виносився лише за політичні, військові та карантинні злочини [856]. Засудження до каторжних робіт поєднувалося із позбавленням усіх станових прав.

Аналіз матеріалів судових справ свідчить, що основними видами злочинних посягань у кредитно-банківській сфері за наведеною «Ухвалою про покарання карні і виправні 1885 р.» були: самовільне привласнення влади та складання фальшивих наказів та інших судових паперів (ст. 294); протизаконні дії посадових осіб під час зберігання та управління ввіреним їм майном (ст. 354); службові підробки (ст. 362); порушення законодавства у сфері кредитування (ст. 1154–1168); смертовбивство (ст. 1459); розбій (ст. 1634); шахрайство (ст. 1665–1676); привласнення і розтрата чужого майна (ст. 1681–1682); злочин по зобов'язанням (ст. 1711) [578, с. 72, 90-91, 93, 254-257, 327, 376, 387-389, 390-391, 399].

Ще один, можна навести судовий вирок у справі про розтрату і фальсифікацію в Одеському відділенні Селянського поземельного банку у 1906 р. [241, арк. 7-12]. Звинувачення було висунуто за чотирма статтями 294, 354, 362, 1681. Відповідно ст. 294 – складання фальшивих наказів, постанов, розпоряджень та інших офіційного роду паперів; ст. 354 – протизаконні дії посадових осіб під час зберігання та управління ввіреним ним майном; ст. 362 – підробка документів посадовою особою; ст. 1681 ч. 2 – привласнення та розтрата чужого майна, а саме за ч. 2: «... в приховуванні або заставі, а також у продажу або відчуженні яким би то не було способом, без згоди установ дрібного кредиту або земських установ, придбаних на видану цими установами позику, яка забезпечує її предметом, залишеним у користуванні позичальників, якщо позику цю ще не сплачено повністю» [578, 390-391]. Для цих статей характерне позбавлення усіх станових прав та привілеїв. Строки позбавлення волі у виправних арештантських відділеннях становлять від чотирьох до шести років. Стаття 354 передбачала відшкодування завданих збитків та відсторонення від посад.

Судовому розгляду справ передувала складна слідча та розшукова робота. Друга частина комплексу судово-слідчих документів пов'язана із роботою правоохоронних органів: поліції, жандармерії, охоранки. «Органи політичного розшуку (охоранні відділення) через свою агентуру та філерів слідкували за діяльністю антиурядових організацій. За пропозицією представника прокурорського нагляду губернські жандармські управління проводили дізнання, головною метою якого було встановлення самого факту злочину, і зібрані матеріали передавали прокурору окружного суду, який або порушував попереднє слідство або ж ставив питання перед Губернською особливою радою про припинення слідства» [1001, с. 195]. На думку дослідників, слідча документація переважала кількісно і якісно над судовою [810, с. 399]. Отже, нами розглянуто матеріали Київського, Волинського, Подільського, Полтавського, Бессарабського,

Катеринославського, Харківського, Херсонського, Чернігівського ГЖУ, а також Київського охоронного відділення; Південно-Східного та Південно-Західного районних охоронних відділень [3; 4; 116].

У результаті роботи вищезазначених органів сформувався певний комплекс документів, який складався з протоколів обшуку; протоколів огляду речових доказів; протоколів допитів обвинувачених та свідків; листування; постанови; рапортів; заключення про припинення справи або обвинувальний акт.

У кожному губернському центрі існували два управління – поліцейне та жандармське. Кожен очолювався генерал-майором або полковником. Одночасно працювали повітова та міська поліції. Першу очолював повітовий справник, якому підпорядковувалися помічник справника та члени-засідателі повітового поліцейного управління, станові пристави, поліцейні урядники (з 1878 р.), соцькі, десяцькі. Було створено адміністративно-поліцейні одиниці повіту: стани, дільниці (або сотні) й селища [800, с. 188]. Другу структуру – міську поліцію очолював поліцмейстер. До міської поліції належали дільничі, міські пристави, квартальні наглядачі, городові. Міста також мали свої адміністративно-поліцейні одиниці – сектори. Вони були підпорядковані Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ [934, с. 123].

Провідним структурним відділенням слідства і розшуку Російської імперії було Губернське жандармське управління, яке знаходилося у підпорядкуванні Департаменту поліції. На сьогодні структура та історія жандармерії імперської Росії досліджена досить повно. Губернські міста мали управління, у найбільших повітових містах розташовувалися відділення або перебував один офіцер. Основні функції жандармів регламентувалися законом від 19 травня 1871 р. Головним їхнім завданням було проведення дізнання та політичне слідство [1025].

До 1860 р. розслідуванням злочинів займалася поліція. Після судової реформи цю функцію було покладено на судових слідчих, тобто слідча частина була відділена від поліції. При цьому судовим слідчим було надано право

перевіряти і доповнювати дізнання, тобто виконувати функцію кримінального переслідування [970, с. 176]

До аналізу було залучено 124 документи, що стосуються історії кредитно-банківських установ і пов'язаних з їхньою діяльністю порушень закону з боку самих установ (її керівництва і співробітників), з боку клієнтів згаданих установ, з боку третьої сторони – грабіжників банків. Перша частина документів – це зловживання з боку співробітників, підrobка документів, озброєні пограбування. Друга – розкриває стосунки держави і згаданих установ, пов'язані із наглядом та контролем державних органів за т. зв. «благонадійністю» банківських і кредитних закладів та їхнього керівництва (див. табл. 3). Серед сукупності документів частина дублюється судовими справами, що розглядалося вище. Це справи «харківського краху» та пограбування Харківського відділення Волзько-Камського банку 1906 р.

Таблиця 3.

**Зміст та кількість документів слідства правоохоронних органів
(1850 – 1917 рр.)**

	Зміст	Кількість
1.	Матеріали кримінального провадження (самовільне присвоєння владних повноважень, складання фальшивих наказів та урядових паперів; протизаконні дії посадових осіб під час зберігання та управління ввіреним їм майном; службові підrobки; порушення законодавства у сфері кредитування; смертовбивство; розбій; привласнення і розтрата чужого майна; злочини по зобов'язанням)	73
2.	Матеріали контролю і нагляду за «благонадійністю»	51

У ході слідчих та розшукових дій відклася значна кількість документів, до числа яких входять матеріали попереднього слідства, які свідчать про характер та число злочинів, мірах та засобах, які застосовували правоохоронні органи їхньому

запобіганню. Їх основну частину під час дізнань справ з економічною складовою складала три групи документів (див. табл. 4).

У процесі слідчо-розшукових дій склалися численні рапорти. На сьогодні це одне з найбільш інформативних джерел. Ми розглянули 40 таких документів, у яких містилася коротка інформація про проведену операцію або отримані результати. Зазвичай документ писався власноруч і мав обов'язково містити підпис. Стосовно кредитно-банківської сфери, рапорти стосувалися переліку таких установ у конкретній місцевості та визначенню ступеня благонадійності його керівництва і службовців.

Серед рапортів значне місце посідають списки кредитних установ та списки їхніх співробітників (17 документів). Списки кредитних установ виражаються у переліку установ або зазначенні загальної цифри кількості установ: «На початок сімдесятих років тут (*м. Київ – Н.Р.*) нараховувалося ... банкових установ 6, ... в сучасний час (*8.01.1883–15.03.1885 рр. – Н.Р.*) число названих установ визначається наступними цифрами ... банкових установ 21» [22, арк. 51зв.]. Проте такі записи малоінформативні і дають можливість лише визначити динаміку розвитку кредитно-банківських установ у місті чи повіті за окремий період. У даному випадку міста Києва.

Таблиця 4.

Види та кількість слідчих матеріалів, які містять інформацію про банки та установи дрібного кредиту Наддніпрянської України

	Види слідчих документів	Кількість
1.	Рапорти, донесення агентів	40
2.	Листування	21
3.	Протоколи допитів	8
	Разом	69

Значно більш інформативними є списки співробітників установ. У 90 % це були списки штату службовців різних видів установ дрібного кредитування. На

початку рапорту разом із назвою товариства подавалася адреса установи, дата затвердження статуту або початку діяльності, іноді сума статутного капіталу. Цікавими є описи невеликих сільських кредитних товариств чи сільських банків, інформація про діяльність яких у інших джерелах майже не збереглася. Списки співробітників склалися у довільній формі (принаймні, жодних інструкцій щодо їхнього вигляду чи змісту не виявлено), найбільш часто вони мали форму таблиці (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Приклад змістового наповнення «Списку співробітників банків і установ дрібного кредитування» у рапортах [129, арк. 287]

ПІБ	Звання	Вік	Віросповідання	Посада
Прістер Борис Петрович	житель Ізмаїла	51	іудей	завідувач відділом Руського для зовнішньої торгівлі банка

Вищезгаданий Борис Петрович Прістер у 1908 р. привернув увагу жандармів своїми антиурядовими висловлюваннями проти існуючого політичного устрою, «хронічним незадоволенням» своїм положенням і економічними вимогами до своїх роботодавців [129, арк. 290].

Подібні рапорти дозволяють виокремити соціальні групи – об’єкти особливої уваги ГЖУ, за якими провадився нагляд та складалася відповідна статистика. У кредитно-банківській сфері такими особливими групами контролю були старообрядці та іудеї, про що може свідчити рапорт унтер-офіцера додаткового штату Бессарабського ГЖУ від 30.05.1909 р. Спершу в ньому йдеться про ощадно-позичкові товариства, до складу яких входять представники єврейської національності. Таких виявляється два у місті Кілії Одеської губернії: Ощадно-позичкове товариство ремісників та Товариство взаємного кредиту. Обидві установи очолювалися євреями і обидві характеризувалися у рапорті як

благонадійні товариства, які «вчасно повідомляють поліції про використання ними грошових коштів, і ніякі злочини з їхнього боку помічені не були» [129, арк. 293-293зв.]. Не зважаючи на позитивну оцінку їхньої діяльності, за ними й надалі велося спостереження. Описуючи посад Вилково Кілійського повіту унтер-офіцер зазначає: «...що ж стосовно старообрядців, ходять чутки, що вони виступили з клопотанням на право відкриття також Товариства дрібного кредитування, але ще не відкрили» [129, арк. 294зв.].

Особливим завданням ГЖУ був нагляд за євреями, які працюють у кредитно-банківській і торговій сферах. Матеріали ГЖУ доповнюють матеріали законодавства та місцевих органів влади щодо політики заборони і стримування держави по відношенню до єврейського населення. Частина їх розкриває історію створення Єврейського колоніального банку, що бере свій початок у Лондоні [1, арк. 10-10зв.]. У 1897 р. Теодор Герцль висловив ідею створення єврейського фінансового центру – Колоніального єврейського банку (або «Банк іврі-колоніалі» чи «Оцар итяшвут ха-ехудім»). Задум засновника вимагав значного капіталу – 2 млн фунтів стерлінгів і для цього були випущені акції. На початковому етапі розповсюдження, акції були заборонені до ввезення у Росію і лише у травні 1900 р. їх ніби-то дозволили. У результаті на 75 % перших акцій майбутнього банку підписалися євреї Російської імперії [1009]. Проте проаналізовані рапорти та супроводжуючі їх документи Київського ГЖУ свідчать, що місцеві правоохоронні органи і після 1900 р. продовжували перешкоджати розповсюдженню передплати на акції банку. 11 червня 1901 р. у Києві на Лук'янівському базарі були вилучені матеріали щодо Колоніального єврейського банку, а саме агітаційна брошура та список осіб, підписаних на акції банку на 20 травня 1899 р. У переліку – 1878 осіб, усі мешканці м. Києва [1, арк. 10-10зв., 18-35].

Наступна, невелика за обсягом, група слідчих матеріалів – допитні листи.

Вони доповнюють інформацію записами про призначення вилучених матеріалів.

Затримані євреї дали покази, що брошура призначалася двом мешканцям с. Деміївка Київської губернії для розповсюдження подальшої інформації про банк і поширення передплати на його акції [1, арк. 10-10зв., 17-17зв.].

У цілому, зміст допитних листів свідків і підозрюваних подібний до вищерозглянутих документів із судових справ, як-то справа «Харківського краху».

Третя категорія слідчих документів – листування. До неї входять циркуляри та розпорядження із вищих інстанцій (переважно, Міністерства внутрішніх справ), які з тих чи інших причин було додано до матеріалів слідства. Як приклад, можна навести «Циркуляр Головного управління у справах місцевого господарства МВС від 2 квітня 1905 р.», у якому йшлося про право губернаторів забороняти діяльність товариств взаємного кредиту та ощадно-позичкових кас за наявності «особливо поважних обставин» [138, арк. 13-14].

Серед матеріалів зберігається листування між Департаментом поліції МВС та Катеринославським ГЖУ, що доповнюють історію подій «харківського краху». Це перелік прізвищ 15 нагороджених Міністром юстиції М. В. Муравйовим співробітників судового відомства за участь у розслідуванні. У подальшому всі отримали підвищення по службі [7, арк. 30-32]. Зокрема, прокурора Харківської судової палати Давидова було призначено Старшим головою Одеської судової палати, товариша прокурора Харківської судової палати В. І. Сокальського призначено прокурором Новочеркаського окружного суду. Однак наступні листи свідчать про зловживання службовим становищем під час ведення слідства та фальсифікації його матеріалів з боку правоохоронних органів. Отже, далі у документі йшлося про внесення свідомо неправдивих даних при складанні обвинувального акту у справі зловживань у Харківському земельному банку. Які саме дані і кого саме із обвинувачених вони стосувалися не вказано, як і про результати службової перевірки розпочатої за цими листами.

Харківський процес породив у суспільстві доволі багато чуток. Зміст деяких архівних документів вказують на те, що можливо не уся зазначена у них

інформація була правдивою. Зокрема, містом ширилася чутка, що за винесення обвинувального вироку було заплачено 300 тис руб. Відомий юрист Ю. Е. Белов, який у подальшому написав про Алчевського книгу, відмовився брати участь у судовому процесі, мотивуючи своє рішення упередженістю суду щодо постаті відомого фінансиста [864, с. 453]. Харківські газети писали про змову проти О. К. Алчевського з боку родини московських банкірів та фабрикантів старообрядців Рябушинських. Їх звинувачували у співучасті у фінансових махінаціях О. К. Алчевського і спробі заволодіння його майном, а також знищенні викриваючих їх документів [754, с. 78]. Саме вони зрештою отримали контроль над банком та окремими підприємствами родини Алчевських. Дружина одного із обвинувачених, М. О. Любарська-Письменна, яка у подальшому подала позов на братів Рябушинських, до прізвищ ворогів свого чоловіка і О. К. Алчевського додавала і Міністра юстиції М. В. Муравйова [864, с. 454].

Для повноти розкриття цієї справи доводиться доповнювати судово-слідчі документи матеріалами періодичних видань та мемуарними творами. У свою чергу матеріали листування ГЖУ дозволяють відновити інформацію стосовно менш відомих судових процесів та злочинів, згадки про які у інших джерелах інформації відсутні.

Матеріали листування розкривають і дії правоохоронних органів по запобіганню злочинам. Перш за все, це листи про посилену охорону банківських приміщень, вагонів, якими перевозили готівку, а також листи з попередження злочинів, про які стало відомо поліції. Зокрема, у 1880 р. до Полтавського ГЖУ надійшла інформація про можливе пограбування місцевого відділення Державного банку. Листування між Полтавським ГЖУ, Полтавським відділенням Державного банку, Канцелярією Тимчасового Харківського генерал-губернатора та Міністерством фінансів розкриває низку заходів щодо його попередження. Зокрема, від Міністерства фінансів вимагали грошей на укріплення приміщення будинку. Огляд будівлі, проведений із залученням місцевого архітектора показав, що банк, з точки зору

безпеки, влаштовано добре, однак слід убезпечитися від підкопу, можливість якого не відкидалася [131, рак. 2-18].

Судово-слідчі матеріали є джерелом для вивчення різних проблем історичних досліджень. Наприклад, розглядаючи історію анархістських рухів у Одесі на початку ХХ ст., В. А. Савченко відновив за матеріалами ЦДІАК України історію пограбування банкірської контори одеського купця Рабиновича у 1906 р.: «15 березня вісім озброєних анархістів з «двох груп молодих анархістів-комуністів» напали на Одеський торговий будинок Рабиновича, вимагаючи від господаря 2 тис. руб. Але, у той час, коли анархісти увірвалися в торговий будинок і спробували заарештувати Рабиновича, він зумів замкнутися в сусідньому приміщенні. У паніці грабіжники почали стрілянину, що призвело до загального переполоху в офісі, і були змушені залишити офіс. На їх переслідування кинулися городові і звичайні працівники, що проходили повз. Зі зброєю в руках були арештовані: Барух Тупчанський, Беньямін Канівський, Олександр Лопух (Деркач)» [920, с. 103; 864, с. 332].

Отже, правоохоронні та слідчі документи якнайкраще розкривають причини, зміст, наслідки злочинів у сфері кредитно-банківської діяльності, дозволяють проаналізувати масштаби, методи та результати боротьби зі злочинністю у період зародження та становлення кредитно-банківських установ [841, с. 91-95].

У цілому, цей блок джерел відзначається високою інформативністю та репрезентативністю, адже усі вони створювалися безпосередньо під час подій, за наявності свідків чи учасників процесу і завдяки підписам мають чітке авторство і, як правило, уніфіковану форму.

2.3. Характеристика документації канцелярій губернських та земських органів влади

Важливе місце у комплексі джерел кредитно-банківської системи Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. займають розпорядчо-виконавчі документи губернських установ; вони становлять значну групу джерел, що складається як з нормативної регламентуючої документації так і окремої частки виконавчих матеріалів, що функціонують згідно із існуючим законодавством, і які в основній своїй масі не були опубліковані і зберігаються у фондах центральних та обласних архівів. Оскільки місцеві органи влади послуговувалися у вирішенні щоденних справ кредитно-банківської сфери керівними вказівками загальнодержавних органів – Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ, то, відповідно, вся їхня діяльність підпорядкована виконанню їхніх рішень, розпоряджень, інструктивних листів, які надсилювалися у кожне генерал-губернаторство, і далі до місцевих установ. Специфіка діяльності кожного генерал-губернаторства відбилася у його документообігу, про що свідчать розглянуті нами матеріали діяльності наступних українських генерал-губернаторств: Київського, Подільського і Волинського за 1865 – 1914 рр. [22]; Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства періоду 1850 – 1874 рр. [176]; двох тимчасових генерал-губернаторств: Тимчасового Одеського генерал-губернаторства періоду 1874 – 1889 рр. та Тимчасового Харківського за 1879 – 1882 рр. [192; 277]. Перелік їхнього керівництва подано в додатку Д.

На XIX ст. канцелярія генерал-губернатора являла собою виконавчий орган із забезпеченням усієї діловодної (секретарської) роботи при генерал-губернаторові. На думку дослідниці історії генерал-губернаторств, заснованих в українських губерніях Російської імперії В. С. Шандри, «отримані від імператора владні повноваження надавали посаді генерал-губернатора легітимності для поширення абсолютистської форми врядування... Як посада-установа вона мала у

своїй структурі канцелярію зі статусом вищої наглядово-управлінської регіональної державної інституції з надгубернським представництвом верховної влади... Канцелярія генерал-губернатора діяла в особливих умовах і відіграла важливу роль, бо кожний із генерал-губернаторів у дорученому йому регіоні перебирав на себе значні повноваження – не лише центральних органів управління, а й місцевих; і з огляду на це, облаштував при собі повноцінний бюрократичний апарат управління» [949, с. 67].

У зв'язку з тим, що посада генерал-губернатора передбачала поєднання прав та обов'язків військового та цивільного діяча, його адміністрація умовно поділялася на військову та цивільну частину. Канцелярія мала зазвичай розпорядче, господарське і судове відділення, але могли бути й інші відділи. Наприклад, канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства мала карантинне відділення та окреме відділення «Бессарабська область» [785, с. 314].

Кредитно-банківські установи мали справи з розпорядчим і господарським відділеннями. Перше, розпорядче, складалося з трьох структурних одиниць, т. зв. столів [849, с. 57]. У першому столі опрацьовували документацію з губернських канцелярій (для дослідження діловодства канцелярій проблемою є відсутність чіткого розділу повноважень між генерал-губернатором та губернатором). Другий стіл, серед інших обов'язків, займався розмежуванням земель та будівництвом державних помешкань, а оскільки маєтки та землі дуже часто ставали об'єктами банківських застав, то їхні документи також представляють інтерес для вивчення сфери кредитування. Господарче відділення у своїй компетенції відало торговими справами. Для формування комплексу виконавчих документів канцелярій генерал-губернаторства мали значення звітні матеріали чиновників з особливих доручень. На ці посади генерал-губернатори призначали «зважаючи на походження, освіту, надаючи перевагу правничим і військовим заслугам, а також [зважаючи – Н.Р.] на досвід і ділову компетентність. Виконання постійних і тимчасових доручень зводилося як до збирання інформації про місцеві події та

явища шляхом ревізування установ і окремих ланок діяльності, формального розслідування зловживань посадових осіб, оглядів регіону, так і до підготовки доповідних записок, що ставали основою нових законопроектів» [949, с. 340-341]. Іноді за рішенням генерал-губернатора створювалися спеціальні міжвідомчі комітети і комісії для вирішення окремих питань. Структура канцелярії була спрямована на забезпечення генерал-губернатора найбільш достовірною аналітичною інформацією з усіх питань життєдіяльності ввірених їм губерній, у тому числі, й з наряду економічних кредитно-грошових відносин у довіреному йому регіоні [999, с. 54].

Канцелярія генерал-губернатора, за такої системи ведення справ, накопичила значний масив звітних документів. Аналіз документів, представлених у вищезазначених фондах, свідчить про наявність етапності в їх підготовці: чернетки, впорядковані підготовчі тексти з правками, заключний варіант документа. Присутні як рукописні, так і машинописні версії. До останніх, як правило, внесені редакторські правки. Особливо це стосується звітів генерал-губернаторів. Досить часто ці документи готувалися колективом чиновників-авторів, кожен з яких відповідав за свою частину звіту, а генерал-губернатор знайомився вже з повністю сформованим текстом, вносячи правки, чи змінюючи акценти висвітлення справ [999, с. 57].

За видами документів робота канцелярії представлена приватними та публічно-правовими актами, постановами, наказами, розпорядженнями, резолюціями, звітами, протоколами, статутами, службовим листуванням та ін. документами. З них доцільно виділити три групи документації, яка безпосередньо відноситься до досліджуваної проблеми:

- 1) розпорядча документація;
- 2) листування;
- 3) звітна документація.

Більш детально розглянемо особливості кожної групи документів. Матеріали розпорядчої документації складають, насамперед, накази та приписи з

питань створення, реорганізації або ліквідації кредитно-банківських установ, переважно банків. Доволі часто у документах ставиться питання про необхідність порушити перед Міністерством фінансів питання про затвердження статуту нової установи чи потреби внесення змін до вже існуючих статутів кредитно-банківських установ. У 1873 р. у Канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства розглядали і обговорювали проекти статутів 12 ощадно-позичкових товариств [178; 179; 180; 181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 189].

Також збереглися циркуляри генерал-губернаторів, у яких вони критикують надіслані губернаторами звіти про становище банків на місцях. Канцелярії займалися питаннями нагородження працівників, які докладали зусиль до відкриття земських банків [177], питаннями взаємодії банківських установ з міською поліцією та судовими справами [177; 190].

Це один із найбільш важливих пластів інформації, адже він допомагає реконструювати мережу установ: її назву, рік заснування або ж період функціонування, розмір статутного капіталу – а в окремих випадках дає можливість встановити прізвища людей, причетних до відкриття установи, чи відновити список керівництва.

Частина документів розкриває питання про проведення у м. Києві в 1914 р. наради представників дванадцяти існуючих у Росії Союзів установ дрібного кредиту (5 документів) [69, арк. 1-8]. Аналіз їх змісту свідчить про небажання влади проводити цю нараду через неблагонадійність керівництва Київської Спілки установ дрібного кредиту. Останнє і виступало ініціатором даного заходу. Головою правління був Х. А. Барановський, членами правління – В. І. Мельников та П. Н. Доманицький. За характеристиками генерал-губернаторської канцелярії, вони були відомі як особи «прогресивного спрямування», на підтвердження чого наводилися факти біографії Платона Доманицького: у 1907 р. його було взято під нагляд з причини політичної неблагонадійності за діяльність у сільській революційній організації с. Колодистого Звенигородського повіту Київської губернії. У тому ж році жандармська управа звинуватила П. Доманицького за

ст. 129 «Ухвали про покарання карні та виправні 1885 р.» за розповсюдження нелегальних видань, а також за підбурювання селян Колодистого до спротиву поміщикам, особливо цукрозаводчикам. Інкримінували йому й поширення атеїстичних поглядів. Під час обшуків у Доманицького та у членів створеного ним гуртка виявили літературу у «дусі визвольного руху», а також книжку з відривними купонами для збору грошей на революційні потреби партії соціалістів-революціонерів [69, арк. 4-4зв.]. Отже, викладені факти висвітлювали з негативного боку організаторів зібрання, пояснюючи небажання канцелярії дозволяти цю нараду. Дослідниками кооперативного руху в Україні початку ХХ ст. неодноразово підкреслювався той факт, що керівництво кооперативних установ доволі часто звинувачували у націоналістичних чи-то соціалістичних настроях [786, с. 231-240]. У зв'язку з цим за ними був встановлений нагляд з боку державних органів.

Службове листування представлене кореспонденцією із вищими органами влади; з губернськими і земськими управами; із банківськими та кредитними установам; з окремими громадянами. Відомче листування з вищими органами – МВС та Міністерством фінансів стосувалося і питань тлумачення окремих положень законодавства, і служило інструментом виконання урядових рішень [849, с. 56-57]. Зміст циркулярів демонструє діапазон проблем, які обговорювалися між центром і регіонами. Значна кількість циркулярів була присвячена напрацюванню форми звітів та їхньої уніфікації, а також слугувала відправними пунктами для підготовки окремих обов'язкових постанов. У циркулярах міністерств знайшла своє відображення і оцінка центральним керівництвом результатів роботи у губерніях [973, с. 109]. В основному ці документи представлені телеграмами, повідомленнями, правилами і донесеннями.

Листування з МВС переважно стосувалося питань відкриття нових банків і їх відділень, ломбардів та ощадно-позичкових кас. За змістом та структурою це:

- а) циркуляри щодо затверджених форм банківських щорічних звітів;
- б) зауваження до надісланих звітів;

- в) приписи щодо обговорення законопроектів у кредитній сфері;
  - г) рішення з роз'ясненнями щодо особливостей відкриття ощадно-позичкових товариств з єврейським керівництвом;
  - г) вказівки щодо проведення ревізії в окремих ощадно-позичкових товариствах.
- Листування з Міністерством фінансів представлено різними циркулярами:
- а) про порядок підготовки звітів щодо банківських операцій та грошових операцій установ дрібного кредитування;
  - б) про порядок відкриття, реорганізації і утримання в містах банків та їхніх філій;
  - в) про порядок відкриття, реорганізації і утримання в містах позичкових кас.

Находили як позитивні відповіді на прохання щодо відкриття кредитно-банківської установи, так і аргументовані відмови. Основними причинами відмов були невідповідність запланованого типу кредитного закладу потребам населеного пункту або малий обсяг початкового капіталу для його відкриття. Ще однією із розповсюджених причин відмов було значне число вже існуючих кредитно-банківських закладів і відсутність дійсної потреби у відкритті нових. Наприклад, у 1895 р. у відповідь на прохання Київського генерал-губернатора про дозвіл відкрити у м. Києві Ремісничо-Промисловий банк надійшла наступна відповідь: «З вищезазначеного видно, що проєктований Банк, за характером своєї діяльності, буде більше схожим до типу установ, які переслідують виключно комерційні цілі, і що незначний капітал, передбачуваний для відкриття банку, не дасть йому можливості функціонувати в однакових з банківськими установами умовах» [33]. У 1917 р. відмова на прохання Київського губернатора була мотивована великою кількістю вже існуючих банківських установ [32, арк. 5-5зв.].

У попередньому розділі розглядалося законодавче обмеження доступу представникам єврейської національності до кредитно-банківської галузі. Своє вираження воно знайшло у забороні проведення фінансових операцій з нерухомістю, землею чи її орендою, а також участю євреїв у акціонерних товариствах. Ця

законодавча ініціатива держави активно обговорювалася у листуванні, уточнювалися і роз'яснювалися ті чи інші положення. За наказом 1881 р. у кожній губернії були створені спеціальні комісія з вивчення економічної діяльності єврейського населення. Водночас у наказі відразу відмічалось, що вказана діяльність має «шкідливий вплив на побут корінного населення» і необхідно вжити заходів з метою його послаблення [1030].

Прийняті закони активно обговорювалися у губерніях і доволі часто потребували роз'яснень щодо застосування їх окремих положень, що і стало предметом обговорення між центральною та місцевою владами, іноді навіть через кілька років після вступу закону у дію. Це стосується «Положення» 1904 р. із обмеженнями щодо участі у товариствах євреїв, обговорення якого продовжувалося у 1906 р. У своєму зверненні до МВС та Міністерства фінансів Київський генерал-губернатор виступив із пропозицією внести до статутів кредитних установ положення про заборону кредитним та ощадно-позичковим товариствам з єврейським керівництвом купувати нерухоме майно за межею міст та містечок [44]. На місцях генерал-губернатори від Міністерства фінансів отримали наступні роз'яснення застосування цього «Положення».

По-перше, установам дрібного кредиту у населених пунктах, які самі по собі є достатніми для створення в них таких кредитних установ і в яких євреї складають не менше 80 відсотків усього населення, забороняється купувати і брати в заставу нерухоме майно в межах даного міста, містечка і населеного пункту в цілому. Само собою зрозуміло, що в район дії такої кредитної установи в жодному разі не можуть входити села, суміжні з даними містом, містечком чи іншим населеним пунктом, дозволеним для постійного проживання євреїв (за правилами від 3 травня 1882 р. і пізнішими змінами і доповненнями до них).

По-друге, у населених пунктах, де вільне проживання євреїв не дозволене, так само допускається виникнення установ дрібного кредитування на загальних підставах, без будь-яких особливих обмежень [44].

Зауважувалося, що місцева влада повинна прагнути до створення закладів зі змішаним складом і у жодному разі не ставитися байдуже до майбутнього такого товариства. Саме тому в районах з невеличкими містами, де переважає «ремісниче, торгове або просто єврейське населення», необхідно сприяти відкриттю, перш за все, християнських кредитних товариств, але з доступом до них єврейського населення. При цьому слід обмежити їхнє включення до керівного складу товариств. По-перше, до складу правління має входити не менше двох третин осіб християнського віросповідання. По-друге, голова правління повинен був бути обов'язково християнином. Таким заходам надавалося відповідне цікаве пояснення, яке не мало стосунку до сфери економічних відносин, а базувалося на ідеологічному ґрунті антисемітизму. «Безумовна однаковість» ставлення державної влади до євреїв і до російського споконвічного населення, на думку тогочасного Міністра фінансів І. П. Шипова, могла б бути виправдана тільки в тому випадку, якщо б з обох сторін не існувало одночасного прагнення до переваги. «Тоді як насправді такого прагнення з боку корінного/російського населення немає, а у євреїв воно, без сумніву, є. Умови для вільного змагання народностей у Російській імперії занадто неоднакові, – розмірковує у листі І. П. Шипов, – бо маса російського населення, з історичних причин, духовно недостатньо для цього зміцніла і в певному відношенні повинна бути визнана набагато слабкішою деяких вкраплених в неї сторонніх елементів, тобто більш сильніших євреїв. При такій нерівності умов боротьби, держава обов'язково має стати на бік свого, рідного, але більш слабкого російського населення. І у кожному разі необхідна послідовність в діях: очевидно, неприпустимим є закривання дверей однієї рукою і широке розкриття їх – другою; охорона слабшого авторитетом влади в одній області і надання його в експлуатацію, – під приводом «неіснуючої насправді свободи і вільної конкуренції», – в іншій [44; 313, с. 111].

На думку Н. О. Щербак, правила 3 травня 1882 р. «стали поворотним пунктом урядової політики наприкінці XIX ст. і згодом набрали чинності

постійно діючого закону, значно обмежували права євреїв на придбання та оренду землі... заборонивши представникам єврейської національності селитися в сільській місцевості смуги осілості, призвели до ще більшої скупченості євреїв в тісних рамках міст і містечок, де не було можливості знайти роботу» [956, 403-404]. Шукаючи вихід зі скрутного становища, вони змушені були йти на порушення встановлених законів. У тому числі і з фіктивною орендою землі та фіктивним керівництвом кредитно-банківськими установами.

Прохання, клопотання і записки інформують про обмін думками канцелярії генерал-губернатора з губернськими і повітовими органами, банківськими установами і установами дрібного кредитування. Найчастіше це були супровідні записки і клопотання про відкриття банку або ж ощадно-позичкової каси. Наприклад, зберіглося листування про відкриття у м. Одесі міського Кредитного товариства (1869 р.) та про відкриття відділення «Об'єднаного банку» у м. Київ (1910 р.) [84; 52, арк. 2]. Листи від банків чи інших кредитних закладів, адресовані до канцелярії генерал-губернаторства, стосувалися щоденних справ установ: були проханнями про видачу «подорожніх бланків» керівництву банків тощо. Окремі документи свідчать про бажання банкірів впливати на прийняття рішень стосовно порядку роботи банківських установ. Вони вносили власні пропозиції, висловлювали уточнення та зауваження. Подібне листування свідчить про увагу з боку місцевої влади до думок фахівців у цій сфері. Зберігся лист одеського банкіра Леона Рафаловича (1866 р.), у якому йдеться про необхідність внесення змін до постанови про продаж гербового паперу для тратт і векселів [174].

Листування канцелярії з окремими громадянами складають різні прохання, клопотання і скарги. Серед них: прохання дворян про дозвіл на отримання додаткової позики чи видачу свідоцтва на право позики під заставу нерухомості (маєтків); клопотання про довгострокову видачу вкладу чи розстрочку виплати застави за будинок від купців; скарги на свавілля керівництва ощадно-позичкових кас від селян.

Досить часто листування з окремими громадянами стосувалося питань дострокової видачі вкладів або таких, що були отримані у спадок. У ДАОО зберігається справа із листуванням Преосвященного Кирила, архієпископа Синайського з губернатором про видачу з Одеського комерційного банку 4 тис. руб. Листування датоване 1862 р., а кошти, про які йдеться, належали Синайському монастирю. Або справа 1872 р. про клопотання братів Вучиних до канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. Змістом клопотання було прохання дострокової видачі братам з контори Державного банку капіталу у сумі 174 руб. 64 коп. [173; 174].

Серед документального комплексу наявно чимало заяв місцевих жителів зі скаргами на роботу ощадно-позичкових товариств. Найбільш часто скаржилися на неправильний розподіл позик з боку керівників товариства та на існуючу в них практику хабарництва. У 1891 р. до Канцелярії Київського генерал-губернатора надійшла скарга на керівництво Кислякського сільського банку (Гайсинський повіт Подільської губернії). Управляючого було звинувачено в отриманні хабарів у вигляді різних подарунків від селян за отриманий у позику капітал [27, арк. 14-15]. Подальші численні документи, а саме: записки Подільського губернатора та місцевого мирового посередника, клопотання управляючого Кислякського сільського банку та жителів с. Кисляки, довідка завідувача канцелярією цього банку Васильєва – свідчать про увагу до справи з боку генерал-губернатора [27, арк. 3-15]. На жаль, не збереглося рішення щодо кінцевого результату розгляду зловживань у Кислякському сільському банку.

Практично в усіх видах листування ставиться проблема неповернення позик, взятих у сільських банках та ощадно-позичкових товариствах. У 1896 р. у пропозиції Подільського губернатора до Подільського «губернського у селянських справах присутствія» зазначалося, що потрібно звернути особливу увагу мирових посередників на суворе дотримання ст. 19 та ст. 21 «Положення про сільські банки». У зазначених статтях йшлося про прострочені позики,

внаслідок яких втрачалася рухомість банкового капіталу, яка називалася першою умовою справедливої та термінової допомоги населенню [35].

Генерал-губернатор мав право створювати тимчасові дорадчі органи – комісії, комітети, відділення тощо [948, с. 344-345]. Створені для вирішення певної задачі, вони мали з'ясувати всі обставини справи та запропонувати шляхи розв'язання проблеми. Більшість новостворених комітетів мали репресивно-каральний характер, однак і економічні питання знаходили в них місце [948, с. 344-345]. У 1909 р. Київський генерал-губернатор створив комісію з питань кредитів Ради селянських діячів Південно-західного краю [102, арк. 1-19]. У доповідній записці комісії вказані основні проблеми розвитку кредитної справи в краї. До них автори відносять:

- 1) непродуману політику видачі позик: «позики видаються без будь-якої системи, суцільно за могоричі»;
- 2) видачу позик на не вигідний термін їх сплати для селянства;
- 3) видачу позик особам, які не мають у них потреби, а також тим, що не в змозі їх сплатити [102, арк. 1-19].

Серед головних наслідків такої організації роботи в доповіді вказувалося на те, що неповернення позик призводить до того, що вони переписуються на наступний рік, що ще більше погіршує ситуацію. Комісія прийшла до висновку, що у такому стані сільські банки не допомагають населенню і зовсім не користуються довірою серед містян. Останнє призводить до неможливості розвитку галузі через відсутність залучення грошей жителів у вигляді вкладів до банківських установ. Багато банків знаходилося у стані кризи і комісія радила йти шляхом їхньої ліквідації [102, арк. 8зв.].

Одним з основних комплексів діловодної документації нашого дослідження є звітна документація: звіти; рапорти; донесення; зведені відомості по операціям волосних або сільських банків.

Значну цінність, а можливо і унікальність, представляють оригінали та копії звітів генерал-губернаторів і губернаторів, які надсилалися до МВС. Аналіз цього

документального комплексу дозволяє вивчити процес створення, розвитку і діяльності системи кредитно-банківських установ. Втім, слід мати на увазі, що губернатори не пропускали можливості «прикрасити» звіт, що шкодило його достовірності. У звітах обов'язково вказувалися: число банків губернії і розподіл за повітами; розмір грошового обігу банку; результати ревізій банків і заходи, вжиті для подолання недоліків або зловживань; загальні висновки про становище банківських справ за звітний рік; пропозиції або рекомендації.

Зокрема, у спеціальному доповненні до звіту Подільського губернатора В. М. Глинки, датованого 1892 р., надані пояснення повільного просування процесу організації сільських банків у Кам'янецькому та Ямпільському повітах губернії. Тоді з причини поганих врожаїв в останні роки селяни не мали змоги зробити внески для поповнення основних капіталів банків [29, арк. 21].

Корисну інформацію містять різні відомості про операції банків. Форми звітності розроблялися у Міністерстві внутрішніх справ та Міністерстві фінансів. У даних документах зустрічаються дві форми списків банків губерній і повітів; дві форми звітів сільських банків; дві форми зведених відомостей по операціям сільських банків повітів або губернії [29; 28, арк. 84; 97, арк. 14-20, 22-27].

Важливу інформацію містять списки банків, у яких окрім найменування установи вказувалося: для яких товариств засновано банк; розмір основного капіталу і джерела його утворення; час затвердження статуту установи і початок його роботи. Перша форма списків має поділ на дві частини із подальшим уточненням даних по повітам: а) сільські банки; б) ощадно-позичкові товариства.

Інформація щодо банків подавалася дуже коротко, вказувалося загальна кількість закладів у повіті та сума основного капіталу. Зазвичай містився додаток із описом стану справ Дворянського чи Селянського поземельних банків. Список установ Київської губернії на 1893 р. виглядав наступним чином: «Загальна кількість існуючих банків розподілено за повітами:

В Київському повіті	5 банків
Васильківському	1

Звенигородському	56
Канівському	12
Уманському	10
Черкаському	2
Чигиринському	5» [29, арк. 58].

Стосовно наявності ощадно-позичкових товариств подавалася лише їхня кількість без зазначення населеного пункту.

Інша форма списків, заповнювалася у вигляді зведеної таблиці, яка найбільш часто уміщувала наступні графи (див. табл. 1) [28, арк. 84].

Змістовними є зведені звітні відомості по операціям сільських банків. Наприклад, зведена відомість по Київській губернії за 1893 р. включала наступні розділи: загальне число банків, розмір їхнього основного капіталу, видані позики, прийняті вклади, отримані прибутки, а також розмір відсотків (див. Дод. Е) [28, арк. 84].

Таблиця 1.

**Форма списку обліку сільських банків у звітній документації
канцелярії генерал-губернаторств та губернаторств**

Назва повіту і сільського банку	Для яких товариств засновано банк	Розмір основних капіталів банку	Джерела створення основних капіталів банку	Дата затвердження Статуту	Дата початку роботи банку
1	2	3	4	5	6

На початку ХХ ст. поширюється більш детальна форма зведеної відомості по операціям банків (див. Дод. Е, Є). Різниця полягає у ґрунтовному і інформативнішому висвітленні роботи банків, вказується:

1) кількість банків на початок і на закінчення поточного року, із зазначенням кількості нових відкритих та закритих установ протягом року; кількості банків, що не надали звіт; кількість домогосподарств, охоплених роботою банків;

2) сума коштів банку на початок року із зазначенням: пожертвувань на користь банку, позик на утворення основних капіталів банку, несплачених відсотків по вкладам, інших сум;

3) сума коштів, що надійшли до банку протягом року із зазначенням: пожертвувань на користь банку, вкладів на зростання відсотків, позик для утворення основних капіталів банку, виплат по позикам, інших різноманітних надходжень;

4) сума витрат протягом року із зазначенням: виданих вкладів, сплачених позик, сплачених відсотків по вкладам, різних витрат, канцелярських та інших витрат на управління;

5) сума коштів банку на кінець року із зазначенням: суми основного капіталу, пожертвувань на користь банку, вкладів, позик, несплачених відсотків за вкладами, різних сум;

6) залишки на 1 січня, через несумлінність позичальників;

7) кількість позичальників, за якими залишилися несплачені позики, із зазначенням строків та відсотків;

8) суми збитків та прибутків протягом року;

9) суми коштів на 1 січня нового року із зазначення сум готівкою та відсотковими паперами [97, арк. 14-22].

Наприкінці кожного розділу підводився підсумок та закінчувався документ графою «Примітки».

Обов'язково приділялася увага діяльності земельних банків на підконтрольній губернаторам та генерал-губернаторам території. Розглянемо звіт Волинського губернатора генерал-майора В. В. Валя за 1885 р., який висвітлює ситуацію із розвитком земельного кредитування селянських господарств [24, арк. 50]. На початку губернатор зупиняється на позитивних та негативних сторонах цього

процесу у ввіренійшому Волинській губернії. Позитивними він вважає прийняття закону 27 грудня 1884 р. «що перервав будь-яку можливість євреям і полякам купувати землі в цьому краї», а також припинення процесу поселення на території Волині західноєвропейських колоністів. Останніх губернатор звинувачував у спричиненні дій, що привели до падіння цін на землю. На його думку, західноєвропейські колоністи володіли кращими та більш прогресивними сільськогосподарськими знаннями, удосконаленими знаряддями праці, капіталами, внаслідок чого місцеві селяни не мали змоги конкурувати з ними у придбанні земельної власності.

Серед негативних сторін роботи у звіті наводяться чутки про майбутній переділ землі, що викликало недовіру до банку: «природньо, що ті, хто вірили в цю маячню, недовірливо поставилися до банку» [24, арк. 21зв.]. Пише губернатор і про негаразди на початку організації роботи Волинського відділення Селянського поземельного банку: селяни довго не могли зрозуміти банківських правил, цим намагалися скористатися «різні особи єврейського походження і адвокати». Через те у відділенні банку почали оформлюватися угоди явно не вигідні для селян, а відділення відчуло необхідність бути особливо обережним. Згідно висвітленням подій губернатором, держава виступила проти осіб, які прагнули експлуатувати селян, і вони більш свідомо почали ставитися до справи придбання земель за допомогою Селянського банку. Як висновок, банківська справа починає набирати більш правильного і успішного поступу [24, арк. 21-22].

Основна інформація щодо роботи банку була представлена у зведеній таблиці із зазначенням таких даних: назва повітів; кількість та характер виданих позик; число позичальників; кількість придбаної землі, її вартість та сума позики, що була надана банком (див. табл. 2).

Таблиця 2.

**Звіт операцій Селянського поземельного банку
(на прикладі роботи Волинського відділення
Селянського поземельного банку за 1885 р.) [24, арк. 50зв.]**

Назви повітів		Жито- мирський	Новоград- волинський	Овруцький	Староконстан- тинівський	Дубенський	Володимир- волинський	Разом
у тому числі	товариств	3	4	1	1	1	1	11
	окремих господарств	2						2
число покупців	домогос- подарств	84	80	96	48	79	26	413
	душ чолов. статі	404	250	438	151	251	90	1584
кількість придбаної землі	дес.	548	701	1000	238	315	128	2930
	саж.	35	600	723	56	2275	1460	5149
сума	руб.	41252	44237	21650	23800	15850	8320	140844
	коп.	72	63					135
позики з Селянс. поземел. банку	руб.	30899	22912	19300	20230	12150	6660	112151
	коп.							

Іноді звіт про роботу Селянського поземельного банку доповнювався характеристиками колишніх власників, позичальників (за соціальним та

національним складом). Прикладом може служити огляд діяльності Київського відділення Селянського поземельного банку за 1891 р.:

«З числа придбаної селянами у звітному році землі продано:

Дворянами і чиновниками	2639 дес.
Духовними особами	2136
Купцями і міщанами	1506
і селянами	720

У тому числі особами польського походження 1276» [29, арк. 68].

Отже, представлені документи є інформативними не тільки своєю статистичною складовою, а й змістовними коментарями до них.

Проаналізувавши їх зміст, ми можемо визначити тематичне спрямування більшості ділових документів: питання діяльності банків; обіги ощадно-позичкових кас і кас взаємодопомоги; функціонування ломбардів; такі, що мають відношення до загальних питань кредитно-банківської сфери.

Отже, виявлені і проаналізовані документи канцелярії генерал-губернаторств зокрема, Київського, Подільського та Волинського, Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторств та Тимчасових

Харківського і Одеського генерал-губернаторства дають уявлення про досить різні сторони становлення та розвитку кредитно-банківської мережі губерній, а саме:

по-перше, розкривають причини та передумови відкриття нових кредитно-банківських установ або ж, навпаки, пояснюють причини заборони їхнього відкриття чи діяльності;

по-друге, висвітлюють ставлення та оцінку діяльності установ з боку місцевої влади та населення. Особливо в питаннях, що стосуються думок про недоліки та найбільш розповсюджені причини невдачі у діяльності банків та установ дрібного кредитування;

по-третє, дозволяють реконструювати мережу кредитно-банківських установ українських губерній другої половини XIX – початку XX ст.;

по-четверте, містять інформацію стосовно «єврейського питання», зокрема щодо обмежень доступу працювати у даній сфері представникам цього народу, які особливо гостро зазвучали у кредитно-банківській галузі Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст.;

по-п'яте, простежити напрями діяльності банків та установ дрібного кредитування, які були об'єктом посиленої уваги та контролю з боку держави. Не лише щодо фінансових операцій кредитних установ, які представляють логічний інтерес для органів влади, а й стосовно їхньої уваги до діяльності кредитно-банківських установ, як певних союзів та осередків, що об'єднують людей прогресивних поглядів, які держава вважала небезпечними для себе.

Підсумовуючи викладені вище положення стосовно інформативності документації місцевих органів влади, судово-слідчих та правоохоронних документів і матеріалів губернських органів влади, можна зробити висновок про правомірність їх розглядати як сукупний комплекс документів, де кожний окремий змістовий блок є складовою цілого і доповнює один одного. Їхнє поєднання і співставлення у дослідженні розвитку кредитно-банківських установ Наддніпрянської України визначеного періоду дозволяє зробити наступні висновки:

– По-перше, інформативний потенціал вище означених документів дає змогу з одного боку простежити державну політику та її зміни в економічній сфері, у кредитно-банківській, а з іншого – простежити її практичне втілення на місцевому рівні. Документи першої та третьої груп свідчать про пріоритетність питань державного кредитування та питань розвитку банківського сектору в країні. Установам дрібного кредитування практично до середини 90-х рр. XIX ст. приділялася менша увага як на рівні державної, так і місцевої влади.

– По-друге, проаналізовані численні документи допомагають відтворити ставлення до банків та установ дрібного кредитування усіх соціальних верств суспільства: дворянства, буржуазії, селянства, визначити вплив та місце окремих особистостей, які обіймали високі посади і від яких залежав

еволюційний поступ галузі: міністра фінансів, генерал-губернатора, губернатора, іноді окремого благодійника чи мецената.

– По-третє, простежити зміни законодавства щодо кредитно-банківської сфери, адже прийняттю того чи іншого нормативно-правового акту передувало його обговорення на місцевому рівні, що дозволяє з'ясувати, які зауваження та недоліки висловлювалися до них та чи були вони враховані у кінцевому варіанті закону. Це дає змогу зрозуміти, наскільки важливими були у законотворчому процесі потреби та думки, висловлені на місцях. Адже проекти вирішення проблем та усунення недоліків у роботі банків та установ дрібного кредитування дуже часто звучать у службовому листуванні і рапортах різного рівня, починаючи від мирових посередників і закінчуючи генерал-губернатором.

– По-четверте, законодавчі акти і документи судових справ – цінне джерело фактологічного змісту, яке містить: назви установ та початок їхньої діяльності, дати затвердження статутів, суми основного капіталу, керівництво. А також інформацію, що дозволяє простежити зростання мережі кредитно-банківських установ в українських губерніях, кількість якої лише на початок ХХ ст. становила 1 625 банківських установ, а мережа кредитних товариств налічувала 2 661 організацію [565, с. 480].

– По-п'яте, комплекс виконавчих матеріалів значною мірою відображає зміст законодавчо-правових документів у аспекті виконання їхніх указів та рішень щодо кредитно-банківських установ, адже перші містять інформацію, яка у свою чергу розкриває події, що передують відкриттю закладів на місцях.

– По-шосте, судові справи про банкрутство, торговельну неспроможність розкривають причини розорення установ. Реальні механізми цього процесу дозволяють прослідкувати політику держави у таких випадках.

Ставлення держави до діяльності структур кредитування виявляється і у кримінальних справах, показником якої виступає увага до розслідування злочину та визначення міри покарання. Аналіз матеріалів судових справ свідчить, що основними видами злочинних посягань у кредитно-банківській сфері були:

- самовільне присвоєння владних повноважень, складання фальшивих наказів та інших судових паперів;
- протизаконні дії посадових осіб під час зберігання та управління ввіреним їм майном;
- службові підробки;
- порушення законодавства у сфері кредитуванн;
- смертовбивство та розбій;
- шахрайство,;
- привласнення і розтрата чужого майна;
- злочин по зобов'язанням [577, с. 72, 90-91, 93, 254-257, 327, 376, 387-389, 390-391, 399].

Водночас приклади розгляду конкретних історичних фактів, прийняття окремого законодавчо-нормативного акту, розгляд подій «харківського краху», дає можливість заповнити «білі плями» у вивченні процесу розгортання мережі кредитно-банківських установ Наддніпрянської України і ще раз підтверджує необхідність аналізу усього сукупного джерельного комплексу.

РОЗДІЛ 3.

ДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЛОВОДНИХ ТА ОБЛІКОВИХ ДОКУМЕНТІВ БАНКІВСЬКИХ І КРЕДИТНИХ УСТАНОВ

3.1. Банківська практика та її відображення у діловодних документах

Діяльність кожної кредитно-банківської установи детально регламентувалася та визначалася окремим спеціальним статутом. Він мав затверджуватися чи Міністром фінансів чи Височайшим указом. У будь-якому разі у цьому документі детально прописувалася мета створення установи та обсяг її повноважень, вказувалося, як створюються основний та запасний капітали, територія кредитної діяльності та соціальна група, на обслуговування якої була розрахована установа. Суворі законодавчі регламентації щоденної роботи установи з одного боку та система постійного зовнішнього і внутрішнього нагляду і контролю з іншого, призвели до створення системи діловодних документів банків та установ дрібного кредитування. Ця система відзначалася певною уніфікацією та універсальністю. Безперечно, що з розвитком вона зазнавала трансформації і еволюції, але необхідно відзначити, що формування відбувалося під значним впливом досвіду діловодства банків та установ дрібного кредитування Європи, французького та німецького.

Діловодні документи відображають сфери та масштаби діяльності банків та установ дрібного кредитування. Вони включають у себе всю сукупність внутрішньої документації, яка створюється у процесі щоденної управлінської діяльності, тому є одним з найбільш об'ємних комплексів досліджуваних джерел. На жаль, у роки Другої світової війни більшість фондів, які довгий час зберігали великі обсяги інформації про діяльність місцевих банків на території України, були знищені. Краще матеріали банківського діловодства збереглися у фондах Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі, де стали

об'єктом вивчення радянських та сучасних російських вчених. Проте дослідження не мали системного характеру і розглядали або окремих вид банків, або окремих напрям банківської роботи. Однак у своїх роботах вчені опублікували більшість існуючих форм ділової документації банків та установ дрібного кредитування. Методичні посібники і рекомендації щодо ведення ділової документації, які активно друкуються наприкінці XIX – початку XX ст., дозволяють більш детально розглянути і краще зрозуміти, що представляли собою банки, товариства взаємного кредиту та ощадно-позичкові каси того часу, з чого складалася їхня щоденна практика та у чому полягали особливості і тонкощі їхньої діяльності.

На перших сторінках своєї книги «Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах» (1888 р.) дослідник та фахівець з банківської справи М. М. Беляєв наголошує, наскільки важливою для успішної діяльності установи є правильна організація її роботи, яка починається від побудови ефективної структури банку і закінчується ретельним веденням банківської документації: «Кожен, хто має контору, повинен безумовно знати всю справу сам, а не те, щоб спиратися на знання свого довіреного. Це перша підстава для міцності справи», – зазначає автор і далі описує правильну, з його точки зору, структуру банківської контори [279, с. 4-5]. Кожен власник повинен мати склад службовців з добре відомих йому людей. Чисельність персоналу залежить від розміру справи, у будь-якому випадку йому необхідні: бухгалтерський касир, співробітник відділення позик, вкладів і поточних рахунків; співробітник з купівлі і продажу відсоткових паперів; співробітник для спілкування з публікою і комісійної справи; кілька їхніх помічників (відповідно до розміру справи). А якщо контора має агентства, то і кореспондента.

Автор викладає досить спрощену структуру банку, яка на початок XX ст. зазнала певних змін. До органів керівництва та контролю банку другої половини XIX ст. відносилися: Правління банку, Обліковий комітет, Ревізійна комісія і Рада банку. Кількість членів керівництва та штату співробітників залежали від типу банку і об'єму його операцій. Наприклад, штат одного із найбільших тогочасних

українських банків – Київської контори Державного банку на 1879 р. нараховував 36 осіб, з яких один управляючий та два директори і 18 входили до облікового комітету (див. дод. Ж). Контора мала навіть свого штатного лікаря – доктора медицини [601, с. 12-14].

Подальше розширення та удосконалення банківської справи призвело на кінець XIX – початок XX ст. до збільшення кількості та розширення спеціалізації банківських відділів від 6–7 до 11 [149]. Вони працювали за окремими напрямками діяльності: 1. Секретаріат. 2. Відділ кореспонденції. 3. Відділ головної бухгалтерії. 4. Відділ вкладів та поточних рахунків. 5. Вексельний відділ (для роботи з документами всередині країни). 6. Комісійний відділ. 7. Відділ переказів (для обліку переказів як тих, що банк видає, так і тих, що банк отримує усередині країни). 8. Фондовий відділ (для роботи із цінними паперами). 9. Іноземний відділ (для роботи з іноземними векселями, валютою, дорогоцінними металами, а також видача переказів на закордонні кредитні установи). 10. Товарний відділ. 11. Каса. При цьому російські банки не розробляли оригінальної стратегії розвитку, а використовували досвід європейських банків [952, с. 87]. Зокрема, Секретаріат та відділ кореспонденції відповідали за листування банку як з державними установами, так і з усіма іншими закладами, що входили до сфери їх діяльності.

Облік операцій банку здійснював бухгалтерський відділ, саме тут зводилися до купи дані усіх інших операційних відділень банку. У кінці кожного робочого дня відділи підраховували суми, які надійшли чи пішли з рахунків. За цими даними бухгалтерський відділ щоденно складав обігову відомість та підводив щоденний баланс. Для запису рахунків велися спеціальні книги [301, с. 21]. Банківська система діловодства була детально викладена в «Статуті торговому», де зазначалося, що до основних діловодчих атрибутів належали журнал, меморіал, касова книга, головна книга та деякі додаткові документи, зокрема книга відсотків, книга комісій та ін.

Хронологічні записи робилися у журналі, касовій книзі (для реєстрації видачі і отримання готівки) та меморіалі (для реєстрації безготівкових операцій), а вже потім

операції групувалися по балансовим рахункам та відповідний запис заносився до головної книги [991, с. 93].

Традиційно запис рахунків відбувався у формі балансу з поділом на актив та пасив. Актив – це частина бухгалтерського балансу, що характеризує розміщення і використання залучених банком коштів з метою отримання прибутку. Пасив – це частина бухгалтерського балансу, що відображає джерела утворення коштів банку [812, с. 203].

Кожна банківська операція реєструвалася двічі: у активі та у пасиві. Саме за цими даними складався банківський баланс, що являв собою сальдо, тобто різницю між надходженнями та витратами банку за певний відрізок часу [1005]. Якщо спостерігалось перевищення активу над пасивом, то це була сума банківського прибутку, яка відразу фіксувалася у графах пасиву. Якщо спостерігалось зворотнє явище, то це був банківський збиток, запис про який переміщувався до активу [991, с. 93].

Подібні банківські баланси складалися щодня, щомісячно, щопівроку та щорічно. Усі баланси за винятком щоденних потребували докладнішої підготовчої роботи, адже необхідно було ретельно звірити записи головної книги та журналу, нарахувати відсотки за вкладами, отримані суми за спеціальними поточними рахунками, а також за кореспондентськими рахунками [991, с. 94]. Останні являють собою рахунки, відкриті у конкретному центральному або іншому банку і призначені для відображення розрахунків, які здійснює один банк за дорученням і за рахунок іншого банку, на підставі укладеної між ними угоди (т. зв. кореспондентська угода) [991, с. 94].

Найбільш великої та значної звірки потребував річний звіт. За словами фахівців банківської справи, саме його зміст мав дати уявлення про реальні справи банку: «У практиці банківської справи вважалося, що звіт повинен дати точне поняття про проведені за рік управлінські дії і про їх результати» [991, с. 94]. Умовно дані з річного зводу обігів банку можна згрупувати за чотирма складовими:

- залишок на рахунку на 1 січня поточного року;
- надходження за рік;
- відрахування;
- залишок на рахунку на 31 грудня минулого року.

У кінці року готували ще один звіт прибутків та витрат, інформація для якого бралася зі спеціальних книг: книги відсотків та книги комісій. Отже, на кінець року готувалося три документи: річний баланс, звіт обігів банку, звіт прибутків та витрат [991, с. 94].

Загальні принципи джерелознавчого аналізу банківських балансів почали складатися у спеціальних дореволюційних виданнях посібників та рекомендацій з ведення банківської справи [301; 279; 336]. Дослідження дореволюційних спеціалістів у радянську добу були розвинуті вченими Й. Ф. Гіндіним та Л. Е. Шепелевим, продовжили їхню роботу вже на межі ХХ – ХХІ ст. російські вчені В. І. Бовикін та його учениця С. О. Саломатіна. Було визначено, що «методика розвиває підходи, викладені в дореволюційних підручниках банківської справи. Завдяки їй є можливість аналізувати і порівнювати баланси, в яких немає буквальної подібності» [991, с. 36]. Основні статті банківських балансів умовно можна традиційно поділити на активні та пасивні операції. Активні операції являють собою шість видів банківської діяльності: 1) каса та поточні рахунки; 2) облікові операції; 3) дорогоцінні метали та цінні папери, які у свою чергу поділяються на три групи: а) державні та гарантовані державою цінні папери (облігації державних позик, акції залізничних компаній); б) цінні папери не гарантовані державою (позики міст, закладні листи земельних банків, акції торгово-промислових підприємств); в) банківські тратти – письмові накази банку, у яких вкладено кошти іншого банку, щодо сплати визначеної суми грошей конкретній особі у певний строк [1005]; 4) позики; 5) кореспондентські операції; б) кредитні операції, які відбувалися у формі обліку та позики.

Особливої уваги заслуговують саме останні кредитні операції. Перша форма кредиту, облік – це придбання банком боргових зобов'язань до строку їхнього

погашення. Найчастіше це був облік векселів або торгових зобов'язань. Вексель являє собою цінний папір, який свідчить про безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання терміну платежу визначену суму власнику векселя [991, с. 36]. У свою чергу торгове зобов'язання – це свідоцтво, яке було видане казенними громадськими організаціями своїм контрагентам на належні їм платежі за виконання роботи чи інше [336, с. 330].

Позики різнилися тим, що саме виступало заставою. Це могла бути нерухомість, цінні папери, товари, дорогоцінні метали тощо.

Отже, ми окреслили найбільш значні види активних банківських операцій, що проводилися установами у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що звісно не обмежує повністю кола їхньої діяльності. Однак інші операції за обсягом не надто значні. До них можна віднести, наприклад, сумнівні борги або обігові капітали відділень (за винятком відділень Державного банку) [921, с. 87-98].

Пасивні операції утворюють фінансові ресурси банку для проведення кредитних та інших активних операцій. Завдяки пасивним операціям формувався власний капітал, були залучені та запозичені кошти банку [1005].

Власний капітал являє собою суму основного та запасного. Під основним капіталом розуміють кошти, внесені засновником/засновниками або акціонерами (якщо це відповідна структура) до статутного фонду. На ці кошти вони отримують письмові зобов'язання. Інша частина власного капіталу – запасний капітал, до якого відносяться кошти, утворені у процесі подальшої діяльності банку, як відрахування прибутку на створення фондів і резервів [833, с. 58-63]. У 1880-ті рр. у посібниках з ведення банківської справи власникам банків радили мати не менше 100 тис. руб. власного капіталу: «Володіючи цим капіталом, банкір тільки тоді і може вільно вести справу не обмежуючи себе» [279, с. 5]. Обґрунтування вказаної суми полягає у наступних розрахунках:

- а) на наявні у конторі відсоткові папери для продажу – 40000 руб;

б) на видачу позик під відсоткові папери із переобліком у банку – 20000 руб.;

в) на продаж білетів виграшних позик із розстрочкою платежів – 25000 руб.;

г) готівкою у касі – 15000 руб. [279, с. 5].

Залучені кошти банку включають два різновиди депозитів: 1) поточні рахунки; 2) строкові вклади. Також вони складають кошти, отримані від операцій переобліку та перезастави, а також кореспондентів. Перші два є різновидами кредитування банку. У першому випадку це облік боргових зобов'язань у іншому банку. Найбільш поширеним був переоблік в Державному банку. У другому випадку – це застава цінностей клієнтів у іншому банку; необхідною його умовою була згода самих клієнтів [920, с. 40].

Отже, балансові статті банку у співставленні за різний час або ж різних банків, дають можливість простежити динаміку операцій банку. Порівнявши дані балансових статей із обіговими відомостями банку, ми отримаємо можливість дізнатися і простежити рух сум по рахункам.

На період другої половини XIX – 1917 р. в українських губерніях працювала розвинута мережа банків, що звісно відрізнялися за видом та об'ємом своїх операцій. На сьогодні у вітчизняній науці існує декілька видів класифікацій банків. І. Е. Новікова у своїх працях зазначала, що мережу вітчизняних банківських установ, функціонуючих в другій половині XIX ст., можна класифікувати за формами власності:

- державні (контори Державного банку, відділення Дворянського земельного банку, відділення Селянського поземельного банку);
- громадські (міські банки, станові банки, сільські банки);
- приватні (комерційні, акціонерні комерційні, акціонерні земельні, земські).

Інша класифікація поділяє банки за характером операцій:

- довготермінові (відділення Дворянського земельного банку, відділення Селянського поземельного банку, акціонерні земельні, земські, міські громадські банки);
- короткотермінові (контори Державного банку, комерційні, акціонерні комерційні, сільські банки) [980, с. 15].

Безумовно, діловодство установи прямо залежало від того, до якого виду належав банк. Проте існували універсальні банківські операції, які здійснювалися практично усіма установами. Для тогочасної економіки українських губерній важливими були операції із землею, тож і ці операції потребують розгляду. До основних банківських операцій ми можемо віднести:

- облік векселів та торгових зобов'язань;
- позики під різного роду забезпечення;
- придбання та продаж цінних паперів;
- переоблік та перезастава.

До другорядних:

- здійснення переказів;
- придбання та продаж цінностей за дорученням;
- інкасові операції;
- прийом вкладів на зберігання [313, с. 33; 280, с. 29].

Здійснення усіх операцій потребувало ретельного і спеціального діловодства. Отже, розглянемо почергово документаційне забезпечення роботи основних операційних відділів банку.

Облік векселів та торгових зобов'язань. Вексельні операції були важливою функцією банків, тому їхня кількість постійно зростала: 1861 р. – 35 млн руб.; 1866 р. – 39; 1871 р. – 58; 1876 р. – 90; 1881 р. – 100 млн руб. [862, с. 359].

Діловодство, пов'язане із обліковими операціями, представлено серією книг, необхідних для правильного запису усіх банківських операцій по вексельному відділу:

- Книга реєстрів, представлених для обліку векселів;

- Книга векселів;
- Журнал облікованих векселів;
- Журнал обліку векселів, відісланих на комісію;
- Журнал протестованих векселів;
- Нотаріальна книга;
- Журнал переобліку векселів у Державному банку;
- Книга рахунків векселедавців і векселетримачів;
- Книга інкасаторів;
- Термінова книга векселів [313, с. 30; 280, с. 33].

Насамперед надані банку для обліку векселі пред'являлися у чітко встановленій формі. Для цього існували спеціальні бланки – «реєстри», які клієнти заповнювали самостійно (див. табл. 1).

У випадку, коли пред'явлений вексель повинен був попередньо надійти на розгляд до облікового комітету, то завідувач вексельного відділу перевіряв лише правильність інформації у «реєстрі» та правильність написання його обов'язкових реквізитів. Після чого клієнт отримував квитанцію про прийом від нього векселя. У випадку, коли пред'явлений вексель приймали на облік у той же день, то квитанція не надавалася. На векселі проставляли відповідні поточні номери, після чого про борговий документ вносилися відповідні записи до першої книги – «Книга реєстрів, представлених для обліку векселів».

Таблиця 1.

Приклад «Реєстру» [280, с. 34]

Затверджено на суму. руб. ____	Борг Пред'явника
(стор. __)	
№ _____	по пред'явн. руб. _____
	«векселедав.» _____
	17 жовтня 1905 року

РЕЄСТР

Пред'явленим до обліку в Азово-Донський комерційний банк векселями та іншими зобов'язаннями г. А. І. Ніколаєва на суму 2927 руб. 10 коп.

Примітки: 1) Векселі повинні бути розташовані в реєстрі за часом надходження термінів, починаючи з найкоротших, при цьому імена, по-батькові та прізвища векседавців і пред'явників повинні бути написані повністю.

2) Облік стягується не менше, як за 10 днів і за тими векселями, за якими залишається до платежу менший термін.

векселетримач	пред'явники і підписувач	місце платежу	з якого числа і на який термін	№№ векселів	сума кожного векселя	число днів до строку	відсотки	розмір %%	облік поточного року		облік майбутнього року		комісія		борг векседав.	спільний борг
Н. А. Іванов	В. А. Сидоров	Баку	8/IX на 3 м.		825	Груд. 8	611									
М. Н. Петров	-/-	Рига	14/IX на 4 м.		1.164 -75	Січ. 14	1281						1	20		
А. І. Кузьменко	-/-	Орша	25/VI на 7 м.		250	25	303	7½%	54	77	13	44		30		
Б. Д. Манулак	А. И. Захаров	Ялта	1/II на 4 м.		687-35	Бер. 1	1079						1	05		
					2927-10		3274						2	55		

Наступна книга – «Книга векселів» існувала для контролю строків. Її сторінки містили дві таблиці відстеження інформації щодо цих цінних паперів.

Перша подавала найбільш важливу інформацію про сам вексель, що надійшов до банку, як-то векселедавець, пред'явник тощо (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Форма «Книги векселів» [280, с. 41]

1 частина

Місяць і число	№ векселя	Пред'явники	Бланко- надписувачі	Векселедавці	Місце платежу	Коли видано	На який час	Термін векселю	Час оплати
----------------	-----------	-------------	------------------------	--------------	---------------	-------------	-------------	----------------	------------

Друга таблиця книги слугувала для відстеження строків дії векселя (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Форма «Книги векселів» [280, с. 41]

2 частина (за місяцями)

Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Середній строк векселя становив від 3 до 6 місяців, після реформування Державного банку у 1894 р. строк векселю зріс до 12 місяців.

Інші книги відділу виступали у вигляді журналів для певного виду векселів. Перший – «Журнал облікованих векселів» слугував хронологічним записом облікованих векселів та складався з двох частин. У першій, «Дебет», фіксувалися прийняті на облік векселі (див. табл. 4).

Подібну структуру мав і «Журнал обліку векселів, відісланих на комісію». Частина «Дебет» включала графи: 1) час відправки векселя; 2) номер векселя;

3) векселедавець; 4) термін; 5) кому відіслано; 6) куди направлено; 7) сума; 8) відмітка про отримання авізо або повернення векселя. Частина «Кредит» містила графи: 1) час списання; 2) номер векселя; 3) пред'явник; 4) кореспондент; 5) строк дебетування; 6) сума; 7) на яке число; 8) сума. Над 7 та 8 графами ставилася примітка «залишок» [153].

Таблиця 4.

Форма «Журналу облікованих векселів» [280, с. 41]

Дебет

Час надходження векселів	№№ векселів	№ реєстру	Кількість векселів	Пред'явники	Термін платежу	Місце платежу	Сума векселів	Утримано				Суми до виплати
								% за поточний рік	% за майб. рік	Коміс.	Порто	

У другій, «Кредит», відмічалися оплачені, протестовані та інші векселі (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Форма «Журналу облікованих векселів» [153]

Кредит

Час оплати або списання	Текст	№№ векселів	Векселедавці	Сплачено або списано		Залишається		
				Кільк.	Сума	На який час	Кільк. векселів	Сума

Третій журнал – «Журнал протестованих векселів» контролював облік протестованих векселів. До того ж цей журнал слугував для розрахунків по протестам як із векселедавцями, так і пред'явниками [280, с. 35]. Аналогічно до попереднього «Журнал протестованих векселів» включав розділи «Дебет» і

«Кредит». У «Дебеті» вказувалися: 1) дата; 2) протестований вексель; 3) облік веселів; 4) пред'явник; 5) векседавець; 6) строки векселя; 7) сума витрат по кожному векселю та підсумок. В останніх графах є «витрати на протест». «Кредит» вказував: 1) час списання; 2) ким викуплений; 3) витрати на протест; 4) пеня та відсотки; 5) судові витрати; 6) на яке число; 7) сума. У 3–5 графах є надпис «стягнуто», а 6 та 7 – мають надпис «залишок» [229].

Операції із обліку векселів вважалися одними із найбільш складних, «тому для виконання цієї функції призначаються найбільш досвідчені службовці, які користуються особливою довірою. Дуже часто ця операція виконується керуючими або директорами» [301, с. 68].

Векселі відправлялися на опрацювання до нотаріуса, тому відповідна інформація фіксувалася у «Нотаріальній книзі», де зазначалося, скільки саме векселів передано нотаріусу, скільки отримано назад, скільки отримано платежів і протестів, скільки векселів залишається у нотаріуса (див. табл. 6).

Таблиця 6.

Форма «Нотаріальної книги» [280, с. 37]

місяць і число		здано векселів нотаріусу		отримано від нотаріуса				залишається у нотаріуса	
		кільк.	сума	платежі		векс. з прот.		кільк.	сума
				кільк.	сума	кільк.	сума		

«Журнал переобліку векселів у Державному банку» зосереджував інформацію про час переобліку векселя, його поточний і переоблікований номери, прізвище векседавця та пред'явника векселя, суму, строк і місце здійснення платежу [152]. Зазначалися також кількість днів обліку, відсотки, комісії, операції викупу або списання, залишки тощо [280, с. 37].

Одна із найголовніших книг у вексельних операціях – «Книга рахунків векседавців і векселетримачів», інша її назва «Книга обліго». Термін «обліго» (сума заборгованості по вексям) [1005] доволі точно характеризує мету її

створення, адже у книзі зазначався розмір відповідальності осіб, які поставили підпис на облікованих векселях. Облік відбувався за двома напрямками: «векселепредставництво» та «векселедавство». Книга надає інформацію про суму відкритого кредиту та дату його відкриття. Фіксується номер рахунку, на правій стороні якого зазначають «по векселепредставництву», а на лівій стороні – «по векселедавству» [280, с. 37] (див. табл. 7).

Таблиця 7.

Форма «Книги рахунків векселедавців і векселетримачів» [280, с. 37]

По векселепредставництву

Місяць і число	№ векселя	Векселедаві	Сума		Місце платежу	Термін	Час надходження або протестування	Залишок боргу по пред'явленню					
			Руб.	Коп.				Місяць і число	Руб.	Коп.	Місяць і число	Руб.	Коп.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		

Таблиці різняться однією графою, (№ 3), яка з «по векселепредставництву» змінюється на «по векселедавству» (див. табл. 8).

Таблиця 8.

Форма «Книги рахунків векселедавців і векселетримачів» [280, с. 38]

По векселедавству

Місяць і число	№ векселя	Пред'явники векселів	Сума		Місце платежу	Термін	Час надходження або протестування	Залишок боргу по пред'явленню					
			Руб.	Коп.				Місяць і число	Руб.	Коп.	Місяць і число	Руб.	Коп.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		

У «Книзі інкассаторів» відображено окремих облік кожної установи, до якої направлялися на інкасо обліковані векселі (одержання банком грошей за дорученням клієнта й зарахування цих грошей на його банківський рахунок) (див. табл. 9).

Таблиця 9.

Форма «Книги інкассаторів» [280, с. 38]

Час відсилання векселів	№					Рахунок									
	Відіслано векселів					Усього відіслано		Викуплено або повернуто			Залишок				
	№№ векселів	Платник	Місце платежу	Термін	Сума кожного векселя	Кільк.	Сума	Місяць і число	Текст	№№ векселів	Сума	Термін дебетів	На яке число	Кільк.	Сума

«Термінова книга векселів» слугувала для контролю за строками облікових векселів і перевірки вексельного портфеля. Вона мала поділ на три частини: до першої заносилися обліковані векселі; до другої – векселі, прийняті у забезпечення спеціального поточного рахунку; до третьої – векселі, прийняті інкасо [169].

Вексельні операції вимагали щоденної звітності, у якій вказувалося: кількість векселів, прийнятих на облік; кількість векселів, відісланих кореспондентам; кількість протестованих векселів; кількість викуплених векселів; кількість векселів, що пройшли переоблік.

Наступним кроком було заповнення, т. зв. «карток», у яких відмічалися:

1) кількість векселів у портфелі банку; 2) векселі, строки яких закінчуються наступного дня, протягом наступного тижня і місяця.

До того ж кожного місяця співробітниками банку заповнювалася обігова відомість, у яку заносилися дані про обіг і заборгованості клієнтів по обліку векселів.

Вексельна форма розрахунків і до сьогоднішнього дня вважається однією із найбільш складних форм розрахунків, яка вимагає відмінного володіння термінологією та досконалого знання законодавства [794, с. 54].

У наступному банківському відділі – відділі поточних рахунків та вкладів, для потреб діловодства використовувалися наступні спеціальні книги: 1. Книга підписів; 2. Розрахункова книжка; 3. Чекова книжка; 4. Журнал простих поточних рахунків; 5. Журнал умовних поточних рахунків; 6. Ресконтро простих поточних рахунків; 7. Контрольне ресконтро поточних рахунків; 8. Журнал вкладів термінових і безтермінових; 9. Ресконтро вкладників за строковими вкладами; 10. Ресконтро вкладників за безстроковими вкладами; 11. Строкова книга вкладів.

«Книга підписів» вміщувала усі зразки підписів клієнтів банку, «Розрахункові» та «Чекові» книжки містили інформацію про внесення грошей на рахунок та зняття коштів. За чеками простого поточного рахунку гроші видавалися банком відразу, а за чеками умовних поточних рахунків – по закінченню визначеного терміну.

У «Журналі простих поточних рахунків» фіксувався загальний облік усіх вкладників [238]. При цьому на стороні «Дебет» зазначалися суми, що видавалися банком, а на стороні «Кредит» – суми, що надходять до банку. Частини «Дебет/Кредит» аналогічні одна одній за формою, за винятком графи 6, яка у першому випадку означала «Термін дебету», а у другому – «Термін кредиту». Наприклад, форма «Журналу простих поточних рахунків» частини «Дебет» виглядала так: (див. табл. 10).

Таблиця 10.

Форма «Журналу простих поточних рахунків» [280, с. 43]

Дебет

Рік		№ рахунків	№№ чеків	Чий рахунок	Термін дебет.	Число і днів	Суми		%% числа	Рік	
Місяць	Число						Руб.	Коп.		Місяць	Число
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Записи у «Журналі умовних поточних рахунків» велися аналогічно попередній книзі, а у деяких банках ці два журнали навіть поєднувалися в один [236]. Останній мав наступну форму: (див. табл. 11).

Таблиця 11.

Форма «Журналу умовних поточних рахунків» [280, с. 43]

*Дебет**Кредит*

Число і рік	№ рахунку	№ чеку	Прізвище	Термін дебет.	Звичайні		Дні	Умовні		Число і рік	№ чеку	Прізвище	Термін кред.	Звичайні		Дні	Умовні	
					Сума	Відс. числа		Суми	Відс. числа					Суми	Відс. числа		Суми	Відс. числа
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19

Наступна книга – «Журнал вкладів» була подібна до попередньої: на кредитній стороні позначалися усі прийняті вклади, а на дебетовій – видані банком кошти [235]. Дебетовий бік мав графування: 1) місяць; 2) число (над графами 1 і 2 йшов надпис «видано»); 3) номер по-порядку; 4) номер вкладних білетів; 5) прізвище вкладника; 6) сторінка «Особистого рахунку»; 7) до вимоги; 8–13) позначали строкові відсотки; 14) підсумок [280, с. 44-45].

Кредитний бік «Журналу вкладів» виглядав так: 1) місяць; 2) число; 3) номери по порядку (над графами 1–3 містився надпис «прийнято»); 4) номери

вкладних білетів; 5) прізвище вкладника; 6) сторінка «Особистого рахунку»; 7) рік; 8) місяць; 9) число (над останніми трьома графами – надпис «термін»); 10) розмір відсотків; 11) до вимоги; 12–15 мали один і той же запис «із відсотків»; 16) підсумок; 17) особливі вимоги вкладника (над графами 12–16 – надпис «термінові») [280, с. 45].

Ресконтрових книг у відділі поточних вкладів зазвичай велося чотири [952, с. 86]. Перші дві «Ресконтро простих поточних рахунків» та «Контрольне ресконтро поточних рахунків». Одну з них заповнював завідувач відділу, а іншу – контролер.

До «Ресконтро простих поточних рахунків» вносилися наступна інформація: 1) місяць та число; 2) текст; 3) сума; 4) дні; 5) відсоткові числа; 6) сума; 7) строк; 8) дні; 9) відсоткові числа; 10) залишок капіталу вкладника. Над графами 3–5 містився напис «Дебет», а над графами 6–9 – «Кредит» [280, с. 46-47]. Зверху над таблицею позначався номер рахунку, прізвище та ім'я вкладника.

До книги «Контрольного ресконтро поточних рахунків» вносилися така інформація: 1) місяць та число; 2) строк суми; 3) номер чеку; 4) Д/К; 5) рублі; 6) копійки; 7) дні; 8) відсоткові числа; 9) відсоткові числа кредиту. Над графами 8–9 містився напис «Відсоткові числа».

Книга «Ресконтро вкладників» могла бути двох видів, які різнилися за терміном вкладу (строкові та безстрокові) [280, с. 46]. Обидві книги велися за схожою схемою і вирізнялися за складовими, що витікали із характеру зроблених вкладів. Перша книга фіксувала інформацію у двох напрямках:

а) прийняті банком вклади (строк, сума) та нараховані відсотки (див. табл. 12).

Таблиця 12.

Форма «Ресконтро вкладників (за строковими вкладами)» [280, с. 46]

1 частина

Прийняті вклади і нараховані відсотки												
Час прийняття вкладу	№ вкладного квитка	На чиє ім'я вклад	капітал	на який термін внесено	На який час	Розмір %	Відсотки					
							По 1-е січ. пот. року			За поточний рік		
							Дні	Сума	5% збір	Дні	Сума	5% збір

б) кошти, які банк мав видавати, та суми, які переходили на наступний рік (див. табл. 13).

Таблиця 13.

Форма «Ресконтро вкладників (за строковими вкладами)» [280, с. 47]

2 частина

Видані капітали і відсотки					Залишається на наступний рік			
Час видачі вкладів	Капітал	відсотки			Капітал	Відсотки		
		Дні	Сума	5% збір		Дні	Сума	5% збір
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Книга «Ресконтро вкладників за безстроковими вкладами» передбачала ведення обліку вкладу, відповідно якого вкладник мав право у будь-який момент вимагати його видачі [953, с. 87]. Традиційний поділ книги на дві частини «Дебет/Кредит» передбачав у першій частині фіксацію того, які банк мав сплатити відсотки (див. табл. 14).

Таблиця 14.

Форма «Ресконтро вкладників за безстроковими вкладами» [280, с. 47]

№ вкладного квитка

Дебет

Місяць і число	Стор. журналу	Сума повернення вкладу	Виплата відсотків									
			Час сплати відс.	З якого часу по який сплачено відс.						Сума	5 % держ. збір	Сума Netto
				Рік	Місяць	Число	Рік	Місяць	Число			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

«Кредит» розкриває нараховані по вкладу відсотки (див. табл. 15).

Таблиця 15.

Форма «Ресконтро вкладників за безстроковими вкладами» [280, с. 47]

Кредит

Місяць і число	Стор. журналу	Сума прийнятого вкладу	Нараховується відсотків						Залишається на наступний рік відс.		
			Дні	% числа	Розмір %%	Сума	5 % держ. збір	Сума Netto	Сума	5 % держ. збір	Сума Netto
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Останнім видом банківських книг відділу поточних рахунків та вкладів була «Строкової книги вкладів», у якій фіксувалися строки прийнятих вкладів [373, с.404; 280, с. 46] (див. табл. 16).

Форма «Строкової книги вкладів» [280, с. 46-47]

19

№№ вкладних квитків	Прізвище вкладника	Сума	Час видачі вкладу
1	2	3	4

До щоденної звітності відділу вносилися усі дані, що контролювалися касовими записами, а також інформація про обіг і стан рахунків за «Журналом простих і умовних поточних рахунків» [280, с. 46-47].

До поширених тогочасних банківських операцій відносяться інкасові. Фактично за ними банк бере на себе доручення на отримання грошей за поданими документами як у місті його розташування, так і в інших містах. Такого роду доручення називалося інкасовим, а відділ і документи – комісійними [280, с. 48]. Для їхнього проведення велися наступні книги: 1. Журнал комісійних документів; 2. Журнал надходжень векселів, прийнятих на комісію; 3. Журнал комісійних документів, відправлених на інкасо; 4. Книга особистих рахунків комітентів по інкасо; 5. Книга особистих рахунків по відісланим на інкасо документам [280, с. 48].

«Журнал комісійних документів» практично дублював роботу вище означеного журналу облікових документів і на стороні прибутків містив наступні графи: 1) час надходження документів; 2) поточний номер банку; 3) комітент; 4) його місце проживання; 5) рід документів; 6) платник; 7) місце здійснення платежу; 8) строк; 9) сума; 10) курс; 11) сума документів у рублях.

На витратній стороні заповнювалися графи: 1) інструкції; 2) відмітка про викуп або повернення; 3) час відправки, оплати або повернення документів; 4) поточний номер банку; 5) номер комітентів; 6) текст; 7) комітент; 8) сума; 9) строк кредитування.

Термін «комітент» вживали у значенні сторони договору, яка доручає банку вчинити одну або кілька операцій із товарами, векселями, валютою, акціями, облігаціями; і хоча угода укладається від імені банку, оплату за неї проводить комітент [1005].

В «Журнал надходжень векселів, прийнятих на комісію», або скорочено прибутковій книзі, відмічалися усі векселі, дублікати накладних та інших документів, прийнятих на комісію [373, с. 406]. Графи журналу містили таку інформацію: 1) час надходження документу; 2) поточний номер банку; 3) комітент; 4) номер комітента; 5) платник; 6) місце здійснення платежу; 7) строк; 8) інструкція; 9) сума документів у рублях; 12–18) графи містять розподіл документів за групами комітентських рахунків, які розбивалися за абеткою. Наприклад, у одній графі відмічалися документи на «А», «Б», «В» та «Г», у наступній – інші літери і так далі. Закінчується сторінка графою «відмітка про викуп» [280, с. 49] (див. табл. 17).

Таблиця 17.

**Форма «Журналу надходжень векселів,
прийнятих на комісію» [280, с. 49]**

Розподіл по групах комітентських рахунків							Відмітка про викуп
А-Г	Д-І	К	Л-П	Р-С	Т-Ф	Х-Я	

Одночасно у банку вівся «Журнал комісійних документів, відправлених на інкасо», який мав практично ідентичну структуру із вище наведеною «Прибутковою книгою». Крім того за операціями заповнювалася «Книга особистих рахунків комітентів по інкасо» і «Книга особистих рахунків по відісланим на інкасо документам» [953, с. 88]. А. Б. Бернарді пояснює зміст банківської операції у наступний спосіб: кожній фізичній особі або організації, від якої банком були прийняті на інкасо документи, у першій книзі відкривався рахунок, запис про який здійснювався по сальдовій системі, тобто після кожної

доданої суми залишок виводився в особливу графу. У другій книзі містилися рахунки кореспондентів, яким надсилалися документи на інкасо [280, с. 50].

«Книга особистих рахунків по відісланим на інкасо документам» мала наступну структуру: 1) час відправлення документу; 2) поточний номер банку; 3) номер комітента; 4) номер відправника документу; 5) платник; 6) місце здійснення платежу; 7) строк; 8) сума облікованих векселів; 9) сума цінностей та векселів, представлених для забезпечення позики; 10) сума комісійних документів. Усі зазначені графи мали відношення до відправлених документів. Далі йшли графи, що стосувалися викуплених та повернутих документів, а саме: 11) місяць та число; 12) поточний номер банку; 13) поточний номер документу; 14) строк дебетування; 15) сума облікованих векселів; 16) сума цінностей та векселів, представлених для забезпечення сум; 17) сума комісійних документів; 18) залишок на конкретне число; 19) залишок певної категорії документів; 20) сума залишку [280, с. 51].

Інкасові операції потребували щоденної звітності. До бухгалтерії передавали загальну суму, нараховану за усіма документами за день чи відправлену кореспондентам, суму сплачених, протестованих і повернутих комісійних документів. За інкасовими операціями банки мали складати щомісячні звіти, до яких вносилися виписки даних з книг особових рахунків комітентів і рахунків установ, яким відсилалися на інкасо документи [280, с. 51].

Банківські перекази представляли собою розрахункове доручення, яке здійснюється за допомогою надісланого платіжного доручення одного банку іншому. Доручення може виступати як за письмовими, так і телеграфними директивами [604, с. 289-291; 1030]. На той час банк міг узяти виконання доручення лише у тих населених пунктах, у яких мав філії, кореспондентів, або таких, де були відкриті контори Державного банку чи поштові заклади [957, с. 96]

Більшість банків за цими операціями вели спеціальні книги, яких могло бути 4 або 5: 1. Книга переказів, виданих банком; 2. Книги переказів, виданих на банк; 3. Книга отриманих акредитивів; 4. Книга виданих акредитивів [280, с. 52].

Деякі банки вели ще і «Контрольну книгу переказів» [301, с. 74-75; 280, с. 52].

Назва першої «Книга переказів, виданих банком» розкриває її головне призначення: фіксувати усі перекази, які банк сплатив. Книга мала наступну форму [902, с. 117] (див. табл. 18).

Таблиця 18.

Форма «Книги переказів, виданих банком» [280, с. 53]

Коли видано переказ	№№ по порядку	Від кого отримано гроші для переказу	Сума переказу	Підсумок за день	Отримана комісія		Телеграф	На кого видано переказ		Кому платити	авізо або телеграм	Термін валюгування	Примітки
					По переказу	Разом за день		Місто	Корреспон.				

У «Книзі переказів, виданих на банк» фіксувалися перекази, які необхідно було сплатити. Книга мала поділ на дві частини: перша фіксувала сплачені кошти, друга – суми, взяті до виплат [902, с. 117-118] (див. табл. 19).

Таблиця 19.

Форма «Книги переказів, виданих на банк» [280, с. 53]

Виплачено або знищено						Прийнятий до платежу											
Час списання	№№ поточні	№№ переказів	Відмітка про виплату або знищення	Кому виплачено	Сума	Разом за день	День отримання	№№ поточні	№№ переказів	Кому видано переказ	Звідки	Сума	Разом за день	Кому виплатити	Примітки	Коли сплачено	або знищ.

Наступні дві банківські книги, це «Книга отриманих акредитивів» та «Книга виданих акредитивів» [301, с. 75]. Під акредитивною формою розрахунків мається

на увазі «договір, що містить зобов'язання банку-емітента, згідно якого банк, за дорученням клієнта (заявника акредитива) або від свого імені проти документів, які відповідають умовам акредитива, зобов'язаний виконати платіж на користь одержувача або доручити іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж» [1005]. Записи в обох книгах починають однаково:

«Акредитив №_____

Ім'я, по-батькові, прізвище акредитованого».

Далі записи різняться. Перша книга фіксує дату отримання авізо і видачі акредитива; ким та куди саме було видано; суму і строк. У другій книзі вносилися записи про видачу акредитива; кому саме; скільки; на який строк; забезпечення; вільний залишок.

Якщо у банку велася п'ята контрольна книга, то це відбувалося за наступним зразком [280, с. 54] (див. табл. 20).

Таблиця 20.

Форма «Контрольної книги акредитивів» [280, с. 54]

Рахунок №.....

Місяць	Прості		Телеграфні		Примітки
	Сума переказу	Коли сплачено	Сума переказу	Коли сплачено	

За операції із відсотковими паперами відповідав фондовий відділ [301, с. 78-79]. На думку дослідників, банківські операції, які проводив цей відділ отримали розповсюдження в останній чверті XIX ст. Відомо, що до кінця XIX ст. в Російській імперії не було жодної фондової біржі. Операції з цінними паперами (в основному – акціями) здійснювалися на товарних біржах у відповідності з правилами біржової торгівлі товарами. Наприкінці XIX ст. на території Росії існувала 21 товарна біржа, а фондові операції здійснювалися на семи: Санкт-Петербурзькій, Московській, Варшавській, Київській, Харківській, Одеській і Ризькій. Продаж і реалізація державних облігацій проводилися через Державний

банк, але за активного посередництва комерційних банків та інших кредитних інститутів. Дослідник фінансового ринку України Є. І. Бєсєдін писав, що «рівень розвитку ринку цінних паперів в Російській імперії за своїми масштабами і глибиною операцій значно відставав від рівня розвитку фондових ринків західних країн, насамперед від Німеччини, Франції, Англії, США. Крім того, на російському ринку цінних паперів було мало випусків облігацій підприємств та компаній. Свого апогею фондовий ринок Росії досяг у 1914 р.» [755, с. 138].

У відповідності до цих операцій облік фондового відділу провадився з фіксацією даних у 18 книгах: 1. Нумераційна книга; 2. Загальний журнал відсоткових паперів; 3. Книга депо; 4. Книга відсоткових паперів за найменуваннями; 5. Книга відсоткових паперів за особами; 6. Журнал термінових позик під відсоткові папери; 7. Ресконтро боржників за позиками під процентні папери; 8. Книга перезастав; 9. Книга прострочених позик; 10. Термінова книга позик; 11. Журнал спеціальних поточних рахунків під відсоткові папери; 12. Ресконтро спеціальних поточних рахунків під відсоткові папери; 13. Контрольне ресконтро спеціальних поточних рахунків; 14. Журнал купівлі і продажу відсоткових паперів за дорученнями; 15. Книга доручень на купівлю і продаж відсоткових паперів; 16. Книга відсоткових паперів, що належать банку; 17. Книга вкладів на зберігання; 18. Книга страхування від тиражу [280, с. 55].

Для перевірки наявності відсоткових паперів, що тимчасово належали банку, існувала спеціальна «Нумераційна книга», у якій облік чинився за поділом на цінні папери, що надійшли та вибули, за наступним зразком [237]: (див. табл. 21).

В «Загальному журналі відсоткових паперів» відображалася їх повна картина руху. Прибуткова і витратна частини книги були ідентичні і містили графи: 1) дата; 2) номер ордера; 3) текст; 4) клієнт; 5) кількість аркушів; 6) назва паперів; 7) строки поточних купонів; 8–9) номінальна вартість гарантованих та негарантованих державою паперів; 10) фоліо книг депо (про них мова йтиме далі); 11–12) власні папери банку у портфелях і депо; 13–16) забезпечення по

кореспондентам, по строковим паперам, по онкольному рахунку, по перезаставі; 17) придбання і продаж відсоткових паперів за дорученням; 18) зберігання відсоткових паперів [237, арк. 5].

Таблиця 21.

Форма «Нумераційної книги» [280, с. 56]

Надійшло									Вибуло				
Місяць і число	№ пакегу	№ ордеру	Прізвище клієнта	Вид паперу	Кільк. аркушів	Серія і номер	Номінал. вартість	Термін купівлі	Місяць і число	№ і серія	№ ордеру	Номінал. вартість	Кільк. аркушів

«Книга депо» та «Книга відсоткових паперів за найменуваннями» (іноді її також називали «Книга депо» слугували для контролю фондової каси [280, с. 57] (див. табл. 22).

Таблиця 22.

Форма «Книги депо» [280, с. 57]

Депо Г _____

Місяць і число	Дохід	1 позика	2 позика	Двор. позика	4½ % міськ.	4½ % держ. рента	Позика 19__р.
	Витрата						

У заголовку кожного відкритого рахунку, поряд з прізвищем клієнта, обов'язково записували назву відповідної організації. Кількісний облік відсоткових паперів у книгах часто супроводжувався грошовим обліком.

«Книга відсоткових паперів за особами» (або «Книга депо») фіксує власників паперів і часто супроводжується ще й записами щодо грошових вкладів чи позик [301, с. 67].

Призначенням «Книги відсоткових паперів за найменуваннями» було відстеження строків купонів та цінних паперів, що виходять у тираж, а також вказувати загальний залишок цінних паперів певного виду, що на той момент знаходилися у банку [763, с. 110]. Спочатку записували назву цінного папера, потім дату, номер ордера або дату листа, потім ішов текст із зазначенням прізвища клієнта, номера його рахунку, кількості аркушів. Наступні графи фіксували: папери банку; папери банку у депо у різних кореспондентів; забезпечення по кореспондентському рахунку, по поточних рахунках, по онкольним рахункам. В останніх графах вказувалися дані по перезаставі та інше. Кожна із них мала поділ на дві частини із заголовками «Надходження» і «Витрати» [280, с. 57].

«Журнал термінових позик під відсоткові папери» фіксував видані банком та погашені позики [326, с. 113].

До «Ресконтро боржників за позиками під процентні папери» заносилися усі записи, розміщені на об'явах та квитанціях, що подавалися під час виконання банком подібних операцій [280, с. 58].

До «Книги перезастав» вносили записи про дату операції, місце перезастави (найчастіше Державний банк). Фіксувався номер позики, її сума, назва паперів, номінальна вартість заставлених паперів. Наступна частина записів містила дату, особу чи заклад, у кого було викуплено, зазначала вартість викуплених паперів та обов'язково суму залишених невиплачених позик [786, с. 71].

Дві наступні книги фондового відділу за структурою подібні книгам вексельного відділу: «Журнал спеціальних поточних рахунків під відсоткові папери» відповідає «Журналу спеціальних поточних рахунків, забезпечених векселями», а «Ресконтро спеціальних поточних рахунків під відсоткові папери» аналогічний журналу, де рахунки забезпечуються векселями [280, с. 58-59].

Метою «Журналу спеціальних поточних рахунків під відсоткові папери» був запис таких операцій як прийняття та видача паперів під забезпечення, відкриття та закриття кредитів (останнє відбувалося внаслідок збільшення або

зменшення курсу відсоткових паперів) [326, с. 144]. Традиційно книга мала поділ на дві частини [237, арк. 5].

Дебетова сторона зазначеного мала наступний вигляд: (див. табл. 23).

Таблиця 23.

**Форма «Журналу спеціальних поточних рахунків
під відсоткові папери» [280, с. 59]**

Місяць і число	Текст	№ рахунку	Прізвище по- зичальника	Представлене забезпечення							Термін дебет.	Видані суми
				Назва паперів	Кільк. аркушів	Номінал. арк.	Відкритий кредит					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Кредитова сторона мала схоже графування, але із деякими змінами. Над 5–8 графами йшов напис «Повернене забезпечення», а у графах 10–11 «Закритий кредит» замість «Відкритий кредит». Остання графа мала показувати прийняті кошти, а не видані [237, арк. 5].

Демонструвати, які саме доручення банком ще не були виконані або були виконані лише частково, мав «Журнал купівлі і продажу відсоткових паперів за дорученнями» [1005].

Банки активно брали участь у грі на біржі, тож потребували окремої «Книги відсоткових паперів, що належать банку». Для кожного виду паперів відкривався окремий рахунок. До «Дебету» «Книги» записувалася кількість, номінальна вартість та курсова вартість відсоткових паперів, яка заповнювалася за наступним зразком [326, с. 144; 280, с. 59] (див. табл. 24).

Складовою частиною банківської роботи є операції із вкладами. Для реєстрації подібних дій слугувала «Книга (журнал) вкладів на зберігання». Книга мала графи: 1) дата; 2) номер збереженої квитанції; 3) ім'я, по-батькові, прізвище тієї людини, на кого зроблено вклад; 4) строк вкладу; 5) назва відсоткових паперів; 6) номер та серія; 7) кількість аркушів; 8–9) номінальна вартість та

строки купонів; 10) відмітка про день видачі купонів або кредитування рахунку клієнта; 11) строк, на який отримано гроші для зберігання; 12) відмітка про видачу вкладу; 13) примітки.

Таблиця 24.

Форма «Книги відсоткових паперів, що належать банку»

[395, с. 312; 280, с. 60]

Місяць і число	Текст	У кого придбано	Номинал. вартість	Курс	Курсова вартість	% по купон.	Разом	Куртаж (комісія)	Підсумок за місяць	Місяць і число	Текст	Кому продано	Номинал. вартість	Курс	Курсова вартість	% по купон.	Разом	Підсумок за місяць
----------------	-------	-----------------	-------------------	------	------------------	-------------	-------	------------------	--------------------	----------------	-------	--------------	-------------------	------	------------------	-------------	-------	--------------------

Остання книга фондового відділу банку, яку ми розглянемо – «Книга страхування від тиражу». Змістом даної операції була можливість для власника білета застрахувати себе від збитків, який він понесе, якщо його білет вийде у тираж. При страхуванні клієнт вказував до тиражу серії номер свого білета та сплачував страхову премію [1027]. У разі настання страхового випадку він мав право отримати або заміну, або різницю між ціною погашення і курсом. Іноді банки самі здійснювали страхування на випадок тиражу чи передавали доручення своїх клієнтів іншим банкам, які займалися подібними операціями. У першому випадку банки брали на себе спостереження за тиражем, що зберігався у них. Це відбувалося за рахунок клієнтських цінних паперів, здебільшого без нарахувань комісії та без гарантії [301, с. 101]. Отже, «Книга страхування від тиражу», яка відповідала за дану операцію, заповнювалася за наступною схемою (див. табл. 25).

Питання ретельності та контролю за веденням документаційного забезпечення управління фондовим відділом було надзвичайно важливим для банків. Вчений, автор книги «Техника банковского дела», Бруно Бухвальд

відзначав, що у справі організації фондового відділу питання про запобіжні заходи відіграє особливо важливу роль, бо тут зловживання відбуваються набагато частіше, ніж в будь-якому іншому відділі. Адже у банках зберігалися цінні папери на суми, що значно перевищували запаси готівки і реалізація цінних паперів порівняно легко могла стати реальністю: у разі, коли пропажа не виявлялася негайно і поліція не встигала розіслати банкам застережні сповіщення про купівлю викрадених паперів. У тих відділах, де ускладнюється можливість створення постійного контролю, нерозривно пов'язаного з організацією справи, його місце заступає раптова ревізія комісії наглядової ради і т. ін. Б. Бухвальд зауважував, що необхідність такої ревізії у фондовому відділі відчувається ще частіше, ніж у будь-якому іншому [301, с. 76-77].

Таблиця 25.

Форма «Книги страхування від тиражу» [280, с. 61]

Місяць і число	№№ страхових квитанцій	№№ серій	Число квитк.	Гербовий збір	Страх. премія
-------------------	---------------------------	----------	-----------------	------------------	------------------

Діловодні документи товарного відділу представляють наступний напрям банківської діяльності. Еволюція банківської справи призвела до реорганізації товарних відділів у сучасні факторингові відділи банків [1026]. Товарний відділ завідував видачею термінових позик під товари або просто купівлею-продажем товарів. За кожною з цих операцій велася одна чи декілька особових книг, загалом їх нараховується – 24. Коротко розглянемо їхнє насичення:

1. «Звітна відомість» – велася співробітниками товарного відділу, на яких лежала відповідальність за прийняття або відпуск товару за виданими банком ордерами. Відомість поділяється на дві частини: до першої заносили надходження, до другої – відпуск товару. Рахунок прийнятих товарів включав: 1) номер ордеру; 2) від кого; 3) станція відправлення; 4) номери дублікатів; 5) рід товарів; 6) до якого магазину прийнято; 7) число, місце; 8) вага; 9) примітки. Рахунок відпущених товарів містив дані: 1) номер ордеру; 2) кому; 3) рід товарів;

4) кому належить товар; 5) число, місце; 6) вага; 7) примітки [576, с. VIII; 280, с. 62].

2–4. «Амбарна книга», «Загальний журнал наявних товарів» та «Книга товарів за особами» мають однакову структуру. Різниця полягає у тому, що у першій та другій книгах кожному клієнтові відкривався рахунок, а у третій – рахунок відкривався при кожній операції [301, 77-79]. У графах вказувалася: дата, факт надходження чи видачі товару, сорт, марка або інша характеристика товару, його кількість у пудах, фунтах або іншій одиниці вимірювання [280, с. 62-63].

5. «Книга товарів за призначенням», у якій окрім звичних граф з датами і номерами документів, зазначалися номер партії, кількість, вага товару, що надійшов із обов'язковим зазначенням місця, звідки саме поступив товар (склад тощо) [576, с. VIII].

6–8. Серія термінових книг: «Термінова книга амбарів», у якій вказувався час закінчення строку оренди приміщення; «Термінова книга страхування», у якій зазначалося, коли саме збігає строк страхового полісу товарів на складах; «Термінова книга договорів (або угод)», яка повідомляла, коли потрібно прийняти чи відпустити товар [576, с. VIII].

9–10. «Журнал термінових позик під товари» мав дві частини: «Дебет» та «Кредит». Перша частина фіксувала умови видачі позики під товар: 1) час видачі позики; 2) номер позики; 3) позичальник; 4) назва прийнятого під заставу товару; 5–7) кількість, вага, ринкова вартість; 8–9) сума та строк позики; 10–11) відсотки за поточний та наступний рік; 12) комісійні; 13) плата за зберігання; 14) страховка; 15) гербовий збір; 16–17) відмітки про видачу чи викуп. Друга частина журналу фіксувала умови повернення коштів: 1) час погашення позики; 2) номер позики; 3–7) повторювали графи «Дебету»; 8) відмітка про оплату або списання; 9) примітки. Одночасно із «Журналом» заповнювалася «Термінова книга позик під товари», яка повинна була стежити за термінами виданих позик [576, с. VIII].

11. Однією із найбільш важливих була «Книга особових рахунків позичальників». Вона розбивалася на три частини: в одній йшлося про умови позики, у другій вказувалися усі розрахунки позичальника, у третій – які саме товари були прийняті під заставу і які було видано [280, с. 64].

12–15. Наступні чотири книг регулюють здійснення авансових операцій [325, с. 201]. «Журнал авансів» містив: 1–3) час видачі та дані позичальника; 4) номер квитанції транспортного підприємства; 5–6) станцію відправлення та призначення; 7) назву судна; 8–9) вид і вагу товарів; 10–11) суму і строк авансу; 12) суму накладного платежу; 13) місце здійснення виплати авансу; 14) прізвище того, хто здійснив виплату; 15) суму утриманих відсотків; 16) комісійні; 17) порто; 18) час отримання авансу; 19) час надходження платежу; 20–21) суму і пеню [902, с. 116].

Друга книга серії «Ресконтро позичальників за авансами», фіксує, які аванси викуплено повністю, а які лише частково, показує залишок боргу позичальника, а також надає інформацію про стан його забезпечення у вигляді соло-векселів [1026]. У «Книзі інкасаторів за авансами» відкривалися окремі рахунки кожному кореспонденту, якому посилалися на інкасо документи, що забезпечували аванси. Остання книга даної серії, «Термінова книга подорожніх документів», мала графи: 1) час видачі авансу; 2) порядковий номер; 3) номер документу; 4) позичальник; 5) інкасатор; 6) місце здійснення платежу; 7) сума авансу; 8) сума накладного платежу; 9) підсумок; 10) час отримання авізо; 11) час оплати документів [938, с. 244].

16. У книзі «Ресконтро спеціальних поточних рахунків під товари» відбувався запис сум відкритого і закритого кредитів з описом товару [576, с. VII]. Книга мала такі графи: 1) місяць та число; 2) назва товару; 3) кількість; 4) вага; 5) ринкова ціна; 6) ціна, встановлена банком; 7) ринкова вартість прийнятого забезпечення; 8) сума відкритого кредиту; 9) ринкова вартість виданого забезпечення; 10) сума закритого кредиту; 11) залишок забезпечення за ринковою вартістю; 12) залишок відкритого кредиту. При цьому детально фіксувалися усі

етапи та дрібниці операції: умови відкриття поточного рахунку, розмір комісії, амбарні витрати, страхові виплати, місцезнаходження товарів, строк орендного договору, страхова компанія, сума страхового полюсу, інформація про те, у кого зберігаються ключі від приміщення з товарами. Наступні записи стосуються руху коштів: 1) місяць та число; 2) строк; 3) строк валютування; 4) сума дебету; 5) дні; 6) відсоткові числа; 7) сума кредиту; 8) дні; 9) відсоткові числа; 10) залишок боргу; 11) залишок вільного кредиту [994, с. 223].

17. Книга «Контрольне ресконтро поточних рахунків під товари» доповнювала попередню книгу, але із деталізацією по товарам. Для кожного виду товарів виділялася окрема графа. Наприклад, в одній писали «пшениця», в іншій – «жито» тощо. Додавалися дані вартості забезпечення по заставній сумі та по страхуванню товару [576, с. VII].

18. «Ресконтро спеціальних поточних рахунків під дорожні (шляхові) документи» розкриває рух забезпечення та рух коштів. Зліва відображено перший, справа – другий. Рух забезпечення потребував запису багатьох даних і був розбитий на 20 спеціальних граф: 1) дата; 2–3) номер оголошення і документу; 4–5) станції відправлення і отримання; 6) назва товару; 7–8) сума і товариство страхування; 9) у якому місці призначено викуп; 10) у якій установі; 11) коли відправлено; 12) строк викупу; 13) кількість товару; 14–15) вага і ринкова вартість товару; 16) відкритий кредит; 17) сума накладного платежу; 18) відмітка про викуп; 19) сума закритого кредиту; 20) залишок відкритого кредиту. Рух коштів потребував наступних записів: 1) дата; 2) текст; 3–4) строк і сума дебету; 5–6) строк і сума кредиту [280, с. 67-68].

19–20. Інформація про оплату постачальнику товару згідно умов договору фіксувалася у «Книзі товарних акредитивів виданих банком» та «Книзі товарних акредитивів, виданих на банк». При цьому «у обох книгах для кожного акредитива відкривався окремий рахунок, у заголовку якого вказувалися усі умови операції, а у графах – суми отриманих і викуплених документів; кількість

товарів, їхню вагу; час, отримання авізо; зазначення від кого надійшов платіж/товар тощо» [280, с. 67].

Перша книга мала наступний вигляд:

«Акредитив № ..... За рахунок г.....

Місяць і число.....

Кореспондент.....

Акредитована особа.....

Який товар.....

Кількість.....дубл.....коносамент..... пудів

Куди адресовано.....

Ціна .....пуд.....руб. на вагон.....

Термін виконання.....

Забезпечення акредитиву.....

Коли виконано.....

Комісія.....% .....%% з дня видачі коштів.....

портів.....

Примітки» [280, с. 67].

Таблиця 26.

Форма «Книги доручень» [280, с. 68]

Прийнято						Продано									
Час отримання доруч.	Прізвище комітента	№ шлях. документів	Станція відправлення	Рід товарів	Кількість		Ліміт	Інші вказівки	Час продажу	Кому продано	Кількість		Час видачі товару	Час відправлення рахун. коміт.	Час здійснення розрахунку
					Число, місяць	Вага					Число	Ціна			

Наступна книга, «Книга товарних акредитивів, виданих на банк», фактично повторювала попередню [953, с. 87].

21. «Книга доручень» містила записи стосовно прийнятих для місцевого продажу товарів, і мала відповідний поділ на дві частини: «Прийнято» і «Продано» (див. табл. 26).

22. Комісійні операції з придбання/продажу товарів посідали вагоме місце у банківській діяльності [953, с. 89]. «Книга комітентів з купівлі товарів» мала наступний вигляд: (див. табл. 27).

Таблиця 27.

Форма «Книги комітентів з купівлі товарів» [280, с. 68]

Рахунок №	Комітент	Продукт	Партія	Магазин
Час надходження				
№№ по-порядку				
Станція відправлення				
№№ дубліканта				
Кількість аркушів				
Час				
Пуд				
Ф.				
Коли	Видана позика			
Сума				
Коли	Сплата фрахт. та інші витрати.			
Сума				
Час продажу				
Кому продано і умови продажу				
Коли відпущено				
Кількість				
Вага				
Пуд				
Ф.				
Ціна				
Сума				

23. На кожну партію товару банк обов'язково відкривав свій рахунок у «Партійній книзі» або ж у «Книзі комітентів». До записів вносили вид, якість, кількість товару, номери подорожніх документів, усі витрати банку, які вносилися на рахунок комітента, зазначали позики по товару, якщо вони мали місце. І закінчував книги даного відділу «Загальний журнал наявних товарів», що за структурою фактично відповідав попередній книзі [953, с. 89]

Окрім даних записів кожного дня складався детальний звіт про усі проведені за день операції для передачі його до бухгалтерії.

Іноземний відділ працював винятково із закордонними рахунками Nostro (Nostro – рахунки кореспондентів, які виконують доручення банку, Logo – доручення кореспондентів, які виконують банки) [1005]. У зв'язку з тим, подібні операції потребували залучення іноземних грошових одиниць, усі рахунки велися у двох валютах. При цьому слід відзначити, що під час запису будь-якої валюти на рахунок кореспондента сума завжди переводилася у рублі. Якщо ж банк виконував подібну операцію всередині країни, то рахунок здійснювався виключно у рублях [576, с. 34].

Іноземний відділ банку виконував операції двох категорій: за власний рахунок і за рахунок клієнта. У зв'язку з цими операціями було вибудовано систему діловодства, яка включала чотири книги:

1. Книга девіз;
2. Книга придбання та продажу девіз;
3. Книга банкнот і іноземних монет;
4. Книга іноземних кореспондентів Nostro [953, с. 89].

Поняття «девіз» на той час означало вексель, валюта якого виражена в іноземній монеті [1005]. Отже, до «Книги девіз» вносилися усі подібні операції із зазначенням наступної інформації: 1) поточний номер; 2) час надходження девізу; 3–4) трасант (термін «трасант» походить з німецької мови і означає юридичну особу, банк або іншу фінансову установу, яка видає переказний вексель (тратту) та відповідає за акцепт і платіж за ним) [714, с. 330]; 5) місце здійснення платежу; 6) строк тратти; 7) валюта векселя; 8) забезпечення; 9) вид товарів; 10) пароплав; 11) час оплати; 12) відсотки під розстрочку; 13) телеграфні та інші витрати; 14) примітки [301, с. 77]. При цьому дана книга аналогічна до книги векселів і містить схожі дані.

«Книга придбання і продажу девіз». Перша частина банківської операції – придбання девіз [1005]. Вказується сума девізу в іноземній валюті і сума, яку заплатив банк уже в рублях у дебетовій частині. Друга частина операції – це

продаж девіз. При цьому вносили запис суми за скільки його було продано і яку суму надіслали при цьому кореспонденту [280, с. 72].

Цікавою є «Книга банкнот і іноземних монет», яка реєструвала рух іноземних валют. Кожному виду валюти відкривався окремий рахунок із зазначенням курсу на момент надходження та продажу валюти. Записи проводяться у частині «Дебет»: 1) місяць та число; 2) номер девіз; 3) у кого придбано; 4) іноземна валюта; 5) курс; 6) курсова вартість; 7) комісія; 8) результати місяця. Інші записи йшли у частині «Кредит»: 9) місяць та число; 10) номер девіз; 11) кому продано чи відіслано; 12) іноземна валюта; 13) курс; 14) курсова вартість; 15) кількість; 16) підсумки місяця [280, с. 72].

«Книга іноземних кореспондентів Nostro» також має поділ на частини «Дебет» та «Кредит». У частині «Дебет» є графи: 1) дата; 2) зміст запису; 3) строк валютування; 4) сума у валюті; 5) сума в рублях. У частині «Кредит» містилися ті ж графи, лише з різницею, що туди вносилися усі записи, що стосувалися кредиту [239, арк. 201-214].

На розвиток банківської справи вплинула зовнішня торгівля. У цей час широке застосування отримав т. зв. рамбурсний кредит (практикувався в Німеччині при ввезенні сировини і при вивезенні напівготових і готових товарів). Операція відбувається у формі застави коносаментів. Коносамент або вантажний розпис видавався судовласником, капітаном або перевізником про прийняття товару для перевезення в інше місце. Після прибуття на місце товар видається тому, хто пред'явить коносамент. Заставляючи коносамент, його власник заставляє і сам товар. Перевезення того часу є досить небезпечними, адже товар може загинути внаслідок аварії судна або від пожежі, тому товар перед відправкою страхують у страховому товаристві і підпис приєднують до застави коносаменту. Але ця процедура стосується не усього товару, а лише тієї частини, що не псується у дорозі. Переважно до таких вантажів відносяться: зерно, спирт, руда. «Операції з коносаменами, до певної міри, засновані на довірі, бо корабельник, який прийняв вантаж, не бере на себе відповідальність... Коносаменти містять навіть категоричні

застереження: «без відповідальності за зміст, міру, вагу, лом і витік» [301, с. 78]. Доволі часто іноземний відділ банку міг проводити операцію рамбурсного кредитування. За подібними операціями організовувалося ведення спеціального «Ресконтро», яке виглядало у наступний спосіб: (див. табл. 28).

Таблиця 28.

Форма «Ресконтро» [280, с. 73]

Рахунок _____ Кредит в _____

Місяць і число	Кореспондент	Місто	Акредитована особа	Рід товарів	Сума в іноземній валюті	Термін тратти	Комісія	Час розрахунку	Курс	Російська валюта	Умови забезпечення
----------------	--------------	-------	--------------------	-------------	-------------------------	---------------	---------	----------------	------	------------------	--------------------

Наступним до розгляду є касовий відділ банку. У своїй книзі Бруно Бухвальд дає йому цікавий опис: «У касі зайняті один або кілька касирів і їх помічники, які виконують скоріше бухгалтерські функції. Каса являє той відділ, з яким клієнти банку або особи, які випадково звернулися до його послуг, – найчастіше стикаються. По суті, у касі зосереджується порівняно невелика частка банківської діяльності. В укладанні угод службовці каси здебільшого участі не беруть, а видають гроші на підставі відкритого даній особі кредиту або в покриття купленого банком векселя – для касира, як такого, це байдуже. Він цікавиться лише тим, правомірний платіж чи ні. У великих банках одного касира недостатньо і його функції розподіляються між декількома «касами» (вікнами), що відкриваються для клієнтів в касовому відділі. В одній приймаються платежі (прибуткова каса), інша – видає (видаткова каса)... Касири повинні стежити за тим, щоб у прибутковій касі не накопичувалася готівка і, навпаки, щоб у видатковій касі не бракувало її. Тому обидва касира мають бути пов'язані між

собою і службовець прибуткової каси, за необхідності, повинен передавати накопичені суми у видаткову касу» [301, с. 56-57].

Касовий відділ за специфікою роботи працював з двома книгами, а саме «Контрольною касовою книгою», яка слугувала для перевірки каси й контролю записів інших відділів [234]. Вона мала наступну форму, однакову для частини і прибутку, і витрат: (див. табл. 29).

Таблиця 29.

Форма «Контрольної касової книги» [301, с. 57-58]

(Місяць і число)

Надійшло

Облік векселів		Інкасо		Перекази		Фонди		Поточні рахунки		Інше
№	Сума	№	Сума	№	Сума	№	Сума	№	Сума	

Назва другої касової книги «Книга надходжень та видачі векселів», говорить про її зміст та призначення. Вона мала наступну форму: 1) місце та число; 2) рух коштів; 3) кількість; 4) сума; 5) примітки [280, с. 74].

Важливою частиною діловодних матеріалів касового відділу є звіти про перевірку його роботи. Вони були щоденні і щомісячні, періодичні і «раптові». Щоденні та періодичні заповнювалися у вигляді таблиці:

Дата _____

Залишок каси на _____

Залишалось _____

Надійшло _____

Вибуло _____

Залишалось: кредитними білетами, золотом, розмінною монетою, купонами, переказами і чеками для Розрахункового відділу.

У кінці ставилися підписи контролера, бухгалтера та касира [234, арк. 112].

Інші перевірки відбувалися шляхом звірки наявної у касі готівки із книгами, що велися у відділах каси і бухгалтерії.

Отже, уся щоденна робоча інформація зосереджувалася у бухгалтерському відділі. У попередньому підрозділі ми зазначили перелік книг, що становили банківську бухгалтерію. Це «Головна книга», «Журнал», «Меморіал», «Касовий журнал» та «Книга різних осіб або перехідних сум» [956, с. 234].

Головна бухгалтерія зосереджувала усю інформацію у вигляді «системи подвійної бухгалтерії», за допомогою якої будь-яка банківська операція записувалася двічі: один раз до «Дебету» одного рахунку, другий раз – до «Кредиту» іншого рахунку. Така система була запозиченням європейської практики ведення банківської справи. Італійський математик Лука Пачолі вперше опублікував опис подвійної бухгалтерії у 1494 р. Перевага, яку вчений назвав методом подвійного запису, послужила поширенню цього методу... спочатку в Європі, а потім і у всьому світі [792, с. 90].

Традиційна бухгалтерія повсюдно поступалася місцем подвійній. Вона завойовувала одну країну за іншою і, що ще більш важливо, переходила від однієї галузі господарства до іншої [829, с. 405].

Завдяки подібному виду записів банк отримав можливість скласти баланс, який є звітом про стан справ у банку. Прикладом втілення «системи подвійної бухгалтерії» є Баланс Сільського банку графині Олександри Браницької у м. Біла Церква на 1 січня 1895 р. (див. дод. Й).

А. Бернарді у своїй праці «Организация и операции коммерческих банков и городских общественных банков в связи с их счетоводством» наводить найпростіший приклад банківського балансу [280, с. 77]:

БАЛАНС

<i>АКТИВ</i>		<i>ПАСИВ</i>	
<i>Каса</i>	<i>150000</i>	<i>Акцепти</i>	<i>3000</i>
<i>Обліковані векселі</i>	<i>380000</i>	<i>Кредитори</i>	<i>487000</i>
<i>Відсоткові папери</i>	<i>70000</i>	<i>Капітали</i>	<u><i>428000</i></u>

<i>Девізи та іноземна валюта</i>	25000	918000
<i>Рухоме майно</i>	3000	
<i>Дебітори</i>	<u>290000</u>	
	918000	

При правильному веденні справи та ретельним записам банківських операцій число «Активу» мало відповідати числу «Пасиву». Головною перевагою «системи подвійної бухгалтерії» було те, що відразу було помітно усі зміни як у стані майна та зобов'язань банку, так і у стані капіталу. Не менш важливим чинником була спроможність контролювати усі записи, адже помилки або «білі плями» відразу впадали в око у балансових підрахунках, де рівність сум «Активу» та «Пасиву» буде порушено за найменшої помилки чи відсутності запису [750, с. 98].

За А. Бернарді усі записи у діловодстві банку розбивалися на окремі групи в залежності від того, до яких банківських операцій вони відносилися. Групи у свою чергу можуть бути розділені за наступними критеріями. Наприклад, рахунки відсотків по операціям поділяються на: рахунок отриманих відсотків та рахунок виплачених відсотків [280, с. 78].

Рахунок комісії по операціям поділяється на: рахунок отриманої комісії; рахунок виплаченої комісії.

Вказані рахунки можуть бути представлені у вигляді підгруп. Зокрема, рахунок отриманих відсотків так само розбивався на: рахунок відсотків за обліком векселів; відсотки за простим поточним рахунком; відсотки за строковими позиками та інші.

Ті рахунки, які розбивалися на окремі підгрупи, мали назву колективних, а кожний окремий рахунок отримав назву приватного. Отже, усі колективні рахунки вносилися до «Головної книги», а приватні – до допоміжних (іноді вони велися безпосередньо у відділі, а не у бухгалтерії) [301, с. 103].

У «Головній книзі» зосереджувалися рахунки за усіма операціями. Вони різнилися за операціями з вкладами: позичковим, обліковим, інкасовим, комісійним тощо [301, с. 103].

Окрім цієї книги існував «Меморіал», який слугував для запису некасових обігів. Кожен запис починався з нової сторінки. Спеціальний «Журнал» включав як меморіальні, так і касові обіги, тому у банках, де був «Журнал», міг бути відсутнім «Меморіал». Також існував «Касовий журнал», записи у який вносилися у відповідності до ордерів касового відділу. Ці записи звірялися кожного дня із щоденною обіговою відомістю та контролювалися касовим записом [301, с. 103]. «Книга різних осіб або перехідних сум» заповнювалася за наступним зразком (див. табл. 30).

Таблиця 30.

Форма «Книги різних осіб або перехідних сум» [280, с. 82]

№ ..... Г _____

Дебет

Кредит

Місяць і число		Текст	Сума		Місяць і число		Текст	Сума	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

«Книга повернення списаних боргів» слугувала для записів наприкінці року усіх несплачених протестованих векселів і сумнівних боргів. При цьому з нового року кожен з них означався сумою в 1 руб. Уся основна сума боргу при цьому зараховувалася до втрат банку [301, с. 104].

У банках дуже ретельно ставилися до найменших витрат, тож підраховувалися навіть канцелярські, до яких відносилися вексельні бланки, гербові марки тощо... Вони вносилися до «Книги витрат, що підлягають поверненню». Навпроти витраченої суми ставилася примітка про сплату цих витрат чи її відсутність з боку клієнтів (див. табл. 31).

Таблиця 31.

Форма «Книги витрат, що підлягають поверненню» [280, с. 83]

Дебет

Кредит

Місяць і число		Кому виплачено		Гербов. марки	Вексел. бланки	Разом	Місяць і число		Від кого отримано	Гербов. марки	Вексел. бланки	Разом
1	2	3	4				5	6				

Викладений вище зміст стосувався роботи операційних відділів, що існували у різного роду банків другої половини XIX – початку XX ст., і переважно належали до сфери діяльності комерційних банків. Однак окремі види банків проводили й інші види операцій і мали для них спеціальні діловодні матеріали. Зокрема, міські громадські банки, за словами І. Е. Новікової, виконували різного роду операції, оскільки вони «мали місцевий характер діяльності і обслуговували переважно дрібну клієнтуру (на яку не звертали уваги приватні комерційні банки), то вважалося, що вони належали до банківських установ короткострокового кредиту. Однак згідно із положенням про міські громадські банки від 1912 р. такі банки мали право видавати і довгострокові позики на термін від 1 до 15 років під заставу міських дерев'яних будівель та на термін від 1 до 30 років під заставу земельних наділів та кам'яних будівель» [980, с. 54-55]. І. Е. Новікова наводить прізвища В. Судейкіна і Д. Батюшкова, які описують подібні операції. Зокрема, дослідниця зазначає, що Батюшков свідчив, що «із 1862 р., коли було затверджено статут першого такого банку, йому дозволялося видавати позики на термін до 12 років, тоді як строк інших банківських установ із позик не перевищував 3 роки. Це пояснювалося тим, що міські банки створювалися на міські кошти, а інтереси міст, які за допомогою таких банків зводили будинки та покращували свій добробут, заціпати не хотілося. До того ж, інших іпотечних установ на ті часи просто не існувало,

оскільки усі дореформені казенні іпотечні установи у 1859 р. були ліквідовані» [980, с. 54-55]. Окрім довготермінових позик, що надавалися переважно під міську нерухомість, міськими банками видавалися і короткострокові позики. Найчастіше об'єктом застави виступали дорогоцінні метали, цінні товари та документи на них, цінні папери тощо. Також банки приймали вклади на суму від 25 руб.; проводили облік векселів; вели спеціальні поточні рахунки; здійснювали купівлю-продаж цінних паперів за дорученням клієнтів за комісійну винагороду; переводили кошти у ті міста, де мали власних кореспондентів; приймали на зберігання різного роду цінні папери. На думку І. Е. Новікової, «у кредитній системі держави до 1880 р. міські банки відігравали навіть більшу роль, ніж великі комерційні банки, які поступалися їм розмірами своїх операцій» [980, с. 54-55]. Отже, міські громадські банки, на відміну від комерційних, мали право здійснювати наступні фінансові операції:

- приймати вічні вклади (з 1883 по 1912 рр.);
- видавати позики і відкривати кредити під заставу нерухомості;
- видавати позики під заставу коштовних речей;
- надавати позики містам і земствам.

Вічні вклади мали ряд суттєвих недоліків та обмежень для банку. Зокрема, подібні вклади дозволялися лише тоді, коли відсотки за ними ішли на благодійність або на розвиток місцевих громадських організацій, а Міська дума до того ж мала перевести їх грошове вираження у державні папери. Через це відповідальність за такі вклади була для банків занадто високою і вони часто відмовлялися від подібних угод. У 1912 р. вічні вклади заборонили.

Операції міських громадських банків із нерухомістю були різними; так, одні передбачали, щоб майно не мало боргів і знаходилося у певній місцевості (межі міста або повіту), інші – щоб розмір позики не перевищував 60 % оцінки майна. Значення мав і термін, на який надавалися гроші. Крім того, заставляючи майно, позичальник мав надати ряд документів до банку: встановленого зразка заставне

свідоцтво, опис майна, план нерухомості, страховий полюс, заява про місце проживання.

Для оцінки майна банк посилав своїх оцінщиків, роботу яких у своєму дисертаційному дослідженні описала О. М. Краснікова, щоправда вона зосередила увагу на діяльності державних банків [971]. Банківська оцінка затверджувалася міською управою і якщо банк погоджувався на угоду, то через старшого нотаріуса він накладав заборону на заставне майно у розмірі відкритого кредиту. Такого роду угоди були короткостроковими.

Позики іншого виду, терміном від 15 до 30 років, вважалися довгостроковим кредитуванням і мали певний план погашення заборгованості. Останній затверджувався Міською думою. Сума позики погашалася піврічними внесками. З відома банку таке майно могло стати предметом ще однієї застави. Якщо позика не була сплачена вчасно, то майно надходило у розпорядження банку, який мав заявити його на публічний аукціон. Продаж заставного майна відбувався з публічних відкритих торгів, які мали певний порядок проведення. Зокрема, початковою ціною майна була сума капітального боргу з усіма нарахуваннями. З отриманої від продажу суми банк погашав заборгованість, а залишок повертав клієнту. Якщо покупця не знаходилося, то майно переходило банкові, який мусив його продати у дворічний строк. В іншому разі на банк чекала виплата значних податків за придбану нерухомість, а невикладена позика рахувалася за витрати банку.

Третій вид операцій міських громадських банків – це заставні. За змістом вони були подібні до роду діяльності ломбардів, різниця полягала лише у термінах. Банк пропонував позику на 12 місяців із правом перезастави. Три книги: «Журнал термінових позик», «Журнал відстрочених позик» та «Журнал платежів по простроченим позикам» – велися для забезпечення цих операцій.

Четвертий вид операцій міських громадських банків проводився із метою надання громадським організаціям коштів для облаштування міст. Механізм його здійснення полягав у тому, що частина чистого прибутку банку відраховувалася

до запасного капіталу, а коли сума останнього сягала третини суми основного капіталу, то дані відрахування зменшувалися. Вивільнені у такий спосіб суми склали особливі капітали (фонди), які частково і працювали за вказаним напрямом.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що дослідження системи банківського діловодства дозволяє визначити та прослідкувати проведення банківських операцій на досліджуваній період, простежити основні напрями банківської діяльності, з'ясувати пріоритетність операцій або поступову втрату їхньої актуальності. До основних операцій відносимо: 1) касові та поточні рахунки; 2) облікові операції векселів та торгових зобов'язань; 3) придбання та продаж дорогоцінних металів та цінних паперів. Останні, у свою чергу, включають три групи: державні та гарантовані державою цінні папери (облігації державних позик, акції залізничних компаній); цінні папери не гарантовані державою (позики міст, закладні листи земельних банків, акції торгово-промислових підприємств); банківські тратти; 4) позики під різного роду забезпечення; 5) кореспондентські операції; 6) кредитні операції, які відбувалися у формі обліку та позики. Серед основних виділяються банківські операції з нерухомістю.

До другорядних можемо віднести: 1) здійснення переказів; 2) придбання та продаж цінностей за дорученням; 3) інкасові операції; 4) прийом вкладів на зберігання.

Слід відзначити, що характерною особливістю системи банківського діловодства є наявність кількарівневого контролю за проведенням однієї і тієї самої операції зі сторони різних відділів, коли відбувалося одночасно відстеження руху коштів або цінних паперів відразу у декількох банківських книгах. Завдяки створеній системі щоденних та інших перевірок можна говорити про наявність ретельної системи перевірки роботи установи.

Очевидно, що будь-яка дія, вчинена фінансовою установою, мала бути ретельно оформленою і детально зафіксованою, адже вона могла стати предметом

перевірки з боку відповідних державних органів чи структур самої установи. Однак розгляд усіх попередніх матеріалів, як-то документи канцелярії генерал-губернатора чи подальші джерела, свідчать про те, що однією із найбільш значних проблем, з якими стикалися банки на той час і які провокували серйозні проблеми у їхній діяльності, була саме відсутність правильного ведення банківської документації або хибний підхід у її організації. Наприклад, неправильне ведення «Строкової книги» могло призвести до несвоєчасної вимоги грошей по векселю, після чого вексель втрачав силу вексельного зобов'язання і перетворювався на боргове зобов'язання.

3.2. Особливості документаційного забезпечення ощадно-позичкових товариств та кредитних кооперативів

Кожна із вищезазначених установ, проходячи шлях розвитку протягом другої половини XIX – початку XX ст., сформувала власний комплекс діловодних документів. Більш об'ємна за функціями діяльність кредитних та ощадно-позичкових товариств вимагала і більш складного процесу документаційного забезпечення управління, тобто діловодства. Подібність за метою і характером діяльності даних товариств дозволяє розглянути документи установ на прикладі ощадно-позичкових товариств із доповненням розгляду документаційного забезпечення окремих операцій кредитних товариств.

Теза важливості ретельного та продуманого документаційного забезпечення кредитних закладів неодноразово знаходила відображення у тогочасній економічній літературі. Досить часто наводяться приклади краху кредитної справи саме через невміле або недбале ставлення до процесу діловодства. На сторінках практичного посібника О. О. Валаєва (інструктор Відділу установ дрібного кредитування Санкт-Петербурзького Відділення Комітету сільських ощадно-позичкових та промислових товариств) зазначається, що невміння вести рахівництво і діловодство товариства або недбале його ведення нерідко є основними причинами заплутаності, а у подальшому і занепаду усієї справи.

Багато ощадно-позичкових товариств припинили своє існування саме від поганого налагодження їхнього діловодства і рахівництва. Найчастіше це відбувалося тільки через те, що члени Правління товариства не знали, як почати справу та як приступити до бухгалтерії [169; 306, с. 4].

Документаційне забезпечення кредитних ощадно-позичкових товариств забезпечувалося основними та додатковими книгами.

До першої групи відноситься «Прибутково-видаткова книга» (інші її назви «Касова книга», «Книга прибутків і витрат»), яка найчастіше зустрічається у трьох варіантах, від простого до найбільш деталізованого [366, с. 15].

У першому випадку вона має поділ на дві частини: «Прибуток» та «Витрати» (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Форма 1 «Прибутково-видаткової книги» [306, с. 10]

Надходження	Від кого отримано або кому видано	Стаття	Місяць і число	№ члена товариства	Витрати
1	2	3	4	5	6

Такий порядок ведення рахівництва є доволі простим для щоденного використання, але має суттєві недоліки для довготривалого користування та для підведення щомісячної і щорічної фінансових звітностей, адже він вказує, скільки грошей надійшло та скільки видано, але не показує безпосередній прибуток товариства, не дає відповіді на питання, якою сумою капіталів оперує ощадно-позичкове товариство [367, с. 77-78].

У другому випадку «Прибутково-видаткова книга» має поділ на дві частини і поглиблюється використанням граф «Пасив/Актив». За такої схеми сторінка «Прибутково-видаткової книги» мала наступний вигляд: (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Форма 2 «Прибутково-видаткової книги» [306, с. 14]

Надходження		Від кого отримано або кому видано	Стаття	Місяць і число	№ члена	Витрати	
Пасив	Актив					Пасив	Актив
Разом надходження						Разом по витратам	
1	2	3	4	5	6-7		

Отже, у частині «Пасиву» у перших графах прибутків та витрат підраховувалися кошти для грошового обігу товариства. Надійшли гроші – вони записуються до першої графи прибутку, витратилися – запис ведеться у першій

графі витрат. У частині «Активу», тобто по іншим графам прибутків та витрат, можна відслідкувати операції розміщення цих коштів: видачу нових позик, надсилання грошей до казначейства на зберігання тощо. Усі ці операції заносилися до другої графі витрат. У подальшому гроші з обігу поверталися шляхом виплати відсотків за позиками чи поверненням із казначейства. Їхнє переміщення добре відслідковується у другій графі прибутків. Отже, пасив вказує на усі капітали, яких набуло ощадно-позичкове товариство і якими воно оперує. Актив – капітали, які були пущені безпосередньо до обігу [771, с. 116].

Проте найбільш раціональним, але й найбільш складним у веденні, була третя форма «Прибутково-видаткової книги» (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Форма 3 «Прибутково-видаткової книги» [306, с. 18]

Надходження

Пасив (кошти)				Актив (розміщення коштів)				міжних книгах (сторінок)	Місяць і число					
Капітали		Прибутки %												
Основний та пайовий запасний та особливого призначення	Вклади	Позики	Перехідні суми	По позикам (% і пеня)	Різне	Суми в кредитних установах	Відсоткові папери	Позики	Майно	і відраховано з капіталу і покрито в кінці року	надходжень			
										№№ статей по порядку				

Книга складалася з двох частин: «Надходження» та «Витрати». До першої вносилися записи коштів, які надходили; до другої – гроші, які видавалися. Проте обидві частини, у свою чергу, поділялися на «Пасив» – капітали, за рахунок яких діяло товариство, – та «Актив» – капітали товариства, які на даний момент знаходилися в обігу [771, с. 115].

Пасив та актив поділяються на графи, за якими проводився облік. На пасиві знаходилися капітали: основний, пайовий, запасний і спеціальний; потім вклади, позики, перехідні до прибутку. На активі – суми у кредитних товариствах, позики, витрати [771, с. 116].

Сторінки «Прибутково-видаткової книги» подібні до щомісячних звітів і дозволяють відповісти на питання: а) на яку суму і на які саме капітали діє товариство; б) скільки капіталів і до яких операцій вони залучені; в) скільки залишається грошей у касі; г) баланс прибутків та витрат товариства [306, с. 21].

У кінці року підбивалися підсумки роботи і до записів «Прибутково-видаткової книги» вносилися наступні записи та перерахування:

1) усі невидані минулого року відсотки на вклади, з моменту їх нарахування по 31 грудня у загальній сумі, списувалися у витрати по графі «відсотки на вклади» і ставилися на прибуток «перехідних»;

2) аналогічні операції з відсотками за позиками;

3) різні витрати, що мали бути проведеними, але за різних обставин не відбулися. Наприклад, несплачена заробітна платня за минулий рік членам ради товариства, правління, співробітникам та ін. Їх проводили по витратам управління та ставили на прибуток «перехідних» [306, с. 26].

Другу (ліву) частину «Прибутково-видаткової книги» складали пасивні та активні операції «Витрати» (див. табл. 4).

Після проведення останніх підрахунків за результатами записів «Прибутково-видаткової книги» складалися щорічний звіт та баланс оцдно-

позичкового товариства [596, с. 257]. Книги товариств велися, як правило, один рік. Закінчити книгу означало підвести у ній підсумки так, щоб вони могли дати чисті залишки усіх розрахунків пасиву та активу, а потім записати у книгах ці результати. У «Прибутково-видатковій книзі» ці чисті залишки підсумовувалися за усіма рахунками, крім прибутків і витрат, адже у річному звіті мав бути відображений або чистий прибуток, або збитки ощадно-позичкового товариства [771, с. 115].

Таблиця 4.

Форма 3 «Прибутково-видаткової книги» [306, с. 18]

Витрати

Пасив (кошти)					Актив (розміщення коштів)							
Капітали					Підсумки денних витрат							Денні залишки касової готівки
Основний та пайовий	призначення	Вклади	Позики	Перехідні суми	Суми в кредитних	установах	Відсоткові папери	Позики	Майно	По управлінню	витрати по операціям	
					Підсумки денних витрат							Денні залишки касової готівки
					Відзначено в допоміжній книзі на сторінках							

У своєму посібнику для ведення рахівництва в ощадно-позичкових товариствах, О. О. Варламов наводить найбільш розповсюджені помилки, яких

припускалися недосвідчені працівники товариств. Вони роблять так: спочатку рахують гроші у касі, а потім вже дивляться, скільки виходить за «Прибутково-видатковою книгою». Якщо у касі у порівнянні із записами книг грошей виявиться менше, то нестачу до каси не повертають. О. О. Варламов радив робити навпаки: спочатку встановлювати, скільки коштів повинно бути у касі згідно книг, а потім уже з'ясовувати, чи наявна така сума у касі. Якщо у касі виявиться грошей більше або менше, ніж виходить за «Прибутково-видатковою книгою», необхідно перевірити правильність записів надходжень та витрат. Якщо вони правильні, помилився касир і надлишок треба повернути клієнтам, які через цю помилку недоотримали кошти, у випадку нестачі касир має повернути гроші до каси товариства самостійно [306, с. 14].

Окремою графою у частині витрат «Прибутково-видаткової книги» ішов запис «відзначено на сторінці розрахункової книжки». Дана графа є зв'язком між «Прибутково-видатковою книгою» та іншою книгою товариства – «Розрахунковою книгою» [306, с. 22].

«Розрахункова книга» містить записи щодо кожного окремого вкладника та позичальника ощадно-позичкового товариства [159; 160]. Для цієї мети кожному клієнту відкривався окремий «Особовий рахунок», у якому вказувалася наступна інформація: 1) сума вкладу чи позики; 2) відсотки; 3) термін вкладу чи строк повернення боргу; 4) внески; 5) залишок вкладу чи позики [159; 160].

Наприклад, форма «Особового рахунку по вкладам» мала наступний вигляд: (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Приклад форми «Особового рахунку за вкладами» «Розрахункової книги» [159, арк. 2; 160, арк. 40; 306, с. 23]

Вклад

Розряд

Прізвище, ім'я, по-батькові (іноді навіть прізвисько) [366, с. 100]

Термін

3 %

Підпис вкладника

Коли проведено операцію		№№ статей прибутково-видаткової книги	Сума внесеного вкладу		Сума виданого вкладу		Залишилося вкладу		Сума виданих відсотків	отриманні вкладу та відсотків
Число	Рік і місяць		Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.		

Процес отримання від вкладника коштів або процес видачі їх клієнту супроводжувався записом у прибутково-видатковій частині «Прибутково-видаткової книги» та по «Особовому рахунку». В останніх графах витратної частини «Прибутково-видаткової книги» є сторінка «Особового рахунку», на якій записано отримані або видані гроші, а в «Особовому рахунку» – стаття, під якою зроблено запис у прибутково-витратній частині «Прибутково-видаткової книги» [306, с. 23].

За тією ж схемою ведуться записи особових рахунків з позик.

Для відстеження строків виплат за вкладами та позиками існувала спеціальна книга – «Термінова за вкладами і позиками». Кожен вклад та позика відразу після здійснення операції заносилися до цієї книги. Запис дублювався у розрахунковій книжці клієнта, яку він отримував на руки [159, арк. 2; 366, с. 100].

У графах книги «Термінова за вкладами і позиками» фіксувалися наступні дані:

1. № члена товариства, який зробив пайовий внесок, отримав пай чи позику;
2. сторінка його «Особового рахунку», де наявна відповідна стаття «Прибутково-видаткової книги», під якою записана видана чи отримана сума [160, арк. 41; 306, с. 23].

Подібно до документаційного ведення операцій за вкладами відкривався «Особовий рахунок» і кожному членові товариства. Розглянемо форму такого «Особового рахунку». Перша його частина стосувалася даних члена товариства, його фінансових та господарських можливостей (див. табл. 6).

Таблиця 6.

Форма «Особового рахунку»

книги «Терміновій по вкладах і позиках» [159, арк. 2; 306, с. 24]

1

частина

Прізвище, ім'я, по-батькові   *Місце проживання*

Звання або стан

Головний або підсобний промисел

Відкритий кредит	Робочі	Корів	Дрібної	Будівлі	Інше майно
Час признач. кредиту	худоби		худоби		
Повний					
заставу вироблен. праці					
позичальникові					
довірою					
за інших					
Майновий стан	Число	Число	Число		
Час складання	Вартість	Вартість			
відомостей					
Власної землі					
Наділи					
Посіви					

Друга частина «Особового рахунку» стосувалася можливості поруки за інших, внесків паю та розміру потенційного кредитування (див. табл. 7).

Таблиця 7.

Форма «Особового рахунку»

книги «Терміновій по вкладах і позиках» [159; 160; 306, с. 25]

2

частина

Порука за інших			Пайові внески			За скільки місяців
Сума за яку поручився	За кого поручився	На який термін	Отримано пайових внесків	Повернуто пайових внесків	Видано прибутку на пайов. внески	

Третя частина форми «Особового рахунку» стосувалася виданих позик (див. табл. 8).

Таблиця 8.

Форма «Особового рахунку»
книги «Терміновій по вкладах і позиках» [159; 160; 306, с. 25]

Отримано відсотків	Відсотки і пеня	
Отримано пені		
Повернено відсотків		
Рік, місяць і число		
№ статті прибутково-видаткової книги		
На які потреби видано позику		
Назва закладу зберігання або № квитанції про прийом		
Товариша	№ поручителя	
Стороннього		
Виданої	Сума позики	
Сплаченої		
За особистою довірою	Залишається	
За поручи- тельством	боргу по позиках, виданих	
Під заставу		
	Сума відстроченої позики	
Місяць	Термін виданої або	
Число	відстроченої позики	

Останні дані, що фіксувалися в «Особовому рахунку», – це «Відмітки про сплату або відстрочку позики» із зазначенням дати повного погашення позики або відстрочки її виплати.

Отже, під час здійснення операції (чи-то видача паю, чи його отримання, чи сума їхніх відсотків або позика) дані відразу фіксувалися у «Прибутково-видатковій» частині «Прибутково-видаткової книги» та витратній частині книги «Терміновій по позиках». Крім того, у графах першої книги фіксувалася наступна інформація:

- 1) № члена товариства, що зробив внесок або забрав пай чи позику;

2) сторінка його «Особового рахунку» з «Розрахункової по позиках» книги, де вказувалася стаття «Прибутково-видаткової книги», під якою записано видані чи отримані позики [771, с. 121].

Діяльність ощадно-позичкових товариств потребувала ведення крім основних вищезазначених книг ще трьох додаткових:

- 1) «Книги членів»;
- 2) «Книги вимог позик»;
- 3) «Книги прострочених позик» [307, с. 42-43].

Перша з переліку додаткових книг – «Книга членів» фіксувала усіх учасників ощадно-позичкового товариства [233, арк. 2]. Кожен, хто мав намір вступити до товариства, подавав відповідну заяву та довідку про стан свого господарства [596, с. 259]. Після розгляду зборами або радою товариства цієї заяви (це відбувалося відповідно до передбаченої у статуті процедури) і прийняття позитивного рішення, прізвище вносилося до «Книги членів» за відповідним порядковим номером. Цим же рішенням визначався і розмір вступного паю та відкритого кредиту. Якщо член товариства мав намір вийти з товариства або для цього були якісь інші підстави (наприклад, смерть), то у його

«Особовому рахунку» робився відповідний запис, який дублювався у «Книзі членів»: вибув за власним бажанням; у зв'язку зі смертю; виключено за несумлінність дотримання зобов'язань у виплатах тощо [168, арк. 1; 307, с. 44-47].

Якщо новий член товариства бажав скористатися правом на отримання кредиту, то запис щодо його заявки вносився до іншої спеціальної книги – «Книги вимог позик». Цікаво, що заявка та запис робилися навіть у випадку відсутності коштів на її виплату [290, с. 31; 307, с. 48].

У випадку прийняття позитивного рішення про видачу позики або прийому вкладу від нового члена товариства, відкривається «Особовий рахунок», про який говорилося вище. Також під час здійснення операції обов'язково бралася розписка в отриманні грошей [771, с. 122].

Згадані розписки слугують аналогом «Книги строків за позиками», які існували у банках. Вони зберігалися у певному порядку за термінами їхніх виплат. Якщо позика товариству виплачена, то позичальник отримує відповідну розписку.

Наступною є «Книги прострочених позик», яка включає інформацію про неповернуті вчасно кошти та відсотки. Одночасно із записом до цієї книги боржнику виписувалося «повідомлення» (нагадування про оплату). Якщо кошти не надходили і після цього, інформація подавалася до волосного правління або поліції [163; 165; 216, арк. 2].

Отже, документаційне забезпечення управління ощадно-позичкового товариства становило функціонування основних книг: «Прибутково-видаткової книги», «Розрахункової книги», «Термінової за вкладами і позиками»; додаткових книг: «Книги Членів», «Книги вимог позик», «Книги прострочених позик»; а також розрахункових книжок, які зберігалися у членів товариства. Саме ретельність ведення документації була однією із необхідних умов успішної діяльності.

Окремого розгляду потребують посередницькі операції кредитних товариств та їхнє документаційне забезпечення. «Крім записів в прибутково-видатковій книзі» кожному товариству, що займається посередництвом, необхідно вести також акуратно і точно допоміжні книги, – зауважували автори посібника із ведення документації кредитних кооперативів на початку ХХ ст. «До всякої операції, яку ведуть кредитні кооперативи, є ті чи інші допоміжні книги» [366, с. 16].

Для виконання кредитним товариством посередницьких операцій звичайна «Прибутково-видаткова книга» збільшується на шість нових граф. До частини «Надходження» додавалися: а) сума, внесена на купівлю; б) сума, виручена від продажу; в) прибуток за посередництвом.

До частини «Витрати» додавалися записи витрат: а) сума, внесена на купівлю; б) сума, виручена від продажу; в) витрати за посередництвом.

Окрім основних та додаткових книг для виконання посередницьких функцій у кредитних товариствах існували й наступні книги: 1) «Товарна книга», або

«Книга з обліку товарів»; 2) «Відомості для передачі правління доходу (виручки) від продажів»; 3) «Амбарна книга»; 4) «Книга різних видач»; 5) «Книга для запису заставних операцій».

«Товарна книга» містила записи щодо операцій купівлі-продажу. Усі її записи дублювалися у «Прибутково-видатковій книзі». Для кожного роду товарів відкривався окремий рахунок [161, арк. 13; 770, с. 95].

Перший вид операцій – купівля. Під час здійснення купівлі рахунок за неї вносився до лівої сторони «Товарної книги», до графи 5; до графи 6 вносився запис щодо суми доставки товару та інших супутніх витрат, які матимуть вплив на визначення ринкової вартості товару. До графи 7 записувався підсумок, тобто кінцева, встановлена товариством ринкова вартість товару [366, с. 18].

Другий вид операцій – продаж. Усі записи з продажу у «Товарній книзі» фіксувалися справа. До неї вносився не продаж окремої одиниці товару, а загальна кількість проданої продукції та отримана за неї сума грошей на операційний день. До графи 10 записувалися номери ордерів, до графи 13 – ринкова ціна, до графи 14 – загальна отримана сума (див. табл. 10).

Коли уся партія товару була продана, то підсумок у грошовому еквіваленті правої сторони повинен був дорівнювати підсумку лівої сторони (ринкової вартості) [771, с. 119]. Проте на практиці досить часто ці підрахунки один одному не відповідали. Аналіз найбільш розповсюджених помилок при веденні документації кредитних кооперативів виявив наступне:

а) внесення неправильних, помилкових записів до «Прибутково-видаткової книги» та до «Касової книги»;

б) внесення непідтверджених чи неперевірених даних до «Товарної книги».

Розповсюдженою помилкою ведення записів «Товарної книги» є внесення запису про товар та про його вартість у момент, коли ще не було отримано точного рахунку від постачальника. У такому випадку дуже часто вносилися

приблизна, орієнтовна сума. Інший випадок, коли сума рахунку була менше початкової суми або коли до кінцевої ринкової вартості товару не було додано вартість її тари. Для останньої від самого початку у «Товарній книзі» мав відкриватися власний рахунок та проводитися записи звичним порядком [366, с. 19-20].

Таблиця 10.

Форма «Товарної книги» [366, с. 18]

Суми	Суми
з посередництва	з посередництва
Перехідні суми	Перехідні суми
прибутки	Позика
%% з операцій	Придбання товару
Придбання товару	Витрати
Місяць і число	з посередництва
№№ статей	Перехідні суми
по-порядку	
Від кого отримано	
Призначення позики	
№№ товаришів	
Суми	

Надлишок або нестача товару також були причиною неправильного підведення підсумків у «Товарній книзі». Адже ця прикра подія також вимагала ретельного ведення запису. У першому випадку, при визначенні надлишку товару, необхідно було вказати його вартість у графах 6 та 7 і виправити підсумковий результат. Якщо виявлялася нестача товару, то суму, на яку не вистачало продукції, слід було вказувати на правій стороні «Товарної книги» у графі 14 із зазначенням у графі 10, що це нестача. Обов'язковим був запис точної кількості товару, якої не вистачає [366, с. 19-20]. Недотримання ретельності ведення записів у такому випадку не давало можливості визначити причини нестачі коштів на час підведення балансу установи.

Іноді у процесі реалізації товару кредитне товариство стикалося із збільшенням чи зменшенням ціни товару. Таке могло відбуватися, коли частина товару уже була реалізована, а залишок із різних причин товариство вирішило продавати по підвищеній ціні. Тоді прибуток із цієї частини слід поставити на ліву сторону «Товарної книги» у графу 6, додавши його до ринкової ціни у графу 7. Якщо ж, навпаки, товариству довелося збувати залишок по зниженій ціні, то

різницю необхідно провести по правій частині «Товарної книги» у графі 14 [151, арк. 40].

При ретельному ставленні до ведення документації кредитного товариства записи сторінок «Товарної книги» та «Прибутково-видаткової книги» повинні дублюватися і відповідати одна одній [771, с. 119].

Наступною книгою, яка використовувалася у діловодстві кредитного товариства, були «Відомості для передачі правління виручки від продажів». Такими відомостями виступала інформація, яку завідувач продажами товариства мав здавати правління разом із вирученими коштами кожного операційного дня. Найбільш розповсюдженою є наступна подвійна форма даного документу – «Відомість № Корінець» та «Відомість № Ордер» (див. табл. 11).

Таблиця 11.

**Форма «Відомості для передачі
правління виручки від продажів» [151, арк. 40]**

Перша частина: «Відомість № Корінець»

Відомість № Корінець

№приходу каси _____ кредитне/ощадно-зберіг. товариство

Відомості про продані товари зі складу Товариства з ....

Дата

Назва товару	Вага		По ціні		На суму		У тому числі			
	Пуд	Ф.	Руб.	Коп.		Пуд	Ф.		Руб.	
							Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
Разом										

Гроші за проданий товар в сумі ... руб. ... коп. і ордера за №№ ... на суму ... руб. ....коп.

Отримав ..... дата.

Підпис скарбника товариства.

І друга частина даної форми – «Відомість № (Ордер)» (див. табл. 12).

Таблиця 12.

**Форма «Відомості для передачі
правлінню виручки від продажів» [151, арк. 33]**

Друга частина: Відомість № (Ордер)

«№ приходу каси _____ кредитне/ощадно-зберіг. товариство

Відомості про продані товари зі складу Товариства з ....

Дата

Назва товару	Вага		По ціні		На суму		У тому числі			
	Пуд	Ф.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	По ордерам		За готівку	
							Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
Разом										

*Гроші за проданий товар в сумі ... руб. ... коп. і ордера за №№ ... на суму ...
руб коп.*

При цьому додається..... дата.

Підпис завідуючого складом».

Методичні посібники того часу радили діяти у наступний спосіб: «корінець» від цієї «Відомості» із розпискою скарбника мав залишатися у завідувача, а сама «Відомість» передавалася разом із грошима до Правління. Бухгалтер (рахівник) товариства переписував із «Відомості» до «Прибутково-видаткової книги» інформацію про те, скільки і якого товару і на яку суму було реалізовано за конкретний проміжок часу. Зазначені «Відомості для передачі правлінню виручки від продажів» зберігалися у Правлінні [151, с. 34; 366, с. 22].

Наступною книгою, необхідною для здійснення кредитним товариством посередницьких операцій, є «Амбарна книга». Фактично у кредитних товариствах існувало одночасно дві «Амбарні книги». До першої вносилися інформація з продажів, фіксувалася вона одразу у трьох напрямках: кому продано товар, який саме і на яку суму.

Отже, «Амбарна книга» кредитного товариства мала наступну форму: назва товару; ціна; порядковий номер члена товариства; його прізвище, ім'я, по-батькові; кількість проданого товару та остаточна, отримана сума грошей (див. табл. 13).

Таблиця 13.

Форма «Амбарної книги» (перша) [151, с. 35]

Назва товару						Разом на суму
Ціна						
№ члена	Прізвище, ім'я по-батькові	Кількість проданого				
1	2	3	4	5	6	7

У другій «Амбарній книзі» завідувач із продажів для власного користування записував проведені операції з прийому товару. Форма при цьому використовувалася наступна: (див. табл. 14).

Таблиця 14.

Форма «Амбарної книги» (друга) [151, с. 40]

Отримано від Правління					
Рік, місяць і число	Назва товару	Кількість		На суму	
		Пуди	Фунт.	Руб.	Коп.
1	2	3		4	

На практиці досить часто під час здійснення посередницьких операцій із роздрібним товаром кредитні товариства використовували облік товару за сумою його вартості, а не за сортом (видом) товару. Відповідно до цього «Товарну книгу» мала замінювати інша спеціальна книга – «Книга з обліку товарів», яка, у свою чергу, мала традиційний поділ на ліву та праву частини (див. табл. 15) [151, арк. 41].

Отже, ліву частину документу складали записи із придбаних товарів із зазначенням продавця товару, сплачених грошей, витрат на здійснення операції та

можливих комісійних. Тобто складників, із яких поставала остання сьома графа «Книги з обліку товарів» – «Ринкова ціна товару» [771, с. 120].

Таблиця 15.

Форма «Книги з обліку товарів» [366, с. 23]

(Ліва сторона)

РАХУНОК

ПРИДБАНО						
Рік, місяць і число	Стаття витрат каси	і за яким рахунком, а також найменування витрат	Кількість	Вартість товару за рахунком	Витрати на придбання та комісійні	Ринкова вартість товару
1	2	3	4	5	6	7

Праву сторону книги складав опис операцій товариства із реалізації товару по вже визначеній ціні (див. табл. 16).

Таблиця 16.

Форма «Книги з обліку товарів» [366, с. 23]

(Права сторона)

РАХУНОК.....

ПРОДАНО						
Рік, місяць і число	Стаття приходу каси	№№ ордерів	За готівку		По ордерам	
			Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
8	9	10	11		12	

Отже, дана форма свідчить, що ліва сторона цієї книги загалом співпадає з формою звичайної «Товарної книги». Записи у них повинні дублюватися. Проте існували між ними і розбіжності. Зокрема, у «Товарній книзі» для кожного сорту

товару відкривали новий рахунок, а у «Книзі обліку товарів» новий рахунок відкривався тільки для конкретного виду товарів», напр., зустрічалися записи: колоніальні товари (прянощі, чай, цукор) тощо. Відповідно й прибуток нараховувався не на кожен різновид товару, а на увесь товар даного виду, по одному або ж по декільком рахункам продавця, при умові, що товар було придбано по одній ціні.

На іншій стороні «Книги обліку товарів» фіксувалася лише сума, на яку було реалізовано товар. Сплату готівкою вносили до графи 11, а у наступній графі вказували суму по ордеру. Зафіксовані суми звіряли із записами «Відомостей» завідувача складів, в останніх не вказувалася вартість товару, але фіксувався вид товару. І знов у «Книзі обліку товарів» необхідно було вказувати номери статті «Прибутково-видаткової книги».

Наступна книга кредитного товариства – це «Книга різних видач». Під словом «видач» малася на увазі видача різних задатків та авансів кредитним товариством.

Загалом, видача задатків та авансів, яку здійснювало кредитне товариство обов'язково фіксувалася у «Прибутково-видатковій книзі» у графі «Різне». Однак лише за цією графою було складно обліковувати суми виданих задатків та авансів або встановлювати боржників товариства з боку організацій. Для полегшення зазначених розрахунків у кредитних товариствах існувала спеціальна «Книга різних видач» [366, с. 23-24].

Дана «Книга» могла існувати у формі журналу, чи у формі особових рахунків. Друга форма була більш розповсюдженою і мала просту процедуру заповнення (див. табл. 17).

Наведена форма свідчить, що до «Книги різних видач» у товаристві мали записуватися лише ті суми, які проходили по «Прибутково-видатковій книзі» у графі «Різне». Уточнюючи та деталізуючи інформацію книги. Таким чином, до третьої графи означеної книги вносилися записи про вид і характер видачі, тобто про товар, про який іде мова; завдаток чи аванс або ж інші подібні суми, а також

номер отриманої квитанції чи розписки; обов'язково фіксувалося, якщо залишався борг перед товариством [771, с. 121].

Подальші графи містили інформацію про сам товар, номер рахунку, залишок боргу товариству, тобто боргу постачальника, який отримав завдаток чи аванс від товариства. Ставалися випадки, коли саме товариство залишалося винним постачальнику, адже воно могло взяти товару на більшу суму, ніж було сплачено авансом. У такому випадку кредитне товариство саме ставало боржником постачальника, його борг фіксувався у «Прибутково-видатковій книзі» по рахунку «Позика», а у «Книзі позик» мав бути відкритий відповідний рахунок [366, с. 25-26]

Таблиця 17.

Форма «Книги різних видач» [366, с. 23-24]

РАХУНОК											
Видано				Зараховано							
Рік, місяць і число	№ стадей Прибутково-видаткової книги	Рід видачі та № отриманої квитанції	Сума		Рік, місяць і число	№ стадей Прибутково-видаткової книги	За який товар зараховано і по якому рахунку	Сума		Залишок боргу товариству	
			Руб.	Коп.				Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

П'ята книга, яка виступає для обліку товарів, заставлених для отримання позики, – це «Книга для запису заставних операцій» [307, с. 95-96]. Записи у ній різнилися залежно від об'єкту застави:

- 1) сільськогосподарська продукція;
- 2) ремеслені вироби та ін.

Опис заставлених товарів потребував детальної фіксації їхніх характеристик, від яких залежала сума і строк виданої кредитованому позики. Форма містить графи для запису дати угоди, номерів квитанцій прийнятих та виданих застав/товарів, а також графи для фіксації роду та сорту продукції (наприклад, жито 1-ї, 2-ї та інші).

Отож у першому випадку «Книга для запису заставних операцій» мала наступну форму: (див. табл. 18).

Таблиця 18.

Форма № 1 «Книги для запису заставних операцій» [307, с. 96]

Дата	№ квитанції	Прийнято			Сорт	Оцінка пуду продукту, по якій його прийнято	Сума, визначена Правлінням, до видачі в позику на пуд	№ квитанції	Видано		
		Вага продукту в пудах по родам його							Вага продукту в пудах по родам його		
		Жито	Овес						Жито	Овес	

Друга форма «Книги для запису заставних операцій» фіксує вартість пудів прийнятого у заставу продукту та суми, дозволеної під заставу кожного пуда позики (див. табл. 19).

Отже, для виконання операцій купівлі-продажу, посередницьких операцій ощадно-позичкове і кредитне товариства потребували ведення додаткових граф у «Прибутково-видатковій книзі», а також ведення зовсім інших, додаткових книг, а саме: «Товарної книги», «Відомостей для передачі правління виручки від продажів», «Амбарної книги», «Книги різних видач» і «Книги для запису заставних операцій». Основні та допоміжні книги розкривають характер та

напрями діяльності кредитних установ і загалом характеризують тогочасний стан кредитно-банківської системи країни [770, с. 96].

Таблиця 19.

Форма № 2 «Книги для запису заставних операцій» [307, с. 96]

Час видачі позики		№ членів	№№ статей по витратам каси	ППП	Опис і кількість прийнятих застав	Оцінка застав
Дата	№ квитанції					

Вивчення роботи товариств дозволяє уточнити неодноразово висловлені і сучасниками, і наступними дослідниками історії кредитних установ думки про те, що саме невміння вести діловодство товариствами або ж недбале його ведення є причинами занепаду його справ.

Отже, діловодна документація ощадно-позичкових та кредитних товариств представлена значним комплексом матеріалів, що охоплюють увесь досліджуваний період історії кредитно-банківських установ до 1917 рр. Характерним є те, що документаційне забезпечення управління системою протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. змінювалося і ускладнювалося. На його формування вплинуло і російське законодавство у сфері кредитування, і щоденна комерційна практика із поступовим збільшенням видів фінансових операцій які проводилися установами. Відчутною допомогою для установ дрібного кредитування у плані забезпечення документаційного супроводу їхньої діяльності стала робота різних кооперативних товариств, союзів та спілок. Саме вони взяли на себе допомогу з науково-методичним забезпеченням роботи ощадно-позичкових та кредитних товариств.

Підсумовуючи вище викладену інформацію можна зробити наступні висновки: по-перше, публічна фінансова звітність банків та установ дрібного

кредитування являє собою значний і добре збережений комплекс матеріалів, що охоплює період із 1850 по 1917 рр.; по-друге, фінансова звітність банків та установ дрібного кредитування, а також їхня діловодна документація за весь досліджуваний період є досить подібною: звітна – за балансовими статтями, діловодна – за оформленням проведення фінансових операцій. Через це дані уможлиблюють достатній ступінь порівняння.

По-третє, дослідження документації дає змогу простежити основні напрями тогочасної банківської діяльності, визначити яким саме операціям надавалося найбільшого значення, а які поступово втрачали свою актуальність. До основних відносимо: 1) касові та поточні рахунки; 2) облікові операції векселів та торгових зоб'язань; 3) придбання та продаж цінних паперів та дорогоцінних металів, які, у свою чергу, включають три групи: державні та гарантовані державою цінні папери (облігації державних позик, акції залізничних компаній тощо); цінні папери не гарантовані державою (позики міст, закладні листи земельних банків, акції торгово-промислових підприємств тощо); банківські тратти; 4) позики під різного роду забезпечення; 5) кореспондентські операції; 6) кредитні операції, які відбувалися у формі обліку або позики. До другорядних можемо віднести такі: 1) здійснення переказів; 2) придбання та продаж цінностей за дорученням; 3) інкасові операції; 4) прийом вкладів на зберігання.

Щодо роботи ощадно-позичкових та кредитних товариств, то до їхніх основних операцій відносимо: 1) касові та поточні рахунки; 2) кредитні операції у формі позики. Що стосується кредитних товариств, то у їх роботі до другорядних слід віднести операції купівлі-продажу товарів.

По-четверте, інформація, що міститься у даних джерелах дозволяє дослідити рівень розвитку кредитно-банківської сфери Наддніпрянської України досліджуваного періоду, визначити найбільш пріоритетні напрями в її розвитку. Це і активізація кредитної кооперації, і подальше зближення промисловості із банківським сектором, і взаємозв'язок торгової та банківської сфер, і збільшення увага з боку держави.

І, по-п'яте, розглянуті матеріали дозволяють говорити про пильну увагу до становлення системи діловодства установ у цей період, про активне використання закордонного досвіду та значну допомогу з боку кооперативних товариств у забезпеченні документаційного науково-методичного супроводу діяльності кредитних організацій.

РОЗДІЛ 4.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАТИСТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

4.1. Загальні засади та правила публікації фінансової звітності банків та установ дрібного кредитування

Особливістю наукових досліджень в галузі фінансів є те, що їхні висновки ґрунтуються на статистичних даних. Процеси, які відбувалися у кредитно-банківській галузі Наддніпрянської України потребують дослідження не лише якісних, але й кількісних показників, які, у свою чергу, свідчать про те, чи було окреме явище або процес типовими, підтверджують зроблені логічні висновки та узагальнення. А отже, важливою складовою роботи з вивчення джерел із історії розвитку кредитно-банківської сфери Наддніпрянської України 2-ї пол. XIX – початку XX ст. є аналіз статистичної інформації. За вказаний період був накопичений багатий та різноманітний матеріал, отриманий у результаті проведення різними державними та приватними організаціями чисельних статистичних досліджень.

До 1860-х рр. у Російській імперії статистичні матеріали у кількісних показниках фіксувалися переважно у звітах губернаторів та генерал-губернаторів. Із 1842 р. до обов'язкової частини такого звіту Міністерством внутрішніх справ були включені показники економічного життя губернії, зокрема торгівлі та кредитної сфери. У 1852 р. з'явився Статистичний відділ Міністерства внутрішніх справ, який через декілька років буде реорганізований у Центральний комітет статистики. У 1860 р. запроваджено програму створення та діяльності Губернських статистичних комітетів. Через деякий час з'явилися земські статистичні бюро. Через брак людей, які могли б грамотно проводити чи обробляти матеріали, основним видом діяльності статистичних комітетів був збір початкових даних. Довгий час цим займалися поліцейські органи. Друга половина

XIX ст. відзначалася швидким розвитком статистики, у цей час до статистичних досліджень долучилися акціонерні товариства, кооперативи та кредитні установи [809, с. 429].

Загалом статистичні джерела цього періоду за способом організації та обробки статистичної інформації можна розділити на декілька груп: публічна фінансова звітність банків та установ дрібного кредитування, статистика Центрального статистичного комітету, відомча статистика, губернська та земська статистика, неофіційні статистичні видання [809, с. 429].

Отже, найперший та найцінніший масив статистичної інформації нам дають саме банки та установи дрібного кредиту у вигляді публічної фінансової звітності.

Фінансова звітність кредитно-банківських установ – це бухгалтерська звітна документація, де підсумки основних кредитно-банківських операцій знаходилися у цифровому вираженні і у якій в кількісних показниках відображено результати проведення основних кредитних операцій за рівні періоди часу. Ще у 1817 р. у

Статуті державних кредитних установ щодо обов'язків Комерційного банку зазначалося про необхідність публічної фінансової щомісячної та щорічної звітності: «Правління надає Міністру ... щомісячні та річні відомості про рух всіх сум і капіталів, що знаходяться в обігу у Комерційному Банку» [991, с. 66].

Поступово це правило закріпилося і в наступних правових актах, які регулювали кредитно-банківську галузь.

Практика публікації піврічних і щомісячних балансів банків та установ дрібного кредитування з'явилася одночасно із виникненням перших приватних банків в Російській імперії у 1860-ті рр., як результат запозичення практики закордонних держав, зокрема Франції. Вимоги до трьох видів звітності (щорічної, щомісячної та піврічної) з обов'язковою умовою їх опублікування зафіксовані в статутах кредитних установ [541, с. 576; 455, с. 115; 501, с. 14; 502, с. 12]. Дана система базувалася на регулярних публічних звітах та раптових аудиторських ревізіях. Слід враховувати, що призначенням публічної фінансової звітності була не лише фіксація поточного фінансового стану і можливість відстеження

динаміки розвитку установи за тривалий період, завдяки їй Міністерство фінансів мало змогу порівнювати фінансове становище різних установ та виявляти ті установи, динаміка розвитку яких не відповідала загальним тенденціям. А відтак, призначати контрольні аудиторські перевірки їхньої діяльності. Отже, для Міністерства фінансів публічна фінансова звітність кредитно-банківських установ була показником роботи не окремої одиниці системи, а динаміки розвитку всієї галузі [991, с. 13-14].

Банки та установи дрібного кредиту, відповідно до нормативних вимог, мали надсилати свої звіти до Особливої канцелярії по кредитній частині Міністерства фінансів, до місцевої казенної палати, а також проводити оприлюднення основних положень звіту у періодичних виданнях. Суворості системності фінансової публічної звітності та одночасне дублювання у двох державних інстанціях та пресі є особливістю і значною перевагою цих матеріалів як історичних джерел. «На початку 1870-х років діяльність Міністерства фінансів і Державного банку надала потужний імпульс розвитку статистичної справи в банківській сфері», – зазначає російська дослідниця історії акціонерних комерційних банків Росії С. О. Саломатіна: – «У результаті, фінансова статистика комерційних банків запрацювала у країні як система» [991, с. 14]. Формування комплексу фінансової публічної звітності відбулося майже одночасно із виникненням кредитно-банківських установ. Кінцем роботи цієї «статистичної системи» можна вважати весну 1917 р.

Власне ця практика і вирішувала питання державного контролю та оприлюднення інформації банківської фінансової звітності. Питання, де саме банки та кредитні організації мали публікувати дані фінансової діяльності, вирішувалося у їхніх статутах. Найбільш часто згадуються часописи «Правительственный Вестник», «Вестник банков и промышленности». Крім того, публікація щорічного звіту дублювалася в одному із місцевих періодичних видань, а щомісячні баланси друкувалися у регіональних часописах, зокрема у «Губернских ведомостях». Так, у тексті Статуту Київського земельного банку за

1872 р. вказувалося, що: «§ 93. Річний звіт публікувався у виданнях «Правительственного Вестника» і «Киевских губернских ведомостях». § 94. Крім щорічних звітів, Правління публікує: 1) Фінансовий баланс Банку через кожні шість місяців і не пізніше 6-ти тижнів після закінчення півріччя. 2) Висновок загальних зборів і результати ревізій, а також всі пояснення щодо них Правління» [477, с. 40].

Як уже було зазначено, фінансова звітність банків та установ дрібного кредитування ділилася на щорічну, щомісячну і піврічну. Найбільш інформативною була щорічна звітність. В акціонерних установах на кінець року спеціально готувалася надрукована брошура із таким звітом для щорічних зборів акціонерів. У ній обов'язково вказувалися наступні дані: звіт про обіги за операціями, баланс прибутків та витрат, заключний річний баланс на 31 грудня минулого року, перелік цінних паперів у портфелі (для банків). Більш лаконічною була щомісячна та піврічна звітність. Дана документація була представлена спеціальним балансом, який друкувався у місцевих періодичних виданнях [991, с. 14-25].

До початку 1872 р. кожна установа самостійно обирала форму звіту та вирішувала наскільки детальним він буде. Наприклад, «Звіт про дії Чигиринського міського громадського банку за 1869 рік» складався із трьох частин: 1) касовий обіг сум; 2) власні капітали банку із зазначенням основного та запасного капіталу; 3) капітали благодійні та такі, що мають конкретне призначення [432, с. 2-3].

З іншою, більш детальною формою, можна ознайомитися на прикладі звіту Роменського міського громадського банку за 1870 р., який містить сім пунктів прибутків та витрат банку:

- 1) баланс на 01.01.1871 р. – рахунок прибутків та витрат за 1871 р. із зазначенням сум витрачених на утримання співробітників, будинку та приміщень, канцелярські та інші потреби;
- 2) суми, видані за відсотками вкладів;
- 3) витрати на протест прострочених векселів та на інші потреби;

4) відрахування відсотків за строковими виплатами, що переходять на 1871 рік;

5) прибуток за 1870 р.: на міські потреби, примноження запасного та основного капіталу;

6) залишок з 1869 р. відсотків, що переведені на 1870 р.;

7) сума отриманих прибутків протягом року: по обліку, позикам під заставу, відсотковим паперам на нерухому власність, різне.

Підсумок [430, с. 3-4].

На прикладі вказаних двох звітів, навіть до встановлення стандартизованої форми звіту, ми можемо відстежувати: показники з обігів за операціями установи та баланс прибутків та витрат. За період 1872–1874 рр. Міністерство фінансів спільно з Державним банком створили уніфіковану форму звітності. На законодавчому рівні вперше це знайшло відображення у положеннях «Статуту кредитного». У 1872 р. для банків було затверджено типовий статут із стандартним переліком дозволених операцій: «Встановити для опублікованих кредитними установами балансів обов'язкову форму, із показниками окремих операцій, згідно до їхніх Статутів, і, в потрібних випадках, вимагати від Правлінь цих установ належних пояснень» [430, с. 3-4]. У такий спосіб було визначено і зміст звітної документації, а точніше, вказувався перелік операцій, інформація за якими мала бути оприлюдненою. Отже, форми звітності зазнали уніфікації.

Даним законом вносилися зміни і до практики публікації щомісячної фінансової звітності, яка відтепер мала виходити і у місцевій пресі, і у центральній. Роль останньої виконувало спеціальне періодичне видання Міністерства фінансів «Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов», (виходив у 1883–1885 рр.); з 1885 р. був реорганізований у «Вестник финансов, промышленности и торговли». Через два роки для цих потреб у журналі було виокремлено спеціальний розділ «Баланси частных кредитных учреждений».

Вже у 1873 р. у Санкт-Петербурзі під час роботи Першого з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту було затверджено проект типового балансу роботи банку. Очевидним є те, що великий вплив на прийняття цього документу з'їздом мало і Міністерство фінансів. З наступного року більшість банків Російської імперії переймає нову практику переліку рахунків [902, с. 114-115]. Зокрема, річні звіти Київської, Одеської, Харківської, Севастопольської, Катеринославської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Миколаївської та Херсонської контор та відділень Державного банку за 1878 р. містили наступні дані, що подавалися за кожен місяць (див. дод. Й).

Схожу форму мали і фінансові звіти товариств взаємного кредитування. Наприклад, у 1872 р. Полтавське товариство взаємного кредитування надало звіт за наступними операціями установи (див. дод. К).

Але повнота і достовірність інформації, відображеної у публічній фінансовій звітності установ, вимагають додаткового співставлення з іншими джерелами, адже попередньо розглянуті матеріали судово-слідчих документів свідчать про численні порушення, що мали місце під час підготовки такої звітності (подібні факти фіксує й мемуарна література) [732, с. XVIII]. Потребує врахування і розуміння також той факт, що ми, перш за все, працюємо з інформацією, яку установи прагнули оприлюднити.

С. О. Саломатіна у своїх роботах відзначала ще один із моментів, пов'язаних із верифікацією фінансової звітності комерційних банків, а саме те, що система звітності формувалася під впливом російського податкового законодавства. Останнє регламентувало звітність капіталів і прибутків кредитних товариств, адже банки платили основні податки і на капітал, і на прибуток. Звіт про капітали і прибутки встановлювався ще законом від 6 грудня 1836 р. [991, с. 99].

У 1885 р. було прийнято «Статут про прямі податки», який встановлював додатковий обов'язковий платіж із великих підприємств, включаючи кредитні, у розмірі 3 % від суми чистого прибутку. Відповідно до закону банки були «... зобов'язані протягом місяця після затвердження загальними зборами їхнього

річного звіту, надати цей звіт разом із протоколом спільних зборів до Губернського податного присутствія тієї губернії, яка є місцем перебування правління, а також і для його друку, за встановлену платню, до «Вестника финансов, промышленности и торговли», заключний баланс і витяг із річного звіту» [902, с. 115]. Останні мали включати інформацію про суму основного, запасного, резервного та інших капіталів; рахунок прибутків і витрат за звітний рік; розподіл чистого прибутку із зазначенням розміру виданого або призначеного до видачі дивіденду на кожну акцію [991, с. 99].

Із вищезазначеного випливає, що форми публічної фінансової звітності банків та установ дрібного кредитування сформувалися протягом 1860–1870-х рр. і складають один із численних комплексів матеріалів. На їх створення мали вплив і комерційна практика, і російське законодавство із цілеспрямованою політикою Міністерства фінансів. Уніфікація інформації у звітах за основними групами балансових рахунків дозволяє порівнювати операції різних установ. Показники публічної фінансової звітності слугують не лише джерелом вивчення роботи однієї установи, а й задля оцінки діяльності всієї галузі. Дані фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загальноекономічної кон'юнктури.

4.2. Дослідження статистичних видань Центрального статистичного комітету та відомчих установ

Центральний статистичний комітет при Міністерстві внутрішніх справ був заснований 30 квітня 1863 р. спеціальним «Положенням» імператора Олександра II. Згідно цього «Положення» новоутворена установа мала виконувати наступні завдання: збір, перевірка і обробка щорічних даних місцевих комітетів; вивчення статистичних даних, які надавалися іншими відомствами; передача статистичної інформації іншим відомствам; різноманітні разові статистичні підрахунки, що виконувалися за дорученням Міністра внутрішніх справ. Першим директором Комітету став видатний вчений, географ, статистик, економіст, державний і громадський діяч П. П. Семенов-Тянь-Шанський. Саме він доклав чимало зусиль до реформування системи державної статистики та налагодження роботи Комітету, а організований ним у 1870 р. перший Всеросійський статистичний з'їзд заклав підвалини земської статистики у державі [1028].

Центральному статистичному комітетові підпорядковувалися всі губернські статистичні комітети, які на місцях збирали відомості, перевіряли, уточнювали і узагальнювали їх у вигляді табелів за формами. Уже за опрацьованою інформацією Центральный статистичний комітет публікував опис губернії в цілому чи окремої сфери життєдіяльності суспільства.

Протягом 1866–1890 рр. Центральный статистичний комітет видавав «Статистический временник Российской империи», у першому випуску якого була спеціальна рубрика, присвячена кредитній справі. Окремого випуску присвяченого кредитно-фінансовим установам імперії не було, хоча на початок 1880-х рр. видавці акцентували увагу на значенні такого видання: «Відомості зі статистикою фінансів Російської імперії займають одне з чільних місць в нашому «Временнике», і являють собою таку велику кількість матеріалів, якої ще не було в

жодному досі оприлюдненому виданні, хоча ми все-таки не змогли досягти в ньому тієї повноти, яка входила в наш початковий план» [691, с. 35].

У перших випусках інформація містилася у загальних описах населених пунктів. Також було засновано декілька спеціальних розділів, присвячених кредитно-фінансовим установам. Тож необхідно вишукувати інформацію стосовно нашої проблеми.

Проаналізувавши примітки у випуску 1866 р. до розділу «Міські поселення» та розділ «Громадські банки», ми отримали наступні дані про стан мережі громадських банків на території українських губерній (див. табл. 1).

Таблиця 1.

**Громадські банки України за даними
«Статистического временника Российской империи» 1866 р. [690]**

	Громадський банк	Губернія	Рік заснування	Основний капітал	Сторінка випуску
1.	Керч	Таврійська	1862	15000 р.	131, 189
2.	Севастополь	Таврійська	1862	30000 р.	131, 190
3.	Глухів	Чернігівська	1863	50000 р.	140,189
4.	Єлисаветград	Херсонська	1863	134190 р.	134, 190
5.	Кременчук	Полтавська	1863	60000 р.	124, 190
6.	Бердянськ	Таврійська	1864	10000 р.	131,190
7.	Миколаїв	Херсонська	1864	15000 р.	135,190
8.	Ольвіополь	Херсонська	1864	30000 р.	135
9.	Переяслав	Полтавська	1864	22526 р. 2½ к.	124
10.	Ромни	Полтавська	1864	40000 р.	124
11.	Черкаси	Київська	1864	50000 р.	98, 190
12.	Балаклава	Таврійська	1865	19525 р.	131, 190
13.	Кролевець	Чернігівська	1865	50000 р.	140, 190
14.	Старобільськ	Харківська	1865	15000 р.	133, 191
15.	Чигирин	Київська	1865	10000 р.	98, 191

Підрахунки автора за виданням «Статистический временник Российской империи» за 1866 р. дають підстави стверджувати, що не всі випуски збірника подавали інформацію про стан кредитної справи імперії, проте представлені дані є надзвичайно інформативними. Найбільш змістовним був випуск за 1883 р. Він вирізняється за кількістю розділів, що були присвячені кредитній справі. Окремі з них розповідали про роботу кредитно-банківських установ: «Операції і прибутки Державного банку з 1879 – 1883 рр.», «Обіги Товариства взаємного кредиту», «Операції земельних і акціонерних банків», «Операції Селянського поземельного банку в 1883 р.», «Щомісячний зміст операцій акціонерних банків комерційного кредиту в 1883 р.» і «Обіги Херсонського земського банку з 1865 по 1883 рр.». Результати усіх установ Російської імперії подавалися разом, окремо зауважувалося на роботі лише однієї української установи – Херсонського земського банку. Його діяльність відображено за наступними показниками: 1) кількість виданих банком позик на кожен рік; 2) річна кількість прибутків; 3) суми, відраховані до запасного капіталу; 4) загальне число відрахувань до запасного капіталу; 5) витрати на управління установою та проведення різних операцій; 6) суми, повернені на користь боржників для зменшення виплат; 7) суми, списані за рік на погашення збитків при продажах.

Отже, зазначений розділ ґрунтовно розкриває діяльність Херсонського земського банку за 18 років [691, с. 279-280].

В іншому розділі цього ж випуску «Операції земельних та акціонерних банків» подано інформацію стосовно діяльності Харківського, Полтавського, Київського та Бессарабсько-Таврійського банків більш, ніж за десять років, – з 1872 по 1883 рр. Робота установ висвітлювалася за наступними показниками: 1) видані короткострокові та довгострокові займи; 2) збитки від продажів землі; 3) валовий прибуток установи; 4) суми, відраховані із прибутків до валового прибутку; 5) резервний капітал банку; 6) дивіденди акціонерів; 7) витрати на управління установою [691, с. 281].

У розділі «Операції Селянського поземельного банку в 1883 р.» вказуються суми позик, які видавалися різним сільським організаціям, товариствам та окремим селянам-власникам у восьми губерніях Російської імперії, п'ять із них були українськими: Катеринославська, Полтавська, Подільська, Київська та Херсонська (див. табл. 2).

Проведені нами підрахунки свідчать, що серед усіх відділень Селянського банку операції з окремими селянами проводило лише Полтавське відділення банку [691, с. 288-289].

Таблиця 2.

**Операції відділень Селянського поземельного банку за даними
«Статистического временника Российской империи» 1883 р. [691, с. 288-289]**

1.	Кому видано позику	Губернія	Число виданих позик	Сума операції	Кількість десятин землі
2.	Сільській громаді	Катеринославська	2	95.370	2.007
		Полтавська	3	38.537	360
3.	Товариствам	Катеринославська	2	31.836	573
		Київська	1	26.900	160
		Подільська	1	39.000	424
		Полтавська	33	412.499	4.620
		Херсонська	3	187.366	3.038
4.	Окремим селянам	Полтавська	8	5.148	47

Іноді часопис розміщував на своїх сторінках аналітичні праці з питань фінансової статистики. Приміром, протягом 1870-х рр. було надруковано дослідження співробітника Комітету І. І. Кауфмана, яке стосувалося кредитної статистики. Його внесок у справу фінансової статистики детально розглянула С. О. Саломатіна. Вона зазначає, що «він був випускником Харківського

університету. Публікація двотомної «Статистики российских банков» співпала у його житті із отриманням ступеня магістра політичної економії і статистики в Петербурзькому університеті і переходом на роботу у Центральний статистичний комітет, де він прослужив з 1873 по 1883 рр. Одночасно співпрацюючи із щорічниками Міністерства фінансів і беручи участь у публікаціях комітету банківських з'їздів, секретарем якого він був обраний ще у 1873 р., з 1893 р. він стає професором Петербурзького університету по кафедрі статистики. У 1895 р. в чині дійсного статського радника він стає членом Ради Національного банку від Міністерства фінансів. І. І. Кауфман є основоположником російської фінансової статистики. Методики, використані в «Статистике российских банков», він переніс у публікації статистичних даних Комітету з'їздів і Міністерства фінансів. Він також був автором статистичних праць з кредитно-банківської проблематики та теорії банківської справи» [920, с. 67].

У своїх статтях І. І. Кауфман охоплює наступні напрями розвитку кредитно-банківської мережі імперії: операції Державного банку (1860 – 1873 рр.); операції дореформених кредитних установ із поділом на операції Позичкового банку (1817 – 1859 рр.); Комерційного банку (1818 – 1859 рр.); ощадних кас (1841 – 1858 рр.); приказів громадського піклування (1841 – 1858 рр.) зі зведеними таблицями, які охоплюють період із 1852 по 1858 рр.; операції пореформених кредитних установ із поділом на акціонерні комерційні банки (1864 – 1873 рр.), товариства взаємного кредиту (1872 – 1873 рр.); міські громадські банки (1863 – 1873 рр.) і банки довгострокового (іпотечного) кредитування (1873 р.). Найбільше уваги приділено діяльності Державного банку, особливо у сфері, що стосується роботи з ліквідації дореформених кредитних установ 1860 – 1871 рр. І. І. Кауфман проаналізував комерційні операції Державного банку і подав його щомісячні баланси, починаючи від 1860-х рр. [369].

З 1888 по 1903 рр. «Статистический временник Российской империи» наслідує «Временник Центрального статистического комитета», а паралельно з 1888 по 1918 рр. виходить збірник «Статистика Российской империи». Усі ці

видання виходили регулярно окремими серіями, проте не були періодичними, тому у викладенні інформації бракує певної системи, класифікації чи послідовності. Кожен випуск був присвячений певній тематиці. Стосовно кредитно-банківських установ, інформативним є випуск № 8 (1889 р.) «Временника Центрального статистического комитета». Цей випуск містив статистику земель, заставлених у земельних банках, суми позик, виданих за землю. Згадуються Херсонський, Харківський, Київський, Бессарабсько-Таврійський, Полтавський земельні банки [606, с. 3-5].

На початку ХХ ст. почали виходити друком статистичні щорічники. Кількісні дані, представлені у них, були зведені у таблиці, а авторський коментар часто був відсутній, втім зазначалося джерело надходження інформації. З 1904 р. Центральний статистичний комітет починає видавати перше статистичне періодичне видання – «Статистический ежегодник России», який існував до 1916 р. Однак в останньому випуску за 1916 р. потрібна нам інформація відсутня. Проте у всіх попередніх випусках містилися спеціальні зведені статистичні таблиці із показниками діяльності банків, товариств дрібного кредиту і ломбардів. А з 1911 р. у виданні з'явилася спеціальна рубрика «Фінанси і кредит», у якій наводилися наступні дані: операції державних ощадних кас, закладів дрібного кредиту, Державного земельного банку, Державного Селянського банку, Селянського поземельного банку, акціонерних банків комерційного кредиту, товариств взаємного кредиту, акціонерних земельних банків, міських кредитних товариств, фінансові обіги ощадно-позичкових товариств та ломбардів.

Необхідно наголосити, що інформативність щодо діяльності установ на території українських губерній цього збірника є значно меншою за інші видання Центрального статистичного комітету. Адже у зведених балансах найбільших банківських установ (Державного банку, Дворянського поземельного банку, Селянського поземельного банку) наводяться лише загальні показники, без зазначення результатів роботи їхніх окремих контор та відділень, а в основу складання балансів роботи інших кредитних закладів було покладено

територіальний принцип, тому усі дані наводяться за губерніями. З цієї ж причини важко виокремити інформацію стосовно роботи українських банків та установ дрібного кредитування. Здебільшого за даними матеріалами можна охарактеризувати діяльність окремого виду кредитних закладів у певній губернії, наприклад, проаналізувавши випуски за 1904 і 1915 рр., можна простежити еволюцію розвитку установ дрібного кредитування більш ніж за десять років (див. табл. 3)

Таблиця 3.

**Установи дрібного кредиту Наддніпрянської України за даними
«Статистического ежегодника России» 1904 і 1915 рр. [696]**

	Губернія	Установи дрібного кредиту							
		Ощадно- позичкові товариства		Кредитні товариства		Ощадні каси та каси взаємодопомоги		Сільські банки	
		1902	1915	1902	1915	1902	1915	1902	1915
1.	Бессарабська	26	131	1	207	27	19	10	9
2.	Волинська	3	6	–	242	10	–	36	41
3.	Катеринославська	12	64	6	153	–	117	–	–
4.	Київська	9	135	–	101	26	24	162	205
5.	Подільська	3	86	–	63	288	219	65	143
6.	Полтавська	17	71	7	203	–	–	6	6
7.	Таврійська	48	56	6	84	7	29	5	–
8.	Харківська	9	18	1	204	238	120	8	12
9.	Херсонська	6	63	5	314	37	13	–	1
10.	Чернігівська	21	54	2	131	123	85	–	–

Підрахунки автора проведено за даними «Статистического ежегодника России» 1904 і 1915 рр.

Аналіз даних дає можливість простежити наступну інформацію стосовно діяльності ощадних кас і установ дрібного кредитування по українським губерніям: кількість кредитних установ (у випадку державних ощадних кас зазначається співвідношення однієї каси до кількості населення); число вкладників; сума вкладів (іноді зазначається сума середнього вкладу на одного вкладника); кількість виданих позик; залишок на кінець року та зазвичай наводяться порівняльні баланси установ за певний період [696].

Щодо безпосередньо українських банківських та небанківських кредитних закладів, то інформація на сторінках видання досить малочисельна. Наприклад, у випуску за 1913 р. окремо подано відомості щодо декількох таких закладів, чотирьох акціонерних земельних банків та двох міських кредитних товариств. За результатами роботи Харківського, Полтавського, Бессарабсько-Таврійського і Київського акціонерних земельних банків наводяться показники їхніх активних та пасивних операцій, а також баланси за вісім років роботи, із 1903 по 1912 рр. До переліку міських кредитних товариств включалися тільки товариства з балансом більше 20 млн руб., а отже, до списку потрапили тільки Одеське та Київське товариства [693, с. 46-50].

Як підсумок, можемо констатувати, що практично усі видання висвітлювали наступну інформацію про діяльність установ. Для банків: 1) рік відкриття; 2) каса; 3) поточний рахунок; 4) майно, що належить банку; 5) облікові операції; 6) позики, видані під заставу; 7) позики у формі спеціальних поточних рахунків із забезпеченням; 8) активні та пасивні операції; 9) кількість проданих десятин землі (для певних видів банків). У свою чергу, для установ дрібного кредитування зазначалося: 1) число членів товариства; 2) активні операції (каса, поточні рахунки в інших кредитних установах, облікові операції, позики під заставу, позики у вигляді спеціальних поточних рахунків, майно, кореспонденти, прострочені позики, витрати та різні суми, операції з векселями, загальна кількість операцій); 3) пасивні операції (капітали, відсотки за поточними рахунками,

вклади, позики, кореспонденти, підсумки пасивних операцій, запасний капітал, цінності на зберіганні, різні суми, як-то невидані дивіденди тощо).

Статистичні матеріали видавалися на періодичній основі та разовими виданнями і були представлені як статистичні довідки, таблиці, збірники, щорічники, періодичні видання. Основним джерелом інформації виступають статистичні збірники загального характеру, галузеві та тематичні. Статистичні дані, розміщені у виданнях Центрального Статистичного комітету, містять передусім інформацію про найбільші кредитно-банківські установи на території українських губерній, в тому числі, про діяльність контор і відділень державних кредитно-банківських установ.

Серед відомчих джерел статистичної інформації найзмістовнішими є видання Міністерства фінансів. Міністерство видавало статистичні збірники та газети, у яких оприлюднювалася інформація щодо операцій кредитно-банківських установ. Серед таких: «Вестник финансов, промышленности и торговли» та «Торгово-промышленная газета». Перший часопис видавався з листопада 1883 р. до жовтня 1917 р. Журнал мав спеціальний розділ «Кредит», у якому публікував інформацію за напрямками: 1) державний, громадський та приватний кредит; 2) законодавство та статистика кредитних закладів. У 1885 р. звітні баланси банків та інших кредитних установ були виокремлені у спеціальний додаток – «Баланси приватних кредитних установ», у якому друкувалися і щомісячні баланси більшості тогочасних установ, щоправда із деякими винятками. Ці винятки стосуються переважно періоду у сім років, із 1887 по 1894 рр. [920, с. 270-271; 332; 388, с. 882; 275, с. 276-580; 260, с. 14]. Щоденно, поряд з «Вестником...», від 1893 р. виходила «Торгово-промышленная газета».

Щоправда із показниками, надрукованими у часописі, складно працювати, адже необхідно виокремлювати інформацію щодо діяльності українських установ із загального масиву цифр, що стосуються роботи російських банків. Наприклад, станом на 1917 р. Петроградський (Санкт-Петербурзький) міжнародний комерційний банк відкрив на території українських губерній 17 відділень у містах:

Олександрівськ (Катеринославська губернія), Бердянськ, Київ, Євпаторія, Катеринослав, Кременчук, Кривий Ріг, Луганськ, Миколаїв, Одеса, Симферопіль, Харків, Херсон, Юзівка, Ялта, Старий Оскіл, Феодосія. На цей час банк мав 50 відділень на території Російської імперії і 3 за кордоном [605, с. 12].

Показники його роботи відображені у поданому на сторінках «Вестника...» балансі на 1 квітня 1917 р. (тобто за три місяці). Отже, акціонерний капітал банку становив 60.000.000 руб., він розподілений на 240.000 акцій, по 250 руб. кожна. Резервний капітал – 35.000.000 руб. Далі подається інформація про активи та пасиви банку у числових параметрах: «В Петрограді – 777.594.063 руб. 26 коп... У відділеннях – 741.573.073 руб. 45 коп. Усього – 1.519.167.136 руб. 71 коп.» [260, с. 14]. Представлена у такий спосіб інформація не дозволяє виокремити точні показники діяльності українських відділень Петроградського банку.

Цікавим є статистичний збірник «Россия в конце XIX в.», підготовлений та виданий Міністерством фінансів за указом імператора до Всесвітньої виставки 1900 р. (Париж). Збірник структуровано за розділами, які включають як історичний екскурс, так і характеристику тогочасного стану галузі. Матеріали кожного розділу готував окремий фахівець. Наприклад, розділ «Банківські установи» і «Ощадні каси» було написано А. К. Голубєвим, співробітником Державного банку Російської імперії [536; 750, с. 127-128].

Іншим виданням Міністерства фінансів був «Ежегодник Министерства финансов», що друкувався протягом 1869 – 1916 рр. Він готувався за усталеною схемою: фінансова, кредитна та торгово-промислова частини. До розділу «Кредит» входили матеріали, розподілені за критерієм форми власності установи, тобто за видами діяльності державних установ (Державного банку, ощадних кас, кас міського та земського кредиту), а також дані про приватні кредитні організації (акціонерні банки комерційного кредиту, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, ломбарди) [536; 750, с. 127-128]. Окремим кредитним операціям надавалося пріоритетне значення, у першу чергу, земельним. У журналі було виокремлено спеціальний підрозділ «Іпотечні банки», де відображалася

діяльність Державного дворянського земельного банку, Селянського поземельного банку, акціонерних земельних банків та міських кредитних товариств. Характерною рисою даного часопису є надзвичайна точність даних. Щодо діяльності українських установ збірник за 1896 р. фіксує на території українських губерній наявність контор (Київська, Одеська, Харківська) та відділень (Бердянське, Житомирське, Кам'янець-Подільське, Катеринославське, Кременчуцьке, Маріупольське, Миколаївське, Полтавське, Роменське, Севастопольське, Сумське, Херсонське, Чернігівське, Юзівське; Ялтинське тимчасове відділення) Державного банку. Поряд із цим характеризується діяльність установ за емісійними та комерційними операціями, а також наводяться зведені баланси окремих контор та відділень [613, с. 334].

Діяльність Державного дворянського та Селянського поземельного банків розкривається не за діяльністю окремих відділень, а лише по відношенню до окремих губерній. Зокрема вказуються суми виданих позик та кількість проданих десятин землі банком у конкретній губернії: Бессарабська – 10,480 дес.; Волинська – 3,353 дес.; Катеринославська – 4,598 дес.; Київська – 2,675 дес.; Подільська – 2,358 дес.; Полтавська – 1,955 дес.; Таврійська – 71 дес.; Харківська – 859 дес.; Херсонська – 535 дес.; Чернігівська – 4,440 дес. [613, с. 334].

У розділі «Зведений баланс акціонерних банків комерційного кредиту станом на 1 січня 1898 р.» вказано тільки 4 українські установи: Катеринославський комерційний, Київський приватний, Одеський обліковий і Харківський торговий банки. Їхня діяльність подана у зведеній таблиці за показниками: 1) рік відкриття; 2) каса; 3) поточний рахунок; 4) майно, що належить банку; 5) облікові операції; 6) позики, видані під заставу; 7) позики у формі спеціальних поточних рахунків із забезпеченням; 8) активні та пасивні операції [613, с. 356-369].

До розділу «Міські банки» включено досить багато українських банківських установ: Київська губернія – Черкаський, Чигиринський; Полтавська губернія – Кременчуцький, Лубенський; Таврійська губернія – Балаклавський, Бердянсько-

Ногайський, Керч-Єнікальський, Мелітопольський, Феодосійський; Харківська губернія – Білопольський, Зміївський; Донецьк – банк Захаржевського, Золочевський, Ізюмський І. Ізкова, Куп'янський, Сумський; Херсонська губернія – Ананьївський, Єлисаветградський, Тираспольський; Чернігівська губернія – Глухівський, Добрянський Посадський, Клицівський, Кролевецький, Стародубський банки. Дані наводяться за тим же зразком, що й для акціонерних банків комерційного кредиту [613, с. 378-395].

У розділі «Зведений баланс Товариств взаємного кредиту на 1 січня 1898 р.» згадуються 19 українських установ. Інформація подана за наступними показниками:

1) число членів;

2) активні операції (касові, поточні рахунки в інших кредитних установах, облікові операції, позики під заставу, позики у вигляді спеціальних поточних рахунків, майно, кореспонденти, прострочені позики, витрати та різні суми, операції з векселями, загальна кількість операцій);

3) пасивні операції (капітали, відсотки за поточними рахунками, вклади, позики, кореспонденти, підсумки пасивних операцій, запасний капітал, цінності на зберіганні, різні суми (невидані дивіденди тощо)) [613, с. 370-377].

Наступні розділи являють собою зведені баланси установ дрібного кредитування. Їхня діяльність характеризується в цілому за губерніями у наступний спосіб:

1) кількість товариств на території губернії;

2) активні та пасивні операції установ;

3) кількість членів товариства (інформація подана лише стосовно ощадно-позичкових товариств) (див. табл. 4).

Необхідно зазначити, що, аналогічно до випусків «Статистического временника Российской империи», окремою частиною подано баланс Херсонського земського банку з 1888 по 1897 рр. [613, с. 354-355].

Таблиця 4.

**Кількість установ дрібного кредитування
на території українських губерній за даними
«Ежегодника Министерства финансов» 1898 р. [613, с. 408-417]**

	Губернії	Число		
		Ощадно- позичкові товариства	Волосні каси взаємодопомоги	Сільські банки
1.	Бессарабська	28	19	4
2.	Волинська	2	–	5
3.	Катеринославська	13	15	–
4.	Київська	8	–	108
5.	Подільська	1	–	73
6.	Полтавська	17	173	2
7.	Таврійська	42	3	–
8.	Харківська	5	4	–
9.	Херсонська	5	3	–
10.	Чернігівська	15	9	–

Підрахунки проведені авторкою за даними «Ежегодника Министерства финансов» за 1898 р.

Серед публікацій Міністерства фінансів слід виокремити видання Особливої канцелярії з кредитної частини, які містять інформацію стосовно окремих видів кредитних установ. У такий спосіб публікувалися «Операции городских общественных банков», «Операции ломбардов в России», «Свод балансов обществ взаимного кредита, действующих в России» (виходив двічі на рік), «Свод прибылей и убытков обществ взаимного кредита, действующих в России» (виходив один раз на рік), «Сводные балансы крестьянских общественных учреждений мелкого кредита», «Сводный баланс городских

общественных банков» (1898, 1901, 1904–1916 виходив щорічно), «Сводный баланс ссудо-сберегательных товариществ и касс», «Сводный баланс учреждений мелкого кредита на ... год», «Сравнительные балансы ссудо-сберегательных товариществ на первое января 1904 и 1905 годах. С некоторыми дополнительными сведениями» [750, с. 161-162].

Отже, Міністерство фінансів долучилося до створення та публікації статистичних даних у вигляді ґрунтовних видань, таких як «Вестник финансов, промышленности и торговли», «Ежегодник Министерства финансов» чи майже у щоденних повідомленнях «Торгово-промышленной газеты». У нашому випадку найбільш інформативно насиченим є «Ежегодник...». Проте, як і у попередніх статистичних виданнях Центрального статистичного комітету, діяльність українських установ викладено у зведених таблицях разом із іншими кредитно-фінансовими установами Російської імперії, що ускладнює пошук та аналіз інформації. Окремо, аналогічно до попереднього випадку, можемо вивчати роботу Херсонського земельного банку.

4.3. Джерельний аналіз губернської та земської статистики і публікацій громадських фінансових організацій

20 грудня 1834 р. імператором були затверджені «Правила для Статистичного відділення при Раді Міністерства внутрішніх справ і статистичного комітету в губерніях», що стимулювало заснування інституту Губернських статистичних комітетів. На чолі комітету стояв цивільний губернатор, а чинним керівником і основним діячем комітету виступав секретар. У 1855 р. Губернські статистичні комітети віднесено до перших інстанцій, а 26 грудня 1860 р. затверджено «Положення про Губернські статистичні комітети». Перед Комітетами були поставлені завдання збору та первинної обробки статистичних даних, що стосувалися різноманітних сфер адміністративного та суспільного життя губернії: «Рік за роком статистика стає предметом все більшого і більшого занепокоєння уряду. Нестача правильних офіційних даних при вирішенні постійно виникаючих питань як у справі державної адміністрації, так і в сфері промислової діяльності краю, відчутна для уряду і суспільства. Запропоновані Центральним Статистичним Комітетом до щорічного видання статистичні таблиці Російської імперії, навіть при розширеній програмі, не можуть містити в собі докладних відомостей про губернії, які на кожному кроці потребує місцева влада та мешканці. Внаслідок цього Київський Губернський статистичний комітет ставить собі в неодмінний обов'язок поширення даних, які він зберігає, у щорічному виданні» [671, с. 3].

До 1870-х рр. процес збору даних був обов'язком для співробітників місцевої поліції [912, с. 81-104]. Однак функціонування подібної схеми збору та обробки матеріалів не було досконалим, що підтверджують слова секретаря Київського Губернського статистичного комітету Ф. Діновського: «Поліція... до того обтяжена всілякою працею за всіма адміністративними напрямками... сумлінне виконання вимог комітету робиться для них неможливим; джерела

відомостей або зовсім забуті, або в самому незадовільному стані; способи збору інформації, при всій ненадійності їх ускладнюють будь-яку спробу контролю; терміни звітності короткі» [653]. Після VI Всеросійського Археологічного з'їзду (1886 р.) було запроваджено практику спеціальних інструкцій зі списком питань, власноруч складених анкет і програм, за якими члени статистичних комітетів вели збір даних. Статистичні роботи Комітетів продовжувалися до 1918 р., до ліквідації Декретом Ради Народних Комісарів № 67 від 15 вересня.

Власне у 1850–1860-ті рр. Губернські статистичні комітети починають готувати і видавати «Памятные книжки губернии». Це видання не було оригінальною ідеєю Комітетів, а дозвіл на їх випуск і офіційна підтримка надходили від Міністерства внутрішніх справ. Про це свідчить надісланий до губернаторів циркуляр Міністра внутрішніх справ С. С. Ланського від 16 вересня 1859 р., у якому коротко сформульовано мету та завдання майбутнього видання: «Для точного розуміння становища губерній мають дуже важливе значення ... статистичні дані про народонаселення, про промислові і продуктивні сили загалом, опрацьовані у губернських статистичних комітетах, так само як і відомості, що зосереджуються, згідно із законом, у губернському управлінні, стосовно адміністративного поділу і складу губерній. Донесення усіх цих відомостей до широкої публіки представляє істотну користь: воно знайомить місцевих жителів і публіку взагалі з адміністративним і господарським становищем губернії; може викликати розгляд... оприлюднених відомостей і тим самим сприяти виправленню і доповненню приватними дослідженнями неточних або неповних відомостей, зібраних офіційним шляхом ... зручним засобом для поширення таких відомостей може служити видання губернських пам'ятних книжок, щорічно або, принаймні, через кожні два або три роки» [912, с. 81-104].

«Памятные книжки» не були єдиним виданням співробітників губернської статистики. Статистичні видання Комітетів являли собою серії публікацій «Памятные книжки губерний», «Адрес-календари губерний» (часто вони поєднувалися в одне ціле «Памятная книжка и Адрес-календарь губернии»).

Значно рідше використовувалися назви «Справочные книги губернии», «Материалы для географии и статистики», «Сборник карт губернии», «Сборник сведений о губернии» або «Личный состав правительственных и общественных учреждений и Алфавитный список населенных мест губернии». Іноді назви видань у окремих губерніях трансформувалися, наприклад, у «Харьковский календарь» та «Календарь Черниговской губернии» (див. додаток Г).

Усі вищезазначені видання Комітету поєднувала схожа структура, яка найбільш часто складалася із рубрик: «Російський імператорський будинок та управління Росії»; «Календар»; «Довідковий відділ»; «Статистичний відділ»; «Історично-етнографічний (або топографічний) відділ»; «Адрес-календар». З 1890-х рр. на початку та наприкінці книжки починають друкувати оголошення, а іноді до основного видання долучався додаток. Наприклад, у Харкові друкували «Харківську збірку: літературний і науковий додаток» [710].

Інформація щодо кредитно-банківської сфери містилася у трьох рубриках «Довідковий відділ», «Статистичний відділ», «Адрес-календар» та у вміщених оголошеннях. Особливістю видань Комітету як історичного джерела є велика різноманітність представлених в них матеріалів. Тому інформацію, яка становить науковий інтерес для даної теми можна умовно поділити за тематикою. Загалом нами було проаналізовано 111 видань (див. табл. 5) [601; 608; 327; 615; 616; 624; 398; 629; 630; 631; 633; 634; 635; 636; 637; 638; 639; 640; 641; 642; 643; 644; 649; 650; 651; 652; 653; 654; 655; 656; 657; 658; 659; 660; 661; 669; 670; 671; 677; 681; 682; 683; 684; 685; 687; 688; 689; 695; 699; 710; 711; 712].

У своїй діяльності із висвітлення кредитно-банківської сфери статистика Губернських комітетів пройшла декілька етапів, відповідно до яких змінюється і інформативність статистичних видань стосовно картини функціонування кредитно-банківських установ. Перші довідники включали в себе перелік банків, інших кредитно-банківських установ та поіменні списки співробітників установ кредитно-банківської сфери. Дана інформація містилася у двох розділах:

- перший – «Установи. Міністерство фінансів», де вказувалися

працівники відділень та контор Державних банків (Комерційного, Дворянського земельного, Селянського поземельного);

- та другий, «Адрес-календарь», у якому містився короткий огляд населених пунктів губернії. Огляд включав перелік усіх існуючих установ міста/села. У випадку «Адрес-календаря» інформацію по кредитно-фінансовим інституціям необхідно виокремлювати за кожним населеним пунктом.

Таблиця 5.

**Публікації видань Губернських статистичних комітетів
за тематичним спрямуванням (1856 – 1917 рр.)**

	Роки	Кількість установ	Списки співробітників	Аналітичні огляди	Нормативно-правові акти	Оголошення	Звіти, відомості та баланси	Посібники
1.	1856–1859	2	1					
2.	1860–1869		2				1	
3.	1870–1879	15	8					
4.	1880–1889	4	13	5	10		2	
5.	1890–1899	9	17	9	3	4		
6.	1900–1909	10	26	11	3	41	61	
7.	1910–1917	77	31	6	8	46		3
	Разом	117	98	31	24	91	64	3

З кожним наступним випуском довідника інформація подавалася все детальніше. І якщо у 1857 р. згадується лише штат працівників контори Державного комерційного банку (м. Київ) [652, с. 343], то за даними рубрики «Адрес-календарей» початку ХХ ст. можна відновити мережу діючих банківських та кредитно-банківських установ губернії (напр. Подільська губернія) [656] (див. табл. 6).

Таблиця 6.

Мережа банківських та кредитних установ Подільської губернії за даними «Памятной книжки Подольской губернии» 1911 р.

	Міста/селища	Банки	Банкір. контори	Г-ва взаємн. кредиту	Ощадні, ощадно-позич. каси	Ломбарди
1.	Кам'янець-Подільськ	2	5	2	9	1
2.	Балта	1	2	1	2	
3.	Криве Озеро				1	
4.	Брацлав	1		1		
5.	Тульчин	1	1	1	1	
6.	Немирів			1		
7.	Вінниця	2			1	2
8.	Жмеринка	1		1	3	
9.	Гайсин	2		1	1	
10.	Теплик				1	
11.	Летичев				2	
12.	Літин			1	2	
13.	Хмельник (Хмільник)			2	1	
14.	Могилів-Подільський	1	3	4	3	
15.	Бар			1	1	
16.	Ольгопіль				1	
17.	Бершадь	2	1	1	1	
18.	Чечельник				1	
19.	Проскурів	3	2	1	1	
20.	Нова Ушиця			1	2	
21.	Стара Ушиця			1	1	
22.	Дунаївці			1	1	

Укладено за матеріалами «Памятная книжка Подольской губернии на 1911

год» [656].

Отже, за підрахунками у Подільській губернії у 1911 р. нараховувалося: банків з відділеннями – 16; приватних банкірських будинків та контор – 14; товариств взаємного кредиту – 21; ощадно-позичкових товариств та позичкових кас – 36; три діючі ломбарди (два у Вінниці, один у Кам'янець-Подільську). Проте у 36 % населених пунктів губернії функціонувало не більше двох установ, а містечка Городок, Сальниця, Ямпіль згідно із даними Статистичного комітету зовсім не мали на 1911 р. подібних установ [656, с. 140-218].

Доволі часто, подаючи детальні списки співробітників найбільших кредитно-банківських установ губернії, дрібні повітові організації співробітників Комітетів лише перераховували. При цьому застосовувався принцип поділу на сільські банки, ощадні каси, кредитні товариства. Водночас завжди вказувалася адреса закладу, іноді зазначалася дата початку роботи установи або дата затвердження її статуту. Найбільш розповсюдженим було подання матеріалу у такому вигляді:

«м. Чернігів

Відділення Державного Дворянського Земельного Банку.

Володимирська вул., Власн. буд.

Керуючий Відділенням – Микола Дмитрович Рудін, д. ст. рад. Члени- оцінювачі:

Микола Володимирович Котляревський, ст. рад. і Аполлінарій Костянтинович Чижевський, над. рад.; діловод – Олександр Олександрович Липинський, губ. сек.; помічник діловода 1-го розряду – Йосип Володимирович Благодарний, кол. ас.; бухгалтер – Микола Олександрович Красковський, над. рад.; помічник бухгалтера 1-го розряду – Михайло Іванович Шуба, кол. ас.» [625, с. 20].

У 1864 р. у виданні Харківського Комітету вперше було надруковано «Відомість про обіги Харківської контори Державного банку, з 16 грудня 1861 р. по 16 грудня 1862 р.» [659, с. 191-192]. Необхідно зазначити, що практично увесь об'єм публікацій фінансової звітності банків та установ дрібного кредитування

міститься у «Памятних книгах» Харківської губернії (див. Дод. Г). Вже згадана публікація 1864 р. являла собою фінансовий стан банку за напрямками: 1) каса (853 970 руб. 55 коп.); 2) прибуток (10 091 022 руб. 53 коп.); 3) витрати (10 122 934 руб. 12 коп.); 4) залишок (822 958 руб. 76 коп.); 5) капітал (300 000 руб.). Вказувалися основні операції контори: трансфер, облік векселів, позики під заставу товару, застава державних кредитних паперів, відсоткові вклади [659, с. 191-193].

До початку ХХ ст. серед державних установ друкувалися баланси тільки Харківської контори Державного банку, Державної ощадної каси. У подальшому зустрічаються документи фінансового стану й інших харківських кредитних установ і у випуску за 1901 р. представлено баланс 32 таких закладів губернії.

Одним з них є Сумський міський громадський банк. З поданої інформації ми можемо побачити, що за 1899 р. банк отримав відсотки за здійснення різних операцій у сумі 87 945 руб. Сума розподіляється у наступний спосіб: за облік векселів – 41 275 руб.; за заставу нерухомості – 9 074 руб. Усього витрачено – 68 812 руб., з них 31 862 руб. – виплата відсотків закладами; 19 548 руб. – витрати на управління; 10 269 руб. – списано на погашення протестованих векселів; 3 959 руб. – перераховано на поточний рахунок. Отже, чистий прибуток Сумського банку за 1899 р. склав 19 132 руб. У підсумку баланс банку на 1 січня 1900 р. становив – 1 383 632 руб. При цьому пасив складав: основний капітал – 260 500 руб.; запасний капітал – 45 300 руб.; «вічні» вклади – 83 220 руб.; строкові вклади – 466 365 руб.; безстрокові вклади – 167 481 руб.; на поточному рахунку – 306 654 руб. Актив: каса – 79 844 руб.; на поточному рахунку – 73 311 руб.; відсоткові папери – 102 351 руб.; облік векселів – 676 605 руб.; векселі, відіслані на комісію – 16 962 руб.; позики під заставу відсоткових паперів та цінних речей – 47 972 руб.; під будівлі у м. Суми – 192 875 руб.; під землю у м. Суми – 7 365 руб.; прострочені позики – 14 346 руб.; спеціальні поточні рахунки – 19 330 руб. та ін. [711, с. 250-251].

З 1880-х рр. змінюється направленість висвітлення кредитно-банківської сфери. Відтепер надаються не лише довідкові матеріали та фінансова звітність, а й з'являються публікації аналітичного характеру та нормативно-правового змісту: друкуються циркуляри, розпорядження, інструкції, витяги з правил тощо. У подальшому тематика публікацій розширюється за рахунок друку аналітичних оглядів стану кредитно-банківської сфери губерній, рецензій і відгуків на посібники та методичні рекомендації. (див. табл. 7).

Таблиця 7.

**Кількість та жанри публікацій Губернських статистичних комітетів
(за губерніями, 1856 – 1917 рр.)**

	Губернія	Кількість установ	Списки співробітників	Аналітичні огляди	Нормативно-правові акти	Звіти та баланси	Оголошення	Посібники, рекомендації
1	Волинська		15	3			11	
2	Катеринославська	98	17	5			2	
3	Київська	13	9	3	6		54	2
4	Подільська		3	1	10		1	
5	Полтавська		4				1	
6	Таврійська		10	5				
7	Харківська	3	23	89		64	18	1
8	Херсонська		10		2		4	
9	Чернігівська	3	11	10	3			
	Разом	117	98	116	21	64	91	3

Необхідно зазначити, що до аналізу було залучено 21 видання Бессарабського Губернського статистичного комітету, однак у їхніх публікаціях не згадується жодної української кредитно-банківської установи, а відображають

переважно діяльність різних фінансових установ м. Кишиніва та інших населених пунктів сучасної Республіки Молдова.

Більша частина аналітичних оглядів стосується роботи Селянського поземельного банку, наприклад, «Памятная книжка Подольской губернии за 1911 год» описувала роботу банку у 1909 р.: «У звітному 1909 році, за сприяння місцевого відділу селянського поземельного банку, селяни Подільської губернії придбали 12,083,4 десятини землі; у порівнянні із попереднім роком це більше на 1,719,07 десятин. При цьому здійснено було 327 угод, в яких брало участь 5989 домовласників. Видано банком 327 позичок, на суму 2,437,975 руб.; іншу частину купівельної ціни – 755,482,00 руб. селяни доплатили з власних коштів» [656, с. 127].

Далі огляд містить детальний аналіз даних за кожним повітом про придбання селянами землі. Вказується скільки домогосподарств повіту купувало землю та кількість придбаної ними землі із зазначенням самостійно внесеної селянами суми та суми позики, яку вони отримали від банку (див. табл. 8).

Розглядаючи положення Селянського поземельного банку та складаючи різні зведені таблиці аналізу діяльності, автори «Памятных книг» зосереджували увагу на трьох питаннях:

1) кількість угод із придбання-продажу земельних ділянок для селян із зазначенням: числа виданих позик, розміру земельних ділянок, мінімальної та максимальної вартості земельної ділянки;

2) характеристика учасників угод з банком, із зазначенням: сільські громади чи товариства, окремі домогосподарства, кількість осіб чоловічої статі, місцеві або ж вихідці з інших губерній;

3) кількість придбаної ними землі із зазначенням: по-перше, суми, внесеної селянами самостійно; по-друге, суми позики, яку вони отримали від банківської установи.

Таблиця 8.

**Операції Подільського відділення
Селянського поземельного банку за 1909 р. за даними
«Памятной книжки Подольской губернии на 1911 г.» [656, с. 128]**

	Повіт	Кількість господарств, що придбали землю	Кількість угод	Ціна придбані селянами землі	Розмір отриманої позики	доплачена селянами самостійно
1.	Кам'янецький	1.400	63	613.783.78	461.745	152.038.78
2.	Балтський	204	6	285.518	220.500	65.018
3.	Брацлавський	133	2	42.000	30.200	11.800
4.	Вінницький	1.834	16	710.672.15	555.200	155.472.15
5.	Гайсинський	24	1	8.804.38	5.750	3.054.38
6.	Летичівський	280	11	120.854.94	81.900	38.950.94
7.	Литинський	244	12	155.389.75	128.050	32.339.75
8.	Могілевський	1.662	1	51.057.5	35.200	15.837.50
9.	Ольгопільський	-	-	-	-	-
10.	Проскурівський	889	20	640.445.91	490.650	149.795.91
11.	Ушицький	343	20	170.264.40	117.260	53.004.40
12.	Ямпільський	476	175	394.666.28	316.520	78.146.28
	Разом	5.989	327	3.193.457.03	2.437.975	755.482.09

Такий самий підхід спостерігається і в публікаціях інших губернських статистичних комітетів. «Памятная книжка Екатеринославской губернии. 1889 г.» містить огляд роботи Селянського поземельного банку, який починається словами: «Про те, в якій мірі було корисним заснування Селянського поземельного банку і наскільки його операції мали широке поширення в Катеринославській губернії свідчать наступні дані ... починаючи від 1883 р. і по 1889 р., число виданих позик

було 275, кількість купленої землі сягає до 168,417 десятин, а купівельна сума досягає 8,162,399 р. 45 к., з найбільшої вартості десятини придатної землі 80 руб. і найменшої 17 р. ... в придбанні означеного простору земель брали участь 148 сільських товариств і 133 організації, що складають вкупі 22,390 домовласників з 70,389 наявними чоловічої статі в їхніх родинях. З цього числа належало: до сільських мешканців власне Катеринославської губернії 19,224 господарі в кількості 61,981 осіб, а до вихідців з інших губерній, а саме: Херсонської, Харківської, Полтавської, Київської, Курської, Калузької і Чернігівської – 3,166 домовласників в 8,408 осіб ... Із загальної купівельної суми банком видано 7,100,846 руб., а решта 1,061,553 руб. складає доплату селян із власних коштів, при чому частина цієї доплати внесена була при укладанні умов і здійсненні купчих угод, а частина розстрочена продавцями покупцям на терміни, заїхньою обопільною згодою» [650, с. 153-154].

Читачів не лише знайомили із становищем фінансів банку, але й надавали корисну інформацію у вигляді додатків до аналітичних статей, різноманітних документів, форм та заявок. Зокрема, у 1885 р. був надрукований комплекс форм та зразків документів необхідних селянам для отримання позики у Селянському поземельному банку (див. Дод. 3) [655, с. 106-109].

Серед зазначених видань виокремлюється праця «Справочная книга Подольской губернии», яка вийшла в світ у 1888 р. під редакцією В. К. Гульдмана, секретаря Подільського Губернського статистичного комітету (1886 – 1903 рр.) і відомого дослідника історії Поділля. У ній представлено процедуру видачі позик Селянським земельним банком, порядок виплати внесків та відстрочок, прийому та оцінки маєтків, видачі землевласникам позик під соло-векселі, а також інструкції для проведення процедури оцінки майна. Потім подавався пакет документів, які являли собою форми і зразки різного роду доручень, заяв, оціночних описів та інших ділових паперів на заставу майна у банку. Також повідомлялося про стан «нормальних» подесятинних цін землі для придбання у Подільській губернії за посередництва Селянського поземельного банку чи застави і викупу «урядових чиншевих земель» у Дворянському

земельному банку. Наостанок В. К. Гульдман зосередив увагу на фактах діяльності цих двох банків. Зведена таблиця дій Селянського поземельного банку за 1883 – 1886 рр. характеризувала стан банківських операцій із нерухомим майном: кількість та розмір виданих банком позик; число селянських дворів, що їх отримали; кількість придбаної селянами землі та розмір проведених за них виплат [685].

Текст та форма оголошень в «Памятных книжках» нічим не вирізняються від таких же повідомлень у періодичних виданнях, про які йтиметься пізніше.

Створені за дорученням Міністерства внутрішніх справ «Памятные книжки» є схожими за своїми цілями та структурою, втім різняться між собою у подачі матеріалу. «Памятные книжки» Київської, Таврійської, Чернігівської, Харківської та Херсонської губерній вирізняються повнотою висвітлення мережі кредитно-банківських установ, починаючи від відділень Державного банку і закінчуючи найменшим селянським ощадно-позичковим товариством. При цьому київські часописи характеризуються наявністю аналітичних статей та оглядів, публікаціями різних зведених таблиць. Харківські публікації, як уже зазначалося, були єдиними, де друкувалася публічна фінансова звітність установ. У змісті «Черниговских памятных книжек» містилося найбільше публікацій щодо нормативно-правових актів, розпоряджень та їхнього обговорення.

Змістове наповнення Волинських та Катеринославських «Памятных книжек» більше актуалізує інформації про установи великих міст губерній (Катеринославська – мм. Катеринослав, Маріуполь, Юзівка, Луганськ; Волинська – мм. Житомир, Рівно), не акцентуючи увагу на невеликих закладах у повітах. Але слід виокремити випуск 1917 р. «Памятной книжки Екатеринославской губернии», у якій подано інформацію про 32 повітових заклади.

Губернські статистичні комітети Подільської та Полтавської губерній доволі часто зверталися до форми тематичних випусків «Памятных книжек» і тому банки та небанківські кредитні заклади не часто згадуються на їхніх сторінках. Наприклад, у виданнях цих губерній найбільше випусків, які зовсім не

містять таких посилань (Полтавська – 1900, 1901, 1916 рр.; Подільська – 1909 р. тощо). До опису Подільських «Памятных книжек» слід додати факти публікацій методичних рекомендацій та посібників. Вище вже було сказано про специфіку висвітлення тематики у виданнях Бессарабського Губернського статистичного комітету.

Варто звернути увагу на ще одне губернське статистичне видання. Йдеться про такий різновид адресних календарів як «Адрес-календарь должностных лиц по всем частям управления». У випадку із цим губернським покажчиком складно точно визначити, кому він завдячує своєю появою, адже інформація стосовно видавців наводиться у самих журналах вкрай рідко, що ускладнює їхній аналіз. Скоріш за все, він видавався губернськими правліннями, а готувався статистичними комітетами [664, с. 10]. Адже очевидно є подібність у структуруванні та подачі матеріалу «Памятных книжек» і «Адрес-календаря должностных лиц».

Останній з них – офіційне статистичне видання, що передувало «Памятным книжкам», пізніше виходило їм на заміну окремим випуском, який згодом став частиною їхніх розділів. Однією з причин його створення була необхідність надання оперативної інформації про керівний склад та штат спеціалістів губернії. На думку російського дослідника О. І. Раздорського, його виникнення спричинило те, що у «виданнях, що включали дані по всій величезній імперії, просто фізично було неможливо помістити вичерпні відомості про місцеві установи. Виникає потреба у спеціальних губернських довідниках, що відображають усі місцеві установи та посадових осіб – від губернатора до канцелярських співробітників включно. Цю роль, очевидно, і повинні були виконувати загальні губернські списки посадових осіб... і пам'ятні книжки (у їхній адрес-календарній частині), початок видання яких, судячи з усього, збігається за часом» [664, с. 9].

Публікації «Адрес-календаря должностных лиц» українських губерній не були чисельними або ж регулярними: Волинська губернія (1879, 1980 рр.); Київська

губернія (1856, 1857, 1858, 1864, 1880, 1886 рр.); Подільська губернія (1859, 1872, 1891 рр.); Харківська губернія (1860 р.); Чернігівська губернія (1853, 1855, 1857, 1879 рр.). В інших губерніях таких довідкових видань не публікували.

Видання містять офіційні списки посадових осіб губернії із зазначенням загальної інформації. Матеріал подано чітко за рубриками з дотриманням принципу ієрархії по старшинству, за вакансіями, приналежністю до дворянства, стану, посади [601, с. 31-32; 683]. Іноді зазначалися отримані особою нагороди або їхній перелік. Окремі випуски наводили більш широкі дані про особу, включаючи дату початку служби, отримання чину, освіту, суму оплати, рідше віросповідання та сімейний стан [664, с. 19]. Серед інших даних подавалася інформація і по Міністерству фінансів [664, с. 8]. Матеріал стосувався лише державних банківських структур, контор і відділень Державного банку, Державного комерційного банку тощо.

Отже, Губернські статистичні комітети пройшли довгий шлях розвитку від простих установ для збору та систематизації відомчої інформації до структури наукових товариств із видавничою функцією. Зміни у підходах до роботи Комітетів знайшли відображення у викладенні інформації, яка стосувалася кредитно-банківської мережі. Поступово поряд із публікацією статистичних матеріалів з'являються результати та висновки їхнього опрацювання та узагальнення.

На жаль, не усі роботи публікувалися, і в архівах зберігається чимало доповідей, оглядів, аналітичних розвідок працівників Статистичних комітетів, які готувалися для подання губернському керівництву [29]. Наприклад, у 1891 р. секретарем Київського губернського статистичного комітету було підготовлено для київського губернатора записку, у якій було стисло охарактеризовано діючу в губернії мережу установ дрібного кредитування. Вказувалася кількість сільських банків, ощадно-позичкових товариств; уточнювалися суми повітових державних і сільських мирських капіталів цих установ. Разом із тим, найбільш цінною для дослідження залишається саме статистична інформація, яка дозволяє

прослідкувати щорічний розвиток мережі кредитно-банківських установ губерній від великих міст до невеликих селищ.

Земська статистика зародилася на початку 70-х рр. XIX ст. із виникненням у Російській імперії інституту земств. У кожній губернії, де були організовані земські управи, поступово приходили до рішення запросити спеціаліста з обробки статистичних даних. Спочатку працювали окремі працівники та згодом почали організовуватися статистичні бюро.

Одним із перших таке статистичне бюро було створено у 1873 р. у Херсоні. У подальшому вони виникають і в інших українських губерніях: Чернігівській (1875 р.), Харківській (1880 р.), Катеринославській та Полтавській (1881 р.), Таврійській (1884 р.). «Працівники земств проводили подвірні переписи з досить точною фіксацією стану справ. Найбільш повний перепис був проведений у 70-х роках на Чернігівщині. Пізніше вони здійснювалися і у деяких інших губерніях (Полтавській, Таврійській). Земські статистики у 1870–1894 рр. були відносно незалежними від органів влади, що забезпечувало їм можливість об'єктивно і неупереджено підходити до збору та узагальнення статистичних даних», зазначали автори підручника із джерелознавства [804, с. 356].

Земські статистичні бюро отримували від своїх управ пропозиції досліджувати та розробляти різні питання, у тому числі й практику кредитно-банківської сфери. У підсумку ними було сформовано значний комплекс статистичних документів із діяльності банківських та кредитних установ, оскільки одним із завдань діяльності земств був інформаційний напрям, то накопичені матеріали стали публікувати [831, с. 165; 815, с. 34].

Результати земської статистики посіли місце на сторінках спеціальних видань губернських управ і найчастіше мали таку назву: «Вестник... земства», «Земский сборник... губернии», «Статистический ежегодник... губернии»; рідше вживалися назви «Земские уездные оценки... губернии» або ж «Статистические сведения для Уездной Земской Управы: ведомости о населении по сословиям и вероисповеданиям, о распределении населения по занятиям, о посевах и урожае

хлеба, о состоянии скотоводства, о промышленных заведениях в... губернии, о подворной и натуральной арестантской повинности» [999, с. 182; 609, с. 403].

Часописи носили офіційний характер і своєю метою ставили висвітлення діяльності земств у краї, надання необхідної інформації повітовим земствам [1029]. Однак кожне земство пріоритетом ставило висвітлення різних аспектів життя регіону, тому у деяких виданнях міститься небагато інформації із питань кредитно-банківської галузі. Наприклад, Статистичним відділенням Катеринославського земства було підготовлено та випущено три випуски «Вестника Екатеринославской губернии» (1903 – 1905 рр.): другий по Бахмутському та третій по Слов'яносербському повітах (перший випуск не стосувався території України, а містив опис Ростовського повіту) [672]. Журнал мав дев'ять розділів, у яких публікувалися закони та постанови уряду, хроніка діяльності управ і місцевих подій, висвітлювалася діяльність місцевих наукових товариств тощо. Далі йшли статті та невеликі замітки щодо економічного, історичного і етнографічного розвитку регіону. Саме у цих матеріалах наводяться огляди діяльності регіональних відділень Дворянського та Селянського банків. На жаль, інформація стосовно роботи інших місцевих банків та кредитних установ не подавалася [1029].

Серед усіх видань земської статистики найбільше діяльність банківських та кредитних структур висвітлювалася на шпальтах «Земского сборника Черниговской губернии» – видання Чернігівської губернської земської управи (1869 – 1915 рр.). Довгий час (з 1869 по 1912 рр.) журнал виходив щомісяця, а останні три роки він публікувався окремими випусками.

Звісно, у цьому часописі не усі випуски висвітлювали діяльність установ банківської сфери та установ дрібного кредитування. Окремі випуски «Земского сборника» (1879 р. № 1–4; 1890 р. № 1, 2, 6, 7; 1891 р. № 1, 11–12) присвячені здебільшого сільськогосподарським, освітнім питанням або питанням розвитку медицини. Саме з другої половини 1870-х рр. у ньому стали друкувати статистичні матеріали, частина яких стосувалася кредитно-банківської галузі краю [1021].

Цікаві для нашого дослідження матеріали подавалися у рубриках «Урядові розпорядження», «Постанови Чернігівської земської управи» і «Журнали засідань губернських зборів». Поширеною традицією «Земского сборника» були об'ємні додатки, які іноді перебільшували за кількістю сторінок обсяг самого журналу. У таких доповненнях друкувалися стенографічні матеріали засідань Чернігівської губернської земської ради та її звіти. Разом з тим, тут подавалися різні наукові дослідження громадських діячів, окремі з яких стосувалися розвитку кредитно-банківської справи регіону. У результаті аналізу тематичного змісту публікацій, у яких міститься інформація стосовно діяльності кредитних установ вміщених на сторінках часопису, було виявлено кілька основних груп, матеріали яких упорядковано згідно змістового насичення (див. табл. 9).

Таблиця 9.

**Тематика та кількість публікацій з історії кредитних установ
Наддніпрянської України у виданнях Чернігівської губернської земської
управи (1869, 1870, 1873, 1875, 1878 – 1891, 1904 рр.)**

[346; 347; 348; 349; 350; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 357]

	Тематика публікацій	Кількість публікацій
1.	Нормативно-правові акти, обговорення банківського і кредитного законодавства	16
2.	Роль земств у розвитку кредитно-банківської сфери	18
3.	Аналітичні статті	9
4.	Новини діяльності банківських і кредитних установ	4
5.	Оголошення	2
	Разом	49

Отже, серед першої тематичної групи переважають нормативні акти, які регулюють окремі аспекти роботи фінансово-банківської сфери та діяльність земств у цьому напрямі. Це законодавча регламентація видачі банківських позик

під хліб у 1870-х рр. або встановлення засад співпраці банківських та страхових компаній у 1890-му році. Звісно, приділялася увага і заснуванню нових закладів, як-то дозвіл на відкриття Чернігівського губернського громадського банку у 1870 р. в м. Стародуб [415, с. 9-10].

Якщо говорити про основи тогочасного кредитного законодавства, то до друку надходили не самі тексти, а їхні коментарі або роз'яснення від Міністерства фінансів щодо особливостей їхнього застосування, як «Положення про установи дрібного кредиту» у 1904 р. [357, с. 78-87]. У своїй більшості нормативні акти стосувалися діяльності банківської сфери і лише дві публікації – правил роботи установ дрібного кредитування.

Найчисельніша група публікацій висвітлює зв'язок земств із кредитно-фінансовою сферою. На відміну від постанов уряду, земства більше переймалися роботою установ дрібного кредитування, а саме ощадно-позичкових товариств – 14 статей. І лише 4 публікації розкривали напрям роботи земств із банками Чернігівщини. Сторінки «Земського сборника» свідчать, що земська управа часто ставила на розгляд питання організації нових ощадно-позичкових товариств у сільській місцевості, обговорювала проекти їхніх статутів (6 статей) [354, с. 5; 356, с. 1-5]. Зокрема, у 1873 р. на засіданні Чернігівської губернської земської управи розглядалося питання створення у Ніжинському повіті Галицького ощадно-позичкового товариства.

На користь нової установи наводилося чимало аргументів. Серед інших цікава теза про те, що більшість селян цього регіону у минулому знаходилися у кріпацтві, тому не мають суспільних чи приватних капіталів для налагодження господарства [348, с. 82].

Відстежувалася на сторінках часопису і діяльність вже існуючих ощадно-позичкових товариств, про що свідчать спеціальні опубліковані звіти або постанови Губернської управи. Одну із подібних постанов було надруковано у випуску № 1–3 за 1875 р. Вона містила перелік функціонуючих товариств на 1875 р. – 14 організацій із кількістю членів 710 чоловік. Далі зазначалися загальні

суми результатів роботи ощадно-позичкових товариств за минулий рік: сума пайових капіталів – 7816 руб. 45 коп.; сума позик виданих протягом року – 27699 руб. 82 коп.; сума чистого прибутку за рік – 1290 руб. 62 коп. [349, с. 100].

Звіти та постанови склалися на основі звітної документації самих ощадно-позичкових товариств та матеріалів із результатами ревізій земських чиновників. Дані обов'язково перевірялися, про що свідчать записи у звіті Губернської управи стосовно роботи ощадно-позичкових товариств за 1876 – 1877 рр.: «У звіті Губернської Управи стосовно діяльності ощадно-позичкових товариств за 1876 р., між іншим, зазначено, що 4 товариства допустили в своїх звітах похибки, які були занадто очевидні і часто невмотивовані, щодо яких Губернська Управа просила роз'яснення правлінь цих товариств» [351, с. 127-130]. Відразу було відзначено, що 4 товариства не надали жодних пояснень, а надіслані пояснення двох ощадно-позичкових товариств не виглядали переконливими для земської управи. Саме тому члени управи виїжджали із ревізіями до ощадно-позичкових товариств.

Результат однієї із таких поїздок члена управи Н. А. Константиновича у вигляді звіту було надруковано у журналі у 1875 р. [350, с. 112-125]. Ревізія мала відстежити наступні аспекти роботи ощадно-позичкових товариств:

- 1) правильність ведення рахівництва;
- 2) відповідність дій товариства до положень їхніх статутів;
- 3) умови, за яких провадять свою діяльність товариства;
- 4) ступінь корисності ощадно-позичкового товариства для суспільства.

У результаті перевірки Н. А. Константинович зробив деякі узагальнення та рекомендації стосовно роботи ощадно-позичкових товариств Чернігівської губернії, а саме: а) найкращий розмір паю ощадно-позичкового товариства для губернії становить сума у 50 руб.; б) у статутах товариств прописано складну систему доручень на отримання кредиту, яку важко застосовувати на практиці, і тому її варто спростити; в) товариствам у своїй діяльності необхідно суворо дотримуватися ст. 42 Статуту, у якій йдеться про стягнення позик: «Порядок

стягнення через мирових суддів призводить до великої втрати часу, що підсилюється тим, що в період стягнення відсотки за позику майже завжди виявляються втраченими для товариства і стягнення позик через волосні правління, хоча б у тих випадках, коли вони мають право це робити (волосні правління і тепер стягують з селян борги приватних осіб і відмовляють у цьому ощадно-позичковим товариствам) було б набагато зручнішим» [350, с. 117].

Даний звіт містить детальний розгляд справ семи ощадно-позичкових товариств Городницького та Мглинського повітів, які являють собою короткі, але об'ємні описи за вищезазначеними аспектами роботи ревізії. Наприклад:

«Галицьке товариство розташоване в родючій землеробській місцевості й потреба в кредиті тому є непостійною і тимчасовою, такою, що перебуває в залежності від термінів сплати податків і зборів. Ощадно-позичкове товариство, при навіть недовготривалому існуванні встигло послужити населенню, надавши можливість за невисокий відсоток отримати в короткостроковий обіг гроші в той час, коли вони нагально потрібні. На більш істотне поліпшення селянського господарства воно поки не вплинуло і навряд чи буде мати значення у майбутньому: при порівнянні дорожнечі селянського господарства у тій місцевості (земля, будівлі, упряж, плуг і т.д.), капітальні поліпшення в ньому можливі тільки при більш довгостроковому кредиті, ніж такий, що може дати ощадно-позичкове товариство» [350, с. 118].

За даними земської управи, більшість функціонуючих ощадно-позичкових товариств починали свою працю на отриманні від управи позики. Проте вже наприкінці 1880-х рр. перед земством постала проблема неповернення цієї заборгованості. Надруковані у часописі звіти Чернігівської земської управи містять спеціальний розділ «Рахунок платежів ощадно-позичкових товариств на погашення виданих їм із губернського земського збору позик» [355, с. 268-271]. Дані подавалися за наступними показниками: 1) назва товариства; 2) дата видачі позики; 3) сума позики; 4) залишок суми на 1 січня поточного року; 5) сума обов'язкової виплати протягом поточного року, із зазначенням суми строкового платежу та суми не-

достачі прострочених платежів, відсотки, пеня; б) сума коштів, яка надійшла протягом поточного року; 7) сума залишку і сума позики, які підлягали виплаті у розстрочку. Матеріали, наведені у зведених таблицях, та їхні коментарі у текстовій частині звітів свідчать, що проблема невиконання взятих на себе фінансових зобов'язань у 1870–1890-х рр. стояла перед земствами доволі гостро: «... погашення товариствами позик у звітному році...: первинних позик сплачено 1752 руб. 50 $\frac{1}{2}$ коп.; подальших – 5242 руб. 75 коп. ... Вони зменшили свої борги на 5190 руб. 50 коп. ... в погашення позик первинних, тобто власне земству ... нічого не сплачено 9 товариствами» [352, с. 76-84].

Тематика заборгованості земствам ставилася не лише у звітній документації земської управи, а й в інших публікаціях «Земского сборника», зокрема в аналітичних статтях.

На сторінках «Земского сборника» друкувалися аналітичні матеріали, як-то огляди державних і громадських діячів регіону, які присвятили свої роботи повністю тематиці кредитної справи або ж розглядали її у руслі вивчення соціально-економічного становища регіону. Серед них слід виокремити дослідження двох авторів В. М. Хижнякова та невідомого автора (роботи підписані криптонімом «М»).

Василь Михайлович Хижняков – міський голова Чернігова (1875–1887 рр.) та гласний Міської ради, голова Чернігівської губернської земської управи (1886–1896 рр.), автор статей «Про ревізію волостей в деяких повітах Чернігівської губернії в 1888 році», «Про вексельні операції Чернігівського міського банку» [581, с. 286-289; 582, с. 1-130].

В першій зі згаданих праць проведено детальний огляд справ Чернігівської губернії, у тому числі й діяльності ощадно-позичкових товариств. Особливу увагу Хижняков звернув на ті товариства, які мали заборгованості перед земською управою. Такими організаціями виявилися Сосницько-В'юницьке ощадно-позичкове товариство Сосницького волосного правління; Лавське, Кудрівське, Савське і Волинське ощадно-позичкові товариства Волинського волосного правління.

Розповідаючи історію Сосницько-В'юницького ощадно-позичкового товариства, як найбільш показову серед інших, В. М. Хижняков зазначає, що товариство зародилося у 1878 р. на взяті у земській управі позику у розмірі 1500 руб. Вже з 1882 р. діловодство товариства фактично припинилося, а борг зріс до 2056 руб. 25 коп., відтоді у справу була змушена втрутитися поліція і з цього часу розмір боргу почав зменшуватися. Декілька років ніяких засідань товариство не проводило, а на питання стосовно каси Хижняков отримав відповідь від розпорядника, що «скриню і дивитися не має сенсу, оскільки вона давно вже пуста» [582, с. 70]. На думку автора, до такого становища товариство призвела неосвіченість та непорядність його керівництва: «До чого-ж триває так довго агонія цього товариства, коли фактичне його існування майже припинилося в 1883 р.? Здавалося-б, що приймаючи до уваги викриття ... і на фоні переслідування проти головних розпорядників, для них самих було б краще ліквідувати швидше і позбутися відповідальності, що височіє над ними. Але ні, вони міцно тримаються за владу» [582, с. 79]. Хижняков вважає, що діяльність розпорядників виражається в тому, що вони збираються вдвох чи втрьох і йдуть по хатах збирати борги, висуваючи вимоги негайної сплати декількох десятків рублів. Позичальник відпрошується, посилаючись на неможливість сплатити відразу усієї суми. Починається торг і милостиве начальство погоджується на стягнення 3 або 5 рублів. Потім всі вирушають в найближчий шинок і пропивають ці гроші. На думку Хижнякова, чим швидше закінчиться існування В'юницького ощадно-позичкового товариства і влада його розпорядників, тим буде краще для населення. При цьому автор зазначає, що місцеве населення має велику потребу у доступному кредиті, наводячи факти активного розвитку лихварства у краї та його згубного впливу на селянське господарство.

Наступна стаття невідомого автора «М» «Нарис діяльності Чернігівського губернського земства зі сприяння економічному добробуту населення (1865–1902 рр.). Упорядкування дрібного кредиту» являє собою аналітичний огляд історії розвитку установ дрібного кредитування Чернігівщини та ролі земських

органів у цьому процесі [438, с. 133-162]. Для підготовки статті автор використав звіти, журнали та доповіді губернської управи, журнали засідань губернської ради, різні записки діячів земств із питань розвитку кустарних промислів, звіти комітету про сільські ощадно-позичкові та промислові товариства.

Розглядаючи історію більш ніж тридцяти років існування установ дрібного кредитування на Чернігівщині автор виділив три періоди його розвитку:

I. 1871 – 1883 рр. – від моменту першого обговорення питання про облаштування ощадно-позичкових товариств у губернії на засіданні земської управи, видачі протягом першого року (1871 р.) 11 позик для створення товариств до моменту видачі останньої такої позики у 1883 р.

II. 1884 – 1895 рр. – період, протягом якого спостерігається «цілковита байдужість земств» до справ дрібного кредитування. Нові позики не видаються. У цей час 13 новостворених ощадно-позичкових товариств не змогли почати свою роботу, адже Губернська управа відмовила їм у початковій позиці, хоча мала на рахунок спеціально створеного для цього фонду 46727 руб. За словами автора, діяльність земств звелася до прагнення повернути свої гроші з нарахованими відсотками.

III. 1896 – 1902 рр. – період, від моменту, коли на поточній сесії земської управи знову було поставлено питання про роботу земств у даному напрямі до 1902 р. Автор закінчує періодизацію 1902 р., однак далі у статті аналізуються і більш пізні події, зокрема, прийняття законів 1904 р. Автор відзначає, що активних заходів у цей період земська управа не вживає, однак питання установ дрібного кредитування знову повернулося до обговорення на засіданнях управи.

Сприяло цьому і прийняття ряду законів у сфері кредитування наприкінці XIX – початку XX ст., особливе значення відводилося закону про установи дрібного кредиту 1904 р.

У статті зауважено, що місцеве населення не виявляло особливого інтересу та активності до процесу відкриття кредитних товариств, а заслуга їх появи та розвитку належить Губернській земській управі. Для видачі позик у 1871 р. був сформований спеціальний фонд у розмірі 15 тис. руб. Через незнання справи та низьку зацікавленість місцевого населення товариства були створені не у всіх повітах. Проблемою також стала невідповідність керівництва нових товариств до належного ведення справ, а іноді звичайна його малограмотність, про що свідчить звіт губернської ревізії за 1875 р. Члени ревізійної комісії відвідавши 8 місцевих ощадно-позичкових товариств констатували, що «в більшості їх грамотні члени були рідкістю, і навіть розпорядники не завжди знали грамоту і здебільшого погано розуміли статут» [438, с. 141].

Іншою проблемою стали установчі документи ощадно-позичкових товариств, за основу для яких було взято змінений статут Московського товариства сільського господарства, у якому замість критерія для отримання позики у розмірі не вище потрібного розміру, записаного за позичальником паю, було взято критерій, за яким позика не повинна перевищувати більше, ніж у шість разів дійсну, внесену членом товариства, пайову частину. А, отже, після внесення мінімального паю – 25 коп., позичальник отримував можливість взяти кредит у розмірі 1 руб. 50 коп. Відповідно, незаможна частина сільського населення була позбавлена можливості доступу до кредитування.

На 1902 р. автор називає із 26 існуючих ощадно-позичкових товариств Чернігівщини чотири, діяльність яких за бухгалтерськими документами та ревізійними звітами була успішною: Галицьке, Гоголівське, Брахлівське, Чернооківське.

Діяльність інших товариств після перших років існування фактично припинилася, а подальшій їхній звітній документації, за словами автора, не можна довіряти, адже там вказано лише фіктивні цифри. Деякі товариства через кілька років подавали інформацію про те, що до їхнього складу входить лише двоє осіб:

«Найімовірніше, в таких випадках ми маємо справу із захопленням усієї справи невеликою групою сільських лихварів» [438, с. 151].

Вказані два дослідження ілюструють статистичні дані звітів та журналів засідань Губернської земської управи, описуючи дійсний стан сільського дрібного кредиту, його проблеми та негаразди. Автори ставлять питання про нестачу освічених керівників та нерозуміння суті діяльності установ дрібного кредитування серед сільського населення і, разом з тим, проблему неповернення взятих позик як на рівні ощадно-позичкових товариств, так і на рівні членів цих товариств. Наступна група публікацій – новини діяльності банківських і кредитних установ. Вона нараховує лише декілька невеликих статей та заміток про початок роботи нових установ губернії: Новгород-Сіверського міського громадського банку, Красногирського ощадно-позичкового товариства Мглинського повіту. В інших випадках новини стосувалися діяльності банківських закладів поза межами Чернігівської губернії. Зокрема, повідомлялося про роботу Переяславського міського банку, писалося про його внесок у розвиток кустарних ремесел міста [357, с. 26-27]. Найменш чисельна група публікацій – оголошення, усі вони стосувалися діяльності Новгород-Сіверського міського громадського банку [347]. Про публікації «Земского сборника» за видами кредитних установ свідчать наступні цифри: (див. табл. 10).

Отже, на відміну від інших статистичних видань, часопис «Земский сборник Черниговской губернии» найбільше уваги приділяв висвітленню роботи установ дрібного кредитування, а саме невеликим сільським ощадно-позичковим товариствам. Проте, слід відзначити і існування певного балансу щодо інформації про банки, ощадно-позичкові та кредитні товариства.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що земські видання публікували чимало статистичних даних, що висвітлюють діяльність регіональних кредитно-банківських закладів. Розвиток економіки українських земель у сільськогосподарській галузі базується, передусім, на діяльності земельних банків і, у першу чергу, найбільшого серед них – Селянського поземельного банку, а також функціонуванні і

сільських ощадно-позичкових товариств. Інша популярна тема – робота земської управи. Як було зазначено вище, часописи засновувалися із метою надання інформації про роботу земств; це спрямування в історії розвитку кредитно-банківських установ і дає змогу проаналізувати інформаційний потенціал земських статистичних видань. На сторінках часописів йдеться про роль земських інституцій у розвитку мережі установ дрібного кредитування, про їхню ініціативу у створенні нових закладів, подальшу опіку та нагляд за їхньою діяльністю, дозволяють на конкретних прикладах визначити проблеми та труднощі, з якими стикалися кредитні заклади, зокрема невеликі сільські ощадно-позичкові товариства.

Таблиця 10.

Кількість публікацій за видами кредитних установ (за даними часопису «Земский сборник Черниговской губернии»

1869, 1870, 1873, 1875, 1878 – 1891, 1904 рр.)

[346; 347; 348; 349; 350; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 357]

	Вид установи	Кількість публікацій
1.	Банки	16
2.	Ощадно-позичкові товариства	17
3.	Кредитні товариства	16
	Разом	49

Наприкінці XIX – початку XX ст. обробкою та публікацією статистичної інформації займалися не лише державні інституції та земства, але й приватні організації – промислові акціонерні товариства та кредитні установи.

Достатньо інформативними були видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту. Перше зібрання Комітету відбулося у 1873 р. і на ньому були присутні представники 33 комерційних банків. З'їзд очолив керівник Державного банку Є. І. Ламанський. На відкритті з'їзду він виголосив промову, в якій було визначено основні завдання новоствореної організації: формування почуття довіри у клієнтів до комерційних банків; боротьба

зі зловживаннями у банківській сфері; прийняття єдиної форми звітності в банках; регламентація взаємовідносин банків та їхніх регіональних відділень; вироблення принципів співпраці з Державним банком [662, с. 6-7].

У 1898 р. до Комітету приєднався З'їзд представників товариств взаємного кредиту, а на II З'їзді було прийнято рішення про створення при Комітеті спеціального бюро для редагування та публікації матеріалів З'їзду. Цей з'їзд також очолював Є. І. Ламанський, що, на думку сучасників, і стало головною причиною їхнього приєднання: «не реальними причинами, а тим, що Є. І. Ламанський і А. К. Голубєв брали «живу» участь у З'їздах представників товариств взаємного кредиту» [632, с. 18].

У 1903 р. на II З'їзді представників акціонерних банків комерційного кредиту оголосили про продовження діяльності Комітету та його головою було обрано О. Ф. Мухіна (у 1902 р. помер Є. І. Ламанський). В червні 1916 р. відбувся III З'їзд, на якому було прийняте нове Положення про з'їзди та їхні постійні органи, яким і був Комітет. 24 травня 1917 р. головою Комітету було обрано члена правління Петроградського міжнародного банку І. О. Вишнеградського. Комітет діяв до початку 1918 р. [991, с. 145].

Одним із головних підсумків діяльності Комітету була публікація фінансової статистики. Саме завдяки його діяльності було опрацьовано та зведено балансову звітність кредитно-банківських установ, перш за все банкову [991, с. 145]. Для кожного видання збиралася інформація за чотирма напрямками:

- щомісячні баланси за кожен рік, із зазначенням кожного банку окремо;
- щомісячні зведені баланси (таблиці, із включенням інформації по усім банкам);
- «Отчет по операциям...», який включав зведену відомість, обіги банків при цьому зібрані в єдину таблицю;
- зведений рахунок прибутків та витрат, який укладався за методикою І. І. Кауфмана.

Різниця між першими двома таблицями полягала у тому, що перша є зручною для розрахунку середньорічних показників, а друга – для порівняння даних за окремими банками. Для підготовки цих матеріалів банки заповнювали певний формуляр; якщо у поданні інформації зі сторони банку щось викликало сумнів, то у публікації ставився знак «?» [991, с. 145].

Таким чином, за періоди 1874 – 1881, 1894 – 1900, 1911 – 1915 рр. банківська статистика була повністю зведена у статистичні публікації. Це насамперед «Звіт за операціями акціонерних банків комерційного кредиту за 1874 – 1876»; «Зведені баланси акціонерних комерційних банків» з 1895 – 1914 рр. щомісячно; «Звіт російських акціонерних комерційних банків. 1913 – 1916 р.»; «Зведений баланс акціонерних банків комерційного кредиту, діючих в Росії, 1895 – 1917»; «Обліково-позичкові операції акціонерних комерційних банків: 1901 – 1910», «Зведений баланс товариств взаємного кредиту, що діяли в Росії на 1895 – 1910 р.» та «Статистика короткострокового кредиту. Операції акціонерних банків комерційного кредиту» (Т.1. 1894 – 1900 рр.; Т. 2. 1901 – 1908 рр.; Т. 3. 1909 р.) [991, с. 145].

Під егідою Комітету публікувалися і неперіодичні видання: «Акціонерна справа в Росії» (1897 р.), перший том якого включав інформацію про комерційні, земельні банки та страхові товариства, а другий том містив статистику акціонерних підприємств. Значні статистичні дані з тенденцій розвитку кредитної системи містять наступні випуски Комітету: «Поточні рахунки, вклади і заборгованості комерційних банків: 1901–1910», «Російські акціонерні комерційні банки» (1912 – 1914 рр.), «Діяльність російських акціонерних комерційних банків в цифрових даних» (1912 – 1914 рр.), «Російські банки: Довідкові та статистичні відомості діючих в Росії державних, приватних та громадських кредитних установ» (1896, 1897, 1899, 1908 рр.), «Російські банки: Повний перелік міст і селищ, в яких знаходяться державні, громадські та приватні кредитні установи та їх філіальні відділення» (1912 р.) [990, с. 147].

Комітет видавав збірник «Щорічник російських кредитних установ», який виходив під редакцією І. Г. Ігнатенка з 1877 по 1886 рр. За словами редактора: «Випуск включає всі кредитні галузі Росії, відрізняючись від інших повнотою інформації» [614, с. 1]. Всього було надруковано 4 випуски. Зокрема, інформаційна структура видання за 1878 р. включала розділи:

1. Державні кредитні установи (в тому числі Київської, Одеської і Харківської контор Державного банку та наступних його відділень: Житомирського, Кам'янець-Подільського, Катеринославського, Миколаївського, Полтавського, Севастопольського, Херсонського). Розкривається діяльність установ за наступними напрямками: середні цифри місячного обігу (прибутки та витрати); дані по операціям з векселями та строковими паперами; суми позик під державні відсоткові папери; суми позик під товар; дані про відсоткові папери, що належать банку; суми вкладів; рух кредитних білетів; дані по переводним операціям банків; активні та пасивні операції [614, с. 3-50].

2. Міські громадські банки (Катеринославський, Маріупольський, Кременчуцький, Переяславський, Керченський, Мелітопольський, Слов'яносербський, Севастопольський, Феодосійський, Куп'янський, Херсонський, Миколаївський, Чернігівський, Глухівський). Їхня діяльність подана у зведеній таблиці за показниками: каса; поточний рахунок; облікові операції; облік торговельних зобов'язань; балансові кредити; строкові займи під заставу; банківські цінні папери; золото, срібло та дорогоцінні метали, що належать банку; обігові капітали; товари та векселі на комісії; придбання та продаж відсоткових паперів за дорученням; протестовані векселі; прострочені позики; витрати та майно. Також наводиться щомісячний баланс окремо кожного банку за вказаними показниками [614, с. 2-46].

3. Акціонерні банки короткострокового кредиту (Київський приватний комерційний банк, Київський промисловий банк, Харківський торговельний банк, Кам'янець-Подільський комерційний банк, Кременчуцький комерційний банк, Одеський комерційний банк, Миколаївський комерційний банк,

Катеринославський комерційний банк, а також Київське відділення Міжнародного комерційного банку, Київське та Харківське відділення Волзько-Камського комерційного банку). Дані наводяться за аналогічними до міських громадських банків показниками [614, с. 2-55].

4. Товариства взаємного кредиту (Житомирське, Євпаторійське, Ізюмське, Катеринославське, Київське, Маріупольське, Мелітопольське, Миколаївське, Одеське, Полтавське, Севастопольське, Симферопольське, Слов'яносербське, Сумське, I Харківське, II Харківське, Харківське прикажчиків, Херсонське, Ялтинське). Їхня діяльність подана у зведеній таблиці за поділом на пасивні та активні операції. До першої групи віднесено суми власного капіталу, обігового та запасного, вклади, переоблік та перезаклад, акцепти та трансфери, перехідні суми, відсотки закладами. До другої входить інформація стосовно обліку векселів, соловекселів, торгових зобов'язань, термінових цінних паперів. Зазначено позики під цінні папери та безстрокові позики [614, с. 2-58].

Статистичні дані, розміщені у виданнях Комітету, містять, передусім, інформацію про найбільші кредитно-банківські установи на території українських губерній, в тому числі, про діяльність контор і відділень державних кредитних установ. Однак, публікуючи настільки об'ємні матеріали, з'їзд усі витрати на видання покладав лише на акціонерні банки, і тому це не могло не викликати незадоволення останніх. Зовсім інша ситуація, наприклад, була із «Щорічником російських кредитних установ», який теж подавав інформацію за усією кредитною системою, проте видавався на кошти усього з'їзду. Зрозуміло, що комерційні банки не стали довгий час миритися із становищем, коли їхнім коштом опрацьовувалася і публікувалася статистика інших кредитних установ. Тим більш, що у 1880-ті рр. банківська система переживала не найкращі часи. У результаті, Комітет банківських з'їздів зовсім перестав отримувати кошти на своє утримання; оскільки внески були добровільними, то банки просто перестали їх сплачувати [920, с. 79-80].

Одним із найбільш цікавих видань Комітету була книга «Про бажані зміни у постановці акціонерної банківської справи в Росії». У ній дається ґрунтовний аналіз змін банківського законодавства Російської імперії у сфері регулювання діяльності акціонерних комерційних банків і розглядається історія розвитку банківських операцій, взаємини банків з промисловістю. В додатку до книги подається статистична інформація про кількість банків і структуру їх пасивних і активних операцій з 1865 по 1916 рр.

Видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту не були єдиними серед неофіційної статистики акціонерних товариств та кредитно-банківських установ. Одним із найкращих неофіційних статистичних довідників, що виходив друком у цей період вважався «Статистичний щорічник» (1912 – 1914 рр.), який видавався Радою з'їздів представників промисловості та торгівлі. Це був виконавчий орган однієї із центральних та найвпливовіших загальноросійських представницьких організацій, що функціонувала у 1906 – 1918 рр.

Власне щорічник складався з чотирьох частин. Значний за об'ємом матеріал з усіх типів кредитних установ міститься у його другій частині. Дані науково систематизовано за розділами. Розділ «Кредит» висвітлює показники грошового обігу, число кредитних закладів та їх відділень. Далі наводиться детальна інформація з активних та пасивних операцій Державного банку. У розділах «Акціонерні банки комерційного кредиту», «Товариства взаємного кредиту», «Міські громадські банки», «Дрібний кредит», «Речовий кредит», «Іпотечний кредит», «Меліоративний кредит», «Державні ощадні каси» показано зведені баланси та іншу інформацію за цими видами кредитних установ [692; 693; 684].

Різниця між виданнями цих двох організацій у неможливості виокремлення інформації щодо українських кредитно-банківських установ із зведених балансів «Статистичного щорічника». А отже, для розкриття історії становлення кредитно-банківської системи України даного періоду саме видання Комітету з'їзду

представників акціонерних банків комерційного кредиту є значно інформативнішими.

Отже, статистичні матеріали Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту видавалися на періодичній основі та разовими виданнями, були представлені у вигляді статистичних довідок, таблиць, збірників, щорічників, періодичних видань. Основним джерелом інформації виступають статистичні збірники: загального характеру, галузеві та тематичні. Статистичні дані, розміщені у виданнях Комітету, містять, передусім, інформацію про найбільші кредитні установи на території українських губерній, в тому числі про діяльність контор і відділень державних кредитних установ.

Практично всі неофіційні статистичні видання громадських об'єднань висвітлювали діяльність банківських та кредитних установ за тими ж параметрами та напрямками, що і відомчі статистичні видання. Значення цієї групи історичних джерел полягає у великих об'ємах зібраної та проаналізованої інформації членами громадських організацій, які містять наступні дані про діяльність установ. Для банків:

- 1) рік відкриття;
- 2) каса;
- 3) поточний рахунок;
- 4) майно, що належить банку;
- 5) облікові операції;
- 6) позики, видані під заставу;
- 7) позики у формі спеціальних поточних рахунків із забезпеченням;
- 8) активні та пасивні операції;
- 9) кількість проданих десятин землі (для певних банків).

Для установ дрібного кредитування:

- 1) число членів товариства;
- 2) активні операції: каса; поточні рахунки в інших кредитних установах; облікові операції; позики під заставу; позики у вигляді спеціальних поточних

рахунків; майно; кореспонденти; прострочені позики; витрати та різні суми; операції з векселями; загальна кількість операцій;

3) пасивні операції: капітали; відсотки за поточними рахунками; вклади; позики; кореспонденти; різні суми, як-то невидані дивіденди тощо; підсумки пасивних операцій; запасний капітал; цінності на зберіганні.

Таким чином, основним джерелом статистичної інформації з історії кредитно-банківської системи Наддніпрянської України були: фінансові звіти, статистичні довідки, таблиці, статистичні щорічники й збірники, періодичні видання і окремі статистичні роботи. Найбільш повно статистична інформація зберіглася у публічній фінансовій звітності банків та установ дрібного кредитування, формування якої відбувалося протягом 1860 – 1870-х рр. На її створення вплинули і комерційна практика, і російське законодавство із цілеспрямованою політикою Міністерства фінансів. Уніфікація інформації у звітах за основними групами балансових рахунків дозволяє порівнювати операції різних установ. Показники публічної фінансової звітності слугують не лише для репрезентації роботи однієї установи, а й для оцінки діяльності всієї галузі. Дані фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загальноекономічної кон'юнктури.

Статистичні дані, розміщені у виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства фінансів та публікації кооперативних союзів містять інформацію про найбільші кредитно-банківські установи на території українських губерній, в тому числі про діяльність контор і відділень державних кредитних установ. Земська статистика, у свою чергу, зосереджена на місцевій мережі банків та товариств дрібного кредиту.

Статистичні дані вирізняються особливою точністю та максимально повно відтворюють реальну картину фінансових справ установ. Матеріали, що подаються у збірниках, подібні і тому легко дозволяють співставляти дані.

РОЗДІЛ 5.
ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ
УСТАНОВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ТА
ДЖЕРЕЛАМИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

5.1. Загальна характеристика
публікацій громадсько-політичної преси
з історії кредитно-банківської справи

Кожна історична подія нової доби сьогодні досліджується із врахуванням інформації, збереженої на сторінках тогочасних періодичних видань. Їхнє насичення не поступається законодавчим, діловодним та іншим джерелам історичної інформації. Проблематика, жанрова та видова класифікації преси досить різноманітні, проте для нашого дослідження зручним буде поділ періодики за функціональним призначенням та за територіальною ознакою. За функціональним призначенням виокремлюємо: громадсько-політичні («Губернские ведомости» та ін.), фахово-професійні (кооперативна преса) та суспільно-літературні видання («Вестник Европы» та ін.). За територіальною ознакою виділяємо: центральні та регіональні газети та журнали [779, с. 67].

Найкраще репрезентує групу громадсько-політичної преси місцеве регіональне видання «Губернские ведомости» за 1850 – 1917 рр. Газета являла собою офіційне урядове періодичне видання, що друкувалося за розпорядженням 1838 р. і, на думку науковців, мала «принципове значення для становлення преси як історичного джерела» [804, с. 409]. Новоутворені газети містили у своєму найменуванні назву відповідної губернії («Киевские губернские ведомости», «Полтавские губернские ведомости» ...).

Це було офіційне видання, друкований орган губернської влади, на сторінках якого публікувалася офіційна інформація щодо позиції влади стосовно певних подій. Перед виданням стояло завдання «полегшити канцелярії ведення

справ шляхом скорочення листування і разом з тим... надати можливість приватним людям отримувати відомості, які до їх виконання і міркування відносяться» [950, с. 110-115]. За весь період свого існування губернські видання практично не підлягали цензурі, за винятком 1863 – 1881 рр., і поступово припинили свою діяльність протягом 1917 – 1919 рр.

Газета складалася з двох частин:

- офіційна частина – розпорядження та накази центральної та місцевої влади;
- неофіційна частина – інформаційні повідомлення історичного, економічного, статистичного, краєзнавчого, культурного, етнографічного характеру.

До дослідження залучено матеріали видання семи українських губерній: «Киевские губернские ведомости» за періоди: 1850 – 1870, 1874, 1875, 1877–1886, 1889 – 1892, 1895, 1897, 1899 – 1904, 1906 – 1917 рр.; «Волынские губернские ведомости» за 1868, 1872, 1889, 1893 рр. [572, с. 2]; «Подольские губернские ведомости» за 1872, 1873, 1896 рр. [573, с. 2-3]; «Полтавские губернские ведомости» за 1871 – 1872, 1874, 1876, 1898 рр. [262, с. 8]; «Харьковские губернские ведомости» за 1872 – 1873, 1876 рр. [561, 2]; «Херсонские губернские ведомости» за 1872 і 1887 р. [429, с. 1]; «Черниговские губернские ведомости» за 1864, 1872 та 1905 рр. [414, с. 2-3].

Приклади цих матеріалів свідчать про значну увагу видавців до фінансової сфери. У найбільшому обсязі за досліджуваний період проаналізовано газету «Киевские губернские ведомости», яка виходила до 1864 р. один раз на тиждень і пізніше – тричі на тиждень, а саме: у вівторок, четвер та суботу. Разом це складає близько 50 номерів щорічно до 1864 р. і близько 150 номерів щорічно за період 1865 – 1916 рр.

Випуски «Губернских ведомостей» інших шести губерній залучено у порівнянні з «Киевскими губернскими ведомостями» за окремі роки, що було

зумовлено, як значним обсягом матеріалу, так і застосуванням методу компаративного аналізу.

За наявності певних відмінностей кожне губернське видання висвітлювало сферу кредитно-банківських відносин за наступним проблемним спрямуванням, як-то:

- 1) нормативно-правові акти, розпорядження місцевої адміністрації;
- 2) аналітичні огляди діяльності кредитно-банківських установ;
- 3) публічна фінансова звітність банків та кредитних товариств;
- 4) інформаційні повідомлення та рекламні оголошення.

Якщо розглянути даний поділ за окремі проміжки часу, то помітною стане тенденція до збільшення з кожним десятиріччям двох напрямів публікацій:

- 1) кількості матеріалів публічної фінансової звітності (з'являються у 1870-х рр.)
- 2) кількості інформаційних повідомлень та оголошень.

Публікації розпоряджень центральної та місцевої влади практично не змінюються. Відбувається лише поступове збільшення їх у бік висвітлення діяльності місцевої влади. Не частий друк аналітичних історико-економічних чи політико-економічних оглядів і статей фактично припиняється у 1870-х рр. (див. табл. 1).

Перші дві групи публікацій дозволяють простежити державну політику в фінансовій галузі та її втілення на місцевому рівні, а також, певною мірою, ставлення населення до неї і до роботи банків та кредитних установ. Тут публікувалися загальнодержавні і місцеві постанови та розпорядження: імператорські маніфести та укази, сенатські укази та розпорядження Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ. Часто подавалися не повні, а скорочені тексти актів, витримки з них. Іноді друкувалися проекти майбутніх законів на кшталт «Частина офіційна. Розпорядження уряду. 7-го квітня 1870 р. внесено п. Міністром фінансів в Державну раду Положення про Земські банки. Головні його Положення полягають у наступному...» [247, с. 1-2].

Таблиця 1.

**Тематика та кількість публікацій з історії банків та кредитних установ
за даними «Киевских губернских ведомостей» (1850 – 1916 рр.)**

Тематика/період	1850– 1859	1860– 1869	1870– 1879	1880– 1889	1890– 1899	1900– 1910	1911– 1916
Публікації публічної фінансової звітності	–	–	446	480	594	473	201
Інформаційні повідомлення та рекламні оголошення	18	108	556	503	540	490	198
Нормативно-правові акти, розпорядження місцевої адміністрації	81	78	84	51	54	68	37
Аналітичні огляди діяльності кредитно-банківських установ	36	9	9	1	–	–	–

Підрахунки проведено автором за виданнями «Киевских губернских ведомостей» за періоди: 1850 – 1870, 1874, 1875, 1877 – 1886, 1889 – 1892, 1895, 1897, 1899 – 1904, 1906 – 1917 рр.

Серед даних публікацій можна виокремити протоколи міських рад, на засіданнях яких обговорювалися питання відкриття або ревізії банків та кредитних установ. Наприклад, «Протокол Київської міської ради від 16.12.1871 р.» повідомляє про результати роботи спеціально створеної комісії, метою діяльності якої було визначення необхідності створення міського кредитного товариства. У результаті представлено подання на заснування товариства та попередній проект статуту [534, с. 1-3].

Зовсім інше рішення винесла за даними газети Черкаська міська рада. У «Киевских губернских ведомостях» надруковано протокол із «Журналу

Черкаської міської ради» від 26 березня 1914 р., у якому йшлося про результати перевірки ревізійною комісією банківських книг Черкаського міського банку за минулий 1913 р. У доповіді комісія зазначає, що з одного боку, «не виявила ніяких порушень», проте, з іншого, зауважила, що «оцінка майна до сьогоднішнього часу відбувається вкрай нерівномірно, не відповідно до їхньої дійсної вартості» [340, с. 3]. Детальніше про виявлення випадки таких «невідповідностей»: землі будинків в одному кварталі, розташовані на одній і тій самій вулиці оцінюються із суттєвим розходженням у сумах та водночас «у кілька разів дешевше дійсної вартості» [340, с. 3]. У результаті було прийнято низку рішень (серед них – звільнення міського оцінника нерухомості), які мали не допустити у майбутньому подібних порушень [340, с. 3].

Цінним джерелом є повідомлення Губернських комітетів зі справ дрібного кредитування, які почали з'являтися на сторінках «Губернских ведомостей» на початку ХХ ст. Губернські комітети через пресу повідомляли про відкриття чи закриття нових установ дрібного кредитування губернії, зміни у їхній діяльності, розширення території діяльності, збільшення чи зменшення суми пайового внеску або розміру дозволеного кредиту, проведення зборів [333, с. 1; 375, с. 1-2; 376, с. 3; 377, с. 3].

Показовим у цьому відношенні постає повідомлення Київського губернського комітету зі справ дрібного кредитування за 1916 р., адже воно вміщує приклади практично усіх новин кредитно-банківської сфери:

1. відкриття Канівської повітової каси;
2. Косяковському кредитному товариству дозволено поширити сферу своєї діяльності на три сусідні селища; Потапцевському ощадно-позичковому товариству – на два сусідні села; Велико-Бугаєвському кредитному товариству – на одне сусіднє село;
3. Коритнянському сільському банку збільшено максимальний розмір кредиту до 200 руб.; Жуковському кредитному товариству і Янівському ощадно-

позичковому товариству – до 300 руб.; Животівській ощадно-позичковій касі – до 100 руб.;

4. Неморозькому кредитному товариству дозволено виключити зі сфери своєї діяльності сусідні 14 сіл [376, с. 3].

Іноді до тексту повідомлень про заснування нових ощадно-позичкових чи кредитних товариств Губернський комітет додавав короткий опис статуту нового закладу. Серед інших подано характеристику засадницьких положень невеликого Демовщинського кредитного товариства (с. Демівщина Великоприцьківської волості Канівського повіту). Основний капітал новоствореного товариства становила позика у сумі 1000 руб., отримана від Київської губернської земської каси строком на 10 років. Максимальний розмір одного дозволеного кредиту складав 300 руб. Видавалася позика під заставу хліба, виробів сільськогосподарських ремесел чи предметів промислів, але їхня вартість мала сягати встановленого граничного мінімуму – 1000 руб. Статутом товариства було передбачено кругову відповідальність («поруку») за сплату позики, у тому числі й майнову [375, с. 1-2].

Аналітичні огляди друкувалися вкрай рідко і дуже часто без зазначення прізвищ авторів публікацій. Проте на шпальтах відомостей в усіх губерніях обговорювалося бідкування від такого явища як лихварство та необхідність забезпечення населення доступним кредитом: «Якщо заснування таких товариств (*кредитних* – *Н.Р.*) визнано необхідністю в інших губернських містах, всередині Росії, де торгівля життєвими потребами є ширшою і розвивається на більш правильних засадах, то установа, в подібному роді, ще необхідніша у нас в Житомирі, бо тут майже вся торгівля і промисли знаходяться в руках у поляків і євреїв. Звертаємо на цей суспільний предмет увагу руської житомирської публіки і переважно тих її членів, які постійно скаржаться на дорожнечу життєвих потреб...», – такими словами звертається автор до читачів, доводячи необхідність створення кредитної організації у Волинській губернії [551, с. 3].

Аналітичні огляди і статті у 1880-ті рр. повністю зникли зі сторінок «Губернских ведомостей». Це пояснюється тим, що видання поставило собі за мету подавати, а не тлумачити факти і події. Проте інші громадсько-політичні видання часто зверталися до даної форми подачі інформації.

Доволі ґрунтовні характеристики становища кредитно-банківської галузі Наддніпрянської України ми знаходимо на сторінках московської газети «Русские ведомости» за 1894 р. Невідомий автор повідомляє, що у Київській губернії налічувалося 12 волосних і 79 сільських банків. На його думку, діяльність цих банків за останні кілька років була досить успішною: у 1892 р. загальний прибуток склав 12,018 руб.; на січень 1893 р. було загального капіталу у наявності на 9,461 руб.; невикористаних же позик через ненастання термінів платежів значилося 257,931 руб. і по невикористанні боржниками позик 11,969 руб. На січень 1893 р. залишалось: основного капіталу – 150,785 руб.; вкладів – 90,441 руб.; невикористаних відсотків за вкладами – 2,946 руб.; прибутків – 33,336 руб. У той самий час витрачено банками – 258,693 руб. Щодо відсотків, що стягуються сільськими банками за взяті позики, то вони, зазначається у статті, є високими і тому обтяжливими для позичальників. Наприклад, за винятком 5-ти сільських банків Уманського повіту, які стягують по 8 %, в інших стягується від 10 до 12 %. Автор робить висновок, що загалом позичальникові доводиться сплачувати у середньому 11 $\frac{1}{4}$ відсотків. Зрештою це гальмує розвиток краю та заважає подальшому розширенню операцій банків. Автор, спираючись на офіційні доповіді щодо діяльності сільських банків, змушений був констатувати, що більша половина селян «і в даний час як і раніше» звертається за кредитом до лихварів. Отже, незадовільне ведення банківських операцій пояснюється частково відсутністю в селах грамотних людей, які могли бути надійними розпорядниками цієї справи [304, с. 1].

Наступна група джерел є найбільш інформативною, адже дозволяє прослідкувати мережу установ губерній та їхній фінансовий стан. Як відзначалося у попередніх розділах, публічна фінансова звітність банків і установ дрібного

кредитування ділилася на щорічну, щомісячну і піврічну. Щорічно установи публікували звіт, який містив три види звітності: звіт про обіг за операціями, рахунок прибутків та витрат, заключний річний баланс на 31 грудня минулого року. У випадку друку звітності банку публікувався також перелік цінних паперів, які знаходилися у його портфелі. Щомісячна та піврічна документація представлені одним документом – балансом. Затвердженої державою стандартної форми звіту до 1872 р. не існувало і кожна кредитна установа самостійно обирала ту чи іншу форму.

Проте навіть за відсутності затвердженої форми практично усі звітні публікації були однакові за змістом, про що вже йшла вище мова. Як приклад ми розглядали «Баланс» на 1 січня 1895 р. Сільського банку графині Олександри Браницької (м. Біла Церква), надрукований у «Киевских губернских ведомостях» за 1895 р. Поглянемо на інший звіт – «Звіт Чигиринського міського громадського банку за 1869 рік» [432, с. 2-3].

«1. Касовий обіг сум:

- на 1 січня 1869 р. залишалось в наявності 2.382 руб. 23 коп.;
- на 1 січня 1870 р. залишалось в наявності 2.598 руб. 63 коп.

Протягом 1869 року виконано банком усіх обігів по приходу та витратам 131,508 руб. 64½ коп.

2. Власні капітали банку:

- основний при створенні банку 50.000 руб.
- на 1 січня 1869 р. було: основного капіталу з прибутком за 1867 та 1868 роки 54,037 руб. 88½ коп:
- запасного: 1.510 руб., а за виключенням з нього залишку від 1868 р. та записаного прибутком у 1869 р. при розподілі прибутку на цей капітал залишку 1.509 руб. 90 коп.

55.547 руб. 78½ коп.

3. Запасні капітали банку 50.000 руб.» [432, с. 2-3].

Отже, загалом форма балансу збігається із розглянутими у попередньому розділі принципами складання звітної документації.

Специфіка роботи банку повністю відображена у його звітній документації, а більш поширені банківські операції можна побачити у публікаціях стану рахунків Київського відділення Волзько-Камського банку за 1914 р. Дані традиційно подавалися двома частинами – активні та пасивні операції банку.

Актив: сума каси та поточні рахунки; облік векселів і ціна; позики; цінні папери, що належать банку; відсоткові папери благодійного капіталу; рахунки банку з відділеннями; кореспонденти банку (за рахунками Loro та Nostro); векселі у кореспондентів; протестовані векселі; поточні витрати; витрати, що підлягають поверненню; нерухоме майно; перехідні суми; державний промисловий податок. До пасиву входили: складовий капітал; запасний капітал; особливий резервний капітал; капітал на можливе придбання нерухомості; рахунки благодійного капіталу; внески і поточні рахунки; спеціальний рахунок у Державному банку; кореспонденти банку (за рахунками Loro та Nostro), векселі у кореспондентів; рахунки банку з його відділеннями; несплачені за акціями дивіденди; відсотки за невиплаченими поточними рахунками; відсотки і комісія за поточний рік; перехідні суми [557, с. 8].

Завдяки чіткому законодавчому регулюванню періодичності друку публічної фінансової звітності можна відновити фінансові операції окремих установ лише за публікаціями у пресі. Наприклад, щорічні, піврічні та інші звіти, баланси, стан рахунків Сільського банку графині Олександри Браницької за «Києвскими губернскими ведомостями» простежуються від 1872 до 1916 рр. Також для друку фінансової звітності періодично використовували шпальти цієї газети такі установи: Чигиринський міський громадський банк (1869 – 1895 рр.), Черкаський міський громадський банк (1871 – 1916 рр.), Київський земельний банк (1895–1916 рр.), Київський приватний комерційний банк (1870 – 1916 рр.), Київське відділення Волзько-Камського комерційного банку (1890-ті – 1916 рр.)

[273, с. 3-4; 433, с. 5-6; 435, с. 4-6; 265, с. 4; 252, с. 4; 255, с. 4; 272, с. 3-4; 557, с. 8; 254, с. 3; 255, с. 4; 556, с. 8; 558, с. 4].

В окремі роки публікували свої звіти й баланси: Київська міська ощадна каса (1870-ті рр.), Київська міська ощадна каса № 10 (1870-ті рр.), Уманське товариство взаємного кредиту (1914 р.), Київський приватний ломбард (1914 – 1916 рр.), Фастівське товариство взаємного кредиту (1914 рр.), Звенигородський міський громадський банк (1916 р.), Київське міське товариство взаємного кредиту (1916 рр.), Радомишльський міський громадський банк (1916 р.) та ін. [426, с. 1; 427, с. 1; 562, с. 4; 362, с. 4; 363, с. 3; 256, с. 4; 257, с. 4; 251, с. 4-6; 425, с. 3; 434, с. 6].

Якщо поглянути на практику друку фінансів звітності в інших губерніях, то виявиться, що в «Харьковских губернских ведомостях» лише за 1872 р. (рік початку офіційної практики друку звітності) було представлено дані по дев'яти установам, зокрема Харківському торговому банку, Харківському земельному банку, Харківському міському купецькому банку, Азово-Донському комерційному банку, Сумському міському громадському банку, Старобільському міському громадському банку, Харківському товариству взаємного кредиту, ІІ Харківському товариству взаємного кредиту, Товариству взаємного кредиту прикажчиків м. Харків [562, с. 2; 268, с. 3; 555, с. 5; 267, с. 4; 269, с. 4; 266, с. 4; 270, с. 4; 258, с. 4; 271, с. 3].

За даними «Полтавских губернских ведомостей» (1872 р.) лише три банки і одне кредитне товариство надали інформацію, а саме: Переяславський, Прилуцький і Роменський міські громадські банки та Полтавське товариство взаємного кредиту [263, с. 6; 259, с. 6; 430, с. 3; 262, с. 8].

У той самий час подібні публікації не були прерогативою винятково «Губернских ведомостей». Значна кількість інших тогочасних періодичних видань теж співпрацювала з банками та кредитними установами. Наприклад, на сторінках газети «Киевлянин» (1872 р.) ми зустрічаємо звіти, баланси і обіги коштів таких установ як Волзько-Камський комерційний банк, Київський про-

мисловий банк, Київський приватний комерційний банк, Київське міське товариство взаємного кредиту та Київська контора Державного банку [554, с. 7; 559, с. 5; 560, с. 5; 250, с. 5].

З середини 90-х рр. XIX ст. на сторінках «Губернских ведомостей» до звітів та балансів додалися «Проекты розподілу чистого прибутку» банків та кредитних установ. Усі вони містили спільні положення, як-то:

- а) відсотковий збір у казну з чистого прибутку банку;
- б) відрахування до основного капіталу;
- в) відрахування до запасного капіталу;
- г) суми на міські потреби та благодійні цілі.

Інші положення «Проекту» могли різнитися. Черкаський міський громадський банк у 1916 р. передбачив у своєму проекті виплату промислового податку за минулий рік із платні членів правління та службовців установи тощо [530, с. 4-6].

Друга група публікацій містить інформацію про поточні справи установ. Зазвичай це повідомлення про:

- 1) проведення зборів акціонерів та питання, що будуть винесені на обговорення;
- 2) витяги із протоколів загальних зборів;
- 3) випуск акцій і тираж заставних листів;
- 4) різноманітні оголошення.

Перша та друга група повідомлень стосувалися організації загальних зборів акціонерів або ж членів правління установи. Найбільш часто розглядалися питання щорічного публічного фінансового звіту установ або ж виборів їхнього керівництва.

У 1916 р. «Киевские губернские ведомости» повідомили, що невдовзі відбудуться річні збори Київського приватного комерційного банку, предметом обговорення на яких планувалися доповіді правління і ради банку та його ревізійної комісії. Після чого мали розглядати річний звіт за 1915 р. та затверджу-

вати кошторис витрат на наступний 1916 р. Останніми питаннями стояли вибори нових членів правління банку та обрання нового складу ревізійної комісії [526, с. 3-4]. Повідомлялося місце зібрання та адреса: «Правління Київського земельного банку. Цим доводимо до відома акціонерів, що загальні збори призначено на 10 вересня цього року в 1 час по полудню, у м. Київ, у приміщенні банку, на Хрещатику, у будинку дворянства» [526, с. 3].

Доволі часто друкувалися витяги із протоколів таких зборів, як-то «Витяг з протоколу Київського земельного банку. Склад ревізійної комісії... перевірюючи звіт Київського земельного банку за 1915 рік, засвідчила відповідність його як з головними, так і з усіма допоміжними книгами банку та знайшла чистий прибуток в сумі 876,377 руб. 64 коп. виведений вірно. Окрім того, ...розглянуто кошторис доходів на 1916 р., а також перевірено і знайдено у повному порядку готівку каси» [364, с. 4]. Подібною є схема витягів зі звітів установ дрібного кредитування [362, с. 4].

Усі подані до друку матеріали першої та другої групи висвітлюють роботу банків і кредитних установ лише у позитивному руслі, адже готувалися до друку службовцями цих установ. З цієї причини представлені у періодичних виданнях матеріали необхідно порівнювати із аналітичними статтями незалежних авторів, журналами міських рад, які також друкувалися у газеті, а також із документами Канцелярії генерал-губернаторів, судово-слідчими матеріалами та статистичними даними.

Інформацію про випуск акцій або тираж заставних листів подавали до публікації лише найбільші банківські установи. Такі як відділення Державних банків, міські банки великих міст: Києва, Харкова, Одеси. Наприклад, в інформації Київського земельного банку повідомлялося про випуск акцій: «Від засновників Київського земельного банку. Цим доводиться до загального відома, що на підставі §§ 2 и 3 статуту даного банку, 6 000 акцій першого випуску, на 1 500 000 руб. початкового капіталу, розподілені між учасниками підприємства,

та 30 %-вий внесок з номінальної ціни акції, тобто 450 000 рублів, внесені куди потрібно» [423, с. 3].

Щодо публікації оголошень, то «Губернские ведомости» від 1830-х рр. до 1860-х рр. мали ексклюзивне право в Російській імперії на друк приватних рекламних оголошень. У «Положенні» про заснування «Губернских ведомостей» давався перелік об'яв: про продаж або придбання нерухомого та рухомого майна; про надання послуг; про втрачені, загублені або вкрадені речі; про знищення доручень та актів; відомості-застереження; виклики приватними особами кредиторів та боржників [950, с. 110-115]. Увесь цей перелік можна застосувати до тематики оголошень, які надавали в цей час банки та небанківські кредитні установи.

Повідомлення про проведення публічних торгів (аукціонів) з продажу нерухомості мали на меті привернути увагу потенційних покупців, тому надавали детальну інформацію про землю чи маєток боржника, який виставлявся на відкритий продаж. Обов'язково повідомлялося про умови проведення аукціону та вимоги до бажаючих прийняти участь у торгах. Іноді публікували повідомлення про результати проведення таких торгів. Наприклад, одне із типових тогочасних оповіщень Київської контори Селянського поземельного банку, яка під час організації продажу маєтків, заявляла наступні вимоги: «Бажаючі торгуватися усно чи шляхом оголошень повинні надати до початку торгів завдаток у розмірі $\frac{1}{10}$ частини суми, яка рахується на частину боргу Банку та витрат з організації торгів» [338, с. 2-6].

У повідомленнях вказувалися: номер позики та рахунку; власник; місцезнаходження ділянки чи маєтку; кількість землі; права, що належать винятково позичальнику та такі, що знаходяться у загальному користуванні; сума початкової позики; сума залишку несплаченого боргу; час та місце перших публічних торгів; сума боргу перед банком, «вказана сума, але з доповненням до неї нарахованих на маєток земельних повинностей, витрат банку з організації продажу та, якщо виявиться, непогашених залишків позики, виданої із коштів

казни під час землевпорядкування у порядку ст. ст. 107.12–107.26 Статуту Сільського господарства або ж виплат, які не надійшли в строк за цими позикам» [338, с. 2-3, 4-5].

Найчастіше дані про земельні ділянки та маєтки друкувалися таблицями. Київське товариство взаємного кредиту подавало доволі просту форму (див. табл. 2) [416, с. 3].

Таблиця 2.

**Форма оголошення продажу нерухомого майна
Київського товариства взаємного кредиту**

Звання, ім'я, по-батькові і прізвище власника	Місцезнаходження майна	Борг по векселям з відсотками на день продажу
1	2	3

Більш детальною була інформація, представлена в оголошеннях Київського відділення Дворянського земельного банку (див. табл. 3) [378, с. 3].

Таблиця 3.

**Форма оголошення продажу нерухомого майна
Київського відділення Дворянського земельного банку**

№ застав	ППП власників	Повіті	Назва маєтків	Кількість землі		Підлягає переводу на покупця			
				По заставним свідоцтвам	відповідно до статуту	По особливому відділу позики		По Дворянському банку	
						Металевої	Кредитної	Позики	Пільгового платежу з пенєю

Подані у таких формах на продаж маєтки та земельні ділянки нараховували від 10 до 40 позицій. Це були оголошення великих банків. І практично одиничними випадками були надруковані оголошення невеликих банків, які здебільшого повідомляли про аукціон з одного лоту. Прикладом може слугувати опис ділянки польової землі, виставленої на торги через Сільський банк графині О. Браницької: «...призначений на 20 серпня 1895 р., у 3 години по полудню, при Черкаському волосному правлінні продаж остаточно, заставленої в банку польової землі, міри трьох десятин 2019 кв. саж., розташованої у Васильківському повіті, Черкаської волості, при Черкасах ... оціненої в 350 руб., за несплату належного банку боргу 189 руб. 95 коп., з такою сумою з додатком до неї оформленої за спадкоємцями Бублія недоїмками» [578, с. 3].

Повідомлення про організацію публічних аукціонів подавали також ломбарди. Із «Киевскими губернскими ведомостями» активно співпрацювали Київський приватний ломбард та Київський відділ Санкт-Петербурзького столичного ломбарду. Інформація представлена на шпальтах видання у формі таблиць із поділом товарів на певні категорії: 1) золото, срібло та дорогоцінне каміння; 2) хутро та хутрянні речі; 3) одяг та «красний товар»; 4) галантерейні речі; 5) громіздкі речі [302, с. 6].

Практично кожен третій випуск газети містив одне або два повідомлення про втрату чинності загублених документів: вкладного білету банку чи ощадно-позичкового товариства (видавався установою на підтвердження зробленого вкладу); банківської розрахункової книжки чи білету позики [1027]. Подібні повідомлення дають дуже мало інформації. Фактично маємо тільки назву установи втраченого документа, яка підтверджує сам факт її існування та функціонування [374, с. 4].

Досить інформативними були рекламні оголошення. Реклама та інформаційні повідомлення дублювалися у трьох поточних номерах. Спочатку за приватні оголошення було встановлено плату від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ коп. за одну літеру, однак поступово встановилася практика, коли губернатор затверджував таксу

оплати приватних оголошень [950, с. 110-115]. Рекламні об'яви представляли собою своєрідні невеликі візитівки банків та небанківських кредитних установ, які містили інформацію про дату заснування, адресу, графік роботи, послуги кредитних та банківських установ. Розглянемо декілька прикладів. Правління ІІ Харківського товариства взаємного кредиту повідомляло, що організація «здійснює операції, платить за вкладами, адреса: будинок Павлова вхід з Сергіївської площі, щодня з 9 до 2, окрім суботи та неділі» [527, с. 4]. Коротка лаконічна інформація дозволяє простежити графік роботи та адресу, а співставлення зі статутом дозволяє констатувати, що змін у проведенні фінансових операцій не було.

Іноді у вигляді рекламного оповіщення установа повідомляла про своє відкриття та початок роботи, зазначаючи адресу та графік. Як приклад можна розглянути наступне оголошення: «Полтавське Окружне відділення Товариства взаємного і поземельного кредиту відкрило свою роботу, знаходиться в м. Полтава, в будинку пані Волкової. Відкрито щодня, крім свят і недільних днів з 11 до 2 години» [523, с. 4].

Іноді прості повідомлення ставили на меті пошук нових клієнтів: «Харківський земельний банк. На підставі дозволу Міністерства фінансів видає позики під заставу нерухомих маєтків в м. Харкові Харківської губернії» [580, с. 3].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що громадсько-політичні видання (на прикладі «Губернских ведомостей») у своїй перевазі розкривають історію місцевих банківських та кредитних закладів. А надруковані там повідомлення Губернських комітетів зі справ дрібного кредитування допомагають відтворити мережу установ. Завдяки публікаціям документів публічної фінансової звітності стає можливим розкриття фінансових операцій державних і приватних кредитних закладів, які, у першу чергу, заповнюють лакуни інформації стосовно фінансової діяльності невеликих крайових установ, звітна документація яких погано зберіглася. Вивчення друку протоколів засідань міських рад дозволяє здійснити

верифікацію достовірності та об'єктивності публічної фінансової звітності. А відтворенню громадської думки щодо діяльності кредитно-банківських установ та з'ясуванню проблем та викликів, з якими вони стикалися, завдячуємо авторським статтям та оглядам. За допомогою різноманітних інформаційних повідомлень і оголошень відтворюється щоденний буденний ритм діяльності даних організацій.

5.2. Відображення діяльності банків та кредитних товариств на сторінках кооперативних видань

Розвиток кооперативного руху в Російській імперії почався зі створення невеликих спілок дрібних товаровиробників та людей, які мали потребу в невеликих позиках. Відбувалося це шляхом формування грошових капіталів із власних заощаджень учасників кооперативів. Першим таким кооперативом в імперії стало ощадно-позичкове товариство у Костромській губернії (1865 р.). У Наддніпрянських українських губерніях кредитні кооперативи вперше з'являються наприкінці 1860-х рр. на Полтавщині. І до 1890-х рр. кооперативний рух Наддніпрянської України поставав, здебільшого, як кредитний, у вигляді ощадно-позичкових товариств. Вже напередодні 1917 р. у Наддніпрянщині нараховувалося близько 8 тис. кооперативів. Це були різні за видами організації установи: споживчі, кредитні, страхові та інші. Близько 2,5 тис. з них становили саме кредитні кооперативи [627, с. 205].

Доволі нова справа т. зв. «третього сектору економіки народного господарства» потребувала настанов чи прикладів організації практичної діяльності. До такої думки схиляються дослідники кооперативної справи України: «Віддаючи належне позитивним тенденціям у розвитку українського кооперативного руху, слід зауважити, що фаховий рівень керівництва споживчими, як і іншими кооперативами початку ХХ ст., далеко не завжди відповідав очікуванням їх пересічних членів. Очевидно, що лідери кооперативного руху на селі потребували фахової допомоги й інформаційної підтримки у веденні справ», – зазначає О. П. Панченко [1018]. Саме тому досить широке розповсюдження отримує кооперативна преса, яка і бере на себе функції інформаційного супроводу товариств. Стрімкий розвиток кооперативної преси свідчить про велике значення, яке надавалося на той час кооперативами друкованим засобам. На 1917 р. практично всі найбільші кооперативні союзи

Російської імперії мали власні друковані органи.

Кооперативну пресу 1881 – 1917 рр. представляють публікації центральних і місцевих кооперативних видань: «Вестник кооперации», «Вестник сельского хозяйства», «Вестник кооперативных союзов», «Южный кооператор», «Хуторянин» та ін [303, с. 720; 593, с. 8-9; 401, с. 155-156; 589, с. 505-506; 337, с. 99-102; 591; 406, с. 1]. Першим періодичним виданням був «Листок С.-Петербургского Отделения Комитета о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществах», який виходив два рази на місяць із 1881 по 1887 рр. із деякими перервами [1015].

Особливо багато інформації містили центральні журнали: «Хроника учреждений мелкого кредита», «Кооперативная жизнь», «Вестник кооперативных союзов» [383, с. 180; 282, с. 21; 337, с. 99-102]. Серед інших видань їх вирізняє досить високий професіоналізм публікацій та об'єктивність оцінки подій, що відбувалися в сфері кооперативного кредиту. Наприклад, у 1913 р. Н. Бойко, висвітлюючи на шпальтах часопису «Кооперативная жизнь» зібрання представників установ, що сприяють розвитку кредитної кооперації в Київській губернії, відзначав, що на одне кредитне товариство губернії припадає 1000 – 1500 дворів. Автор посилається на експертну думку, згідно якої для забезпечення потреби у дрібному кредитуванні серед населення існуючу мережу потрібно збільшити втричі [282, с. 21].

За висловом дослідника історії кооперативного руху України В. В. Вісина, кооперативна преса: «... містить багатий фактичний матеріал про різні сторони кооперативної діяльності, будучи, у свою чергу, важливою складовою цієї діяльності. На шпальтах друкованих видань зосереджена інформація про кількісні і якісні показники розвитку кооперативних установ, адміністративно-правові умови їх функціонування. В пресі публікувалися тексти установчих документів кооперативів та їх союзів, а також урядові постанови щодо кооперації. В журнальних статтях критично аналізувалася чинна нормативно-правова база кооперативних товариств, висловлювалися пропозиції щодо модернізації і

вдосконалення кооперативного законодавства» [775, с. 192-198].

Слід зауважити і на певних труднощах роботи з даним видом преси, адже оперативність у подачі матеріалу журналів часом негативно відзначалася на достовірності інформації. У виданнях зустрічаються окремі статистичні дані, що потребують додаткової перевірки та співставлення з іншими джерелами інформації, оскільки вони є або не достатньо точними, або досить приблизними. Усі перераховані характеристики кооперативної преси як джерела інформації відносяться і до викладеної на її сторінках історії діяльності сільських банків та установ дрібного кредитування. Поділ змісту видань на спеціальні рубрики (хроніка подій, повідомлення союзів, кореспонденція з міст, огляд преси та нових видань тощо) значно полегшує виокремлення із загального контексту кооперативного життя складової кредитної справи.

В українських губерніях перше кооперативне пресове видання з'явилося на межі століть. Це був додаток до московського «Вестника сільського господарства» – «Хроніка учреджений мелкого кредита», який із початком ХХ ст. почав виходити як самостійне та перше дійсно регулярне кооперативне видання. Саме дана газета зверталася до проблем кредитних кооперативів, а у період з 1900 по 1908 рр., коли фактично припинився друк інших кооперативних видань, а нові не створювалися, залишалася практично єдиним подібним періодичним виданням. У зв'язку з тим, що його діяльність була пов'язана із Таврійською губернією, матеріали з історії цього регіону в «Хроніке учреджений мелкого кредита» займають провідне місце [993].

Однією із рубрик часопису було «Відображення політичного настрою на установах дрібного кредиту», яка з'явилася у 1906 р. під впливом революційних подій 1905 – 1907 рр. і не мала аналогів серед інших видань. За рік існування у рубриці повідомлялося про чисельні арешти та переслідування керівників товариств, про згубний вплив цих арештів на сферу дрібного кредитування, адже вони перешкоджали нормальній роботі установ. Іноді автори публікацій пов'язували переслідування із доносами місцевих лихварів [587, с. 49-51; 588, с. 76]. Свідчення є

унікальними, адже лише в судово-слідчих матеріалах та в окремих документах канцелярії генерал-губернаторств йдеться про вплив на кредитну справу саме політичної складової діяльності її керівництва. Взаємозв'язок політичної і кредитної сфер на ґрунті національно-визвольних прагнень більше спостерігається на західноукраїнських землях. Наявність таких матеріалів дозволяє проводити розвідки і в підросійській частині України.

У часописі друкувалися аналітичні статті відомих громадських діячів, вчених та фахівців, наприклад, С. В. Бородаєвського «Теория и практика кооперации» (1908 р.) та «Смотр кооперативным силам» (1909 р.), у яких викладено погляд вченого на кредитну кооперацію [288, с. 99-100; 289, с. 138-139]. Вчений висловлював думку про активну роль кредитних кооперативів, не зосереджуючись лише на функціях прийому вкладів та видачі позик. Спираючись на статті «Положення про заклади дрібного кредитування» від 1 червня 1895 р., С. В. Бородаєвський розвивав тезу про спільний збут виробів праці членів товариства, оптову закупівлю необхідних господарських предметів тощо [289, с. 138].

Наступний журнал – «Вестник кооперации» (1909 – 1916 рр.) – вважається вагомим джерелом з історії розвитку галузі. У 1909 р. його створив і очолив відомий економіст та історик М. І. Туган-Барановський. За визнанням сучасників, журнал «був найкращим з подібних видань не тільки в Росії, але і за кордоном» [822, с. 270]. У ньому друкувалися статті відомих теоретиків кооперації, подавалася інформація про розвиток кооперативного руху, розмірковували про значення кредитної правни тощо. Водночас матеріал щодо розвитку кредитних установ українських губерній мало представлений.

Ще одним центральним виданням, хоча й доволі специфічним, був «Вестник мелкого кредита», що видавався Управлінням зі справ дрібного кредиту Державного банку з 1912 по 1916 рр. Цей журнал необхідний, перш за все, для визначення офіційної позиції з тих чи інших питань розвитку кредитних кооперативів, а також як джерело статистичних даних, адже саме Управління зі справ дрібного кредиту вело всю статистику з кредитної кооперації після 1905 р. [318].

З 1915 р. видавався «Вестник кооперативных союзов», матеріали якого є одним з головних джерел з історії кооперативних союзів та договірних об'єднань. Перший номер видання містив вступну статтю «Про завдання нашого журналу», де було повідомлено про те, що вже два роки у колах кредитних та сільсько-господарських товариств панує думка про необхідність створення спеціалізованого видання «центрального органу, який обслуговує їхні потреби» [406, с. 1]. Поставлені перед редакцією завдання були сформульовані наступним чином: «Основне завдання журналу інформувати кооперативні та громадські кола про хід союзного будівництва в галузях кредитної і сільськогосподарської кооперації» [406, с. 1].

Відповідно до змісту видання, журнал публікував різноманітну інформацію про діяльність окремих кредитно-банківських установ та їхні об'єднання. Доволі часто на сторінки часопису потрапляли різноманітні звіти та протоколи засідань. За два роки українські кредитно-банківські установи у «Вестнике кооперативных союзов» згадуються у 52 статтях, замітках, повідомленнях, оголошеннях тощо. Переважна більшість з них стосується інформації щодо кредитних кооперативних установ (кредитних товариств, союзів кооперативів, союзів установ дрібного кредиту...), значно менше уваги приділяється висвітленню діяльності ощадно-позичкових кас та банків.

Особливістю преси як історичного джерела є велика різноманітність представлених у ній матеріалів, тому інформацію журналу, що становить науковий інтерес для даної розвідки, залежно від змісту можна умовно поділити на декілька категорій (див. табл. 4).

Зі змісту таблиці 4 можна побачити, що найбільше уваги серед українських кооперативних установ на сторінках журналу приділялося Київському Союзу установ дрібного кредиту, який у 46 номерах журналу (видання за три роки) згадується 23 рази, тобто майже у кожному другому номері.

Таблиця 4.

**Тематичні напрями та кількість публікацій
«Вестника кооперативных союзов» 1915 – 1917 рр.**

№	Назва кредитно- банківської установи	Історія становлення та розвитку кооперативних установ	Методичні рекомендації стосовно діяльності кооперативних установ	Протоколи і аналітичні огляди діяльності кооперативних установ	Інформ. повідомлення, новини з місць
1.	Київський Союз установ дрібного кредиту	3	2	10	10
2.	Катеринославський Союз установ дрібного кредиту	1		3	3
3.	Бердянський Союз ощадно- позичкових та кредитних товариств	4		3	
4.	Харківський Союз установ дрібного кредиту			1	2
5.	Одеський Союз кредитних та ощадно-позичкових товариств			1	1
6.	Мелітопольський Союз установ дрібного кредиту	1		1	1
7.	інші кооперативні установи	8	6	5	19
	Разом	17	8	24	36

Підрахунки автора за виданнями: «Вестник кооперативных союзов» 1915 р. № 1–8, 10–12; 1916 р. № 1–2; 1917 р. – № 1–8.

Серед інших вітчизняних кооперативних установ, окрім відображених у

таблиці, у публікаціях «Вестника кооперативных союзов» зустрічається інформація стосовно: Слов'яносербського кооперативного союзу, Київського союзу кооперативів, Харківського товариства сільського господарства, Придніпровського Союзу установ дрібного кредиту, Бурдзинківського товариства кооперативів з посередництва (Олександрійський повіт Херсонської губернії), Об'єднання кооперативів Чорнобильського району (Київська губернія), Харківського губернського кредитного Союзу, Бессарабського Союзу, Новозибківського Союзу (Чернігівська губернія).

Аналіз тематичних напрямів свідчить про те, що найбільш повно у статтях журналу викладено історію створення першого кооперативного союзу у Росії – Бердянського Союзу ощадно-позичкових та кредитних товариств. Зокрема, цій темі присвячено декілька статей К. Храневича та В. Кільчевського [380, с. 27-30]. У своїх роботах К. Храневич не лише описує створення Бердянського Союзу, а й наводить думку інших авторів, які займалися дослідженням даного питання, характеризує джерела інформації, які використовував під час підготовки публікації. За його викладом чотири ощадно-позичкові товариства Бердянського повіту ще у 1896 р. уклали між собою добровільну приватну угоду про те, щоб не платити за вкладами понад 6% і не брати позики понад 9%. Дослідник висловлював жаль з приводу відсутності тексту цієї угоди (йому не вдалося її розшукати), яка вочевидь навмисно не оголошувалася в кооперативному друці. На ще більший жаль заслуговує той факт, що безпосередні учасники угоди не ділилися своїми задумами. Саме в цьому слід шукати причини того, чому воно не поширилося ні на інші сторони спільної діяльності, ні на всі інші товариства Бердянського повіту. Автор розповідає про створення та обговорення Статуту цього Союзу, наводить його порівняння із Статутом Нижегородського союзу, описує перемовини з цього питання з Міністерством фінансів, відзначаючи позитивне ставлення останнього до утворення Бердянського союзу [584, с. 31-32].

Однак надалі викладаючи історію розвитку союзу, К. Храневич висловлює незадоволення його діяльністю: «І усе-таки, будучи першим за часом виникнення,

Бердянський Союз не тільки не зайняв перше місце в сенсі повнозвучності акорду своєї діяльності, але й загубився в далеких рядах спілок тихо-повільної життєдіяльності, основний напрям яких визначається атестацією золотої середини. Справді, Бердянський Союз і досі не здійснив свого права на видання друкованого органу» [584, с. 39]. Аналізуючи подальшу історію кооперативного будівництва, К. Храчевич описує створення інших союзів, згадуючи серед українських Мелітопольський союз, та розмірковує над причинами перерви у їхній організації у 1911 – 1914 рр.

Інше змістове спрямування, наявне у протоколах та аналітичних оглядах діяльності кооперативних установ, містить: різні звіти, протоколи, тексти в журналах засідань Комісій союзного будівництва при Комітеті сільських ощадно-позичкових та промислових товариств, короткі огляди діяльності кредитних товариств, порівняльні баланси союзів установ дрібного кредитування тощо. Зокрема, друкувалися звіти Київського Союзу установ дрібного кредиту та Катеринославського Союзу установ дрібного кредитування тощо [387, с. 27-31; 337, с. 99-102].

На сторінках часопису публікувалися «Журнали засідань комісії з Союзного будівництва при кооперативному комітеті Імператорського товариства сільського господарства півдня Росії». До комісії входили представники українських кредитних організацій, які, судячи з записів, активно брали участь в обговоренні справ. До сфери діяльності даної комісії входило і лобювання відкриття нових банків та кредитних установ, і відстеження здійснення кредитними кооперативами фінансових операцій, і культурно-просвітницька діяльність останніх.

Особливий інтерес становлять «Журнали засідань» (1917 р.), у яких розглядалося питання відкриття Одеського обласного народного банку. За словами секретаря засідання І. Н. Керножицького, йшлося «про створення в Одесі обласного фінансового центру». Проте рішучий опір цій ініціативі чинив Московський народний банк, представники якого і завадили створенню нової установи, мотивуючи це «підривом Московського народного банку» та діями,

«які можуть нашкодити Московському народному банкові» [339, с. 40]. У результаті цього було прийнято рішення про відсутність необхідності у відкритті нової банківської установи.

На засіданнях Комісії розглядалися питання діяльності із проведення позичкових операцій кредитними кооперативами на початку 1917 р., завдяки чому були надані рекомендації: а) знижувати відсотки за вкладками; б) збільшувати число посередницьких операцій; в) вільні кошти розміщувати у військові позики і пропагувати їх у своєму регіоні [339, с. 42].

Серед методичних рекомендацій переважають різноманітні правила та програми курсів. Наприклад, у березневому номері за 1915 р. була надрукована «Програма курсів по кредитній кооперації при Київському Союзі установ дрібного кредиту» [528, с. 101-104].

Останні роки виходу «Вестника кооперативных союзов» припали на Першу світову війну, вплив якої стає відчутним на шпальтах журналу через повідомлення про військові позики, про які згадувалося вище, про встановлення патронату Харківського союзу дрібного кредитування над пораненими військовими чи його клопотання про отримання їхньою організацією статусу працюючої на оборону та інше [339, с. 40, 52].

Найчисленнішу групу публікацій становлять різноманітні короткі інформаційні повідомлення, замітки, новини з місць про діяльність кооперативів, оголошення тощо. Найчастіше зазначена інформація у «Вестнику кооперативных союзов» містилася у розділі «Хроніка союзного життя» та «Оголошення». Незначний за обсягом текст компенсується багатим фактичним матеріалом. Невелика замітка у 1917 р. «Хроніка. Кооперативний завод» розкриває масштабність діяльності установ дрібного кредитування на друге десятиріччя ХХ ст. У ній йдеться про те, що Слов'яносербський кооперативний союз, до складу якого входило близько п'ятидесяти кредитних та ощадно-позичкових товариств Слов'яносербського повіту, Області Війська Донського та Харківської губернії, вирішив придбати, за висловом невідомого автора, «величезний»

сільськогосподарський завод на півдні Росії (де саме не уточнюється). Купівля заводу планувалася з метою забезпечення членів своїх товариств необхідним сільськогосподарським реманентом та машинами [585, с. 43].

Надруковані оголошення за інформативністю можна умовно поділити на дві групи. До першої відносяться оголошення з метою реклами закладу, а, отже, подавалася наступна інформація: назва установи, адреса, графік роботи, перелік фінансових послуг та їх умови. До другої групи можна віднести оголошення про найм працівників, у яких окрім назви та адреси, зазначалися вимоги до претендента на вакантну посаду, умови роботи.

Поряд із популярними центральними виданнями практично у кожному губернському місті спільними зусиллями споживчої та кредитної кооперації друкувалися власні. Назви були різними: «Кооперативное слово», «Экономист» та ін. Безпосередньо новини українських кооперативних товариств висвітлювалися у таких виданнях як «Хуторянин», «Хроника», «Южный кооператор», «Кооперативное слово», «Самопоміч» тощо.

У місцевій пресі переважно повторювалися доктрини, передруковані з інших центральних кооперативних видань. За тематикою публікації часто перегукувалися, особливо стосовно політичних подій, характеристики ситуації кооперативних справ у центрі та на місцях. Тон журналів та газет був досить схожий, починаючи від використання загального лозунгу «В єднанні – сила!» (щоправда, не всі українські кооперативні видання його використовували), але й у віршах, присвячених кооперації. Досить часто журнал публікував різні методичні додатки.

Один із таких регіональних часописів, що висвітлював питання сільського господарства, промисловості, торгівлі та кооперації, виходив у м. Полтава протягом 1896 – 1917 рр. під назвою «Хуторянин». Його виданням опікувалося Полтавське сільськогосподарське товариство. Метою журналу було розповсюдження серед місцевого населення прогресивних сільськогосподарських знань. Серед редакторів видання були державні, громадські діячі та науковці

П. М. Малама, П. І. Гриневич, П. П. Ганько, А. П. Шимков та Д. О. Ярошевич [886, с. 174].

У різні роки журнал складався з таких рубрик: урядові розпорядження; хроніка (або земська хроніка); хроніка кооперативної справи (з'являється після 1910 р.); сільськогосподарські огляди; кореспонденція; запитання і відповіді; торгові новини; бібліографія та огляд сільськогосподарської й економічної літератури; метеорологічний бюлетень; прогнози на врожай і оголошення.

Взаємопов'язаність та тісна співпраця кооперативної та кредитної галузей сприяла тому, що часопис із моменту свого заснування друкував статті, присвячені кредитній справі. Найчастіше вони вміщувалися серед урядових розпоряджень, у різних хроніках та у рубриці «Питання і відповіді». Проте журнал не обмежувався публікацією статей. За словами дослідниці Є. В. Подобної, «Хуторянин» мав рекордну кількість додатків, які часто становили самостійні періодичні видання [1020]. Серед них необхідно виокремити додаток «Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства», що видавався у 1901 – 1903 рр., і окремі випуски якого були повністю присвячені тематиці банківської справи. Наприклад, у 1902 р. один із випусків журналу було повністю присвячено розгляду питання необхідності утворення Загальногубернського банку Полтавського земства [597].

Інформацію, яка становить науковий інтерес для нашого дослідження, залежно від змісту публікацій можна умовно поділити за тематикою на п'ять груп (див. табл. 5).

Традиційно кожен випуск журналу починався із рубрики «Урядові розпорядження», у якій друкувалися нормативно-правові акти або відбувалося їхнє обговорення фахівцями. Далі йшла «Хроніка» (або «Земська хроніка»), де читачі мали змогу ознайомитися із розпорядженнями місцевої адміністрації. Необхідно відзначити, що випуск окремих номерів журналу був профінансований земською управою. Є. В. Подобна пише: «Відомо, що принаймні кілька разів із земського бюджету надавалися субсидії для друку журналу, натомість

примірники видання безплатно надсилалися земським гласним, чиновникам економічного бюро та ін. Переважна більшість підтримувала пропозицію про надання грошової допомоги виданню, натомість у «Хуторянине» мали друкувати журнали засідань та постанови земств» [1020]

Таблиця 5.

Тематика та кількість публікацій з історії кредитно-банківських установ Наддніпрянської України за даними часопису «Хуторянин» та його додатку «Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства» (1886 – 1917 рр.)

	Тематика публікацій	Кількість публікацій
1.	Нормативно-правові акти, розпорядження місцевої адміністрації, роль земств у розвитку кредитної сфери	8
2.	Інформаційні повідомлення	5
3.	Документи зборів колегіальних органів	4
4.	Аналітичні огляди діяльності кредитно-банківських установ	4
5.	Історія становлення та розвитку кредитно-банківської системи	1
	Разом	22

У першому випадку, наприклад, публікувалися коментарі Міністерства фінансів щодо застосування Сенатських указів, зокрема указу «Про полегшення видач Селянським земельним банком задля сприяння збільшенню площі землеволодіння малоземельним селянам» від 3 листопада 1905 р. [513, с. 791]. Уже першого грудня часопис надрукував «Порядок дій повітовим земствам від Міністерства фінансів», у якому містилися роз'яснення про застосування положень цього законодавчого акту і йшлося про створення при земствах спеціальних комісій для співробітництва та контролю за діями Селянського поземельного

банку. Міністерством рекомендувалося організувати вищезазначені комісії із людей обізнаних з місцевими умовами або ж із селянського середовища. Новостворені земські органи мали наступні повноваження:

- 1) виносити рішення про доцільність придбання Селянським поземельним банком конкретних ділянок землі;
- 2) розглядати порядок їхнього продажу малоземельним селянам;
- 3) встановлювати рівень потреб селян у придбанні певної ділянки землі, а також дійсної вартості виставленої на продаж земельної ділянки [524, с. 467].

Отже, після оголошення про продаж землі, банк мав подати запит до земської управи з метою визначення доцільності її придбання та улаштування її подальшої долі, а саме питання, кому із селян запропонувати для викупу цю землю. У випадку негативної відповіді земської управи банк призупиняв угоду. Положенням вносилися зміни і до процедури встановлення вартості землі. Саме оцінювання, виконане банківськими співробітниками, мало закінчуватися складанням звіту, до якого потім вносилися зауваження уповноваженого співробітника земської управи, а лише по тому документ надсилався до управи і до голови банку. Водночас земства отримали право направляти своїх представників на засідання банку [524, с. 467]. Загалом опублікований «Порядок» свідчить про наміри Міністерства фінансів скеровувати роботу Селянського поземельного банку у напрямі збільшення селянського землеволодіння та на задоволення, перш за все, місцевих потреб.

Друкувалися на сторінках журналу й інші законодавчі нововведення та їх обговорення, зокрема, у 1901 р. на шпальтах часопису відбувався обмін думками про зміну окремих положень статуту Дворянського земельного банку та розглядалися проекти інших банківських статутів [303, с. 720].

До групи інформаційних повідомлень можна віднести матеріали про умови, порядок роботи, обсяг операцій банків. Наприклад, повідомлення умов придбання землі у Селянському поземельному банку, матеріали про прибутковість маєтностей, що виставляються на продаж тощо [390, с. 565]. Також слід

зауважити, що на відміну від інших тогочасних періодичних видань, «Хуторянин» не містив рекламних оголошень.

Великий відсоток контенту журналу (переважно публікації додатку «Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства») представляли документи зборів колегіальних органів. Серед інших найбільший інтерес становлять доклад і проект, представлені на засіданні Полтавського сільськогосподарського товариства та журнал засідань Економічної ради Полтавського губернського земства (1902 р.) [597]. Вказані публікації розкривають наміри членів Полтавського земства та діячів сільськогосподарських товариств створити банк.

Відзначимо, що подібні спроби мали місце й раніше, у 1879 та 1881 рр., проте весь час вони зазнавали невдач. Результатом останньої такої спроби було створення при земській управі т. зв. «Олександрівського капіталу», що отримав назву на честь імператора Олександра II (загинув у результаті терористичного нападу народовольців). «Проектом «Положення про Олександрівський капітал» передбачалося, що губернська земська управа має право купувати за рахунок Олександрівського капіталу у власників нерухоме майно у межах Полтавської губернії, заставляти його в кредитних установах, продавати сільським громадам, товариствам і окремим домовласникам, здавати в оренду і доручати виконання усіх цих операцій повітовим земським управам або їх уповноваженим особам [831, с. 165]. Однак вказаний капітал не міг задовольнити потребу місцевого населення у доступному кредиті, тому на початку ХХ ст. знову було підняте питання про створення банку, дискусію про долю якого і було винесено на сторінки журналу [887, с. 175].

Причиною повернення до теми заснування банку стало створення і діяльність у 1902 р. в Росії Спеціальної наради з потреб сільськогосподарської промисловості як тимчасового міжвідомчого органу з вироблення соціально-економічної політики в аграрній сфері. Її виникнення було пов'язано з проблемою селянського малоземелля в Росії. Чотири засідання цієї Спеціальної наради були

присвячені проблемі дрібного кредитування селян і в подальшому її пропозиції були втілені у вищезгаданому законі 1904 р. Однак на 1902 р. запропоновані нарадою покращення у кредитній галузі, на думку державних та громадських діячів Полтавської губернії, не враховували місцевих особливостей окремих губерній імперії, у тому числі і Полтавської. Зокрема вони зауважували на неможливості розвитку кредитної галузі на селі у запропонованій схемі, а саме ощадно-позичкові товариства, кредитні товариства, сільські банки. Причиною була відсутність свідомої інтелігенції, яка могла б очолити цю справу. Отже, єдиним виходом для Полтавської губернії було створення Загальногубернського банку Полтавського земства [597, с. 3-5].

Автор доповіді (прізвище не зазначається) «Про заснування Загальногубернського банку Полтавського земства» ґрунтовно підійшов до вивчення даного питання. Він ознайомився із діяльністю існуючих установ дрібного кредитування губернії, проаналізував їхні недоліки та з'ясував, у яких саме кредитних пропозиціях відчуває потребу місцеве населення. Було визначено два напрями розвитку сільського господарства, які найбільше потребують кредитування: позики на розширення малоземельних селянських наділів та меліоративний кредит [887, с. 175]. Останній являв собою позику, спрямовану на поліпшення сільськогосподарської обробки землі. Автор запропонував власний проект статуту майбутнього банку – «Схему Статуту Банку Полтавського земства» [567, с. 39-46].

На наступних сторінках часопису, переглянувши «Журнал засідань» відповідної установи, читач мав змогу ознайомитися із думкою членів Економічної ради Полтавського губернського земства щодо заснування такого банку [567, с. 47-68]. Треба відзначити, що далеко не всі на цьому засіданні погодилися із думкою про необхідність створення нового банківського закладу: «Н. П. Малама знаходить створення земського банку зайвим, беручи до уваги доступність всіх видів кредиту, що складає мету проєктованого банку» [567, с. 51]. І це не було поодиноким думкою. Хоча зрештою було прийнято позивне

рішення і навіть у подальшому часопис надрукував «Проект статуту банку», а читачі отримали можливість порівняти два варіанти структури майбутньої установи, що мали між собою певні відмінності [531, с. 69-74]. Уже перші сторінки статутів вказували на розбіжності, наприклад, по-різному уявляючи цілі діяльності нового банку. У першому варіанті метою було задоволення потреб місцевого сільського населення у дешевому кредитуванні за рахунок їхніх власних заощаджень. У другому – передбачалася подвійна мета: по-перше, забезпечити населенню можливість зручного та безпечного зберігання коштів із можливістю збільшення капіталу; по-друге, задовільнити його потреби у доступному кредиті за допомогою залучення громадських та приватних капіталів.

У подальшому ідея нового земського банку знаходила все менше прибічників і на 1902 р. так і залишилася невітленим проектом.

Загалом в «Хуторянине» спостерігається баланс публікацій документів колегіальних зборів та аналітичних оглядів діяльності установ кредитно-банківської системи.

До аналітичних оглядів відносяться статті уповноваженого по сільськогосподарській частині П. Дубровського, агронома та землевласника Є. Х. Чикаленка та інші статті, на жаль, надруковані без зазначення прізвища автора [595, с. 2; 594, с. 705-778]. Помітною є відмінність, із якою висвітлюється діяльність банків у вказаних статтях, адже, порівнюючи їх з іншими вищевказаними досліджуваними виданнями, їхня робота подається з негативного боку: «Селянські землі наділені, а особливо куплені за допомогою банку, обтяжені платіжками і всілякими зборами, які за них щорічно доводиться платити... тому в інтересах землевласників необхідно зменшити відсотки, які стягуються Селянським банком, до розмірів тих, які стягуються Дворянським банком, і загалом вжити всіх можливих заходів до розширення селянського землеволодіння, – пише Є. Х. Чикаленко у публікації «До питання про потреби сільськогосподарської промисловості», – але і не так, як це робить тепер Селянсь-

кий банк, що допомагає головним чином тільки заможним селянам, які після видачі позики скуповують у найбідніших членів товариства землю десятками десятин в одні руки» [594, с. 706]. У подальшому, розмірковуючи на тему можливості покращення роботи Селянського поземельного банку, автор звертає увагу на необхідність активізації роботи земств у цьому напрямі. Автор вбачає вирішення проблем у наступних діях: клопотати про дозвіл на збільшення обсягу операцій, які мав би право проводити Селянський банк, як-то видачу позик на однакових із Дворянським земельним банком умовах; видавати позики як під землю, так і на землю; право вступати у торги із Дворянським земельним банком із можливістю залишати за собою маєтки з подальшим перепродажем селянським родинам; дозволити Дворянському земельному банку передавати маєтки, які не викупилися на публічних торгах, Селянському банку із подальшою їхньою реалізацією серед селян.

Отже, надруковані аналітичні огляди висвітлюють позиції фахівців щодо діяльності найбільших банківських установ імперії, Дворянського та Селянського земельних банків, з точки зору тогочасних потреб сільського господарства. Окремі статті містили загальний огляд мережі ощадно-позичкових товариств Полтавської губернії [563, с. 192-217].

Окремо слід відзначити невеликі за обсягом замітки із рубрики «Питання і відповіді». Вони не містять інформації щодо законодавчих змін у цій галузі чи щодо діяльності конкретного кредитного закладу, але саме завдяки їм можна дізнатися, якими питаннями у сфері кредитної галузі переймалися звичайні громадяни, а у даному випадку місцеве населення Полтавщини. Зокрема в одному із номерів, молода людина на ім'я Васи́лакій поставив питання про вимоги до претендентів на посаду рахівника сільського ощадно-позичкового товариства та стосовно допомоги у методичному забезпеченні: «Бажаючи вступити бухгалтером щоб вести рахівничі книги і т. ін. при сільському ощадно-позичковому товаристві, 24-х років від народження, закінчивши нижче сільськогосподарське училище 1-го розряду ... чи можу я вступити, якщо мене обере засідання? ... прошу вас вказати,

де я можу дістати статут і керівництво до ведення всіх операцій, що стосуються цієї справи?» [320, с. 568-569]. Грунтовна відповідь включала в себе і перелік вимог до претендента на бажану посаду і рекомендацію придбати методичний посібник О. О. Валаєва.

Ще однією характерною рисою часопису «Хуторянин» є відсутність публікацій методичних рекомендацій із сфери кредитування, ведення записів кредитних операцій, які були досить популярною темою у інших кооперативних виданнях. Існуюча значна кількість додатків часопису із методичним спрямуванням стосувалися лише сільськогосподарської тематики.

Аналіз кількості публікацій за напрямом висвітлення діяльності окремих видів кредитних установ вказує на те, що більшість статей стосується саме банківських установ (див. табл. 6).

Таблиця 6.

Кількість публікацій (за різновидами кредитних установ) у часописі «Хуторянин» та у його додатку «Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства» (1886 – 1917 рр.)

	Кредитні установи	Статті	Замітки
1.	Банки	15	-
2.	Ощадно-позичкові каси	6	1
3.	Кредитно-банківські установи загалом	-	-
4.	Разом	21	1

Часопис «Хуторянин» був створений з метою висвітлення проблематики сільського господарства регіону, а кредитна тематика хоча й тісно пов'язана з нею, усе ж не була пріоритетом редакційної колегії. За приблизними підрахунками близько 10 % номерів журналу не містили публікацій із нашої тематики.

Отже, виходячи із мети діяльності журналу «Хуторянин» (поширювати серед місцевого сільського населення найбільш сучасні новини у сфері сільського

господарства, висвітлювати історію банків та кредитних товариств) на його сторінках посіли місце публікації із розвитку земельного кредитування, діяльності Дворянського та Селянського земельних банків, роботи земств у напрямі допомоги селянам отримати дешеві кредити.

Отже, висвітлення історії кредитно-банківської справи на шпальтах кооперативних видань має свою специфіку, адже:

а) «Вестник кооперации» за інформативним насиченням щодо історії розвитку кредитно-банківської справи є малоефективним у нашому дослідженні;

б) «Вестник мелкого кредита» спеціалізувався на подачі статистичних матеріалів;

в) «Хроника учреждений мелкого кредита» та «Вестник кооперативных союзов» містять найбільш насичений контент (перше видання містить унікальні свідчення за період 1906 – 1907 рр. та виклад переслідування кредитно-кооперативного керівництва з боку влади, а друге зачіпає практично усі сторони життєдіяльності установ дрібного кредитування);

г) місцеві видання, як-то «Хуторянин», доволі часто звертаються до банківської діяльності на відміну від центральних видань, які майже не уміщували інформації про роботу банків.

Проаналізувавши матеріали кооперативних видань, можна зробити висновки про тематичні комплекси розміщеної в них інформації:

1) історія становлення та розвитку кредитних кооперативних установ, інформаційні повідомлення про діяльність вищих та місцевих державних органів різного рівня;

2) аналітико-статистичні матеріали з історії функціонування кредитних кооперативних установ із публікацією новоприйнятих документів;

3) методичне забезпечення діяльності кредитних кооперативних установ;

4) інформація, повідомлення та замітки безпосередньо з місць про найрізноманітніші сторони діяльності ощадно-позичкових товариств.

Отже, кооперативні періодичні видання центральних та місцевих установ

дають можливість розкрити багатопланову діяльність кредитних кооперативів.

5.3. Суспільно-літературні часописи як джерело з історії діяльності кредитно-банківських установ

Найчастіше досліджуючи питання економічної історії, науковці використовують спеціальну фінансову пресу, наприклад, «Вестник кооперативов и промышленности» або ж «Биржевые новости». Проте поза їх увагою залишаються інші тематично спрямовані періодичні видання. Але починаючи з 1890 р. у Російській імперії виходило 796 різноманітних періодичних видань [665, с. 8]. Більше того, знайдеться мало тогочасних газет і журналів, які б оминули питання розвитку системи кредитування в країні, пов'язуючи її із проблемами сільського господарства, промисловості, навіть «єврейським питанням» і розквітом лихварства. Зокрема, місцевий літературний часопис «Киевский вестник» поставив дане питання у такий спосіб роз'яснення: «Не мало тлумачили і література, і суспільство про організацію селянського кредиту. Одностайне усвідомлення усіма нагальної, термінової необхідності правильної організації цього кредиту, – так чи інакше, викликало багато проектів, які перейшли почасти до статутів сільських банків, затверджені владою, і навіть по місцях введені в дію; ми хочемо вказати на ту пасивну дію, яку має будь-який офіційний папір, надісланий зверху на підлегле місце, – «для відома та керівництва» на випадок очікуваної події» [408, с. 1]. Невідомий автор «Вестника» вказує на причини, що затримують влаштування банкового кредиту: «...формальності, пов'язані із клопотанням щодо дозволу заснувати банк, саме слово «банк» малозрозуміле, різні пасиви, активи та інші чудовиська, що не мало лякають селян і вони часом як милості, просять позбавити їх від «лихої біди – сільського банку» [408, с. 1-3].

Отже, на увагу заслуговують не лише спеціалізовані, а й літературні та літературно-політичні видання. Одним із таких видань був часопис «Вестник Европы». Він об'єднав передову ліберальну інтелігенцію: вчених, істориків, літераторів, журналстів, земських діячів та інших. І хоча більшість авторів публікацій були помірними лібералами, на сторінках видання мали можливість висловитися

представники різних політичних напрямів (за виключенням реакціонерів та консерваторів) [816, с. 56-59].

Дослідниця проблематики часопису «Вестника Европы», зокрема публікацій з історії України, А. Б. Магітова пише: «Впродовж 70 – 80-х рр. XIX ст. журнал зажив слави одного з найвпливовіших видань Російської імперії, про що свідчать його накладу в цей період. Структура відділів журналу передбачала всебічне висвітлення актуальних суспільно-політичних, громадських і культурно-освітніх проблем, хоча спершу журнал позиціонувався як фаховий історико-політичний орган» [975, с. 10].

«Вестник Европы» – загальноросійський літературно-політичний журнал, виходив із 1866 по 1918 рр. у Петербурзі. Практично відразу він став виразником думок ліберально налаштованої російської інтелігенції. Більше 40 років його видавав і редагував представник ліберальної інтелігенції, вчений, публіцист, активний земський діяч М. М. Стасюлевич. У 1908 р. його змінили на цій посаді видавець М. М. Ковалевський та головний редактор К. К. Арсентьев. На сторінках журналу одночасно висвітлювалися проблеми літератури, політики та історії. Журнал виходив обсягом 430–440 сторінок. Першим у ньому ішов найбільший за обсягом літературний розділ, у якому друкувалися оригінальні та перекладені романи, повісті, поезії. Потім – розділ науки зі статтями, документами, спогадами. Ключові розділи (у різні роки існування журналу вони дещо змінювалися): «Іноземний огляд» (або «Іноземна політика», «Новини іноземної літератури»), «Провінційний огляд», «Внутрішній огляд» (або «Щомісячний огляд») і «Хроніка» (або «З громадської хроніки», «Відомості») – розміщувалися ближче до кінця [816, с. 56-59]. Завершували номер літературні огляди та некрологи. Поширеною практикою журналу була подача матеріалу без зазначення прізвища автора. Структура журналу вказує на те, що редакція ставила за мету задовольнити інтерес аудиторії, перш за все, до літературних художніх творів, але разом з тим ставила перед читачами ряд гострих суспільно-економічних та політичних проблем тогочасної Російської імперії. Однією із таких найбільш обговорюваних

проблем того часу була необхідність створення дієвої кредитно-банківської системи у державі.

Сторінки журналу відображали поступовий розвиток кредитно-банківської сфери, зміни ставлення до неї з боку державної влади. Однак слід зауважити, що в окремі роки (1890, 1898, 1901, 1905 рр.) дана тематика не ставилася загалом.

Друга половина XIX ст. була складним перехідним періодом ліберальних реформ Олександра II, коли змінювалися суспільні погляди, світоглядні орієнтири, ідеали. Імперія проводила одну за іншою реформи: селянська, освітня, судова, військова та ін., тож і процес реформування кредитно-банківської системи був очікуваним. У країні, яка зазнавала одночасно великих суспільних трансформацій і змін у промисловому виробництві, й при цьому нагально потребувала будівництва залізничних шляхів, перетворення не могли не торкнутися кредитно-банківської системи. Ця реформа повинна була не тільки відповідати новим реаліям імперії, аще й забезпечити підтримку іншим реформам. Це стосувалося навіть тих реформ, які відбулися у часі раніше, ніж селянська. Російська імперія мала перед собою досвід вдалої моделі європейської кредитно-банківської системи. Запозичення цього досвіду було б логічним кроком, проте впровадження європейської моделі означало втрату державою монопольного становища у фінансово-грошовій сфері, адже нова модель містила приватнопідприємницьку складову. Питання, чи повинно реформування послабити позиції держави, викликало гострі дискусії у суспільстві. Саме над подібними проблемами і замислювалися автори та читачі «Вестника Европы» [867, с. 180].

Іншим тогочасним часописом, що справив значний вплив на розвиток суспільної думки в Російській імперії був журнал «Отечественные записки». З окремими перервами він виходив у світ з 1814 по 1884 рр. Головними редакторами видання з 1840-х рр. були А. О. Краєвський, М. О. Некрасов та М. Є. Салтиков-Щедрін. На 1840-і рр. структура журналу включала основні розділи: 1) сучасна хроніка (або «внутрішній огляд»); 2) наука; 3) словесність; 4) мистецтва; 5) сільське господарство та промисловість; 6) критика; 7) сучасна бібліографічна хроніка; 8) різне.

Питання, цікаві для нашого дослідження, публікувалися у розділі «Сучасної хроніки Росії», в якому систематично висвітлювалися окремі проблеми державного управління країною. Розділ «Сільське господарство та промисловість» зосереджував увагу на вирішенні аграрного питання в імперії і досить часто друкував статті, в яких описувався стан справ в українських губерніях, проте питання розвитку кредитної справи в них не зачіпалися.

У результаті аналізу тематичного змісту публікацій, у яких міститься інформація стосовно діяльності кредитно-банківських установ, вміщених на сторінках часописів, можна окреслити кілька основних груп:

- 1) обговорення законодавства в банківській справі та діяльності кредитних спілок;
- 2) роль земств у розвитку кредитно-банківської сфери;
- 3) новини в діяльності кредитно-банківських установ;
- 4) аналітичні огляди щорічних банківських звітів (див. табл. 1.).

Таблиця 1.

**Тематика та кількість публікацій з історії
кредитно-банківських установ Наддніпрянської України
на сторінках суспільно-літературних часописів**

	Тематика публікацій	Кількість публікацій
1.	Новини в діяльності кредитно-банківських установ	49
2.	Роль земств у розвитку кредитно-банківської сфери	18
3.	Обговорення законодавства в банківській справі та діяльності кредитних спілок	21
4.	Аналітичні огляди щорічних банківських звітів	11
	Разом	99

Підраховано авторкою за виданнями «Вестник Европы» 1868 – 1893, 1897 – 1899, 1902 – 1905, 1913, 1915 pp. (Вестник Европы. – 1868. – Т. 1–3; 1869. – Т. 3;

1870. – Т. 5, 8; 1871. – Т. 5–6; 1872. – Т. 4; 1873. – Т. 3, 7, 8; 1874. – Т. 10; 1875. – 1, 2, 10; 1876. – Т. 1; 1877. – Т. 4, 6, 8; 1878. – Т. 10; 1879. – Т. 3, 4, 5, 8, 12; 1880. – Т. 2, 3, 5, 10, 11; 1881. – Т. 8, 10, 12; 1882. – Т. 1, 2, 7, 9–10; 1883. – Т. 1–2, 3, 5, 8, 9, 11–12; 1884. – Т. 1, 6, 8, 12; 1885. – Т. 1, 3, 5, 8, 9–10; 1886. – Т. 1–2, 6, 8, 11–12; 1887. – Т. 3–8, 11–12; 1888. – 2–4, 9–12; 1889. – Т. 5–12; 1891. – Т. 4, 6, 8, 11–12; 1892. – Т. 3, 6; 1893. – Т. 1, 11–12; 1897. – Т. 3–4; 1898. – Т. 11–12; 1899. – Т. 1–2, 7–8, 9–10; 1902. – Т. 7–8; 1903. – Т. 1–2; 1904. – Т. 9–10; 1905. – Т. 11–12; 1913. – Т. 9–10; 1915. – Т. 9–10) [314] та «Отечественные записки» 1861, 1877, 1880, 1883 рр. (1861. – № 123; 1877. – № 2, 5; 1880. – № 1, 10–11; 1883. – № 45) [424].

Слід зауважити, що більшість матеріалів стосувалися питань розвитку кредитних установ Російської імперії загалом; щодо діяльності кредитних та ін. фінансових установ на українських землях, то вони згадувалися, переважно, побіжно. Проте майже жодна публікація не обходила стороною діяльність власне українських банків, ощадно-позичкових кас і товариств.

На сторінках суспільно-літературних часописів, зокрема «Вестника Европы» часто вміщували матеріали правового характеру, проекти документів нормативного характеру та аналітичні роздуми щодо них («Проекти гг. Бунге і Кауфмана, та думка г. О. Кошелева», «Проект статуту про векселі», «Положення про селянський поземельний банк; відмінність між початковим проектом і остаточною редакцією закону; загальне значення цього заходу», «Зміна статуту Державного дворянського земельного банку» та ін.) [532, с. 309; 329, с. 767-775; 344, с. 397-398]. Їх автори ґрунтовно дослідили та узагальнили ситуацію у сфері розвитку кредитування і зробили цінні висновки та прогнози щодо перспектив розвитку галузі.

Як приклад розглянемо невеличку за розміром статтю анонімного автора «Закон про позичкові каси» (1879 р.) [344, с. 397-398]. Вона починається словами: «Однією із найбільш вдалих постанов останнього часу є затверджена 24-го минулого квітня постанова Державної ради щодо порядку відкриття і утримання позичкових кас» [344, с. 397]. За висловом автора, нові правила розраховані на

встановлення «відкритого лихварства». Далі йшло порівняння з положенням, яке діяло до цього нормативного акту у сфері діяльності позичкових кас. По-перше, раніше позичальник не отримував жодного документа на свою власність, яку він змушений був віддавати у заставу. Нові правила були спрямовані на забезпечення прав боржника. Відтепер власник позичальної каси мав вести ретельну документацію, а саме книгу застав та перезастав. Про них ми вже писали у Розділі 3. Умови кожної угоди та самі книги мали проходити ревізію з боку депутатів міської ради та поліцейського управління. Більш того, за новими правилами такі ревізії мали відбуватися як заплановано, так і перевірятися позапланово.

По-друге, власник позичальної каси ніс відповідальність за збереження речей і, у випадку їх втрати чи пошкодження, мав відшкодувати завдані збитки позичальнику.

По-третє, на відміну від раніше існуючої практики, прострочені застави продавалися відтепер на спеціальних відкритих аукціонах, влаштованих місцевою владою чи поліцейським управлінням. Позитивним моментом нового закону автори публікацій вбачали заборону викупу застав (речей) на аукціонах працівниками кас, навіть за наявності згоди колишніх їхніх власників. Єдиним випадком, за яким застава може перейти у власність кредитора був той, коли річ не продася на аукціоні за суму застави. «Всі ці правила прямо ведуть до мети і від них можна очікувати серйозного убезпечення міських позичальників», – підсумовує автор [344, с. 398].

По-четверте, на відкриття каси потрібно отримати дозвіл на конкретну особу. При цьому має бути аргументовано її благонадійність. Дозвіл видавався градоначальником, губернатором або обер-поліцмейстером терміном на п'ять років. Однак стосовно цього положення автор висловлював певні побоювання, що це може призвести до появи фіктивних («уявних») власників позичальних кас та до хабарництва з боку поліції, яка буде видавати такі дозволи.

По-п'яте, власник нової каси повинен попередньо отримати торгове свідоцтво і внести заставу у розмірі 1000–7000 руб. Тут автор розмірковував

стосовно верхньої межі, яка є доволі високою і через це можливою лише у столиці. Висловлювалося припущення, що це положення було запозичено із законодавства щодо банківської діяльності (банкірських контор).

І останнє положення стосувалося передбачення покарання за порушення встановлених правил: арешт до 3 місяців, штраф до 300 руб. та закриття каси.

Наприкінці статті автором знову висловлювалося позитивне ставлення до прийнятого закону: «Повторюємо, що загалом правила ці викликані дійсною потребою і складені вдало» [344, с. 397].

Доволі часто на шпальтах суспільно-літературних часописів друкувалися статті, присвячені грошовому обігу і кредиту, у яких акцентувалася увага на значенні діяльності земств у напрямі розвитку кредитної сфери. В «Отечественных записках» до цієї теми звертається відомий громадський діяч, публіцист та журналіст Я. В. Абрамов у статті «Селянський кредит» [248, с. 59-78], а вже у перших номерах часопису «Вестник Европы» друкуються статті Н. П. Колюпанова, Ю. Г. Жуковського, М. Х. Бунге, Є. Арсеньєва, І. І. Кауфмана [894, с. 181].

Відомий письменник, публіцист Н. П. Колюпанов у статті «Про земські установи» розмірковує про участь земських закладів у становленні кредитної сфери та досліджує наявний на той час стан справ, зокрема і розвиток кредитних установ українських губерній. Його висновки не надто позитивні та оптимістичні. Н. П. Колюпанов ставить питання: «А що зроблено у нас до цього часу для поземельного кредиту?» І відповідає: «Існує Херсонський земельний банк, розташований у найвигіднішій для землеробства місцевості. На всіх земських зборах були розмови про відкриття земських банків, але вони ніде не привели до позитивних результатів» [382, с. 778-784].

Про роботу земств йдеться також у статті Ф. Ф. Воропонова «Дрібний земельний кредит і селянські переселення»: «З літа минулого року ... відомості про земські й інші проекти з'являлися у пресі одне за іншим і питання про кредит зайняло ледь не головне місце поміж земськими питаннями Херсонське

губернське земське зібрання вже асигнувало суми на новий кредит. З газетних повідомлень випливає, що тим же предметом зайнялися земства: ... Полтавське. ... В той же час продовжило розпочату справу земство Таврійське» [726, с. 715]. Питання облаштування земських кредитних установ знаходили відображення не лише у ґрунтовних дослідженнях фахівців, а й у невеличких замітках та повідомленнях [319, с. 480].

Усі вище зазначені журнальні статті презентували кредитно-банківську сферу на загальнодержавному рівні і якщо і згадували про українські заклади, то лише у контексті загальноросійської ситуації. Загалом у публікаціях часопису міститься інформація про роботу Херсонського, Полтавського і Таврійського земств. З цієї причини серед інших виокремлюється стаття Ф. Г. Тернера «Селянський кредит», у якій подано огляд Миргородського ощадно-позичкового товариства (Полтавської губернії) кінця XIX ст. Після загальної соціально-економічної характеристики самого Миргорода автор подає історію створення місцевого ощадно-позичкового товариства та змальовує середній образ селянина/козака, який вступає до нього. За визначенням Ф. Г. Тернера, до товариства, перш за все, «стукали переважно бідняки». Таких селян/козаків він поділяв на наступні категорії: 1) малоземельні; 2) ті, які мають мало худоби; 3) ті, які орендують землю; 4) ті, які займаються промислами, але мають з того малий прибуток; 5) ті, які за словами Ф. Г. Тернера «володіють наймізернішим інвентарем». Після чого автор робить висновок, що стають членами ощадно-позичкових товариств ті, хто не може сам себе прогодувати – «робочий, сермяжний, бідний люд, а зовсім не багаті; ось хто складає найголовніший контингент ощадно-позичкового товариства» [571, с. 83-113].

Найбільш представницькою є тематична група публікацій, в яких фігурують новини діяльності кредитно-банківських установ. Переважно це невеликі за розміром інформаційні повідомлення, які розміщувалися поряд з оглядом інших подій. Вони супроводжувалися коментарями із власною позицією автора до описуваних подій. Найчастіше повідомлялося про відкриття нових установ, вплив воєнних

подій на їхній розвиток, випадки нападу на банківські установи, приклади застосування на практиці нових законів, кілька об'яв. Однією з найбільш популярних тем, про що свідчать публікації, була тема співпраці різних кредитних установ та порівняння ефективності діяльності державних та приватних банків.

На сторінках видання висвітлювалися найбільш актуальні проблеми, пов'язані з функціонуванням кредитно-банківських закладів. На шпальтах «Отечественных записок» такі публікації почали з'являтися у 1861 р. В них обговорювалася аграрна реформа та подальше облаштування селянського господарства, одним із засобів покращення якого вважали розвиток сфери кредитування [277, с. 135]. Серед інших значною перешкодою на шляху до успішної діяльності земельних банків були зловживання позичальників, тому з метою запобігання такій негативній практиці часопис вмещував публікації роз'яснювального змісту. Зловживання склалися із штучного знецінення закладених маєтків самими власниками за допомогою орендних контрактів. Однією із розповсюджених схем була така: власник маєтку укладає контракт на передачу його в оренду на довгий термін за ціну, яка не відповідає дійсній прибутковості маєтку. Скориставшись позикою з банку, він не вносить термінових платежів і доводить свій маєток до продажу з публічних торгів. Після чого, через підставних осіб купує на торгах той же маєток за дешевшу ціну, і в такий спосіб позбавляється від сплати частини або навіть усього боргу. У разі ж, якщо ця остання операція не вдалася і маєток було б продано в чужі руки, то колишній власник все-таки і після продажу користується прибутком з маєтку у вигляді негласних доплат з боку орендаря, з якого він заздалегідь узяв потрібні для того зобов'язання, і отримує цей дохід весь час решти дії контракту. Звісно, це йде на шкоду новому власнику, для якого цей контракт, хоча і укладений до купівлі маєтку, є обов'язковим [358, с. 827].

Як це діяло на практиці презентує стаття «Зловживання позичальників у земельних банків» (автора не вказано). Маєток було закладено у земельному банку з оцінкою прибутковості у 13 599 руб. з визначенням строкового щорічного платежу

у розмірі 5 205 руб. Далі маєток здавався в оренду за 7 тис. руб., тобто на 6 599 руб. нижче, ніж оцінена прибутковість, однак на 1795 руб. вище за суму щорічного платежу банку. Позика не сплачується і маєток виставляється на публічний аукціон. Покупець такого маєтку з публічних торгів, маючи на увазі ці 7 тис. руб., буде з ними погоджувати ціну, яку давати за нього на торгах. Тобто дасть за маєток половину того, що він сплатив би виходячи з прибутковості в 13,5 тис. руб. При цьому банк втрачав половину виданої позики. Для нового власника кожний рубль, сплачений зверху, – чистий збиток. Між тим для колишнього власника кожен доданий рубль тільки зменшує банківську позику, яка після завершення операції має залишитися у нього. Уся різниця між сумою цієї позики та ціною, яку він тепер заплатить на торгах, буде для колишнього власника – чистим прибутком. Часопис «Вестник Европы» повідомляє про випадок, коли у Харківському поземельному банку прибутковість одного маєтку, визнана правлінням та оціночною комісією, складала 30 тис. руб., а здано в оренду його було за 4 300 руб., тобто на 25 700 руб. нижче [358, с. 827].

Від подібних угод потерпало досить багато банків. Наприклад, лише у 1875 р. Бессарабсько-Таврійський банк втратив 70 тис. руб., а Харківський банк – 60 тис. руб. у 1876 р. У підсумку Харківський банк недорахувався більше 100 тис. руб. і вимушений був перерахувати ці кошти із сум свого прибутку [358, с. 828].

Особливий інтерес представляють аналітичні огляди щорічних банківських звітів та державних ощадних кас, які починають друкуватися на шпальтах журналу із 1877 р. В них проаналізовані дані банківських звітів із поясненням існуючого становища, співставленням із показниками за минулі роки, а отже змістовно вони доповнюють публічну фінансову звітність та статистичні матеріали. Найчастіше друкувалися огляди щорічних звітів Дворянського поземельного та Селянського поземельного банків. Наприклад, вивчаючи звіт Селянського поземельного банку за 1887 р., невідомий автор статті на початку

подає коротку історичну довідку щодо розгортання мережі відділень Селянського поземельного банку протягом 1882 – 1884 рр.: у західних губерніях – Подільській, Київській, Волинській; у малоросійських – Чернігівській та Полтавській; у південних – Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях [428, с. 343-357].

Наступна стаття була присвячена аналізу найбільш поширених видів земельних угод та практики видачі позик. Анонімний автор підсумовував, що число операцій банку у губерніях залежить не від того, як давно почало працювати у ній відділення, а від стану ринку землі у даній місцевості, тобто від того, скільки банк може запропонувати для селян-покупців. Наприклад, за браком підходящих земель у деяких українських губерніях у 1887 р. було укладено дуже мало угод: у Херсонській – 5 угод, а у Таврійській губернії лише 2 угоди [428, с. 344]. Досліджуючи суми прострочених платежів, автор відзначає збільшення їхньої кількості у губерніях степових та суміжних зі степовими, адже саме вони в останні роки постраждали від неврожаїв. Заборгували наступні губернії: Катеринославська – 216 тис. руб., Полтавська – 121 тис. руб., Харківська – 87 тис. руб. На противагу їм у Київській губернії цього ж року прострочених платежів було трохи більше 5 тис. руб. [428, с. 352]. Також наводяться дані щодо виданих банками позик за 1887 р.: у Київській губернії – більше 870 тис. руб.; у Подільській губернії – 636 тис. руб.; у Полтавській – 414 тис. руб.

Автором зазначається кількість проданих десятин землі у губерніях та подається співвідношення цін за минулі роки. Наводиться ціна за одну десятину землі, уточнюється її вартість у губерніях залежно від якості ґрунтів. Звертається увага на існування спеціальної ціни на землі з високою якістю у Бессарабській, Полтавській та Харківській губерніях. Окремо подано інформацію про кількість продажів землі сільським товариствам. Дані свідчать, що особливо багато подібних угод було здійснено у Волинській, Київській, Полтавській, Подільській, Харківській та Чернігівській губерніях. Проте були відсутні продажі сільським

товариствам у Херсонській та Бессарабській губерніях. Однак в останній це можна пояснити тим, що діяльність банку у цій місцевості тільки почалася [428, с. 345-346].

Слід зазначити, що такі огляди виходили не регулярно.

Якщо проаналізувати кількість публікацій за напрямом висвітлення діяльності окремих видів кредитно-банківських закладів, то більшість стосується саме банківських установ (див. табл. 2

Таблиця 2.

Кількість публікацій у суспільно-літературних часописах за видами кредитно-банківських установ Наддніпрянської України

	Кредитно-банківські установи	Статті	Замітки
1.	Банки	2	38
2.	Ощадно-позичкові каси	1	9
3.	Кредитно-банківські установи загалом	22	20
	Разом	25	67

Кількісні підрахунки таблиці свідчать, що публікації, головним чином, стосувалися питань банківської справи. На шпальтах журналів найбільш часто публікувалася інформація стосовно необхідності розширення мережі банків, обговорення їхніх статутів або діяльності окремих банків. Серед інших установ найчастіше приділялася увага висвітленню роботи Дворянського поземельного та Селянського поземельного банків та їхніх відділень. У порівнянні із кількістю публікацій щодо банківської діяльності, ощадно-позичковим касам та товариствам приділялося значно менше уваги. У цьому випадку в статтях здебільшого розглядалися різні законопроекти та інколи публікувалися оголошення. Про діяльність окремих кас та товариств на території українських губерній інформація відсутня, за винятком Миргородського ощадно-позичкового товариства. Остання група статей та заміток уміщує публікації, у яких розглядається розвиток мережі кредитно-банківських установ у цілому. Передусім

це питання нагальної необхідності поземельного кредиту, робота земських установ у цьому напрямі, аналіз існуючого законодавства та обговорення нових законопроектів.

Резюмуючи, зазначимо, що суспільно-літературні часописи містять цінну інформацію, здатну істотно доповнити наявні знання з історії розвитку мережі кредитно-банківських установ України другої половини XIX – початку XX ст. Слід підкреслити, що редакція і «Отечественных записок», і «Вестника Европы» використовувала друковане слово як засіб осмислення і пропаганди ліберальних принципів та вираження суспільної думки. Загалом було виявлено майже 100 публікацій, які розкривають діяльність кредитно-банківських установ даного періоду, більшість з яких стосується банківської сфери.

5.4. Документи особового походження державних діячів та фінансистів

Закарбовані у людській пам'яті події відрізняються емоційністю їх сприйняття на відміну від логічно сформованих образів історичної науки. Таке сприйняття та тлумачення окремих епізодів у пам'яті людини та у трактуванні нею історії неодноразово відзначали вчені. О. Коляструк зазначає, що «пам'ять коріниться у конкретному – у просторі, жесті, образі й об'єкті. Історія ж співвідноситься тільки з часовими безперервностями, з еволюцією і змішаними відносинами речей» [819, с. 145]. Саме тому до дослідження було залучено комплекс джерел особового походження – мемуари, щоденники, листи та некрологи.

Оцінку джерелам особового походження влучно надав відомий польський письменник Генрік Сенкевич, який писав: «...людина, яка залишила після себе щоденник, як би він не був написаний, добре чи погано, аби щиро, передає майбутнім психологам і письменникам не тільки картину своєї епохи, але і правдивий людський документ, єдиний, якому можна вірити... в майбутньому щоденники і мемуари стануть найголовнішою формою розповіді... і людина, яка працює таким чином для суспільства, має право на його вдячність» [922, с. 5]. Отже, на сьогодні історія має у своєму розпорядженні одне із найцікавіших та найскладніших для дослідження джерел історичної інформації. Критичне використання фактичного матеріалу, що міститься у щоденниках, спогадах і листах у співставленні з іншими джерелами дозволяє більш повно відтворити різні сторони подій тієї епохи – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства та питань фінансів.

Проблема полягає у тому, наскільки інформативно насиченим є подібний комплекс джерел. Адже можемо вважати вірним припущення, що кількість людей, котрі залишили спогади (які містять вагому для дослідження інформацію), за обсягом не може дорівнювати щоденній фінансовій практиці кредитно-

банківських установ чи інформативності періодичних видань з певним графіком друку (практично у кожному номері газети «Киевские губернские ведомости» розміщено бодай рекламне оголошення про діяльність банку чи оголошення про втрату чинності банківських паперів) або навіть дорівнювати числу нормативно-правових постанов (з 1850 по 1914 рр. щорічно виходило по кілька законодавчих актів). Отже, джерела особового походження відразу стають одним із найменших за об'ємом інформації джерельним комплексом. Водночас зміщені у ній дані є практично унікальними і, як правило, невідображеними у інших видах історичних джерел.

По-перше, такі різновиди джерел особового походження, як мемуарна література та листування дозволяють розкрити особистості банкірів та фінансистів, які займалися торгівлею, страховою справою, активно грали на біржі, мали у своєму володінні акції промислових підприємств та залізниці, становили керівний персонал кредитно-банківських установ. По-друге, мемуарна література здатна показати закриту для офіційної публічної документації сторону роботи кредитно-банківських установ. У своїх спогадах діячі описували альтернативні (неофіційні) схеми фінансових угод, шляхи збагачення та можливі варіанти «обходу» закону.

По відношенню до економічної історії ХІХ ст. комплекс джерел особового походження є можемо умовно розділити на чотири групи:

- 1) мемуари;
- 2) щоденники;
- 3) листування;
- 4) некрологи.

По суті, мемуари – особливий вид історичного джерела, яке відображає авторське розуміння минулих подій та історичне самопізнання особистості. У своїх дослідженнях до них часто зверталися дослідники економічної історії України. У мемуарах розповідь про минуле ґрунтується переважно на особистих

враженнях автора від подій, які він спостерігав або яких він був активним учасником, від його особистого сприйняття та оцінки.

На жаль, жодних мемуарів безпосередньо банкіри чи керівники кредитних установ не залишили. Винятками є спогади управляючого Державним банком у 1867 – 1881 рр. Є. І. Ламанського та директора Петербурзької контори Державного банку у 1897 – 1905 рр. П. Л. Барка [730; 731; 716; 717; 718]. Вони є цінним джерелом інформації щодо висвітлення поглядів сучасників на економіку імперії, ідей розвитку системи приватного кредитування та характеристики відомих фінансистів і банкірів Росії. Проте більшу частину спогадів лишили державні діячі – міністри фінансів, судові слідчі (до компетенції яких належав розгляд справ, пов'язаних із банківською сферою), та громадські діячі, вчені-краєзнавці, яких цікавили усі сторони життєдіяльності суспільства, у тому числі, й реалії кредитно-банківського життя.

Значний інтерес для дослідження представляють опубліковані у різні роки щоденники та спогади державних діячів, високопоставлених чиновників, які керували фінансовою політикою держави у другій половині XIX – початку XX ст.: С. Ю. Вітте, Є. І. Ламанського, В. М. Коковцева, П. Л. Барка [722; 723; 724; 730; 731; 728; 716; 717; 718]. Очевидно, що у своїх записах вони по різному висвітлювали історичні події. У деяких з них ми знаходимо чимало цікавої для нас інформації, а інколи вони дозволяють відтворити історію цілих банкірських династій України [886, с. 157].

Безпосередні спогади своєї банкірської діяльності залишив Є. І. Ламанський. Він походив з дворянської родини Ламанських, а його батько Іван Іванович довгий час очолював Особову канцелярію Міністерства фінансів по кредитній частині. У 1859 р. Є. І. Ламанський посів посаду старшого директора Державного комерційного банку. Вже наступного року його призначено товаришем управляючого Державного банку, а у 1866 р. – управляючим Державним банком. Ламанський популяризував справу взаємного кредитування, написав працю «Общества Взаимного Кредита», брав участь у створенні Санкт-

Петербурзького товариства взаємного кредиту (1863 р.), входив до керівництва Руського для зовнішньої торгівлі банку (1871 – 1874 рр.) та Волзько-Камського комерційного банку (1875 – 1901 рр.) [769, с. 8]. Вперше мемуари Є. І. Ламанського були надруковані у 1915 р. у альманахі «Русская старина», хоча датою їх написання вважається 1890 р.

У своїх спогадах Ламанський характеризує суспільне, політичне та економічне становище Росії напередодні фінансової реформи 1960-х рр. та наводить причини її введення. На його погляд, поєднання таких явищ як поширення критичного ставлення до існуючих порядків, хабарництво, Кримська війна, смерть імператора, розширення торгово-промислового підприємництва, банківська криза та прагнення нового імператора до змін передували реформі та створенню перших акціонерних комерційних банків. Є. І. Ламанський розкриває умови, у яких відбувалося формування цієї банківської системи. Він послідовно описує початок роботи спеціальної комісії над планом реорганізації банківської системи у 1859 р. [731, с. 252-253], введення у банківську роботу нових правил, звільнення та призначення керівників Комерційного і Державного банків, роботу над підготовкою статуту Державного банку та його затвердження 1 травня 1860 р. Ламанський залишив яскраві характеристики управляючих банком, як-то барона О. фон Штігліца (управляючого Державним банком у 1860 – 1866 рр.). За його словами Є. І. Ламанського, Штігліц не був такий недолугий, як говорили про нього сучасники, але він відрізнявся «надзвичайно вузьким кругозором і носив сліди поганого комерційного виховання» [731, с. 255]. Однак обійнявши посаду управляючого банком, він ставився свідомо і сумлінно до взятих на себе обов'язків. При цьому завідуювання усім внутрішнім порядками банку Штігліц, як свідчить Ламанський, залишив йому і не втручався ні у призначення осіб, ні у форму банківських книг, розрахунків тощо. Тож відносини між ним і бароном Штігліцем були найкращі і цілком люб'язні [731, с. 260].

Значна частина спогадів присвячена темі незадовільного стану грошового обігу в Росії та, зокрема, роботі Державного банку. Будучи свідком зародження

акціонерної комерційної банківської системи, Є. І. Ламанський аналізує передумови її виникнення. Початком даного процесу він вважає концесії на будівництво залізничних шляхів, які вимагали залучення значних капіталів у вигляді короткотермінових позик. І хоча видача цих позик не була завданням Державного банку, проте була нагальною потребою тогочасної економічної політики. Отже, поштовхом до виникнення приватних акціонерних комерційних банків стала потреба у видачі позик для нових, швидко виникаючих компаній [731, с. 293-294].

Розмірковує Є. І. Ламанський і над зародженням товариств взаємного кредитування. Приводом для їхнього виникнення, на думку Ламанського, послужили події 1862 р., а саме пожежі у банку та на ринках Санкт-Петербурга. Ці пожежі тривали день або два і спричинили величезне лихо для дрібної і середньої торгівлі, тисячі людей були позбавлені даху над головою і засобів до існування. Державний банк прийшов на допомогу знедоленим. На засіданні Облікового комітету постановили видати погорільцям 300 000 руб. Зрозуміло, що ця міра не могла покрити і однієї сотої або навіть тисячної частки понесених підприємцями збитків від пожежі. Не тільки дрібні торговці втратили свій товар, разом з ними постраждали і великі торгові будинки. Не треба забувати, пише Є. І. Ламанський, що на той час уся дрібна торгівля знаходилася в руках посередників, які постачали крамарів на ринку, а потім по суботах ходили по крамницях збирати плату. Отже, дрібна торгівля перебувала в залежності від комісіонерів, великих купців і різних митних експедиторів. У всякому разі, для відновлення зруйнованої пожежею торгівлі мало було видати незначну суму з коштів банку, треба було подумати про щось більш суттєве та істотне. Є. І. Ламанський, пригадуючи приклади комерційних потрясінь пережитих Європою, а саме досвід Бельгії і Франції, прийшов до висновку, що досягненню наміченої мети міг би сприяти взаємний кредит: «Тоді я зупинився на думці прийти на допомогу торговому стану влаштуванням кредиту, спеціально пристосованого для дрібної торгівлі» [731, с. 294-295].

Описуючи подальший перебіг подій, автор розповідає про те, що він став поширювати серед купецтва написану ним невелику брошуру про взаємне кредитування і читав лекції з цього питання. Отже, він долучився до вироблення та затвердження у 1863 р. статуту Петербурзького товариства взаємного кредиту, побудованого за прикладом подібних товариств у Бельгії [731, с. 296]. Сприятливі умови першого року діяльності товариства вплинули, за словами Є. І. Ламанського, на поширення кредитного руху в усій імперії.

Проаналізовані у спогадах Є. І. Ламанського події стосуються, перш за все, зародження самої основи кредитно-банківської системи Російської імперії. Чи знайшла відображення у спогадах історія українських установ? Автор згадує декілька банків: «Що ж стосується довгострокового кредиту під нерухомі маєтки в сільських місцевостях, то першим прикладом такого роду з'явився заснований в 1864 р. в м. Херсоні Земський Херсонський банк» [731, с. 305]. Також автор вказує на заснування протягом 1871 – 1873 рр. земельних банків: Харківського, Полтавського, Київського, Бессарабсько-Таврійського [731, с. 305]. Побіжно Ламанський говорить про одеську банкірську династію Рафаловичів.

Спогади людини, причетної з самого початку до зародження кредитно-банківської справи в Російській імперії, є надзвичайно цінним джерелом, яке доповнює сухі тексти законодавчих документів, розкриває причини прийняття саме таких політичних рішень, оприсутнює постаті керівників найбільших банківських установ Росії. Ми навели опис лише барона О. Шпігліца, але у мемуарах подано характеристики практично всім керівникам Державного банку від 1860 до 1881 рр. та, відповідно, тогочасним міністрам фінансів.

Одним із згаданих діячів у спогадах Ламанського був П. Л. Барк, який залишив свої власні «Воспоминания», надруковані частинами у паризькому журналі «Возрождение» у 1960-х рр. [716; 717].

Петро Львович (Людвігович) Барк (1869 – 1937 рр.) – державний діяч, банкір, міністр фінансів (1914 – 1917 рр.), дійсний статський радник, член Державної Думи (1915 – 1917 рр.). Змушений емігрувати, він у 1920 р. осідає у

Великобританії, де продовжує працювати у банківській сфері (радник управляючого Банком Англії у справах Східної Європи). Водночас він очолював лондонське відділення Об'єднання діячів російських фінансових відомств.

Його книга «Воспоминания последнего министра финансов Российского императорского правительства» проливає світло на події напередодні та у роки Першої світової війни та на їх вплив на розвиток кредитно-банківської системи імперії. Барк наводить комплекс заходів, здійснених Міністерством фінансів по запобіганню фінансової кризи під його керівництвом: «... необхідно було зберегти накопичений протягом багатьох десятиліть золотий запас» [717, с. 89-103]. А отже, було збільшено ліміт на емісію незабезпечених золотом банкнот у п'ять разів, з 300 млн руб. до 1,5 млрд руб.; до Лютневої революції емісійне право Державного банку розширилося до чотирьох разів і доведено до 8,4 млрд руб. Також додатково було призупинено Державним банком розмін кредитних білетів на золото [717, с. 89-103]. Фактично його записи підтверджують тезу, що за цей період основною задачею та напрямом діяльності Державного банку стало кредитування держави за рахунок емісії грошових знаків [717, с. 89-103].

У свої спогадах П. Л. Барк характеризує управляючого Київською конторою Державного банку Г. Є. Афанасьєва (1894 – 1918 рр.) як «поважного керуючого провінційною конторою Банку в м. Києві» [717, с. 89-103]. Він розповідає про таємну закулісну боротьбу у результаті якої Афанасьєв не отримав посаду управляючого найбільшого банку імперії – Державного банку.

Одним із найбільш «багатих» на інформацію про українські банки є мемуари Міністра фінансів та шляхів сполучення (1892 – 1903 рр.), голови Комітету міністрів (1903 – 1905 рр.), голови Ради міністрів (1905 – 1906 рр.) С. Ю. Вітте. Його спогади містять такі деталі, нюанси, характеристики подій та фактів, які, по-перше, відсутні в інших документах, а по-друге, висвітлюють перебіг подій у кредитно-банківській справі та внесок в її розбудову окремих особистостей. Задовго до свого опублікування мемуари Вітте стали предметом

жвавих обговорень, адже видання дехто із сучасників автора відверто боявся, оскільки Сергій Юлійович мав славу людини жорсткої, яка не надто переймалася авторитетами та почуттями інших: «Вони (мемуари) до сих пір залишаються, напевно, найпопулярнішим, багаторазово перевиданим і найбільш часто використовуваним історичним джерелом. Парадокс полягає в тому, що тритомні мемуари Вітте дають вельми спотворене уявлення і про нього самого і про державних діячів, з якими йому доводилося спілкуватися. Вони вкрай суб'єктивні і підпорядковані його політичним інтересам» [722, с. 34]. У цих словах викладено сам зміст подвійної природи мемуарів: з одного боку, вони є джерелом інформації від прямих учасників подій, а з іншого – завжди несуть на собі відбиток ставлення автора до подій та його суб'єктивну думку.

Досліджуючи мемуари, важливо визначити, як впливала історична ситуація та атмосфера, в якій перебував автор, на написання спогадів, які фактори послужили чинником та могли вплинути на мотиви створення мемуарів та їхній зміст. Слід усвідомити, що у спогадах С. Ю. Вітте присутній суб'єктивний авторський погляд на найважливіші події, учасником та творцем яких він був. Особливо це стосується характеристик державних та громадських діячів, із якими він співпрацював, та у меншій мірі відноситься до відтворення фактичних подій, як-то діяльності банківських установ та вироблення політики держави у кредитно-банківській сфері. Займаючи високі посади у Російській імперії, С. Ю. Вітте як ніхто інший знав роботу фінансових установ країни. У своїх мемуарах колишній державний діяч неодноразово звертається до теми державної політики у кредитно-банківській сфері, описує процес створення та банкрутства банкірських будинків. У той же час сфера дрібного кредитування згадується край рідко.

У цілому Вітте послідовно відстоював позицію розширення банківського сектору. Вже на одному із перших засідань на посаді міністра фінансів він заявив, що у Росії відбуваються ті ж події, які мали місце на Заході, а саме країна переходить до капіталістичного укладу і тому відбувається перехід від землеволодіння, сільського господарства до розширення промисловості та

банківського сектору.

С. Ю. Вітте описує передумови та процес створення перших державних банківських установ, а саме організацію та перші кроки діяльності Дворянського та Селянського Державних банків: «... дворянський банк заснований при Олександрі III, всупереч думки міністра фінансів, шановного Бунге. Суть його полягала в тому, щоб надати державний кредит дворянству... під різними приводами влаштовували так, щоб дворяни платили менше, а ніж вартує кредит. З цією метою, всупереч думці наступного міністра фінансів, Вишнеградський вдався до великої виграшної позики, тобто до такої форми кредиту, яка вважалася невдалою згідно фінансової теорії і практики. До такого кредиту держава не вдавалася навіть під час воєнних лихоліть. Пізніше вся історія Дворянського банку являла собою суцільний ланцюг всіляких методів щодо пільг Дворянського банку на користь клієнтів дворян і скарг на керуючих Дворянським банком в тому сенсі, що вони вороги дворянства, оскільки не задовольняють прохання на пільги» [723, с. 462-463]. Спогади Вітте дають можливість проаналізувати нелогічну, а, інколи і згубну політику Дворянського банку у XIX ст.

За словами мемуариста, тоді ж було засновано й Селянський банк, ніби як компенсацію за створення першого, Дворянського. Банк цей функціонував мляво, адже обмежувався лише позиками під землю, яку купували селяни, але не мав права купувати землі за свій рахунок задля пізнішого перепродажу її селянам. Вітте зауважує, що за керівника графа Кутузова була спроба прийняти новий статут із розширенням повноважень банку. Сам Вітте підтримував даний проект, адже був одним із ініціаторів його створення. Метою діяльності нової установи мало стати збільшення селянського землеволодіння. Однак на свій подив він зустрів активний супротив з боку деяких членів Державної Ради, «інспірований» П. М. Дурново (на той час очолював Судовий відділ Департаменту державної поліції Міністерства внутрішніх справ) і В. К. Плеве (директора Департаменту державної поліції). У своїх мемуарах Вітте пише, що саме завдяки його тогочасному впливу, незважаючи на всі заперечення, даний проект, не хай з деякими обмеженнями,

був затверджений, хоча його прийняття й викликало нарікання з боку дворянської спільноти.

Будучи цінним джерелом інформації про діяльність загальнодержавних банківських установ, спогади містять дані й про конкретні українські установи. С. Ю. Вітте описує складний характер взаємовідносин банкірських будинків з Державним банком й Міністерством фінансів на прикладі падіння одного з найбільших тогочасних українських банкірських установ – Одеського банкірського будинку Рафаловичів.

Банкірський будинок «Рафаловичі и К^о» було відкрито в Одесі 1843 р. Його головою був Давид Рафалович. На кінець 1860-х рр. банк мав щорічні обіги до 50 млн. руб. та відігравав значну роль у розвитку промисловості та торгівлі регіону. На початку 1891 р., коли виникла загроза його нестабільності, ним керували брати Рафаловичі, у першу чергу, старший Олександр. На той час дім підтримував тісні стосунки з великим поміщиком одеського регіону, одним із знаних державних діячів 70 – 80-х рр. XIX ст. О. А. Абазою. Останній, займаючи посаду голови Департаменту державної економії Державної ради, а з 1880 по 1881 рр. – Міністра фінансів, справляв значний вплив на економічну політику держави. Він називав О. Ф. Рафаловича «мій банкір» та всіляко довіряв йому.

У 1890 р. Міністр фінансів І. О. Вишнеградський готував уведення золотого грошового обігу на основі девальвації кредитного рубля й задля цього міністерство прийняло рішення скуповувати золото та вести гру на пониження рубля. О. А. Абаза був ознайомлений з програмою дій міністра фінансів і вирішив скористатися нею для власного збагачення. Він взяв участь у грі на пониження та втягнув у неї банкірський будинок Рафаловича. Проте О. Ф. Рафалович не був проінформований про суть операції. Він лише виконував розпорядження Абази, що передавалися йому телеграфом. Однак Рафалович вирішив не лише виконувати розпорядження, а й вкласти у це кошти банку. Абазу про це він не повідомив. Між тим рубль продовжував рости і у результаті продажу Абаза й Рафалович могли понести збитки, близько 800 тис. рублів. Рафалович звернувся за

поясненнями до Абази, проте той відмовився їх надати й наказав продовжити гру. Тоді банкір змінив тактику й одночасно, виконуючи накази О. А. Абази, за свій рахунок став грати на зростанні рубля. Тим часом курс почав стрімко падати і у результаті Абаза не лише відіграв програє, але й заробив на цій операції близько 900 тис. рублів, а банкірський будинок Рафаловича збанкрутував.

За даними, наданими Рафаловичем на перше січня 1891 р. дефіцит його банку складав від 1,5 до 1,8 млн руб., а майно для покриття дефіциту оцінювалося у 2 млн 399 тис. руб. О. А. Абаза почав кампанію за організацію допомоги банку й звернувся до І. О. Вишнеградського та С. Ю. Вітте. Вишнеградський, як свідчить у спогадах Вітте, не міг відмовити Абазі, бо потребував його допомоги у інших справах. «В цей час Вишнеградський, – писав С. Ю. Вітте, – проводив новий митний тариф, перший протекційний митний тариф у Росії, і оскільки Абаза був головою Департаменту економії, то Вишнеградський мені говорив: «Я без Абази цієї справи провести не зможу, він мені необхідний; якщо в цьому він мені посприє, я виконаю його прохання» [723, с. 463].

Протягом 1891 р. Вишнеградський тричі звертався до імператора з доповідями з приводу банкірського будинку Рафаловичів. Для надання допомоги Рафаловичам було створено синдикат банків на чолі з Державним банком. Не зважаючи на порушення статутів банків, синдикат прийняв рішення видати під соло-векселя Рафаловичу позику у розмірі не більше 2 млн. руб. з 4% річним строком не більше, ніж на 3 роки, 3/5 позики були віднесені на рахунок Державного банку. Забезпеченням для позики мало стати майно сім'ї Рафаловичів, а також маєтки кримського поміщика К. А. Дуранте, дочка якого була дружиною молодшого з братів Рафаловичів. Згодом виявилось, що будинок Рафаловичів може надати у заставу майна не на заявлену суму, а лише на 1 млн. 596 тис. руб. Також з'ясувалося, що окрім видачі синдикатом 1 997 957 руб. 80 коп., непокриті зобов'язання банкірського будинку перевищували наявні у нього кошти на суму 1 млн. 700 тис. руб. У зв'язку з цим І. О. Вишнеградський з дозволу імператора припинив фінансування банкірського будинку. У серпні 1891 р. було створено спеціальну

адміністрацію для ліквідації банкірського будинку Рафаловичів. Проте вона, у свою чергу, відкрила клопотання про видачу їй синдикатом ще 300 тис. руб. для останніх розрахунків з кредиторами.

У розпачі О. Ф. Рафалович звернувся з таким же проханням безпосередньо до С. Ю. Вітте та показав йому своє листування з О. А. Абазою. Банкір погрожував: у разі відмови видачі йому необхідної позики подати до суду й надати справі розголосу, вказавши справжню причину краху установи та роль у цьому Абази. За словами Вітте, у січні 1893 р. для остаточного вирішення справи було проведено спеціальну нараду під головуванням М. Х. Бунге й самого С. Ю. Вітте уже у якості Міністра фінансів. Нарада відмітила «виняткову форму наданої дому Рафаловича підтримки» та виказала критику дій І. О. Вишнеградського, проте надала необхідну банку позику за рахунок Державного банку. Таке рішення було прийнято, виходячи з тих міркувань, що усі попередні витрати виявилися б марними, а «ненормальні і не вигідні сторони цієї справи отримали б широкого розголосу» [722, с. 216]. Рішення наради було погоджено з імператором, а 1 грудня 1893 р. було офіційно оголошено про припинення існування одеського банкірського будинку «Ф. Рафалович і К^о».

Окрім сумних подій навколо вищезгаданого одеського банкірського будинку у мемуарах згадується діяльність на території Наддніпрянської України Русько-Азіатського, Волзько-Камського банків та робота Харківської установи Державного банку.

Характеризує у своїх спогадах С. Ю. Вітте й існуючі порядки у різноманітних акціонерних товариствах, що набули на той час великої популярності. За численними свідченнями архівних даних, однією з найбільш розповсюджених проблем діяльності подібних товариств була видача без належного контролю позик та, як результат, масове неповернення взятих коштів.

Яскравим прикладом слугує історія з одним таким собі паном Сущовим, описана в мемуарах: «... у [одного] дідуся є син; син цей скінчив курс правознавства... потім він поступив касиром в якесь товариство і... розтратив 50.000 руб.

Внести він їх не міг. Повинна була бути призначена незабаром ревізія, яка і виявила б цю розтрату. Ось дідусь і прийшов до мене благати, щоб я якось зарадив цій справі, цю справу улаштував...

– Як же, – кажу, – ви влаштували? Внесли гроші?

– Ні, нічого я не вніс, а ось, – каже, – як я це влаштував.

Я запитав у цього дідуса: яким же чином ваш син міг такі гроші взяти? Тоді він мені розповів про порядки, які існують в цьому товаристві. Виявилось, що, кожен касир міг робити з грошима, що йому завгодно. Коли дідусь це мені розповів, я говорю йому:

– Ні, я вам не вірю. Якщо так, якщо такі порядки в товаристві, то нехай ваш син вкраде ще 100.000 руб, а ви мені їх і принесете.

На другий день приходить раптом до мене старий і приносить 100.000 руб. Тоді, продовжував Сущов, – я взяв ці 100.000 р. і поїхав до Товариства. Приїхавши туди, я попросив зібрати правління і кажу:

– Ось у вас якісь порядки. У вас касир при таких порядках може красти скільки йому завгодно. Я вимагаю, щоб була зроблена ревізія ...

Вони це, звичайно, заперечували.

– Я можу вас запевнити, – сказав Сущов, що з каси у вас вкрадено 150.000 руб., але оскільки касир правознавець, то мені хочеться йому допомогти. Заплатити 150.000 р. я не можу. А якщо хочете цю справу закрити, то 100 тисяч рублів я дам, а ви покрийте інші 50.000 р. Я поклав ці 100.000 р. Вони зробили між собою складчину і, щоб не робити скандалу, доплатили інші 50.000 р. Цей касир подав у відставку, пішов з цього товариства, – тим все і скінчилося» [722, с. 309-310].

Описати людину Вітте вмів декількома влучними словами, хоча звичайно його характеристики доволі суб'єктивні. Так, згадуючи про професора Київського університету Афіногена Яковича Антоновича, у подальшому товариша Міністра фінансів, Вітте зазначав, що Антонович був непоганий чоловік, порядний російський професор, але «чудово хитрий хохол», «дуже маленький за своїм

характером і світоглядом». Так Вітте описує його вплив на реформування Державного банку: «Якби його не було, то новий статут Державного банку був би інший». Він би більшою мірою відбивав ту основну думку, що банк потрібно перетворити саме тому, що держава вирішила провести грошову реформу, засновану на металі. За словами С. Ю. Вітте саме Антонович ввів туди різні параграфи, що розширювали діяльність Державного банку в сенсі видачі різних довготермінових позик, заснованих не на таких вірних і короткотермінових забезпеченнях. Сам Вітте зазначає, що упустив ті параграфи [723, с. 89-90]. Слід зазначити, що обіймаючи посаду Міністра фінансів, С. Ю. Вітте цінував цього вченого як відомого фахівця в галузі економіки та фінансів і тривалий час сприяв його громадській та державній кар'єрі. Проте у березні 1896 р. А. Я. Антонович подав у відставку, оскільки розійшовся з впливовим Вітте у поглядах на золоту валюту. Київський цензор А. А. Сидоров у своїх спогадах писав: «Після падіння Вітте, – згадує цензор, – Антонович возив до Петербургу якісь свої проекти, намагався знову зайняти місце у бюрократичному світі, але безуспішно... Після цього він зовсім пішов у тінь...» [719, с. 15].

Досить часто С. Ю. Вітте писав відверто неприємні речі про своїх сучасників. У мемуарах згадано відомо банкіра, вченого, мецената І. С. Бліоха і він постає не у кращому світлі. Адже саме згадка Вітте підтверджує існуючі у тогочасній науковій спільноті чутки, що не усі праці, які виходили друком за його прізвищем, написані ним особисто: «Всі його вчені праці писалися не ним, а писалися різними письменниками і фахівцями за гроші, які він їм платив. Сам же Бліох тільки робив, за допомогою своїх співробітників, що програму тих праць, які він пропонував видавати...» [723, с. 79-80].

Однак для нас є цікавою характеристика, яку Вітте надає Бліоху у зв'язку з розвитком банківської справи та будівництвом залізниць. Він повідомляє, що Бліох, який раніше був залізничним підрядником, згодом став залізничним королем. На думку Вітте, його кар'єра взагалі доволі цікава, і він розповідає її для того, щоб зрозуміти, яким чином з'являлися залізничні королі з величезним впливом і

величезними статками і який вони мали авторитет завдяки своїм залізницям і банкам. У ті часи той, хто був господарем залізниць, перебував і на чолі тих чи інших банків, оскільки всі грошові операції проводилися через банківські установи. У результаті особи ці мали неабиякий суспільний вплив, навіть на «вищий майновий клас». Вітте відмічає, що І. С. Бліох був «маленьким підрядником», який брав підряди на спорудження частини якоїсь станції або платформи, отже «був простим підрядником-єврейчиком», зовсім неосвіченим, проте людиною надзвичайно здібною [723, с. 103-104].

Загалом мемуари С.Ю. Вітте містять на своїх сторінках прізвища багатьох політичних та громадських діячів, вчених та фінансистів, причетних до діяльності банківських та небанківських кредитних установ. Окрім вищезгаданого професора А. Я. Антоновича та банкіра І. С. Бліоха, Вітте пише про професорів П. П. Мігуліна і О. Постнікова, керівників Державного банку Ю. Г. Жуковського та Є. Д. Плеске, Міністрів фінансів М. Х. Бунге, І. О. Вишнеградського та В. М. Коковцова, керівника Селянського та Дворянського державних банків О. І. Путілова, очільника Волзько-Камського банку П. Л. Барка.

Отже, умовно за змістом спогадів С. Ю. Вітте можна виділити три групи інформації щодо кредитно-банківської системи:

по-перше, дані стосовно державної політики у даній галузі, створення та діяльність загальнодержавних банківських установ;

по-друге, інформацію про окремі банкірські будинки на теренах України;

по-третє, характеристику окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл.

Водночас практично відсутня інформація стосовно діяльності організацій дрібного кредиту, за винятком прикладу із шахрайством.

У попередніх розділах ми вже зверталися до публіцистичної діяльності міського голови Чернігова В. М. Хижнякова. Однак, його творча спадщина включає також і спогади [741]. Вони цікаві тим, що обіймаючи важливі посади у місті та губернії у 1870 – 1890-х рр., В. М. Хижняков «з середини» описав діяльність

банків свого міста. Він високо оцінив роботу Міського банку Чернігова: «...банку нашому, який справедливо вважається одним із перших міських банків в Росії, потрібно присвятити декілька рядків... банк з перших же кроків розгорнув свої операції, залучаючи широку та різноманітну клієнтуру... він розвинув справу сільського кредиту, що сягає тепер мільйонних обігів» [741, с. 82]. На думку автора, банк від початку своєї роботи заслужив довіру населення, що знайшло вираження у 340 тис. прийнятих вкладів. Він був успішною установою і, за словами Хижнякова, на 1878 р. мав річний прибуток у 60 тис. руб. Зупиняється Хижняков на темі протистояння єврейського та руського купецтва, а позитивним моментом вважає «захоплення влади» у міському банку саме руським купецтвом [741, с. 82-83].

Підсумовуючи, можна констатувати, що мемуари, залишені банкірами та державними діячами, здатні надати унікальну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел. Вони проливають світло на причини прийняття певних державних рішень у кредитній галузі а, отже, розкривають історію формування законодавства у кредитно-банківській сфері. Вони значно розширюють наші знання про людей, які розбудовували банківську галузь та працювали у ній.

На сторінках мемуарів науковців, письменників, журналістів, громадських діячів і навіть слідчих постають і яскраві образи фінансистів та банкірів. Це спогади К. А. Скальковського, О. де-Рібаса, М. А. Любарської-Письменної, С. Г. Ярона, М. В. Стороженка та інших [737; 736; 732; 738; 744]. Вони неоднорідні за стилем, поглядами, різнобарвними оцінками, ступенем важливої для нашого дослідження інформації. Іноді це лише кілька речень (В. Д. Машуков) [733], а іноді ціла праця (М. А. Любарська-Письменна) [732, с. XVIII]. Частина з них розкриває особистості фінансових діячів і банкірів, наприклад, праця К. А. Скальковського «Наши государственные и общественные деятели» [737], що містить характеристику власника Одеського торгового будинку барона А. Є. Маса. Окрім того, увесь четвертий розділ спогадів присвячено діяльності державних діячів, які обіймали у XIX ст. посаду Міністра фінансів [737, с. 341].

З огляду на соціокультурний контент до вивчення кредитно-банківської справи, суттєве значення мають нариси-спогади про Одесу нащадка її засновника, Олександра де-Рібаса. У його праці останнього на увагу заслуговує висвітлення аспектів повсякденного життя верхівки одеського суспільства, деяких аспектів громадської і добродійної діяльності окремих купців та їхні короткі особистісні характеристики [736]. Щоправда книга присвячена більш ранньому періоду історії міста й інформація лише стосовно окремих діячів 1850 – 1860-х рр. XIX ст. стосується цього дослідження. Перш за все, це описи одеських купців-банкїрів П. Ф. Родоконакі, Р. В. Орбинського та інших.

На початку XX ст. у м. Харкові відбулися гучні пограбування банків. Так, навесні 1917 р. сталося пограбування банку т. зв. «варшавськими крадіями». Для його розслідування до міста прибув відомий московський слідчий Аркадій Францевич Кошко – «видатна людина, яка за родом своєї діяльності хоча і змушена була знаходитися в тіні, але завдяки досягнутим успіхам була добре знайома жителям обох російських столиць... йдеться про «російського Шерлока Холмса», начальника Московської пошукової поліції, статського радника Кошко Аркадія Францевича» [859, с. 44-51].

У своїх спогадах один із розділів А. Ф. Кошко присвятив пограбуванню у Харкові: «Ця справа мені особливо врізалася в пам'ять ... сума викраденого з банку була настільки великою, що в історії банківської справи в Росії подібних прецедентів не було» [729, с. 170].

А. Ф. Кошко отримав у Департаменті поліції шифровану телеграму від заступника начальника харківського пошукового відділення Лапсіна, який повідомляв про крадіжку, вчинену в банку Харківського товариства взаємного кредиту. Викрадено було на 2 500 000 рублів відсоткових паперів і деяку, порівняно незначну, суму готівки. Лапсін повідомляв, що злодії, влаштувавши підкоп з двору сусіднього з банком будинку, потрапили через нього в сталеву кімнату банку і за допомогою невідомих йому (*Лапсіну – Н. Р.*) досі інструментів розпиляли сталеві вогнетривкі шафи, звідки і викрали вищевказані цінності.

Слідів злодіїв виявити йому не вдалося, але один із службовців банку, запідозрений у співучасті в злочині, був затриманий і тимчасово заарештований [729, с. 171].

По приїзду до Харкова відомому слідчому вдалося пов'язати злочин із бандою «варшавських крадіїв». На думку Кошка, ця порода злодіїв різко відрізнялася від інших: ці люди, «завжди прекрасно одягнені, ведуть дорогий спосіб життя, визнають лише першокласні готелі і ресторани. Йдучи на крадіжку, вони не розмінюються на дрібниці» [729, с. 171]. Підготовка наміченої операції їм коштує великих грошей. Вони широко практикують підкуп, користуються вдосконаленими і вельми дорогими інструментами, які потім залишають на місці скоєння злочину.

У спогадах слідчий описав не тільки злодіїв, а й приміщення банку: «Сталева ж кімната банку являла вельми цікаве видовище: дві сталеві шафи зі стінками, товщиною мало не в чверть аршину, були понівечені і немов продірявлені гарматними снарядами. По всій кімнаті валялися якісь вдосконалені знаряддя злому. Тут були і електричні пилки, і балони з газом, і банки з кислотами, і якісь хитромудрі свердла, і акумулятори, і батареї, словом, залишені злодійські пристосування являли собою вартість в кілька тисяч рублів» [729, с. 173]. Зрештою, заарештувавши посібника злодіїв серед банківських співробітників, слідчому вдалося заарештувати усіх грабіжників.

Іноді спогади сучасників не надто змістовні, але вони допомагають встановити адресу банку. Наприклад, в книзі історика, археографа, краєзнавця, публіциста В. Д. Машукова «Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887 – 1910 гг.)» лише побіжно згадується про існування банку: «... відділення Державного Банку... Чи було воно в його теперішньому приміщенні або десь в іншому місці добре не пам'ятаю» [733]. До таких епізодичних повідомлень у мемуарній літературі можемо віднести спогади співробітників промислових підприємств Наддніпрянської України [740; 744; 886, с. 157].

Значно менше у мемуарах згадуються установи дрібного кредиту. До тематики селянського кредитування у своїх спогадах звертається Ф. Ф. Воропонов, один із дописувачів часопису «Весника Европы». Федір Федорович Воропонов (1839 – 1919 рр.) був публіцистом, мировим посередником, членом ради Селянського поземельного банку, урядовим директором Владикавказької залізниці [617, с. 225]. У своїх спогадах Ф. Ф. Воропонов виступав активним прибічником організації доступного для селян земельного кредиту. Питання розвитку установ дрібного кредитування пов'язувалося Ф. Ф. Воропоновим винятково з роботою земств.

Досить часто в своїх особистих нотатках мемуаристи описували не банківські установи, а постаті, причетні до даної галузі. Найбільше писали про О. К. Алчевського та події щодо його підприємств і банкрутства його банків.

Так описував ті події у своїх спогадах К. Є. Ворошилов: «...Олексіївське гірничопромислове товариство, що тісно пов'язане з Донецько-Юр'ївським заводом також мало багатомільйонні борги. Звідусіль виробництво згорталось, і у цьому океані економічної кризи ДЮМО був певний час острівцем. Тут ще продовжували плавити чавун та сталь... на території продовжували рости купи чавунних відливок та металевих виробів... але робітників не звільняли ...і тут не відчувалося у повній мірі те лихо, яке вже лютувало по всій імперії. Це дивне в умовах імперії явище було пов'язане з діяльністю Алчевського, який прагнув протистояти стихії... та полегшити становище робітників. Але його фінансові ресурси вичерпалися, і він виявився на межі банкрутства. Ходили чутки, що у зв'язку з цим Алчевський вирішив звернутися до Миколи II» [725, с. 99-100].

Мемуарна література розкриває різні сторони діяльності кредитних та банківських установ. Іноді у спогадах світ банків та кредитних товариств це світ лихварства, наживи, спекуляції і шахрайства. Саме цю сторону діяльності банків, а саме викриття шахрайських схем або ж звичайних пограбувань, висвітлюють мемуари М. А. Любарської-Письменної та А. Ф. Кошко.

Тему банкрутства О. К. Алчевського та подальших судових процесів, із описом банківських діячів Харкова подано у спогадах М. А. Любарської-

Письменної «Клевета: Мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузенем» [732, с. XVIII]. Перебіг цього судового процесу вже розглядався у попередньому розділі. У мемуарах дружини одного із звинувачених у банкрутстві Харківського торгового банку М. А. Любарської-Письменної у дещо суб'єктивному висвітленні змальова-

ні постаті банкірів і державних діячів, причетних до банківської сфери. Вона прямо називала винними у банкрутстві банку представників російської династії підприємців Рябушинських. Причинами таких дій вона вважала не лише прагнення Рябушинських привласнити банк та підприємства Алчевського а й ви-

лучити деякі папери, які зберігалися у банку. Оприлюднення цих матеріалів

загрожувало становищу Рябушинських, оскільки там йшлося про незаконні операції останніх та про викрадення ними з каси харківського банку 2 млн рублів.

М. А. Любарська-Письменна була впевнена у сфабрикованості обвинувачень проти її чоловіка на користь Рябушинських, які мали впливового захисника в особі тогочасного міністра юстиції М. В. Муравйова. Не зважаючи на

її чисельні скарги, звернення, листи до найвпливовіших осіб, справа не була переглянута. Тож невдоволення знайшло вихід на сторінках мемуарів.

Цікавим для висвітлення подій «харківського краху» є також наступний різновид джерел особового походження щоденники, як-то щоденник відомого журналіста та видавця О. С. Суворіна. Він вів «Щоденник» не постійно, а епізодично в періоди 1870 – 1880, 1911 – 1912 рр. На жаль, щоденники не дійшли до нас у повному обсязі; окремі зошити загубилися та й Суворіну, як він сам висловлювався, «не вистачало витримки» для такої роботи. І все-таки на сторінках щоденника залишилося чимало описів подій та фактів тогочасного життя. У тому числі він залишив своє бачення причин банкрутства О. К. Алчевського [739, с. 272]. Суворін повідомляє чутки, які ширилися стосовно О. К. Алчевського та його трагічного фіналу: «...був граф Татіщев. Про Алчевського була розмова. Граф вважає, що банк крав щорічно на користь правління більше 2 мільйонів рублів» [739, с. 305].

Саме ці чутки, на думку автора, і стали причиною відмови С. Ю. Вітте у фінансовій допомозі банку Алчевського.

У свою чергу політичні рішення щодо розвитку кредитно-банківської галузі знаходять своє пояснення у листуванні державних діячів, як-то листи Г. П. Галагана чи Є. І. Ламанського [245, арк. 35-36зв.; 731, с. 305]. Зокрема, ці листи представляють яскраві зразки ділового та особистого листування свого часу й дозволяють досліджувати питання економічної історії Російської імперії. Листування Є. І. Ламанського охоплює великий період з 1856 по 1881 р., включаючи різних адресатів – від міністра фінансів М. Х. Рейтерна до літератора В. П. Гаєвського. В основному, Ламанський листувався з банкірами і чиновниками.

Для нашого дослідження найбільш цікавими є його листи до міністра фінансів М. Х. Рейтерна (1862 – 1878 рр.). Ці листи датовані початком 1860-х рр., Ламанський пише перебуваючи у Європі й досліджуючи місцевий досвід створення кредитно-банківських систем: «під час сьогочасного мого перебування в Парижі і Лондоні я переважно вивчав систему відсоткових вкладів і розміщення капіталів в Jointstock-банках в Лондоні, в Comptoir d'Escompte, в Credit Commercial et Industriel, в Caisse d'Epargne et в Caisse d'Depots et Consignations» [731, с. 330]. Перш за все Ламанського зацікавило питання влаштування банківських рахунків та застосування банками і ощадними касами своїх капіталів. Порівнюючи окремі французькі банківські установи, як-то Caisse d'Depots, з російськими кредитними організаціями Ламанський доходить до висновку про їхню подібність. «Я привезу з собою повний пристрій ощадних кас», – пише він. Ознайомившись з європейським досвідом Ламанський переконався в необхідності дещо змінити вітчизняні правила створення банківських вкладів. Він пише про необхідність ретельної перевірки стану існуючих банківських вкладів. Ламанський зазначає, що перебуваючи у Європі він не знає в якому стані пропозиції стосовно реорганізації Приказів громадського піклування. Однак виступає за необхідність заміни деяких з них конторами банку, адже на його

думку, «розвиток і збільшення числа контор необхідне – якщо і не для обліку, то для грошових операцій» [731, с. 330]. Головною умовою існування кредитних установ Ламанський називає обмеження в прийомі дрібних сум, від бідного класу і зв'язок з «величезним» грошовим ринком. Під останнім він розуміє розвиток залізничних шляхів та промисловості.

У листах до російського промисловця Ф. В. Чіжова Є. І. Ламанський обмірковує участь російських банків у фінансуванні Миколаївської залізничної дороги. Для втілення проекту розвитку останньої він звертається до Московського купецького банку, а також до одеських банкірських будинків «Гінцбург» і «Рафалович». Проте як він повідомляє Чіжову справа рухається повільно і банки не виявляють особливої зацікавленості у вкладанні грошей. Ламанський вбачає у цьому певну ваду тогочасних російських фінансових кіл «... дійсно, російські торговельні капітали занадто забезпечені вигодами, щоб шукати нових каналів... У нас ще немає тієї потреби, яка дає людському розуму відвагу і винахідливість, яка змушує йти постійно вперед і дарує громадянську мужність і почуття незалежності в серце громадянина. Ми не вміємо ще самі продавати своїх продуктів і купувати безпосередньо потрібні нам товари з чужих країн» [731, с. 335]. Змінити ситуацію, на думку Ламанського можуть «молоде покоління та середні і дрібні капітали». Під останніми він розуміє розвиток Товариств взаємного кредиту які «виховують самостійність у людях», а також привчають до незалежності у справах. У той же час описуючи значний успіх у розвитку Товариства взаємного кредиту, Ламанський скаржиться на заздрісне ставлення до Товариства банкірів, які намагаються перешкоджати його роботі «...банкіри дивляться на нас вельми заздрісно і несприятливо... Розповідаючи свої побоювання на наш рахунок своїм клієнтам, вони в той же час самі шукають можливість потрапити до нас в члени і користуються нашими операціями. В цьому дійсно торжество нашої сили, яка через кілька років, поза всяким сумнівом, розгорнеться в форми стрункого і великого банку» [731, с. 335].

У подальших листах з Ф. В. Чіжовим Ламанський обговорює можливість

його вступу до Товариства взаємного кредиту і можливість збільшення йому суми кредиту.

Цікавим є лист Є. І. Ламанського датований 1871 р. до відомого хіміка, автора теорії будови органічних речовин О. М. Бутлерова. Ламанський звертається до вченого з приводу підробки чека на значну суму, представленого в один з банків. Це стало підставою для банкових установ просити Ламанського, як очільника Державного банку, скликати банківських представників і сукупно обговорити заходи, які могли б бути прийняті як для попередження втрат, що можуть трапитися у результаті підробок. Для успішного вирішення питань, що підлягали обговоренню зборів, Ламанський вважає за необхідне освічене запросити відомих фахівців-хіміків і саме до О. М. Бутлерова «... дозволяю собі звернутися до Вас, шановний пане, з покірним проханням сприяти Вашими спеціальними знаннями вирішення цього важливого питання і для цього вшанувати своєю присутністю збори» [731, с. 339].

Тема шахрайства у банківській сфері, а саме підробка чеків, стає предметом обговорення у листах Є. І. Ламанського до очільника Московського купецького банку І. К. Бабста, датованих 1871 р. Мова йшла про кілька прикладів пред'явлення до Державного банку викупних свідоцтв і ренти, в яких суми, писані чорнилом, виявлялися переробленими. З цієї причини банк повинен був зробити спільне розпорядження по всім конторам і відділенням про неприйняття таких документів в заставу без попереднього погодження з банком. Ламанський відзначає, що на той момент в країні шахрайство з виправленими чорнилами у документах «розвинене у вищій мірі» [731, с. 340].

Листування у вищій мірі відображає прикмети історичної доби і листи Ламанського є тому підтвердженням як-то обмірковування проектів створення кредитних установ або ж нагальні проблеми захисту новоствореної галузі від шахраїв. Не менш прикметними є листи Г. П. Галагана.

В приватному листуванні до своєї дружини Г. П. Галаган обговорює проблему створення банківської галузі. Листи датовані кінцем 1850-х рр. і

написані напередодні запровадження фінансової реформи в Росії. Ліберальні кола активно обговорюють можливі зміни, має свою думку і Галаган: «Скажу тобі головне: більшість дрібнопомісних [дворян – Н. Р.] знаходяться в такому положенні, що при змінах залишаться навіть без хліба, тому потребують грошової винагороди [допомоги – Н. Р.] через влаштування дворянського банку (якщо уряд сам не схоче), в якому випущені були б з казни серії під заставу наших земель. Сума вийшла б невелика, а, між тим, цією фінансовою операцією ми прийдемо на допомогу більшості, яка по відношенню до кількості селян становить меншість». Галаган вважав, що таким чином є можливість не обтяжуючи казну, покращити становище дрібнопомісного дворянства які можуть потрапити у скрутне становище через можливе проведення селянської реформи. Дружині він пише, що має доручення від місцевих поміщиків у Петербурзі дізнатися, до якої міри можливо сподіватися на успіх цієї пропозиції [742, с. 31-32].

Корисну інформацію стосовно повсякденного життя банкірів, купців та фінансових діячів містять некрологи, які друкувалися на сторінках газет та журналів. Авторами некрологів зазвичай були колеги, учні, друзі, яких об'єднувала небайдужість до померлого. Змістом такого твору могли бути спогади про померлого або ж навіть науковий аналіз його праць чи політичної та громадської діяльності людини [735, с. 12; 547, с. 1; 721, с. 509-512; 715, р. 1779-1780].

Некролог Г. П. Галагану написав відомий український історик, філолог Ф. Г. Міщенко. Їх об'єднувала не лише спільна праця у часописі «Киевская старина», в якому Міщенко редагував статті, а Галаган фінансував видання, а й Полтавщина де обидва народилися. Тож некролог Ф. Г. Міщенка це слова людини яка добре знала Г. П. Галагана, обставини його сімейного життя. Некролог відзначається емоційним ставленням до нього: «Григорій Павлович по народженню, початковому вихованню, фамільним традиціям, належав дореформеній, кріпосницькій Росії, вихований на основі особистих якостей своєї природи ревного громадського діяча в сенсі славних реформ минулого

(Імператора Олександра II царювання). Потребу живої справи, згасла тільки з його смертю, він носив її у самому собі; головним стимулом виявлення цієї потреби служила свідомість складних викликів часу; важке сімейне горе практично не паралізувало, навпаки, посилювало в ньому спрагу служіння суспільству і народу, він, відгукуючись особистою працею, щедрими пожертвами, серцевим участю на найрізноманітніші запити життя, як би поспішав створити гідний пам'ятник собі і ніжно улюбленому синові» [735, с. 12]. У некролозі наводяться біографічні дані життя Галагана, підкреслюється різноплановий характер його зацікавлень та діяльності.

Таким чином, умовно у джерелах особового походження можна виділити три групи інформації про діяльність кредитно-банківських закладів:

- дані стосовно державної політики у даній галузі, створення та діяльності загальнодержавних банківських установ. Найбільш змістовним у даному випадку є мемуари Є. І. Ламанського, П. Л. Барка та С. Ю. Вітте;

- інформацію про діяльність окремих банківських будинків Наддніпрянської України. Спогади та листування найбільше містять інформації щодо діяльності Державного банку Російської імперії. Серед установ Наддніпрянської України згадуються банки м. Києва та одеські банківські будинки. Водночас практично відсутня інформація стосовно діяльності організацій дрібного кредитування;

- характеристика окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл. Окрім детально описаних постатей Міністрів фінансів Російської імперії, спогади, щоденники та некрологи розкривають історію банкіра і промисловця О. К. Алчевського.

Отже, якщо мемуари банкірів та державних діячів розкривають історію банківської справи з боку державної політики, історії окремих установ чи ролі у цій сфері банкірів, то спогади громадських діячів та вчених дають переважно інформацію щодо окремого фахівця та інколи відображають ставлення суспільних кіл до кредитних установ. А отже, незважаючи на кількісну обмеженість, саме ці

джерела дають унікальний репрезентативний матеріал.

Проаналізувавши матеріали періодичних видань та джерела особового походження, можна зробити наступні висновки:

По-перше, щодо насиченості та тематичного спрямування наявної в них інформації. За жанровим розмаїттям у тогочасній пресі переважали:

а) нормативно-правові акти та їхнє обговорення, інформаційні матеріали про діяльність вищих та місцевих державних органів різного рівня;

б) аналітичні огляди стану кредитно-банківської галузі або діяльності окремих установ;

в) інформаційні повідомлення, рекламні оголошення.

Отже, у всіх періодичних виданнях є аналітичні огляди та інформаційні повідомлення. Однак, якщо у «Губернских ведомостях» перші публікувалися вкрай рідко, а інформаційні повідомлення практично у кожному номері, то у науково-популярній та літературно-політичній періодиці навпаки переважають аналітичні огляди, а складова інформаційних повідомлень є незначною. Різним також є підхід до висвітлення законодавчої ініціативи держави. Якщо перша група видань просто подавала текст нормативно-правових актів або цитувала їх, то на сторінках кооперативної преси або «Вестника Европы» велася дискусія стосовно їхньої значущості чи навіть доцільності. Слід зазначити і наявні відмінності у тематиці. Зокрема, важливим джерелом інформації є друк публічної фінансової звітності, наявної на сторінках суспільно-політичних видань, а також методичні рекомендації стосовно діяльності кредитних кооперативних установ, які розміщували власне кооперативні видання. У свою чергу серед мемуарної літератури умовно можна виділити дві групи: мемуарна література фінансистів та державних посадовців; спогади громадських діячів та вчених.

По-друге, специфіка періодичних видань та джерел особового походження полягає у тому, що вона у довільній формі описує або переповідає подію, зміст нормативно-правового акту, документальні результати діяльності банків та установ дрібного кредитування. У пресі переважна частина таких матеріалів

друкувалася у вигляді невеликих заміток або ж більших, газетного розміру, обсягів. На практиці це становило від 1 – 3 сторінок у громадсько-політичних газетах до 20 сторінок у кооперативних та літературно-політичних журналах. Розміщувалися вони у хронікальних та інформаційних рубриках, що відносилися до так званої «офіційної» частини видання. Інформативністю відзначаються і оголошення та рекламні повідомлення. Оголошення зазвичай подавалися у другій, «неофіційній» частині видання. Рекламні ж повідомлення зустрічаються абсолютно на усіх сторінках тогочасних газет та журналів, розміщувалися вони як на початку чи у середині, так і наприкінці видання.

Огляди, інформаційні повідомлення, замітки, оголошення, хроніки виступають безособово: частіше за усе авторство не повідомляється. Виключенням є публіцистика та нечисельні листи громадян. Значним інтересом користувалися у читачів публіцистичні твори і аналітичні огляди фахівців: істориків, фінансистів та інших спеціалістів. Це практично єдині публікації, чие авторство не викликає сумнівів.

По-третє, значення преси та джерел особового походження для вивчення досліджуваної проблематики збільшується завдяки тому, що вони подекуди доповнюють втрачені матеріали. Це знаходить вираження і у описі буденної діяльності Миргородського ощадно-позичкового товариства на Полтавщині, і в розкритті шахрайських схем із заставами у земельних банках на Харківщині та Катеринославщині тощо.

По-четверте, як матеріали преси, так і блок документів особового походження містять багатий фактологічний матеріал:

- назви банків та установ дрібного кредитування;
- їхні адреси та розклад роботи;
- щомісячні, піврічні та щорічні баланси і звіти;
- постаті керівників;
- питання, які висувалися на загальних зборах;
- час проведення аукціонів тощо.

По-п'яте, усі види періодики мають свою специфіку: громадсько-політичні видання розкривають переважно історію місцевих банківських та кредитних закладів; кооперативна преса висвітлює теорію та практику кредитно-банківської діяльності Наддніпрянської України; суспільно-літературні журнали використовували друковане слово як засіб осмислення і пропаганди ліберальних поглядів та вираження суспільної думки у банківській сфері.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз комплексу документів з історії становлення та функціонування кредитно-банківських установ другої половини XIX – початку XX ст. дозволив зробити наступні **висновки**:

1. Досліджено стан розроблення проблеми вивчення джерельного комплексу з історії кредитно-банківської діяльності в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Виокремлено три етапи історіографії, кожен з яких мав свої особливості: перший – друга половина XIX – початок XX ст.; другий – 1920-ті рр. – 1990 р.; третій – 1991–початок XXI ст. З'ясовано, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії були предметом дослідження окремі групи джерел з різних напрямів діяльності кредитно-банківських установ. Найбільш глибоко ці питання вирішувалися у монографічних та дисертаційних дослідженнях українських та російських науковців, однак визначена тема не стала об'єктом окремого джерелознавчого вивчення. Виняток становлять дві дисертаційні роботи російських дослідниць С. О. Саломатіної та Н. В. Рудюк, у яких розглядалися проблеми аналізу банківської статистики з використанням кліометричних методик, вивчалась біографічна складова, частково вирішувалися питання державно-правового регулювання діяльністю банків та кредитних закладів. Проте, на сьогодні у вітчизняній історіографії відсутні узагальнюючі наукові дослідження, у яких було здійснено комплексний системний аналіз джерел з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України другої половини XIX ст. – 1917 р.

2. Охарактеризовано та сформовано комплекс джерел з історії розвитку кредитно-банківської галузі Наддніпрянської України досліджуваного періоду та проведено їхню класифікацію. В основу поділу покладено критерій функціонального призначення документу: акти законодавчо-нормативні та регулюючі кредитно-банківською системою; діловодна документація кредитних та банківських установ; статистична документація; громадсько-політична, спеціалізована (фахова) періодика та суспільно-літературні часописи; документи

особового походження (мемуари, щоденники, листи, некрологи). Віднайдено та введено до наукового обігу нові джерела з історії функціонування кредитно-банківських установ, серед них 245 неактуалізованих архівних документів. Джерельний аналіз спонукальних мотивів створення та формування кожної групи джерел дав змогу визначити інформаційну цінність сукупного комплексу, його потенціал та особливості. Поєднання та співставлення різних за походженням, видом і формою документів у дослідженні дозволило: а) відтворити структуру установ кредитно-банківської мережі Наддніпрянської України, яка складається з державних, громадських та приватних закладів, що діяли на території українських губерній у період 1850–1917 рр. із зазначенням їх назв, адреси, часу діяльності; (Дод. І, І) б) реконструювати процес проведення фінансових операцій банківських та кредитних установ у різні періоди та встановити їхнє документальне забезпечення; в) простежити головні напрями банківської діяльності, визначити основні та другорядні операції, з'ясувати, яким з них надавалося найбільшого значення, а які поступово втрачали свою актуальність. До основних віднесено: касові та поточні рахунки; облікові операції векселів та торгових зобов'язань; придбання та продаж цінних паперів та дорогоцінних металів; позики під різного роду забезпечення та кредитні позики; кореспондентські операції. Серед другорядних: здійснення переказів; придбання та продаж цінностей за дорученням; інкасові операції; прийом вкладів на зберігання. У роботі ощадно-позичкових та кредитних товариств до основних операцій належать: касові та поточні рахунки; кредитні операції у формі позики. До другорядних у кредитних товариствах можна віднести операції купівлі-продажу товарів. Сформований комплекс джерел репрезентує форми нагляду та контролю за діяльністю банківських та установ дрібного кредитування з боку Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, судової системи, частково місцевих органів влади – земств та міських дум.

3. Реалізовано методологічні принципи дослідження шляхом застосування загальнонаукових, загальноісторичних, міждисциплінарних та

джерелознавчих методів. У роботі застосовано діалектичний, історико-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, проблемно-історичний, статистичний, порівняльно-правовий, метод верифікації, класифікації джерел, періодизації та ін. Основоположний принцип історизму використано задля розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Принципи об'єктивності та системності передбачають опору на дійсні факти, не спотворені та не вирвані з контексту проблеми. Порівняльно-історичний метод дав змогу встановити подібності та розбіжності об'єктів дослідження, виявити якісні характеристики предметів задля їхнього упорядкування та класифікації. Історико-хронологічний дав змогу проникнути у причини та перебіг того чи іншого явища, з'ясувати його етапи, впливи та характер події. Залучення широкого кола масових джерел зумовило використання кількісних методів дослідження і співставлення їхніх даних з іншою інформацією, що дало змогу реконструювати вітчизняну мережу банків та установ дрібного кредитування, упорядкувати бібліографічний покажчик діячів кредитно-банківської галузі та представити перелік ключових термінів та понять, що фігурують у фінансовій сфері (А, И, I, Ї).

4. Встановлено, що кожна структурна складова джерельного комплексу має свої характерні особливості, змістове навантаження, специфіку висвітлення історії діяльності українських банків і установ дрібного кредитування:

а) проаналізовано інформаційне навантаження нормативно-правових актів, що дозволило, по-перше, простежити державну політику і її зміни в кредитно-банківській сфері та розглянути практичне втілення законодавства на місцевому рівні. Комплекс залучених нормативно-правових документів засвідчив пріоритетність питань державного кредитування та діяльності банківського сектору в загальноросійському законодавстві. Зазначено, що установам дрібного кредитування до середини 90-х рр. XIX ст. приділялася незначна увага як на рівні державної, так і місцевої влади. По-друге, прослідкувати еволюцію творення законодавства в кредитно-банківській сфері, процес обговорення на місцях та

прийняття нормативно-правового акту; врахування внесених зауважень та пропозицій у заключну редакцію тексту закону. По-третє, джерельний аналіз різновидів документів дав можливість визначити вплив європейської традиції (німецького, французького та італійського законодавства) на діяльність банківських та кредитних установ та формування законодавчих норм Російської імперії. По-четверте, з'ясувати, що в імперському законодавстві об'єктом посиленої уваги та контролю з боку держави були як фінансові операції банків, так і діяльність кредитних союзів та товариств, які об'єднували людей різного соціального стану та національності. Документи містять інформацію стосовно «єврейського питання», що вирішувалося на законодавчому рівні у розпорядженнях генерал-губернаторів і губернаторів, на сторінках преси і навіть у статистичних виданнях зазначались суворі обмеження у праві здійснювати фінансові операції представникам єврейської національності;

б) охарактеризовано документи правоохоронних та судово-слідчих органів, зміст яких дозволив з'ясувати категорії суперечок, у яких брали або змушені були брати участь банки та кредитні заклади. Увага державних структур до діяльності кредитування проявляється у кримінальних справах, зафіксованих в актах розслідування злочину та визначенні міри покарання. Характеристика фактологічного насичення матеріалів судових справ доводить, що основними видами зловживань у кредитно-банківській сфері були: самовільне захоплення влади; складання фальшивих наказів та інших розпорядчих документів; протизаконні дії посадових осіб під час зберігання та управління ввіреним їм майном; службові підробки; порушення законодавства у сфері кредитування; смертовбивство; розбій; шахрайство; привласнення і розтрата чужого майна; злочин по зобов'язанням;

в) розглянуто нормативно-розпорядчу документацію канцелярій губернських та земських органів влади. Констатовано, що за видовою ознакою діяльність місцевих органів управління представлена публічно-правовими актами, постановами, наказами, резолюціями та ін. документами, що свідчать про

напрями формування кредитно-банківської мережі в губерніях, розкривають механізм відкриття нових банків та кредитних закладів, презентують інформацію щодо причин закриття окремих установ, висвітлюють ставлення містян до діяльності банківсько-кредитних установ.

5. Доведено, що характерною особливістю системи діловодства кредитно-банківської галузі є наявність багаторівневого контролю за проведенням однієї операції з боку різних відділів: відстеження руху коштів або ж цінних паперів з одночасною фіксацією у декількох бухгалтерських книгах; застосування форми щоденних та помісячних перевірок; визначення найбільш актуальних проблем, відображених у документах та періодиці. Зазначається, що в практичній діяльності банків та ощадно-позичкових товариств фігурують подібні за формою та структурою діловодні комплекси:

а) з'ясовано, що в практиці документообігу банків переважають звіти за балансовими статтями, оформлення фінансових операцій, облікові дані тощо. Акцентовано увагу на ролі та значенні фінансової звітності, яка є значним за обсягом і добре збереженим комплексом документів, що охоплює період з 1850 до 1917 р. Наявна інформація дозволяє прослідкувати процес здійснення фінансових операцій, дослідити рівень практичної роботи кредитно-банківської сфери, визначити найбільш пріоритетні напрями в її діяльності;

б) реконструйовано процес документообігу установ дрібного кредитування, відзначено, що документи відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загальноекономічної кон'юнктури. Констатується, що будь-яка операція, що була проведена фінансовою установою, мала бути ретельно оформленою і детально зафіксованою, адже могла стати предметом перевірки з боку відповідних державних органів чи структур банківської системи. Підкреслено, що аналіз документів засвідчив, що однією із найбільш актуальних проблем, з якими стикалися кредитні установи на той час і які викликали серйозні проблеми у їхній діяльності, була відсутність правильного ведення документації або хибний підхід у її організації. Зазначається, що допомогу кредитним

товариствам у забезпеченні їхньої діяльності документаційним супроводом надавали тогочасні Союзи та Спілки кредитних товариств, які взяли на себе розроблення методичних посібників та рекомендацій задля правильного ведення діловодства в ощадно-позичкових та кредитних товариствах.

6. Розглянуто групу статистичних документів та з'ясовано, що основним джерелом статистичної інформації слугували фінансові звіти, статистичні довідки, підрахункові таблиці, статистичні щорічники й збірники (загальні, галузеві та тематичні):

а) визначено рівень повноти та достовірності статистичної інформації у публічній фінансовій звітності банків та установ дрібного кредитування, простежено вплив на її створення комерційної практики російського законодавства та податкової політики. Встановлено, що показники публічної фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи;

б) досліджено статистичні документи видань Центрального Статистичного комітету, Міністерства фінансів та кооперативних союзів, підкреслено, що статистичні підрахунки щодо діяльності українських фінансових установ викладено у публікаціях разом з усіма кредитно-фінансовими закладами Російської імперії, що ускладнює аналіз інформації та її використання у наукових дослідженнях;

в) проведено джерельний аналіз губернської та земської статистики, підкреслено, що земські статистичні видання сприяють висвітленню історії діяльності регіональних закладів, інформують про роботу земельних банків, насамперед найбільшого Селянського поземельного банку, сільських ощадно-позичкових товариств, земської управи у сфері кредитування. Визначено роль земських закладів в ініціюванні створення нових кредитних осередків, опіки та нагляду за ними. З'ясовано, що статистичні дані вирізняються особливою точністю та максимально повно відтворюють реальну картину фінансових справ установ. Всі статистичні видання висвітлювали подібну інформацію про діяльність

банків: рік відкриття; касовий обіг; поточний рахунок; майно, що належить банку; облікові операції; позики, видані під заставу; позики у формі спеціальних поточних рахунків із забезпеченням; активні та пасивні операції; кількість проданих десятин землі (для певних видів банків). Для установ дрібного кредитування характерною була інформація щодо числа членів та проведених установою активних та пасивних операцій.

Аналіз статистичних даних уможливив визначення ролі і місця окремих особистостей (банкірів, благодійників, меценатів) у розбудові кредитно-банківської галузі, про що свідчить упорядкований перелік діячів цієї сфери (Дод. І).

7. Досліджено групу періодичних видань: громадсько-політичних («Губернские ведомости»), фахово-професійних (кооперативна преса) та суспільно-літературних («Вестник Европы» та ін.), що презентують бачення та оцінку громадою найважливіших подій у житті країни чи регіону. Матеріали періодики у публіцистичній формі описують або переповідають окремий факт прийняття або обговорення нормативно-правового акту, оприлюднення публічної фінансової звітності діяльності банків та кредитних установ. Визначено ступінь інформативності та тематичного спрямування розміщеної в них інформації. З'ясовано, що спільними для усіх періодичних видань були: інформаційні повідомлення та рекламні оголошення; аналітичні огляди стану кредитно-банківської галузі або діяльності окремих установ; публікація нормативно-правових актів; інформаційні матеріали про діяльність вищих та місцевих державних органів різного рівня. Характерними для низки часописів є: публічна фінансова звітність (громадсько-політичні та кооперативні видання); методичні рекомендації (фахово-професійні та суспільно-літературні); історія кредитно-банківських установ (кооперативні та суспільно-літературні); інформаційні повідомлення і замітки безпосередньо з місць про різноманітні сторони діяльності кооперативів (фахово-професійні); аналітичні огляди діяльності кооперативних установ, статистичний матеріал, документи колегіальних органів (фахово-професійні видання).

8. Охарактеризовано джерела особового походження – мемуари, щоденники, листи та некрологи з огляду на інформативну насиченість та фахову приналежність їхніх авторів: а) спогади, щоденники, листи та некрологи банкірів, державних керівників і чиновників, зі змісту яких ми довідуємося про неофіційну, так звану «закриту» сторону діяльності кредитно-банківської галузі, а саме причини затвердження нелогічних та економічно необґрунтованих законів, шпарини для обходу законодавства, механізми збагачення або збанкрутування; б) спогади громадських діячів та вчених-краєзнавців, у яких наявна інформація та оцінка роботи кредитно-банківських установ, окремі факти та прізвища банкірів. Умовно у джерелах особового походження обох груп можна виділити три комплекси інформації щодо діяльності кредитно-банківських закладів: по-перше, дані стосовно державної політики у даній галузі, створення та функціонування загальнодержавних банківських установ; по-друге, інформацію про окремі банкірські будинки; по-третє, характеристику окремих постатей політичних та громадських діячів, представників фінансових кіл та банкірів. Водночас зазначено, що практично відсутня інформація стосовно роботи організацій дрібного кредитування.

9. Окреслено проблеми, які потребують подальшого дослідження та джерелознавчого осмислення: а) віднайдення різновидів джерел особового походження (шляхових нотаток, автобіографій тощо) опублікованих та тих, що зберігаються в архівосховищах; б) дослідження фондів архівів Російської Федерації, куди за різних історичних обставин потрапили оригінали документів кредитно-банківської діяльності українських губерній; в) з'ясування ролі та місця окремих особистостей у процесі становлення кредитно-банківського сектору, їхній внесок у розбудову фінансових інституцій, зокрема практичної та наукової діяльності П. П. Чубинського у галузі ощадно-позичкової кооперації.

Перспективним є напрям дослідження проблеми діяльності кредитно-банківських установ, які очолювали представники старообрядської общини та українських купецьких династій. Проаналізований комплекс джерел свідчить про

достатньо організовану та налагоджену діяльність кредитно-банківських установ, згодом зруйновану і відкинуту у своєму розвитку на десятиліття подіями 1917 р. Значних втрат зазнали і самі джерела інформації. Тому оптимальним шляхом їхнього дослідження обрано комплексний підхід, що дав змогу реконструювати модель тогочасної діяльності кредитно-банківських установ. Очевидно, що представлений у дослідженні комплекс джерел не є вичерпним і може бути доповненим у майбутніх наукових пошуках.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів України,

м. Київ (ЦДАК України)

Ф. 274. Киевское губернское жандармское управление (1828–1917).

Оп. 1.

1. Спр. 675. Переписка с Киевским уездным исправником о задержании в г. Киеве двух жителей с. Демеевки Зильберштейна и Полинковского по обвинению в распространении брошюр «Проект устава еврейского колониального банка» (11.08–21.08.1901). – 37 арк.

Оп. 4.

2. Спр. 501. Брошюра «Устав Киевского союза учреждений мелкого кредита» (1911). – 8 арк.

Ф. 275. Киевское охранное отделение (1902–1917).

Оп. 1.

3. Спр. 1988. Список служащих Киевского отделения в 1910 г. «Русского для внешней торговли банка» (1910). – 268 арк.

Ф. 276. Юго-Западное районное охранное отделение, г. Киев (1906–1914).

Оп. 1.

4. Спр. 422. ч. 6. О собрании членов правления и Совета Черниговского ссудо-сберегательного товарищества. Из сводки агентурных сведений, составленной начальником Черниговского ГЖУ в июле (5.06.1912). – 86 арк.

Ф. 294. Канцелярия Киевского отдельного цензора, г. Киев (1865–1906).

Оп. 1.

5. Спр. 4. Циркуляр Главного управления по делам печати от 3 сентября 1899 г. о запрещении появления в периодической печати сведений об от-

правляемых Государственным банком партиях монет, с указанием времени отправки, места назначения пересылаемых сумм и состава эскортируемых чинов (1899). – 196 арк.

Ф. 301. Подольское ГЖУ (1980–1917).

Оп. 1.

6. Спр. 535. Список участников 2-го Подольского съезда представителей учреждений мелкого кредита (18.05.1912). – 36 арк.

Ф. 313. Екатеринославское ГЖУ (1868–1917).

Оп. 2.

7. Спр. 870. Сообщение Департамента полиции от 7 мая 1904 г. о награждении сотрудников судебного ведомства за расследование фактов растрат в Харьковских банках (1904). – 32 арк.

Ф. 315. Канцелярия Военного Прокурора Киевского военно-окружного суда (1879–1917).

Оп. 2.

8. Спр. 71. Дело о вооруженном нападении Галкина, Новожилова, Умацкого, Коваленко на Харьковское отделение банка с целью ограбления (1906–1908). – 159 арк.

9. Спр. 381. Дело по обвинению крестьян Юрченко С., Петриченко А. и других в ограблении на ст. Яготине кассы отделения Русского для внешней торговли банка и в вооруженном сопротивлении полиции (9.01.1908–18.09.1910). – 98 арк.

10. Спр. 454. Дело по обвинению крестьян Браславца Н. и Павлюченко Ф. в ограблении Банка общества промышленников г. Харькова и убийстве его сторожа (8.01.1909–1.03.1911). – 65 арк.

Ф. 320. Полтавское ГЖУ (1876–1917).

Оп. 1.

11. Спр. 781. Циркуляр Полтавского губернатора от 9 сентября 1906 г. о тщательной охране банков и казначейств в Полтавской губ. (1906). – 234 арк.

12. Спр. 2411. Об утверждении уставов ссудо-сберегательных касс служащих харьковских предприятий и учреждений. Из списка легальных профессиональных обществ и кооперативов Харькова и Харьковской губернии (1908). – 57 арк.

Ф. 355. Помощник начальника Херсонской ГЖУ в Тираспольском и Ананьевском уездах, г. Ананьев Херсонской губернии (1905–1917).

Оп. 1.

13. Спр. 28. Списки членов ссудо-сберегательных товариществ Херсонской губернии (1905). – 16 арк.

Ф. 358. Временный военный генерал-губернатор Херсонского и Днепровского уездов., г. Херсон, г. Николаев Херсонской губернии (1904–1909).

Оп. 1.

14. Спр. 28. Рапорт уездного исправника от 31 мая 1907 г. о нападении вооруженных экспроприаторов Рохно Д. С., Трубищева С. П. и др. на Каховский частный банк (1907). – 434 арк.

15. Спр. 224. Список служащих в Одесском отделении Русского для внешней торговли банка. Составлен 4 марта 1908 г. (1908). – 42 арк.

Ф. 385. Жандармское управление г. Одессы (1839–1917).

Оп. 1.

16. Спр. 1948. Переписка с Департаментом полиции об ограблении Одесского отделения С.-Петербургского международного банка (29.11–4.12.1906). – 104 арк.

17. Спр. 2415. О привлечении к ответственности лиц, проживавших в г. Одессе, за получение денег их Одесских банков по подложным документам. Из заметок по сыскному отделению за 5 февр. (1909). – 222 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора (1796–1916).

Оп. 1.

18. Спр. 9478. Доклад генерал-губернатора Николаю I (1852). – 101 арк.

19. Спр. 10730. Дело об избрании от дворян Киевской губернии чиновника 14 класса Бурчак-Абрамовича директором Киевской конторы Государственного коммерческого банка (5.10.–28.10.1853). – 12 арк.

Оп. 51.

20. Спр. 46. Дело об утверждении устава Киевского земельного банка в 1872 г. (19.02.1872–2.03.1905). – 188 арк.

Оп. 56.

21. Спр. 300. Переписка об имениях Харьковской, Полтавской, Волынской губерниях, заложенных в Земельном банке (15.12.1977–14.05.1879). – 16 арк.

Оп. 521.

22. Спр. 15. Дело о преобразовании Киевской городской полиции и временном штате её (8.01.1883–15.03.1885). – 59 арк.

Оп. 532.

23. Спр. 202. Дело по представлению Киевского губернатора с копией всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1878 год (1878). – 72 арк.

Оп. 539.

24. Спр. 154. Об открытии и деятельности Волынского отделения крестьянского поземельного банка (1885). – 102 арк.

Оп. 543.

25. Спр. 49. Дело об утверждении чином Учетного комитета Каменец-Подольского отделения Государственного банка по выдаче ссуд помещика Садовского Л. (26.01.1890–28.05.1892). – 43 арк.

26. Спр. 292. О деятельности сельских банков и ссудо-сберегательных товариществ в Киевской губернии. Из отчетов губернатора за 1889 г. (1890). – 39 арк.

Оп. 620.

27. Спр. 216. Дело по жалобе жителя с. Кисляк Лисовского на проживающего в том же селении Зозулевича за намерение удалить его от должности распорядителя Кисляковского сельского банка (1891). – 72 арк.

28. Спр. 358. Дело о сельских банках в Киевской, Подольской и Волынской губерниях (1891). – 239 арк.

Оп. 622.

29. Спр. 344. Дело по представлению Киевского губернатора (1891–1892). – 84 арк.

Оп. 624.

30. Спр. 263. Отчет Киевского губернатора за 1893 г. (1893). – 40 арк.

31. Спр. 340. Дело о количестве служащих в Бердичевском отделении С.-Петербургского русского торгово-промышленного банка (17.08–28.10.1894). – 7 арк.

32. Спр. 430. Дело об учреждении Торгово-промышленного банка Киевского купеческого общества (28.12.1894–6.07.1895). – 7 арк.

33. Спр. 437. Дело об учреждении в г. Киеве ремесленного банка (28.12.1894–28.02.1895). – 7 арк.

Оп. 626.

34. Спр. 20. Отчет Подольского губернатора от 16 декабря 1899 г. (1899). – 60 арк.

Оп. 627.

35. Спр. 56. Дело по поводу обзора Подольским губернатором вверенной ему губернии (7.01–10.02.1897). – 17 арк.

36. Спр. 84. Дело о получении Капланом Ю. из Русского банка для внешней торговли 20 тыс. руб., «присланных на имя его однофамильца» и его розыске (1.03–7.04.1897). – 19 арк.

Оп. 628.

37. Спр. 48. Дело о преобразовании Комиссионерства Московского международного торгового банка в г. Могилеве-Подольском в отделение банка (5–16.02.1898). – 2 арк.

38. Спр. 143. Дело об учреждении в г. г. Ровно и Житомире отделений Минского коммерческого банка (28.03.1898–20.01.1899). – 6 арк.

39. Спр. 512. Сообщение об открытии отделений Южно-Русского промышленного банка в г.г. Житомире и Каменец-Подольском (30.12.1898). – 1 арк.

40. Спр. 528. Отчет Подольского губернатора за 1898 г. (1898). – 5 арк.
Оп. 629.

41. Спр. 65. Дело об учреждении в г. Черкассах отделения Орловского коммерческого банка (28.02–29.04.1899). – 6 арк.

42. Спр. 129. Отчет Подольского губернатора за 1898 г. (1898). – 3 арк.

43. Спр. 202. Дело об открытии в г. Умани конторы Киевского частного коммерческого банка (10.05–13.08.1899). – 6 арк.

Оп. 635.

44. Спр. 423. Дело о порядке разрешения на открытие учреждений мелкого кредита в черте еврейской оседлости (21.08.1905–22.09.1906). – 11 арк.

Оп. 636.

45. Спр. 248. Дело об учреждении двух должностей полицейских городских при Житомирском отделении Южно-Русского промышленного банка (25.05.1906–16.03.1911). – 9 арк.

46. Спр. 647, ч. 1. Устав Киевского общества взаимопомощи служащих в кредитных учреждениях (1906). – 162 арк.

Оп. 638.

47. Спр. 1, ч. 11. Уведомление Особой канцелярии по кредитной части от 10 августа 1909 г. об открытии отделения Северного банка в г. Умани (1909). – 730 арк.

Оп. 639.

48. Спр. 305. Дело об открытии отделения С.-Петербургского междуна-

родного коммерческого банка в г. Виннице (7–11.05.1909). – 2 арк.

49. Спр. 338. Про відкриття в м. Білій Церкві відділу С.-Петербурзького дисконтно-позичкового банку (22–26.05.1909). – 2 арк.

Оп. 640.

50. Спр. 108. Дело об открытии в г. Умани отделения Русского для внешней торговли банка (февр. 1910). – 2 арк.

51. Спр. 156. Дело об открытии в м. Смеле отделения Русского торгово-промышленного банка (февр. 1910). – 2 арк.

52. Спр. 206. Дело об открытии в Киеве отделения соединенного банка (март 1910). – 2 арк.

53. Спр. 241. Дело об открытии в м. Смеле и г. Черкассах отделений С.-Петербургского учетно-ссудного банка (апр. 1910). – 2 арк.

Оп. 657.

54. Спр. 195. Дело о разрешении Житомирскому городскому управлению займа у кредитных учреждений и частных лиц для усиления оборотных средств городского ломбарда (4.11.1904–24.05.1905). – 10 арк.

Оп. 641.

55. Спр. 147. Дело по ходатайству Совета коммерческого в г. Варшаве об открытии отделения банка в г. Киеве (12.03–18.11.1911). – 9 арк.

56. Спр. 170. Дело по ходатайству управляющего Бердичевским отделением коммерческого банка в Белостоке об учреждении при банке должности городского (14.03–06.05.1911). – 8 арк.

57. Спр. 451. Дело об открытии в Черкассах отделения Русского торгово-промышленного банка (28.07–1.08.1911). – 2 арк.

58. Спр. 452. Уведомление Министерства финансов от 26 июля 1911 г. о разрешении преобразовать комиссионерство Соединенного банка в г. Гайсине в агентство (26.07.1911). – 1 арк.

59. Спр. 460. О необходимости увеличения числа учреждений мелкого кредита в Волынской губернии. Из отчета гражданского губернатора от 26 июля

1911 г. (1911). – 4 арк.

60. Спр. 561. Дело по ходатайству Киевского отделения Соединенного банка об учреждении на его средства в г. Киеве трех должностей городских (5.10.1911–10.04.1912). – 6 арк.

61. Спр. 581. Дело об утверждении устава Киевского сельско-хозяйственного банка взаимного кредита (окт. 1911). – 6 арк.

62. Спр. 619. Дело о разрешении Русскому торгово-промышленному банку, открыть свои отделения в г. г. Каменце-Подольском, Сквире, Ковеле, Жмеринке и в г. г. Бершади и Тульчине (3.11.1911–17.07.1912). – 6 арк.

63. Спр. 633. Дело о разрешении Сибирскому торговому банку открыть в г. Проскуров свое отделение (12–16.11.1911). – 2 арк.

64. Спр. 698. Дело о разрешении Русскому торгово-промышленному банку открыть отделение в г. Белой Церкви (18–20.12.1911). – 2 арк.

Оп. 642.

65. Спр. 76. Дело об учреждении должности полицейских стражников при Шполянском агентстве Русского для внешней торговли банке (1.01–10.03.1912). – 6 арк.

66. Спр. 170. Уведомление Министерства финансов от 7 июня 1912 г. о разрешении Белостокскому коммерческому банку открыть свое отделение в г. Луцке (7.06.1912). – 1 арк.

67. Спр. 379. Дело о приобретении Белоцерковским сельским банком собственного помещения (17–27.10.1912). – 7 арк.

Оп. 643.

68. Спр. 270. Дело о разрешении Русско-французскому коммерческому банку открыть отделение банка в г. Бердичеве (16.11.1913). – 5 арк.

69. Спр. 291. Дело о созыве в г. Киеве совещания представителей 12 действующих в России Союзов учреждений мелкого кредита (24.11.1913–28.03.1914). – 8 арк.

70. Спр. 334. Дело о слиянии Киевского частного коммерческого банка с

открытым в г. Киеве отделением Азовско-Донского коммерческого банка (17.12.1913–10.01.1914). – 58 арк.

71. Спр. 329. Дело об утверждении проекта устава акционерного общества «Киевский торговый ссудо-промышленный банк» (26.12.1913–9.06. 1914). – 12 арк.

72. Спр. 348. Справка о разрешении Министерством финансов открыть в г. Киеве отделение Азовско-Донского коммерческого банка (1913). – 2 арк.

Оп. 644.

73. Спр. 127. Дело об открытии в г. Киеве отделения Русского торгово-промышленного банка (10.03–14.03 1914). – 3 арк.

74. Спр. 252. Дело о разрешении Русскому торгово-промышленному банку открыть агенство в г. Луцке (29.06–3.07.1914). – 4 арк.

Оп. 655.

75. Спр. 141. Дело об открытии в г. Виннице городского общественного банка (23.06 –01.11.1904). – 15 арк.

76. Спр. 187. Дело об открытии в г. Радомысле городского общественного банка (18.10.1902–31.07.1903). – 3 арк.

Оп. 658.

77. Спр. 30. Дело по ходатайству Брацлавской городской думы об открытии общественного банка с основным капиталом в 10.000 руб. (10.02–25.04.1906). – 14 арк.

78. Спр. 159. Дело об открытии в г. Балте общественного банка (7.09.1905–21.06.1906). – 11 арк.

Оп. 659.

79. Спр. 164. Дело об учреждении в г. Виннице отделения Государственного банка (16.09–08.11.1906). – 4 арк.

80. Спр. 178. Переписка с Киевским губернатором об учреждении в г. Василькове «Частного мещанского крестьянского банка» (25.09–26.10. 1906). – 3 арк.

Оп. 660.

81. Спр. 23. Дело об участии учителей в организации в населенных пунктах Киевской губернии учреждений мелкого кредита (15.01–17.04. 1907). – 6 арк.

82. Спр. 131. Дело о наложении запрещения на 150 десятин городской пахотной земли в г. Брацлаве для обеспечения целости вкладов в городском общественном банке (16.07.1907–25.05.1908). – 10 арк.

Оп. 661.

83. Спр. 223. Доклад Волынской губернской управы по делам земского хозяйства об учреждении при помощи Государственного банка Центральной уездной кассы мелкого кредита в г. Ровно (1908). – 349 арк.

84. Спр. 224. Об учреждении Киевской губернской земской кассы мелкого кредита. Журнал годовичного собрания Киевского губернского комитета по делам земского хозяйства от 30.09.1908 (1908). – 55 арк.

Оп. 665.

85. Спр. 14. Сообщение Киевского губернатора от 19 сентября 1912 г. о ходатайстве Малинского кредитного товарищества о разрешении созвать в Малине съезд представителей учреждений мелкого кредита Радомышльского и Овручского уездов. Программа съезда (18–19.10.1912). – 200 арк.

86. Спр. 141. Дело об открытии в Виннице городского общественного банка (23.06–01.11.1904). – 15 арк.

Оп. 666.

87. Спр. 7. Правила выдачи ссуд кассой городского и земского кредита (1913). – 48 арк.

88. Спр. 367. Переписка с Министерством финансов и Киевским губернатором об открытии в г. Киеве отделения Азово-Донского Банка (2–18.12.1913). – 2 арк.

Оп. 667.

89. Спр. 4. Сообщение Министерству финансов от 9 мая 1914 г. о разрешении Каменец-Подольскому отделению Государственного банка созыва съезда

представителей учреждений мелкого кредита (1914). – 139 арк.

Оп. 690.

90. Спр. 84. Дело по жалобе крестьянина Ковалевской волости Г. Зубченко на устранение его от должности члена совета Сельского банка графини А. Браницкой (8.03–12.5.1892). – 7 арк.

Оп. 694.

91. Спр. 108. Дело о переводе вкладов продовольственных общественных капиталов Подольской губернии из конторы Государственного банка в Подольское отделение Государственного банка (27.03–14.04. 1895). – 2 арк.

92. Спр. 168. Дело о распространении среди крестьян Киевской губернии извещения конторы Государственного банка о временном прекращении операции по выдаче промышленных ссуд за круговой порукой товариществ и сельских обществ (10.06–21.06.1895). – 12 арк.

Оп. 702.

93. Спр. 94. Копия журнала Волынского губернского по крестьянским делам присутствия от 18 июня 1903 г. и ведомость об операциях сельских банков Волынской губернии за 1903 г. (1903). – 63 арк.

Оп. 703.

94. Спр. 335. Дело об изменении статей действующего устава Бело-Церковского банка графини Браницкой (14.12.1904–05.04. 1908). – 38 арк.

Оп. 704.

95. Спр. 234. Дело по ходатайству крестьян с. Грушек Е. Каленюка, Д. Тухаря и др. о проведении расследования по обвинению бывшего распорядителя Грушковского сельского банка Ф. Иордания в растрате общественных денег (1905). – 2 арк.

96. Спр. 301. Дело по ходатайству попечителя Спичинецкого волостного банка графа И. Тышкевича об увеличении оборотных средств банка путем открытия ему в Киевской конторе Государственного банка облегченного кредита (1.11–2.12.1905). – 6 арк.

Оп. 705.

97. Спр. 69. Сведения о состоянии сельских и волостных банков в Юго-Западном крае (6–21.01.1906). – 32 арк.

98. Спр. 298. Дело с уставами сельского банка графини А. Браницкой в м. Белой Церкви (18.12.1906–07.04.1907). – 53 арк.

Оп. 707.

99. Спр. 335. Дело по ходатайству крестьянки с. Виноградова Т. Коренчуковой о расследовании обвинения ее мужа Филиппа, находящегося на должности распорядителя Виноградского сельского банка, в растрате денег (23.07–25.10.1908). – 9 арк.

100. Спр. 370. Список крестьянских кредитных учреждений в Звенигородском уезде с указанием времени открытия (1911). – 92 арк.

Оп. 708.

101. Спр. 366. Дело по жалобе крестьянина из м. Шатова В. Фещенко на Стручанский сельский банк, не выдавший вложенных в банк денег (1909). – 8 арк.

102. Спр. 618. Доклад комиссии о кредитах совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края о мерах с целью улучшения использования учреждений мелкого кредита: кредитных и ссудо-сберегательных товариществ, ссудо-сберегательных касс, волостных и сельских банков, сельского банка графини Браницкой (1909). – 197 арк.

Оп. 711.

103. Спр. 19. Предписание Подольскому губернатору от 17 февраля 1912 г. о рассмотрении прошения крестьян с. Гвоздовки и др. о проведении ревизии средств Велико-Бобрикского сельского банка в связи с подозрением их в растрате (17.02.1912). – 6 арк.

104. Спр. 94. Дело о состоянии учреждений мелкого кредита в Волынской губернии (23.02–24.10.1912). – 29 арк.

105. Спр. 95. Дело о злоупотреблениях в Златопольском кредитном това-

риществе (23.02–2.03.1912). – 29 арк.

Оп. 847.

106. Спр. 4. Дело о выдаче дворянам свидетельств на право получения ссуды в Государственном дворянском земельном банке под залог имений и свидетельств на право покупки имений в Юго-Западном крае (27.01. 1897–17.03.1898). – 132 арк.

Оп. 849.

107. Спр. 119. Прошение крестьян Ивановгородского товарищества о выдаче им Крестьянским поземельным банком ссуды на покупку участка земли (9.06.1899). – 1 арк.

Оп. 712.

108. Спр. 19. Предписание Подольскому губернскому по сельским делам присутствию от 2 января 1912 г. о ревизии Перейминского волостного банка (1912). – 1 арк.

109. Спр. 45. Журнал Киевского губернского по крестьянским делам присутствия от 21 августа 1913 г. о состоянии волостных и сельских ссудо-сберегательных касс (21.08.1913). – 20 арк.

110. Спр. 264. Дело по поводу напечатанной в газете «Жизнь Волыни» статьи о ревизии мировым посредником Ярославичского сельского банка (8.07–18.11.1913). – 6 арк.

Оп. 846.

111. Спр. 283. Дело по требованию Государственного земельного банка в С.-Петербурге к Киевскому земельному банку предоставить сведения о числе имений и количестве земель, принадлежащих потомственным и личным дворянам и заложенных в Киевском земельном банке к 1 января (17.01.1896–29.01.1896). – 7 арк.

112. Спр. 363. Препроводительная записка Киевскому губернатору от 14 декабря 1896 г. к прошению крестьян д. Новой Красницы о содействии им в получении 20 тыс. руб. ссуды из Крестьянского поземельного банка для покупки

земли у местного владельца Зеленко (1896). – 2 арк.

Ф. 486. Киевская Палата гражданского Суда (1782–1880).

Оп. 1.

113. Спр. 1634. Правила о текущих счетах Киевского частного коммерческого банка (1877). – 34 арк.

Оп. 4.

114. Спр. 94. Указ Сената от 23 февраля 1851 г. об изменении некоторых правил продажи имений, заложенных и просроченных в частных банках (1851). – 43 арк.

Ф. 574. Канцелярия старшего фабричного инспектора Киевской губернии, г. Киев (1894–1919).

Оп. 1.

115. Спр. 350. Распоряжение Окружного фабричного инспектора Киевского округа от 8 ноября 1902 г. о необходимости сообщить сведения об экономическом состоянии г. Радомысля и его уезда в связи с предполагаемым открытием в нем городского общественного банка (1902). – 58 арк.

Ф. 705. Юго-Восточное районное охранное отделение, г. Харьков (1907–1914).

Оп. 1.

116. Спр. 240. Список служащих Харьковского отделения Северного банка (1908). – 54 арк.

117. Спр. 965. Список членов правления ссудо-сберегательной вспомогательной кассы служащих Харьковской электрической городской станции и трамвая (1912). – 159 арк.

118. Спр. 966. Список служащих Харьковского отделения Русско-Азовского банка (1912). – 236 арк.

Ф. 707. Канцелярия попечителя Киевского учебного округа, г. Киев (1830-1920).

Оп. 641.

119. Спр. 229. Список учебных заведений города, в которых имеются отделения Государственного банка (1912). – 373 арк.

Ф. 830. Фамильный фонд Терещенко (1865–1917).

Оп. 1.

120. Спр. 1402. Переписка Терещенко с Киевским частным коммерческим банком о продаже сахара (1913). – 5 арк.

121. Спр. 1403. Переписка с Киевским и Московским отделениями Международного коммерческого банка о продаже сахара (1913–1914). – 10 арк.

Ф. 905. Ровенское отделение Киевского жандармского полицейского управления железных дорог, г. Ровно, Волынской губернии (1905–1913).

Оп. 1.

122. Спр. 1. Приказание по отделению от 15 июля 1906 г. о привлечении к ответственности лиц, распространяющих слухи о платежной несостоятельности «Государственных кредитных установлений» (1906). – 61 арк.

Ф. 1072. Харьковская судебная палата (1868–1917).

Оп. 3.

123. Спр. 473. Дело по апелляционной жалобе мещан Ф. А. Попова и Ф. К. Маркова на решение Новочеркасского окружного суда по иску к ним Царицинского отделения Государственного банка о взыскании денежной суммы по векселю (1899). – 15 арк.

124. Спр. 1572. Дело по обвинению служащих Харьковского земельного банка Н. В. Орлова, М. Д. Журавлева, О. Ф. Юркевича и др. в злоупотреблениях по службе (12.07.1901–7.05.1902). – 484 арк.

Оп. 537.

125. Спр. 17. Дело по ходатайству статского советника Горчакова и коллежского секретаря Блументаля о разрешении учредить в г. Киеве ломбард (21.01–19.04.1884). – 24 арк.

Ф. 1111. Товарищество потребительских обществ Юга России (ПОЮР)

(1912–1920).

Оп. 1.

126. Спр. 91. Сообщения председателя Совета ПОЮРа от 18 октября 1915 г. о задачах и деятельности кредитного Комитета (1915). – 2 арк.

127. Спр. 339. Списки населенных пунктов Екатеринославской губернии Области Войска Донского с указанием кредитных и потребительских обществ (1917–1918). – 112 арк.

128. Спр. 563. Дело о деятельности ссудо-сберегательной кассы ПОЮРа (8.10.1917–5.12.1919). – 4 арк.

Ф. 1191. Канцелярия временного Харьковского генерал-губернатора (1879–1882).

Оп. 1.

129. Спр. 277. Ходатайство Елецкого земства от 30 декабря 1880 г. об открытии в г. Ельце отделения государственного банка (1880). – 3 арк.

Оп. 5.

130. Спр. 78. Дело о принятии мер к предупреждению готовящегося социалистами ограбления Полтавского государственного банка и казначейства (14.01–19.02.1880). – 20 арк.

131. Спр. 312. Отчет по операциям ссудо-сберегательной кассы чиновников Харьковского акцизного управления (1880). – 4 арк.

Ф. 1252. Штаб-офицер Корпуса жандармов в Одессе (1839–1868).

Оп. 1.

132. Спр. 159. О деятельности Херсонского поземельного банка. Из донесения в 111 отделение «с.е.и.в.» канцелярии от 1 сент. 1865 г. (1865). – 105 арк.

Ф. 1335. Волынское ГЖУ, г. Житомир (1830–1917).

Оп. 1.

133. Спр. 1426. Список служащих Соединенного банка в Волынской губер-

нии (1913). – 193 арк.

Ф. 1439. Черниговское ГЖУ (1874–1917).

Оп. 1.

134. Спр. 999. Прошение управляющего Черниговским отделением Государственного банка начальнику охраны г. Чернигова от 17 июля 1908 г. об усилении охраны банка (1908). – 419 арк.

135. Спр. 1736. Сообщение унтер-офицера дополнительного штата управления об ограблении банка кредитного товарищества в с. Дымерке (Остерский уезд Черниговской губернии) (1916). – 33 арк.

Ф. 1475. Фамильный фонд Галаганы (1793–1918).

Оп. 1.

136. Спр. 323. Письмо Г. П. Галагана к губернским и уездным земским управам о земском банке (3.12.1868–22.10.1881). – 1881 арк.

Ф. 1599. Помощник начальника Волынского ГЖУ в Житомире, Овруче, Староконстантиновский уезд (1903–1917).

Оп. 1.

137. Спр. 1. Циркуляр Главного управления по делам местного хозяйства МВД от 2 апр. 1905 г. о праве губернаторов запрещать деятельность обществ взаимной помощи и ссудо-сберегательных касс при наличии «особо важных обстоятельств» (1905). – 14 арк.

138. Спр. 89. Переписка с начальником Волынского ГЖУ и унтерофицерами дополнительного штаба об установлении наблюдения за лицами, приглашенными петербургским сионистским «Центром» участвовать в общем собрании акционеров Еврейского колонизационного банка (2.09–12.10.1913). – 116 арк.

Ф. 2019. Анцыферов Алексей Николаевич (1867–1943) – экономист, профессор Харьковского университета, (1867–1919).

139. Спр. 361. Рукописный финансовый отчет Харьковского городского

купеческого банка за 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1913 гг. (1880–1913). – 1 арк.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)

Ф. 559. Катеринославський Дворянський земельний банк (1911, 1918).

Оп. 1.

140. Спр. 1. О залоге имения землевладельца деревни Марьевка Новомосковского уезда Екатеринославской губернии А. Ф. Андреевского (1918). – 2 арк.

Ф. 833. Екатеринославское отделение Волжско-Камского коммерческого банка (1917).

141. Спр. 1. Отчет Екатеринославского отделения Волжско-Камского коммерческого банка 1917 г. (1917). – 12 с.

Державний архів Луганської області (ДАЛО)

Ф. 62. Луганское уездное казначейство г. Луганска Славяносербского уезда Екатеринославской губернии (1.01.1915–31.08.1915).

Оп. 1.

142. Спр. 3. Переписка со Славяносербским судом по вопросу выдачи денег (1915). – 15 арк.

Ф. 110. Луганское общество взаимного кредита (1914–1915).

Оп. 1.

143. Спр. 1. Отчет за 1914–1915 гг. Список членов общества (1914–1915). – 23 арк.

Ф. 119. Общество взаимного кредита Славяносербского уездного земства (1900–1916).

Оп. 1.

144. Спр. 1. Устав Общества взаимного кредита Славяносербского уездного земства (1914–1915). – 6 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

Ф. 46. Николаевский городской общественный банк (1884, 1901, 1915–1917).

Оп. 1.

145. Спр. 1. Протоколы заседаний правления Николаевского городского общественного банка (4 января–31 декабря 1884). – 91 арк.

146. Спр. 2. Отчет о работе Николаевского городского общественного банка за 1901 год (1901). – 10 арк.

147. Спр. 3. Отчет о работе Николаевского городского общественного банка за 1915 год (1915). – 16 арк.

148. Спр. 4. Отчет о работе Николаевского городского общественного банка за 1916 год (1916). – 15 арк.

149. Спр. 5. Списки служащих банка за 1917 год (1917). – 2 арк.

Ф. 47. Николаевское отделение Одесского учетного банка 1908 год (1914–1917 гг.).

Оп. 1.

150. Спр. 2. О взыскании с Цимермана в пользу банка по векселю (26.08.1914–21.02.1915). – 2 арк.

Ф. 48. Николаевское отделение Государственного банка за 1895–1920 годы (1895–1920).

Оп. 1.

151. Спр. 16. Документы об открытии и работе Новоивановской общественной ссудно-сберегательной кассы (приговор сельского схода, сведения, ходатайства, состояние счетов, выписки, сведения, рапорты, протокол ревизии, отчет, переписка) (11.05.1909–18.04.1915). – 47 арк.

152. Спр. 49. Реестры векселей, представленных к учету в Николаевское отделение до 10 февраля–28 июля 1915 (10.02.–28.07.1915). – 35 арк.

Оп. 2.

153. Спр. 1. Реестры векселей представленных на комиссии разных банков (12.01–1.05.1910). – 84 арк.

Ф. 49. Николаевское отделение Соединенного банка (1909–1919).

Оп. 1.

154. Спр. 1. Циркуляры правления Соединенного банка о порядке осуществления отделениями банка операций, не подлежащих разглашению (12 января 1909). – 84 арк.

Ф. 51. Николаевское отделение Русского для внешней торговли банка (1907–1920).

Оп. 1.

155. Спр. 5. Книга жалования нештатных служащих (1914–1920). – 71 арк.

Ф. 53. Инспекция мелкого кредита при Николаевском отделении Государственного банка (1900–1920).

Оп. 1.

156. Спр. 83. Документы об открытии и деятельности Веселиновского ссудо-сберегательного общества (разрешение на открытие, протоколы общего собрания правления и заседаний совета общества, рапорты инспекторов, сведения, переписка и др.) (19 апреля 1914–19 ноября 1914). – 37 арк.

Ф. 54. Николаевский союз кредитных и ссудо-сберегательных товариществ (1911–1921).

Оп. 1.

157. Спр. 3. Протоколы общих собраний уполномоченных Николаевского союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ (16 июля 1915). – 96 арк.

Ф. 63. Владимирское кредитное общество (1909, 1913).

Оп. 1.

158. Спр. 1. Протоколы общих собраний членов общества (15 февраля–8 марта 1909). – 3 арк.

159. Спр. 2. Выписка из лицевых счетов по вкладам на 1 января 1912 года (1913). – 12 арк.

160. Спр. 3. Выписка из лицевых счетов по займам на 1 января 1912 (1913). – 44 арк.

Ф. 64. Николаевское кредитное общество (1897–1920).

Оп. 1.

161. Спр. 3. Документы (торговые листы, подписки, ведомости и др.) о продаже недвижимого имущества с торгов (10.06.1899–2.09.1903). – 16 арк.

Ф. 65. Новобугское общество взаимного кредита (1910–1918).

Оп. 1.

162. Спр. 2. Оборотные ведомости, выписки из текущих счетов общества, заявления на выдачу векселей 1 января 1913 (1913). – 25 арк.

Ф. 66. Николаевское общество взаимного кредита (1877–1918).

Оп. 1.

163. Спр. 19. Заявления в полицейский участок о взыскании средств по векселям с Волконского Л.П. в пользу общества (10 апреля 1911). – 3 арк.

Ф. 68. Воскресенское кредитное общество (1906–1915).

Оп. 1.

164. Спр. 1. Протоколы заседаний правления и общего собрания членов кредитного общества (24 сентября 1906). – 96 арк.

Ф. 71. Николаевское общество взаимного сельскохозяйственного кредита (1914–1918).

Оп. 1.

165. Спр. 4. Исполнительные листы по взысканию судебных расходов с физических лиц в пользу общества 1 декабря 1914 г. (1914). – 23 арк.

**Ф. 153. Государственная сберегательная касса № 44 при Великоко-
ренинском почтовом отделении Одесского почтово-телеграфного округа
(1915–1918).**

Оп. 1.

166. Спр. 4. Сведения о выдаче средств с Центральной государственной сберегательной кассы № 112 до почтовой государственной сберегательной кассы № 44 по требованию вкладчиков и др. (12 марта 1916). – 92 арк.

Ф. 154. Николаевская центральная государственная сберегательная касса № 112 (1913, 1914 1917).

Оп. 1

167. Спр. 1. Списки вкладчиков (28 августа–22 октября 1913). – 57 арк.

Ф. 157. Правление ссудно-сберегательной кассы при Николаевском городском общественном управлении (1894, 1901, 1910).

Оп. 1.

168. Спр. 3. Прошение гр. Лимаренко Лидии об исключении ее из числа участников кассы и о возврате взноса (20.12.1910). – 1 арк.

Ф. 158. Ссудо-сберегательная касса служащих Российского судостроительного акционерного общества (1913–1918).

Оп. 1.

169. Спр. 16. Кассовая книга ссудо-сберегательной кассы служащих Русского судостроительного общества за 1916–1917 гг. (5.01.1916–17.02. 1917). – 120 арк.

Ф. 216. Николаевская городская управа (1870–1920).

Оп. 1.

170. Спр. 11. Протокол Николаевского общественного городского банка и Управы об отчислении из прибыли Городского банка 1872 г. на пополнение долга Аграфены Юрченко (24.10.1872–6.06.1873). – 6 арк.

171. Спр. 2998. Переписка с учреждениями по торгово-финансовым вопросам (1896–1897 гг.). – 126 арк.

172. Спр. 3737. Алфавит торгово-промышленных заведений на 1914 г. (1914). – 23 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф. 1. Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторства (1796–1874).

Оп. 16.

173. Спр. 31. По записке Одесского банкира Леона Рафайловича о необходимости некоторых изменений в постановлениях относительно продажи гербовой бумаги для тратт и векселей (1.03.1866). – 18 арк.

Оп. 17.

174. Спр. 94. По ходатайству братьев Вучины о выдачи им хранящегося в конторе Государственного Банка капитала 174,604 р. ранее истечения, определенного на банковом свидетельстве срока (1872). – 31 арк.

175. Спр. 116. Об учреждении в Одессе городского кредитного общества (1869). – 38 арк.

Оп. 83.

176. Спр. 182. О награждении некоторых лиц особенно трудившихся по учреждению Земского банка Херсонской губернии (21.09.1867). – 15 арк.

Оп. 85.

177. Спр. 19. Об утверждении устава Лозоватского ссудо-сберегательного товарищества (11.03.1872). – 19 арк.

178. Спр. 20. Об утверждении устава Сасовского ссудо-сберегательного товарищества (14.03.1872). – 12 арк.

179. Спр. 32. Об утверждении устава Гроссуловского ссудо-сберегательного товарищества (18.04.1872). – 17 арк.

180. Спр. 51. Об утверждении устава ссудо-сберегательного товарищества Розальевской волости, Тираспольского уезда (31.05.1872). – 10 арк.

181. Спр. 54. Об утверждении устава ссудо-сберегательного товарищества Добровеличковской волости, Елисаветградского уезда (27.05.1872). – 17 арк.

182. Спр. 59. Об утверждении устава Никольского ссудо-сберегательного товарищества (17.08.1872). – 8 арк.

183. Спр. 71. Об утверждении устава Катериновского ссудо-сберегательного товарищества (27.06.1872). – 9 арк.

184. Спр. 72. Об утверждении устава Софиевского ссудо-сберегательного товарищества (27.06.1872). – 17 арк.

185. Спр. 78. Об утверждении устава Агиевского ссудо-сберегательного товарищества (29.07.1872). – 8 арк.

186. Спр. 80. Об утверждении устава Степковского ссудо-сберегательного товарищества (28.08.1872). – 14 арк.

187. Спр. 85. Об утверждении устава Спиридоновского ссудо-сберегательного товарищества (16.09.1872). – 14 арк.

188. Спр. 89. Об утверждении устава Николаевского ссудо-сберегательного товарищества (26.09.1872). – 16 арк.

Оп. 110.

189. Спр. 417. О неудовлетворительном действии Одесской городской полиции и Земского суда по предмету взыскания с купца Поянобродского денег, должных Государственному банку (26.10–25.02.1863). – 18 арк.

Ф. 2. Канцелярия Одесского градоначальника (1800–1837, 1848–1854, 1856–1917).

Оп. 1.

190. Спр. 2066. О существующих в Одессе банкирских конторах и домах (1894). – 8 арк.

Ф. 5. Управление Временного Одесского генерал-губернатора (1879–1889).

Оп. 1.

191. Спр. 1379. Донесения, сведения и др. документы о работе Дунайско-Европейской комиссии (копии), об экспорте и импорте товаров Галацкого порта, о заседаниях Кишиневской городской Думы и банке (30.01. 1886–19.12.1886). – 157 арк.

Ф. 18. Одесский коммерческий суд (1795–1919).

Оп. 1.

192. Спр. 757. По указу Одесского коммерческого суда о несостоятельности одесского купца Андрея Раева к платежу домов Одесской конторе Коммерческого банка и частным кредитам (1855 г.) – 204 арк.

193. Спр. 799. О выдаче оценочного свидетельства на дом принадлежащий торговому дому братьев Стифель для залога в одесский приказ Общества призрения (1958). – 42 арк.

194. Спр. 959. По делу одесского торгового дома под фирмою Евстратия Севастопуло истца г. Одессы с одесским купцом П. К. Склаво о покупке свечей 7100 пудов (1868). – 200 арк.

195. Спр. 1096. О взыскании Одесским обществом взаимного кредита с имущества П. Г. Тюнева 785 руб. (1891). – 12 арк.

196. Спр. 1237. По иску Московского торгового банка к торговому дому «Федор Райфалович и К^о» в сумме 27000 руб. (1891). – 31 арк.

197. Спр. 1244. По иску правления Волжско-Камского коммерческого банка к торговому «Федор Р-г и К^о» в сумме 5005 руб. (1891). – 17 арк.

198. Спр. 1370. Одесского учетного банка с аптекой Софокла Мавроскуфиса о взыскании по векселю в сумме 9250 руб. (19.04.–16.05. 1895). – 20 арк.

199. Спр. 1424. О взыскании Одесской конторой Государственного банка с Маркусом Мроста 200 руб. (18.07.1895). – 12 арк.

200. Спр. 1432. О взыскании Одесской конторы Государственного банка с Айзека Цвилинга и Юды Фриман 1000 руб. (3.08.1895). – 22 арк.

201. Спр. 2032. Общество взаимного кредита «Нью-Йорк» с Аглицким (1903). – 16 арк.
202. Спр. 2162. Южно-русского промышленного банка с Герша Татарчука и Бенья Вепринского 1000 руб. (19.04.–27.04.1905). – 54 арк.
203. Спр. 2237. «Банка для кредита и сбережений Лейпцига» с Альфреда Кукела, Феликса Невенгловского и других 1000 руб. (1906). – 54 арк.
204. Спр. 2353. Второго одесского общества взаимного кредита с Андрея Гроссул-Толстого и Николая Гродского 900 руб. (5.09.1906). – 47 арк.
205. Спр. 2406. О взыскании Одесским отделением Русского для внешней торговли банка с Андрея Гроссул-Толстого 5020 руб. (1906). – 17 арк.
206. Спр. 2432. О взыскании Банкирским домом Р. Зонштейна и К^о с Полины и Льва Кауфманов 2648 руб. 75 коп. (1906). – 6 арк.
207. Спр. 2692. Соединенного банка с Сергеем Малевичем, Фроимом Цейтлином, Владимиром Лещинским 2000 руб. (26.06.1909). – 246 арк.
208. Спр. 2759. Банкирского дома «Братья Куссис» с имущества умершей Еленой Пакни по векселю 500 р. (15.05.1909). – 7 арк.
209. Спр. 2848. Азовско-Донского коммерческого банка с торговым домом «И. А. Эдельштейн» и Яковом Эдельштейном по 4 векселям 1200 руб. (28.05.1910). – 26 арк.
210. Спр. 2973. Русско-Азиатского банка с Исааком Вильдером 80714 руб. 45 коп. (1.12.1910–23.01.1911). – 61 арк.
211. Спр. 3330. Измаильского Общества взаимного кредита с Банкирским домом И. Ксидиас в лице Ивана Ксидиаса о 950 руб. (13.12. 1913). – 13 арк.
212. Спр. 3476. Сибирского торгового банка с Степаном Ламзаки с Иваном Каплаки 1300 руб. (1913). – 20 арк.
213. Спр. 3510. Одесского купеческого общества взаимного кредита с Софией Недавецкой и другими по векселю 600 р. (28.11.1913). – 13 арк.

214. Спр. 3649. Банкирского дома «м. Ашкенази» с Хаимом Хусидом и торговым домом «А-Правтинер» и Сыновья» по векселю 750 руб. (23.01.–9.12.1914). – 31 арк.

215. Спр. 3658. Общества взаимного кредита домовладельцев и землевладельцев Херсонской губернии с Андрианом и Владимиром Павловыми по векселю 6500 руб. (1914). – 15 арк.

216. Спр. 3722. Новороссийского общества взаимного кредита с Р.О.П. и Т.б. 2363 руб. (9.10.1914). – 11 арк.

217. Спр. 3843. Одесского сельско-хозяйственного общества взаимного кредита с Ильей и Марией Песиными о 1150 руб. (14.11.1915). – 16 арк.

218. Спр. 3922. Дело Одесского Купеческого банка с Манусом и Фаней Коган по векселю 3000 руб. (1915). – 12 арк.

219. Спр. 4025. Петроградского международного коммерческого банка с Блактионом Курындиным и другими по векселю 800 руб. (28.03.1915). – 11 арк.

220. Спр. 4419. Карлсрузского Общества взаимного кредита с Вейсбергером на 1000 руб. (23.11.1917). – 18 арк.

221. Спр. 4592. Одесского Общества взаимного кредита с Полонским Обществом взаимного кредита о 1066 руб. (19.11.1917). – 13 арк.

222. Спр. 4593. Одесского Общества взаимного кредита с Дерезнянским Обществом взаимного кредита о 9640 руб. 25 коп. (19.11.1917). – 13 арк.

Оп. 2.

223. Спр. 110. Судебное дело Мордаровского Общества взаимного кредита (1914). – 2 арк.

Оп. 3.

224. Спр. 53. Предписания Херсонского губернского правления и переписка о наложении запрещения на имущества разных лиц за невозвращения долгов (18.07.1856). – 5 арк.

Оп. 4.

225. Спр. 10. Дело Тифлисского купеческого банка с Ильей Генниром (1916). – 148 арк.

Оп. 18.

226. Спр. 2330. О взыскании Одесского отделения Лодзинского купеческого банка с. Фридриха и Вильгельма Дурьян по 2 векселям 10000 руб. (22.02–3.03.1906). – 23 арк.

227. Спр. 3999. Судебное дело Мангбургского Общества взаимного кредита Йоганесса Яковлевича Каллара по делу с Йоганом Лобе (14.08.1915). – 36 арк.

Ф. 188. Родоканаки-Юрьевичи (1847–1920).

Оп. 1.

228. Спр. 11. Письма, телеграммы по случаю смерти Перикла Федоровича Родоканаки; циркуляры торгового дома Родоканаки (1893–6.03.1900). – 31 арк.

229. Спр. 106. Протесты векселей (5.08.1897–5.03.1910). – 9 арк.

Ф. 246. Банкирский дом Ашкенази (1893–1918).

Оп. 1.

230. Спр. 3. Отчет и баланс за 1915 г. (1915). – 20 арк.

Ф. 249. Земский банк Херсонской губернии (1865–1918).

Оп. 1.

231. Спр. 1. О залоге имения землевладельца Херсонской губернии Елисаветградского уезда статского советника Василия Петровича Безродного при местечке Анновке и деревне Михайловке (27.12.1864). – 12 арк.

Ф. 305. Бессарабско-Таврийский земельный банк (1872–1920).

Оп. 1.

232. Спр. 2. О имуществе укрепленном за владельцами и процентные ведомости (27.05.1868–24.07.1909). – 7 арк.

Ф. 366. Одесское ссудо-сберегательное товарищество ювелиров и часовщиков (1914–1919).

Оп. 1.

233. Спр. 1. Абрамсон Наум Осипович (1914). – 2 арк.

Ф. 454. Одесское отделение Анонимного общества «Лионский кредит» (1911–1920).

Оп. 1.

234. Спр. 2. Книга-касса (1912). – 146 арк.

235. Спр. 4. Счета вкладчиков (1913–1917). – 225 арк.

236. Спр. 7. Книга простых и текущих счетов (1914–1920). – 106 арк.

237. Спр. 21. Книга вкладов, процентных бумаг (1915–1918). – 322 арк.

238. Спр. 24. Простые текущие счета (1915–1920). – 148 арк.

239. Спр. 25. Счета иностранных клиентов в рублях и иностранной валюте (1916–1920). – 214 арк.

Ф. 617. Одесская судебная палата (1905–1917).

Оп. 2.

240. Спр. 7. т. 1. Предварительное следствие судебного следователя по делу о растрате и подлогах в Одесском отделении Крестьянского поземельного банка по /354, 362, 294, 1681 ст. ст. Улож. о наказ. (1906). – 30 арк.

Державний архів м. Києва (ДАК)

Ф. 17. Киевская городская дума (1782–1877).

Оп. 6.

241. Спр. 135. Дело об организации Поземельного банка (1862 г.). – 49 арк.

Ф. 163. Киевская городская управа. Финансовый отдел (1870–1920).

Оп. 5.

242. Спр. 61. Постановление Думы, условия и другие материалы о проведении торгов на отдачу в аренду мест для торговли на Львовском базаре (19.10.1892–25.11.1892). – 15 арк.

Оп. 6.

243. Спр. 72. Постановление Городской думы, переписка с банками и другие материалы о помещении наличных денег управы на текущие счета в Петербургский международный банк, Петербургский учетный и ссудный банк, и другие банки при 4 % годовых (1900–1917). – 59 арк.

244. Спр. 108 Переписка с Петербургским международным коммерческим банком, Русским по внешней торговли банком и другими банками об условиях выдачи ссуды Киевской городской управе под залог облигаций городского займа (1870–1917). – 22 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського (ІР НБУВ)**

Ф. 1.

Оп.

245. Спр. 6922 Замечаниях и записках о всем, относящимся до крестьян сокиренских и всех прочих экономий вообще, а также и о всем, что относится до простого класса народа. – Арк. 35–36 зв.

246. спр. 6926 – арк. 8.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

247. 7-го апреля 1870 г. внесено г. Министром финансов в гос. совет Положение о Земских банках // Киевские губернские ведомости. – 1870. – № 89. – С 1-2.

248. Абрамов Я. Крестьянский кредит / Я. Абрамов // Отечественные записки. – 1884. – № 1. – С. 59-78.

249. Анцыферов А. К. Мелкий кредит, его организация и значение в России / А. К. Анцыферов // Доклад, читанный в заседании Харьковского юридического общества 7 декабря 1902 г. – Х. : Типография и литография Н. В. Петрова, 1903. – 19 с.

250. Баланс Киевского городского общества взаимного кредита к 1.01.1872 г. // Киевлянин. – 1872. – № 4. – С. 5.

251. Баланс Киевского городского общества взаимного кредита // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 4. – С. 4-6.

252. Баланс Киевского земельного банка к 01.01.1895 г. // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № . – С. 4.

253. Баланс Киевского земельного банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 19. – С. 4.

254. Баланс Киевского частного коммерческого банка // Киевские губернские ведомости. – 1870. – № 33. – С. 3.

255. Баланс Киевского частного коммерческого банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 25. – С. 4.

256. Баланс Киевского частного ломбарда // Киевские губернские ведомости. – 1914. – № 17. – С. 4.

257. Баланс Киевского частного ломбарда // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 28. – С. 4

258. Баланс Общества взаимного кредита прикажчиков г. Харькова с 1.07.1871 по 1.01 1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 7. – С. 4.

259. Баланс Переяславского городского общественного банка к 1 июля 1872 г. // Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 52. – С. 6.

260. Баланс Петроградского Международного Коммерческого Банка на 1-е апреля 1917 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1917. – № 21–22. – С. 14.

261. Баланс Полтавского земельного банка на 1-е мая 1904 года // Биржевые ведомости. – 1904. – № 246. – С. 4.
262. Баланс Полтавского общества взаимного кредита к 3.01.1872 г. // Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 6. – С. 8.
263. Баланс Прилуцкого городского общественного банка к 1 июля 1872 г. // Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 63. – С. 6.
264. Баланс Сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви к 1 января 1895 г. // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № 17. – С. 4.
265. Баланс Сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 31. – С. 4.
266. Баланс Старобельского городского общественного банка. 1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 25. – С. 4.
267. Баланс Сумского городского общественного банка на 1.10.1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 23. – С. 4.
268. Баланс Харьковского городского купеческого банка на 1.10.1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 7. – С. 3.
269. Баланс Харьковского земельного банка на 1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 27. – С. 4.
270. Баланс Харьковского общества взаимного кредита с 1.07.1871 по 1.01.1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 10. – С. 4.
271. Баланс II Харьковского общества взаимного кредита на 1 мая 1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 63. – С. 3.
272. Баланс Черкасского городского общественного банка с 1.07.1871 по 1.01.1872 г. // Киевские губернские ведомости. – 1870. – № 16. – С. 7.
273. Баланс Чигиринского городского общественного банка, с 1-го июля по 1869 по 1-е января 1870 г. // Киевские губернские ведомости. – 1872. – № 13. – С. 3-4.

274. Балицкий И. Ссудо-сберегательные товарищества в Киеве / И. Балицкий. – СПб., 1897. – 90 с.
275. Банки и биржи // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1911. – Апрель, май, июнь. – С. 276-580.
276. Банки: Сибирский торговый банк // Торгово-промышленная газета. – 1915. – № 201. – С. 1.
277. Барщина, как препятствие к кредиту и выкупу крестьянского надела // Отечественные записки. – 1861. – № 123. – С. 135.
278. Батуринский Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д. А. Батуринский. – М. : Новая деревня, 1925. – 144 с.
279. Беляев Н. М. Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах. 2-е изд. / Н. М. Беляев. – Петрозаводск : Губернская Типография, 1888. – 41 с.
280. Бернарди А. Б. Организация и операции коммерческих банков и городских общественных банков в связи с их счетоводством / А. Б. Бернарди. – С.-П.: Книгоиздательство «Круг самообразования», 1914. – 96 с.
281. Биржевой отдел. Хроника акционерного дела. Общее собрание Азово-Донского коммерческого банка // Торгово-промышленная газета. – 1905. – № 80. – С. 3-4.
282. Бойко Н. Совещание представителей учреждения, содействующих развитию кредитной кооперации в Киевской губ. // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 14–16. – С. 21.
283. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Український Громадський Видавничий Центр, 1925. – 446 с.
284. Бородаевский С. В. Кооперация, земство и кустарная промышленность / С. В. Бородаевский. – СПб. : Тип. инж. Г. А. Бернштейна, 1913. – 36 с.
285. Бородаевский С. В. Кредитные кооперации в России и их посредничество по совместным закупкам и сбыту / С. В. Бородаевский. – [СПб.] :

Тип. В. Киршбаума, [1909]. – 22 с.

286. Бородаевский С. В. Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей / С. В. Бородаевский. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. – 56 с.

287. Бородаєвський С. В. Про кредитні кооперації / С. В. Бородаєвський. – СПб., 1909. – 344 с.

288. Бородаевский С. Рец. на: Николаев А. А. Теория и практика кооперации. М., 1908. Ч. I, II / С. Бородаевский // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – № 4. – С. 99-100.

289. Бородаевский С. Рец. на: Слобожанин М. Смотр кооперативным силам. СПб., 1909 / С. Бородаевский // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – № 6. – С. 138-139.

290. Бородаевский С. В. Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества (Их значение. Сущность их образцовых уставов. Порядок открытия т-в. Союзы их. Число т-в и размеры их оборотов) / С. В. Бородаевский. – СПб. : Тип. Н. В. Гаевского, 1906. – 64 с.

291. Бунге Н. Х. Акционерные банки / Н. Х. Бунге. – К., 1886. – 91 с.

292. Бунге Н. Х. Банковые законы и банковая политика / Н. Х. Бунге // Сборник государственных знаний / Под ред. В. П. Безобразова. – С.-Петербург, 1874. – С. 67-96.

293. Бунге Н. Х. Гармония хозяйственных отношений / Н. Х. Бунге. – СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1860. – 72 с.

294. Бунге Н. Х. Киевские частные банки / Н. Х. Бунге // Киевлянин. – 1868. – 7 декабря. – С. 2-3.

295. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы / Н. Х. Бунге. – С.-Петербург : типография В. Киршбаума, 1895. – 465 с.

296. Бунге Н. Х. Теория кредита / Н. Х. Бунге. – К. : Университетская типография, 1852. – 310 с.

297. Бунге Н. Х. Об операциях Киевской конторы Государственного банка в 1871 г. / Н. Х. Бунге. – [К., 1872]. – 8 с.

298. Бунге Н. Х. Операции Киевской конторы Государственного банка за 1877 (отчетный) год по 1 декабря и важнейшие операции частных банков, действовавших в Киеве в том же году / Н. Х. Бунге. – К., 1879. – 41 с.

299. Бунге Н. Х. Операции Киевской конторы Государственного банка, Киевского частного коммерческого банка и Киевского городского общества взаимного кредита за 1870 г. / Н. Х. Бунге. – [К., 1871]. – 18 с.

300. Бунге Н. Х. Об открытии в Киеве новых банков / Н. Х. Бунге // Киевлянин. – 30 марта, 1872. – С. 2-3.

301. Бухвальд Б. Техника банковского дела / Б. Бухвальд. – М. : Издание Т-ва «МІР», 1914. – 117 с.

302. В аукционном зале... // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № 96. – С. 6.

303. В министерстве финансов обсуждался вопрос изменения устава Дворянского земельного банка // Хуторянин. – 1902. – 3 окт. – С. 720.

304. В настоящее время в Киевской губернии... // Русские ведомости. – 1894. – № 54. – С. 1.

305. Валаев А. А. Краткое пособие по счетоводству и делопроизводству кредитных товариществ / А. А. Валаев. – СПб. : изд. СПб. отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – 1906. (2-е изд. – 1907; 3-е изд. – 1908; 4-е изд. – 1911; 5-е изд. – 1914).

306. Валаев А. А. Краткое пособие по счетоводству ссудо-сберегательных товариществ / А. А. Валаев. – С-П. : Типографія Т-ва «Грамотность», 1914. – 38 с.

307. Валаев А. А. Полное счетоводство учреждений мелкого кредита. Применительно к формам книг, утвержденных Управлением по делам мелкого кредита / А. А. Валаев. – СПб., 1907. – 116 с.

308. Валаев А. А. Счетоводство кредитных кооперативных товариществ (по американской форме двойной системы) / А. А. Валаев. – М. : Финансовое изд.

НКФ СССР, 1926. – 203 с.

309. Васильчиков А. И. Мелкий земельный кредит в России / А. И. Васильчиков. – С.-Петербург, 1876. – 112 с.

310. Васильчиков А., Яковлев А. Мелкий земельный кредит в России / А. Васильчиков, А. Яковлев. – СПб., 1876. – 427 с.

311. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – В 2-х тт. / А. И. Васильчиков. – СПб., 1876. – 564+444 с.

312. Вашкевич В. В. Сборник узаконений касающихся евреев / В. В. Вашкевич. – СПб. : Гос. типография, 1884. – 350 с.

313. Вейцман Р. Я. Банковое счетоводство в связи с банковской организацией и техникой банковского дела. 2-е изд. / Р. Я. Вейцман. – Одесса, 1916. – 55 с.

314. Вестник Европы [1868–1893, 1897–1899, 1902–1905, 1913, 1915]. – СПб, 1868–1915.

315. Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № [1-8, 10-12].

316. Вестник кооперативных союзов. – 1916. – № [1-2].

317. Вестник кооперативных союзов. – 1917. – № [1-8].

318. Вестник мелкого кредита. Третий год издания: Еженедельный журнал Управления по делам мелкого кредита. [№ 1–25] / Управление по делам мелкого кредита. конвалют. изд. – СПб. : Издание Управления по делам мелкого кредита, 1914. – 1037 с.: ил., табл.

319. Взгляд сельских хозяев на новый кредит и на устройство земских банков // Отечественные записки. – 1867. – № 123. – С. 480.

320. Вопросы и ответы // Хуторянин. – 1907. – № 31. – С. 568-569.

321. Воропонов Ф. Ф. Мелкий земельный кредит и крестьянские переселения / Ф. Ф. Воропонов // Вестник Европы. – 1880. – № 10. – С. 712-741.

322. Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве 1–7 августа 1913 г. // Труды. – Вып. 1. Общее собрание съезда. – К., 1915. – 228 с.

323. Герценштейн М. Я. Национализация земли. Крестьянский банк и выкупная операция / М. Я. Герценштейн. – СПб. : Т-во «Общественная польза», 1905. – 190 с.

324. Герценштейн М. Я. Харьковский крах: По поводу злоупотреблений в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – С.-Петербург : Типография СПб. акц. общ. «Слово», 1903. – 201 с.

325. Гиндин И. Ф. Банки и промышленность в России до 1917 г. К вопросу о финансовом капитале в России / И. Ф. Гиндин; под редакцией и с предисловием А. Е. Аксельрода. – М.-Л. : Акционерное общество «Промиздат», 1927. – VII, 208 с.

326. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – 415 с.

327. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географического и статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 510 с. разд. паг. с табл. и карт.

328. Гурьев А. Н. Записка о промышленных банках / А. Н. Гурьев. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1900. – 42 с.

329. Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. – СПб. : Типо-лит. «Якорь» 1904. – 256 с.

330. Гурьев А. Н. Промышленные синдикаты. – Вып. 1. Значение синдикатов для интересов потребителей / А. Н. Гурьев. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1898. – 150 с.

331. Дело о злоупотреблениях в Харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. – 1903. – № 47. – С. 2.

332. Деятельность Государственного Дворянского земельного банка в 1888 году // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1889. – № 10. – С. 574-832.

333. Дымерское кредитное товарищество // Киевские губернские ведомости. – 1913. – № 2. – С. 1.

334. Доманицький В. Про сільську кооперацію / В. Доманицький // Громадська думка. – 1906. – 21 липня. – С. 1.

335. Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства потрібні на селі) / В. Доманицький. – К. : Друкарня т-ва Н. А. Гирич, 1906. – 40 с.

336. Дмитриев-Мамонов В. А. Организация и техника коммерческого банка / В. А. Дмитриев-Мамонов, З. П. Евзлин, под. ред. М. И. Боголепова. – Петроград, б. и., 1916. – 382 с.

337. Екатеринославский Союз учреждений мелкого кредита // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 2. – С. 99-102.

338. Желаящие торговаться... // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № 88. – С. 2-6.

339. Журнал заседания комиссии по союзному строительству при Кооперативном комитете Императорского общества сельского хозяйства юга России // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – № 1. – С. 36-42.

340. Журнал Черкасской городской думы // Киевские губернские ведомости. – 1914. – № 61. – С. 3.

341. Журнал Экономического Совета Полтавского губернского земства 1.09.1902 г. // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. – 1902. – № 10. – С. 47-68.

342. Загоскин Н. П. История права русского народа : Лекции и исслед. по истории рус. права Н. П. Загоскина, проф. Имп. Казан. ун-та. Т. 1. / Н. П. Загоскин. – Казань : типо-лит. Имп. ун-та, 1899. – XVI, 512, III с.

343. Зак А. Крестьянский поземельный банк 1883–1910 / А. Зак. – М. : Скл. изд. у Н. П. Карбасникова, 1911. – 607 с.

344. Закон о ссудных кассах // Вестник Европы. – 1879. – июль. – С. 397-398.
345. Звіт з діяльності «Краєвого Союзу ревізійного» у Львові і стану союзних стоваришень за 1912 рік // Економіст. – 1913. – № 1. – С. 21.
346. Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год: В 2 ч. – Чернигов, 1869. – Ч. 1.
347. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1870. – май; сентябрь.
348. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1873. – № 11.
349. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1875. – № 1–3.
350. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1875. – № 4–8.
351. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1878. – № 5–8.
352. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1878. – № 9–12.
353. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1879. – № 1–4.
354. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1890. – № 1, 2, 6, 7.
355. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1891. – № 1, 11–12.
356. Земский сборник Черниговской губернии: ежемесячное издание издание / Ред. И. Искрицкий, А. Раевский. – Чернигов, 1893. – № 11.

357. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1904. – № 6–7, 11
358. Злоупотребления заемщиков у земельных банков // Вестник Европы. – 1878. – № 10. – С. 827-829.
359. Иванченко Е. А. Из жизни Андреевского ссудо-сберегательного товарищества в Бердянском уезде Таврической губернии / Е. А. Иванченко. – СПб., 1910. – С. 30-31.
360. Иванченко Е. Краткий очерк Андреевского ссудо-сберегательного товарищества Бердянского уезда Таврической губернии / Е. Иванченко // Сельскохозяйственный журнал. – 1899. – № 2. – С. 2-3.
361. Иванченко Е. Образование бердянского Союза ссудо-сберегательных и кредитных товариществ / Е. Иванченко // Вестник сельского хозяйства. – 1902. – Приложение к № 14 и 18.
362. Извлечение из Отчета Фастовского общества взаимного кредита // Киевские губернские ведомости. – 1914. – № 34. – С. 4.
363. Извлечение из Отчета Фастовского общества взаимного кредита // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 83. – С. 3.
364. Извлечение из протокола Киевского земельного банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 38. – С. 4.
365. К отчету Губернской Управы за 1876–1877 год о деятельности ссудо-сберегательных товариществ // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1878. – № 5–8. – С. 127-130.
366. Как вести записи посреднических операций по закупке в кредитных кооперативах. (Краткие указания по счетоводству) // Н. М. Сивов, Н. А. Ищенко, И. И. Горшков, Г. Ф. Борзяков, И. А. Конюков, Н. С. Родионов и другие. – М. : Т-во «Печатня С. В. Яковлева». – 125 с.
367. Катаев Н. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России / Н. Катаев. – М., 1902. – 101 с.

368. Кауфман И. И. Статистика государственных финансов России в 1862–1884 годах, разработанная старшим редактор Центрального статистического комитета И. Кауфманом / И. И. Кауфман // Статистический временник Российской империи. – Сер. 3. Вып. 15. – СПб. : Центр. стат. ком. МВД, 1886. – 417 с.
369. Кауфман И. И. Статистика русских банков. В 2 ч. / Обраб. И. И. Кауфман // Статистический временник Российской империи. – Сер. 2. Вып. 9. – СПб. : Центр. стат. ком. МВД, 1872. – 355 с.
370. Київ. Енциклопедичний довідник // За ред. А. В. Кудрицького. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1981. – 736 с.
371. Ламанский Е. И. Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 г. по 1817 г. / Е. И. Ламанский // Сборник статистических сведений о России, изданный Императорским Русским Географическим обществом. Кн. II. – СПб., 1854. – С. 61–157.
372. Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени / Е. И. Ламанский // Сборник статистических сведений о России, изданный Императорским Русским Географическим обществом. Кн. II. – СПб., 1854. – С. 159–305.
373. Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите / З. С. Каценеленбаум. – Москва, 1927. – 567 с.
374. Киевская контора Государственного банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 2. – С. 4.
375. Киевский комитет по делам мелкого кредита // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 21. – С. 1-2.
376. Киевский комитет по делам мелкого кредита // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 83. – С. 3.
377. Киевское общество взаимного кредита // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 17. – С. 3.

378. Киевское отделение Дворянского земельного банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 44. – С. 3.
379. Киевское отделение Крестьянского поземельного банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 8. – С. 2-3, 4-5.
380. Кильчевский В. Из истории кооперативных союзов в России / В. Кильчевский // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 1. – С. 27-30.
381. Кильчевский В. Характерные черты кооперативного союзного строительства в России / В. Кильчевский // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 2. – С. 88-94.
382. Колюпанов Н. П. О земских учреждениях / Н. П. Колюпанов // Вестник Европы. – 1866. – № 6. – С. 778-784.
383. Кооперативные учреждения м. к. Киевской губернии 1908 году // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – № 8. – С. 180.
384. Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России / Я. Краевой. – К. : Тип. 2-й артели, 1916. – 31 с.
385. Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России / Я. Краевой // Муравейник. – 1916. – № 38–39. – С. 656-679.
386. Красик А. В. Крестьянский банк и его деятельность 1863–1905 гг. / А. В. Красик. – Юрьев, 1910. – 160 с.
387. Краткий очерк деятельности Киевского Союза учреждений мелк. кредита // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 1. – С. 27-31.
388. Кредитные учреждения // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – Апрель, май, июнь. – С. 882.
389. Крестьянский поземельный банк // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 88. – С. 2-6.
390. Крестьянский поземельный банк. Условия приобретения земли // Хуторянин. – 1907. – № 31. – С. 565.
391. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России / И. И. Левин. – Петроград, 1917. – 301 с.

392. Лугинин В. Ф. Стремления новейшего пролетариата / В. Ф. Лугинин // Отечественные записки. – 1863. – № 11. – С. 4-14.
393. Лугинин В. Ф. Густав Вернер и основанная им в Рейтлингене братская община / В. Ф. Лугинин // Отечественные записки. – 1864. – № 11. – С. 90-94.
394. Лугинин В. Ф., Колюпанов Н. П. Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу немецких ссудных товариществ / В. Ф. Лугинин, Н. П. Колюпанов. – М. : Тип. «А. И. Мамонтова и К^о», 1869. – 240 с.
395. Макаров А. Ф. Банки и кредитные учреждения / А. Ф. Макаров. – СПб., 1913. – 343 с.
396. Мандрика М. Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях / М. Мандрика. – Катеринослав : Книгоспілка, 1917. – 15 с.
397. Марков В. И. Пионеры южно-русской кооперации. Баллин и его сотрудники. Очерк по истории кооперации на Украине / В. И. Марков. – Х. : Издательство Харьковского областного союза потребительских кооперативов Юга России, 1919. – 106 с.
398. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. Херсон / Труды Херсон, губ. стат. ком. – Кн. 1. Ч. 1. – 1863. – 402 с.
399. Материалы по истории СССР. – Т. VI. Документы по истории монополистического капитализма в России / Сост. В. А. Емец; отв. ред. А. Л. Сидоров и др. – М., 1959. – 800 с.
400. Мелкий кредит // Киевское слово. – 1894. – № 23. – С. 1.
401. Меркулов А. Кооперативное движение в России / А. Меркулов // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 1. – С. 155-156.
402. Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903 гг.) / П. П. Мигулин. – Х. : Тип. «Печатное дело», кн. К. Н. Гагарина, Клочковская-51, 1904. – 454 с.
403. Мигулин П. П. Русский государственный кредит. Опыт историко-кри-

тического обзора (1769–1906). В 3-х тт. / П. П. Мигулин. – Х. : Типо-Литография «Печатное Дело», кн. К. Н. Гагарина, 1899–1901: Т. 1. 1899. – 632 с.; Т. 2. 1900. – 598 с.; Т. 3. 1901. – 124 с.

404. Морачевский В. Сельскохозяйственный кредит в России / В. Морачевский. – СПб., 1910. – 24 с.
405. Наш край // Киевские отклики. – 1904. – № 112. – С. 4.
406. О задачах нашего журнала // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 1. – С. 1.
407. О заседании Одесского городского кредитного общества // Ведомости Одесского градоначальства. – 1884. – № 76. – С. 2.
408. О крестьянских кредитах и сельских банках // Киевский вестник. – 1870. – № 4. – С. 1-3.
409. О Новгородсеверском городском общественном банке // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Губернская типография, 1870. – № 5. – С. 133-134.
410. О Новгородсеверском городском общественном банке // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Губернская типография, 1870. – № 9. – С. 215.
411. О предоставлении Министерством финансов утверждать по соглашению с Министерством внутренних дел уставы земских сельских ломбардов – для всех мест империи // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Ильинская типография, 1904. – № 11. – С. 43-51.
412. Об операциях Киевской конторы государственного банка в 1871 г. // Киевлянин. – 1872. – № 9. – С. 1.
413. Об устройстве в Нежинском уезде Галицкого ссудо-сберегательного товарищества // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Ильинская типография, 1873. – № 11. – С. 81-82.
414. Об устройстве особых земских... учреждений // Черниговские губернские ведомости. – 1864. – № 2. – С. 2-3.

415. Об учреждении в г. Стародуб Черниговской губернии Общественного банка // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Ильинская типография, 1870. – № 3. – С. 9-10.
416. Объявления // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № 17. – С. 3.
417. Объявления. Киевский частный коммерческий банк // Киевские губернские ведомости. – 1871. – № 33. – С. 3.
418. Объявления. Киевский частный коммерческий банк // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 25. – С. 4.
419. Объявления. Киевский частный ломбард // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 28. – С. 4.
420. Объявления // Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 35. – С. 4.
421. Осипов М. О. Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита / М. О. Осипов. – СПб., 1893. – 101 с.
422. Ососов В. Я. Городские общественные банки России: Обзор их деятельности по 1 янв. 1871 г. / В. Я. Ососова. – СПб. : тип. Майкова, 1872. – 192 с.
423. От учредителей Киевского земельного банка // Киевские губернские ведомости. – 1870. – № 89. – С. 3.
424. Отечественные записки [1861, 1877, 1880, 1883]. – СПб, 1861–1883.
425. Отчет Звенигородского городского общественного банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 35. – С. 3.
426. Отчет Киевской городской сберегательной кассы, учрежденной при Киевской городской думе за август 1870 г. Баланс Киевской городской сберегательной кассы за август месяц 1870 г. // Киевские губернские ведомости. – 1870. – № 108. – С. 1.
427. Отчет Киевской городской сберегательной № 10 кассы, учрежденной при Киевской городской думе. Кассовая ведомость за июнь 1872 г. Баланс

Киевской городской сберегательной кассы за июнь месяц 1872 г. // Киевские губернские ведомости. – 1872. – № 79. – С. 1.

428. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1887 г. // Вестник Европы. – 1889. – № 5. – С. 343-357.

429. Отчет о действиях Очаковского общественного банка за 1886 г. // Херсонские губернские ведомости. – 1887. – № 17. – С. 1.

430. Отчет о действиях Роменского городского общественного банка за 1870 год // Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 35. – С. 3-4.

431. Отчет о действиях Роменского городского общественного банка за 1871 год // Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 19 – С. 3.

432. Отчет о действиях Чигиринского городского общественного банка за 1869 год // Киевские губернские ведомости. – 1870. – № 99. – С. 2-3.

433. Отчет о действиях Чигиринского городского общественного банка за 1894 г. // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № 71. – С. 5-6.

434. Отчет Радомышльского городского общественного банка за 1915 г. // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 111. – С. 6.

435. Отчет Черкасского городского земельного банка за 1914 г. // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 32. – С. 4-6.

436. Отчет Черниговской губернской земской управы на 1877–1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Ильинская типография, 1878. – № 9–12. – С. 76-84.

437. Отчет Черниговской земской управы на 1890 год // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1891. – № 8–10. – С. 268-271.

438. Очерк деятельности Черниговского губернского земства по содействию экономического благосостояния населения (1865–1902 гг.). Упорядочение

мелкого кредита // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Ильинская типография, 1904. – № 2. – С. 133-162.

439. Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, общественные деятели и благотворители / И. Ф. Павловский. – Полтава : Т-во Печати. Дела, 1914. – 309 с.

440. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16–21 апреля 1908 г. // Труды. – М., 1908. – 561 с.

441. Переяславский городской общественный банк и кустарное ремесло // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Ильинская типография, 1904. – № 6–7. – С. 26-27.

442. Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Я. И. Печерин. – СПб., 1904. – 142 с.

443. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський. – К. : Друкарня товариства «Робітнича газета», 1919. – 185 с.

444. Полное Собрание Законов Российской Империи. – II. – [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года]: [В 55-ти т. с указ.]. – СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830–1885.

445. Полное Собрание Законов Российской Империи. – II. – [С 1 марта 1881 года по 1913 год]: [В 33-х т.]. – СПб.; Пг. : Гос. тип., 1885–1916.

446. ПСЗ РИ. II. – Т. 25 (1850 г.). – № 24126. Об открытии в Бессарабском Болгарском водворении четырех вспомогательных касс. – С. 416.

447. ПСЗ РИ. – II. – Т. 26 (1851 г.). – № 24904. Об отсрочках помещикам и владельцам незаселенных земель Екатеринославской губернии платежей по займам из кредитных установлений и тамошнего Приказа Общественного призрения. – С. 109-110.

448. ПСЗ РИ. – II. – Т. 26 (1851 г.). – № 25272. Об отсрочке помещикам и владельцам незаселенных земель Харьковской губернии платежей займов их из кредитных установлений. – С. 384-385.

449. ПСЗ РИ. – II. – Т. 27 (1852 г.). – № 26991. Об открытии в 1855 г. в

г. Полтава, во время Ильинской ярмарки, Временного Отделения Харьковской Конторы Коммерческого банка. – С. 42.

450. ПСЗ РИ. – II. – Т. 27 (1852 г.). – № 27238. О допущении, в виде опыта, всех торгующих в Тифлис к взносу денежных сум в Интендантство Отдельного Кавказского Корпуса, для перевода в Контору Одесского коммерческого банка. – С. 211-215.

451. ПСЗ РИ. – II. – Т. 27 (1852 г.). – № 28338. Открытие в г. Полтава Временного отделения Харьковской конторы Коммерческого банка на время Ильинской ярмарки. – С. 631-632.

452. ПСЗ РИ. – II. – Т. 30 (1855 г.). – № 29178. Продолжение существования в г. Полтава Временного Отделения Харьковской Конторы Коммерческого банка, во время Ильинской ярмарки в течении трех лет. – С. 233.

453. ПСЗ РИ. – II. – Т. 33 (1858 г.). – № 32710. Открытие еще на 3 года в г. Полтава, на время Ильинской ярмарки, Харьковской Конторы Коммерческого банка. – С. 63.

454. ПСЗ РИ. – II. – Т. 36 (1861 г.). – № 37481. Предоставление Правлению Государственного банка снабдить суммами и инструкцией Киевскую контору для производства ссуд свекло-сахарным заводчикам. – С. 353-354.

455. ПСЗ РИ. – II. – Т. 37 (1862 г.). – № 37950. Положение о Городских общественных банках. – С. 111-125.

456. ПСЗ РИ. – II. – Т. 37(1862 г.). – № 38865. Учреждение Общественного банка в городе Севастополь. – С. 304-305.

457. ПСЗ РИ. – II. – Т. 37 (1862 г.). – № 39108. Порядок уплаты долгов Харьковской банковской конторы, в случае несостоятельности заемщиков, из желания порушителя и из выкупной ссуды, следующей ему за крестьянский надел из его имени. – С. 604.

458. ПСЗ РИ. – II. – Т. 38 (1863 г.). – № 40411. Разрешение открывать Отделения Государственного банка в разных городах империи. – С. 305-306.

459. ПСЗ РИ. – II. – Т. 39 (1864 г.). – № 40898. Устав Земского банка Хер-

сонской губернии. – С. 432-445.

460. ПСЗ РИ. – II. – Т. 40 (1865 г.). – № 41751. Учреждение Общественного банка в г. Чигирин, Киевской губернии. – С. 137.

461. ПСЗ РИ. – II. – Т. 40 (1865 г.). – № 42237. Открытие Отделений Государственного банка в городах: Ярославль, Владимир, Казань, Самара, Саратов, Астрахань, Рязань, Тамбов, Пенза, Воронеж, Екатеринослав и Кишинев. – С. 674.

462. ПСЗ РИ. – II. – Т. 40 (1865 г.). – № 42536. Учреждение Общественного банка в г. Старобельск, Харьковской губернии. – С. 13.

463. ПСЗ РИ. – II. – Т. 40 (1865 г.). – № 42537. Учреждение Общественного банка в г. Балаклава, Таврической губернии. – С. 13-14.

464. ПСЗ РИ. – II. – Т. 40 (1865 г.). – № 42538. Учреждение Общественного банка в г. Кролевец, Черниговской губернии. – С. 14-15.

465. ПСЗ РИ. – II. – Т. 40 (1865 г.). – № 42553. Открытие Отделения Государственного банка в г. Каменец-Подольське. – С. 51-52.

466. ПСЗ РИ. – II. – Т. 41 (1866 г.). – № 43432. Изменение некоторых параграфов Устава Земского банка Херсонской губернии. – С. 727-731.

467. ПСЗ РИ. – II. – Т. 44 (1869 г.). – № 47028. Устав Гадячского ссудо-сберегательного товарищества. – С. 388-392.

468. ПСЗ РИ. – II. – Т. 45 (1870 г.). – № 47877. Устав Общества взаимного кредита приказчиков в городе Харьков. – С. 13-20.

469. ПСЗ РИ. – II. – Т. 45 (1870 г.). – № 48964. Ограничение размера операций городских Общественных банков. – С. 537-538.

470. ПСЗ РИ. – II. – Т. 46 (1871 г.). – № 49220. Переименование Харьковского городского общественного банка в Харьковский городской купеческий банк. – С. 82-83.

471. ПСЗ РИ. – II. – Т. 46 (1871 г.). – № 49609. Главные основания устройства Земских кредитных обществ. – С. 583-584.

472. ПСЗ РИ. – II. – Т. 46 (1871 г.). – № 49635. Устав Тифлисского Коммерческого банка. – С. 682.

473. ПСЗ РИ. – II. – Т. 46 (1871 г.) – № 49556. Устав Харьковского земельного банка. – С. 421-433.

474. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47 (1872 г.). – № 50082. Устав Сокиренского сельского ссудо-сберегательного товарищества Павла Галагана. – С. 420-428.

475. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47 (1872 г.). – № 50422. Изменение некоторых параграфов Устава Харьковского торгового банка. – С. 41-42.

476. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47, ч. 1 (1872 г.). – № 50913. Учреждение частных кредитных установлений. – С. 757-759.

477. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47 (1872 г.). – № 51062. Устав Киевского земельного банка. – С. 31-41.

478. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47 (1872 г.). – № 51174. О признании акционерного Общества, под названием Одесский частный Ломбард, несостоятельным. – С. 345.

479. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47 (1872 г.). – № 51339. Устав Общества взаимного кредита Изюмского уездного земства. – С. 584-592.

480. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47 (1872 г.). – № 51564. Устав Общества взаимного кредита Купянского уездного земства. – С. 997-1005.

481. ПСЗ РИ. – II. – Т. 47 (1872 г.). – № 51598. Устав Керченского общества взаимного кредита. – С. 1060-1069.

482. ПСЗ РИ. – II. – Т. 52 (1877 г.). – № 57451. О дозволении Бессарабско-Таврического земского банка приостановить взыскание недоимок по ссудам под залог недвижимых имуществ в городах: Одессе, Севастополь, Ялта, Феодосия и Керчь. – С. 714.

483. ПСЗ РИ. – II. – Т. 52 (1877 г.). – № 57669. О дополнении §41 Киевского Земельного банка. – С. 104.

484. ПСЗ РИ. – II. – Т. 52 (1877 г.). – № 57886. Об уменьшении складочного капитала Одесского Коммерческого банка. – С. 256.

485. ПСЗ РИ. – II. – Т. 53 (1878 г.). – № 58173. Об уменьшении складочного капитала Екатеринославского Коммерческого банка. – С. 106-107.

486. ПСЗ РИ. – II. – Т. 53 (1878 г.). – № 58990. Об учреждении Киевского

Общества взаимного промышленно-торгового кредита. – С. 229.

487. ПСЗ РИ. – II. – Т. 54 (1879 г.). – № 59406. Об уменьшении складочного капитала Николаевского Коммерческого банка. – С. 141-142.

488. ПСЗ РИ. – II. – Т. 54 (1879 г.). – № 59679. Об учреждении при городских Общественных банках учетных Комитетов. – С. 444.

489. ПСЗ РИ. – III. – Т. 3 (1883 г.). – № 1336. О порядке учреждения сельских банков и ссудо-сберегательных касс. – С. 19-20.

490. ПСЗ РИ. – III. – Т. 3 (1883 г.). – № 1526. Об изменении и дополнении нормального Положения о Городских общественных банках. – С. 207-211.

491. ПСЗ РИ. – III. – Т. 3 (1883 г.). – № 1611. Об изменении Устава Земского банка Херсонской губернии. – С. 281-284.

492. ПСЗ РИ. – III. – Т. 3 (1883 г.). – № 1674. Нормальное Положение о Городских общественных банках. – С. 321-337.

493. ПСЗ РИ. – III. – Т. 3 (1883 г.). – № 1484. Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных Коммерческих банков. – С. 105-107.

494. ПСЗ РИ. – III. – Т. 4 (1884 г.). – № 2249. Правила о порядке ликвидации дела частных и общественных установлений краткосрочного кредита. – С. 307-312.

495. ПСЗ РИ. – III. – Т. 4 (1884 г.). – № 2577. Об ограничении выбора членов Правления и Оценочной комиссии Киевского земельного банка исключительно лицами русского происхождения. – С. 550.

496. ПСЗ РИ. – III. – Т. 5 (1885 г.). – № 3051. О разрешении Крестьянскому поземельному банку выдачи ссуд, для покупки земель не принадлежащих к крестьянскому сословию землевладельцами некоторых уездов Херсонской и Подольской губерний. – С. 306.

497. ПСЗ РИ. – III. – Т. 6 (1886 г.). – № 3643. Об учреждении вспомогательной кассы рабочих Одесских каменоломень. – С. 161.

498. ПСЗ РИ. – III. – Т. 10 (1890 г.). – № 6882. Об учреждении вспомога-

тельной кассы рабочих на рудниках и заводах акционерного Общества Криворожских железных руд, Херсонской губернии. – С. 419.

499. ПСЗ РИ. – III. – Т. 13 (1893 г.). – № 9436. О разрешении вспомогательной кассе Одесских каменоломень принять в дар земельный участок в городе Одессе. – С. 130-131.

500. ПСЗ РИ. – III. – Т. 13 (1893 г.). – № 10213. О разрешении Крестьянскому поземельному банку выдавать ссуды, для покупки земли, бывшим вольным людям второго разряда, проживающим в малоземельных имениях Ковенской, Виленской и Волынской губернии. – С. 698.

501. ПСЗ РИ. – III. – Т. 14 (1894 г.). – № 10767. Об изменении правил о банкирских заведениях. – С. 14.

502. ПСЗ РИ. – III. – Т. 15 (1895 г.). – № 11755. Устав Государственной сберегательной кассы. – С. 12.

503. ПСЗ РИ. – III. – Т. 15 (1895 г.). – № 11733. Об изменении правил о надзоре за банкирскими заведениями и меняльными лавками. – С. 329.

504. ПСЗ РИ. – III. – Т. 21 (1901 г.). – № 19961. О предоставлении Министерством финансов права утверждать собственной властью Уставы союзов учреждений мелкого кредита и об утверждении Устава Бердянского Союза ссудосберегательных кредитных товариществ. – С. 246.

505. ПСЗ РИ. – III. – Т. 22 (1902 г.). – № 21504. Устав о векселях. – С. 378-394.

506. ПСЗ РИ. – III. – Т. 22 (1902 г.). – № 21011. О мерах к восстановлению деятельности Харьковского земельного банка. – С. 45.

507. ПСЗ РИ. – III. – Т. 22 (1902 г.). – № 21524. Об изменениях §6 Устава земского банка Херсонской губернии. – С. 402.

508. ПСЗ РИ. – III. – Т. 24 (1904 г.). – № 24736. Об отмене ограничительных законов о праве жительства евреев в пятидесятиверстной от западной границы полосе. – С. 670.

509. ПСЗ РИ. – III. – Т. 24 (1904 г.). – № 24737. Положение об учреждениях мелкого кредита. – С. 670-679.

510. ПСЗ РИ. – III. – Т. 24 (1904 г.). – № 24294. Об условиях дальнейшей деятельности Дворянского земельного и Крестьянского поземельного банков в связи с наступившим военным временем. – С. 313.

511. ПСЗ РИ. – III. – Т. 24 (1904 г.). – № 25181. О разрешении Ликвидационной комиссии по делам несостоятельного должника Харьковского торгового банка принять закон 12 мая 1903 года. – С. 996.

512. ПСЗ РИ. – III. – Т. 25 (1905 г.). – № 26486. О предоставлении, по обстоятельствам военного времени, льгот лицам, воспользовавшимся ссудами на сельскохозяйственные улучшения. – С. 562-563.

513. ПСЗ РИ. – III. – Т. 25 (1905 г.). – № 26873. Об облегчении выдач Крестьянским земельным банком по содействию к увеличению площади землевладения малоземельных крестьян. – С. 791.

514. ПСЗ РИ. – III. – Т. 29 (1908 г.). – № 30470. Об учреждении в селе Балаков Самарской губернии, в заводе Нижнем Тагиле, Пермской губернии, селе Михайловке, Донской области, и слободе Беловодск, Харьковской губернии, и о возложении казначейских операций в поселке Юзовка, Екатеринославской губернии, на местное отделение Государственного банка. – С. 345-346.

515. ПСЗ РИ. – III. – Т. 30 (1910 г.). – № 33892. О возложении производства казначейских операций в городе Харбин на местное отделение Русско-Китайского банка, об увеличении оклада содержания бухгалтеру Казначейства при Бодайбинском отделении Государственного банка и об увеличении состава чинов для производства казначейских операций при Сретенском отделении Русско-Китайского банка и Бодайбинском и Юзовском отделениях Государственного банка. – С. 197.

516. ПСЗ РИ. – III. – Т. 31 (1911 г.). – № 35506. Об образовании союзов Плацкого, Кубанского, Астраханского, Нижегородского, Екатеринославского, Терского и Златоустовского учреждений мелкого кредита. – С. 565.

517. ПСЗ РИ. – III. – Т. 31 (1911 г.). – № 35884. Устав Одесского общества взаимной охраны торгово-промышленного кредита. – С. 1054.

518. ПСЗ РИ. – III. – Т. 32 (1912 г.). – № 36437. Об издании нового Положения о городских общественных банках. – С. 48-67.

519. ПСЗ РИ. – III. – Т. 32 (1912 г.). – № 37036. Устав Акционерного общества южных товаро-ссудных складов в городе Одессе. – С. 442.

520. ПСЗ РИ. – III. – Т. 32 (1912 г.). – № 37307. Об отпуске из средств государственного казначейства беспроцентной ссуды Ново-Басанскому Черниговской губернии, ссудо-сберегательному товариществу на строительные нужды Ново-Басанской сельской ремесленной учебной мастерской. – С. 567.

521. Полный свод законов Российской империи. Издание неофициальное. – Т. XI. Ч. 2. Устав кредитный / Под ред. Г. Г. Савича. – СПб., 1904. – Р. 4. – Гл. 1. – Ст. 99.

522. Положение о Крестьянском поземельном банке; различие между первоначальным проектом и окончательной редакцией закона; общее значение этой меры // Вестник Европы. – 1882. – № 7. – С. 309.

523. Полтавское Окружное отделение Общества взаимного и поземельного кредита // Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 63. – С. 4.

524. Порядок действия уездным земствам от Министерства финансов // Хуторянин. – 1905. – № 48. – С. 467.

525. Правление Киевского земельного банка // Киевские губернские ведомости. – 1870. – № 99. – С. 2-3.

526. Правление Киевского земельного банка // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 37. – С. 4.

527. Правление II Харьковского общества взаимного кредита // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 10. – С. 4.

528. Программа курсов по кредитной кооперации при Киевском Союзе учр. мелк. кред. // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 3. – С. 101-104.

529. Проект правил о публичной продаже имений заложенных в дворянском земельном банке; его достоинства и недостатки // Вестник Европы. – 1889. – № 6. – С. 767-775.

530. Проект распределения чистой прибыли Черкасского городского общественного банка за 1914 г. // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 32. – С. 4-6.

531. Проект устава банка Полтавского земства // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. – 1902. – № 10. – С. 69-74.

532. Проекты гг. Бунге и Кауфмана, и мнение г. А. Кошелева // Вестник Европы. – 1878. – № 11. – С. 386.

533. Прокопович С. Кооперативное движение в России / С. Прокопович. – СПб., 1903. – 243 с.

534. Протокол Киевской городской думы от 16.02.1871 г. // Киевские губернские ведомости. – 1872. – № 22. – С. 1-3.

535. Российское законодательство X–XX вв. В 9-ти томах. – Т. 7. Документы крестьянской реформы / Под общей ред. О. Чистякова. – М. : Юрид. литература, 1989. – 816 с.

536. Россия в конце XIX века / Под общей ред. В. И. Ковалевского. – СПб., 1900. – 318 с.

537. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Издание Еврейского колонизационного общества. В 2-х томах. – Т. 1. – СПб. : Издание Еврейского колонизационного общества, Тип. «Север», 1904. – 410 с.

538. Свод балансов Обществ взаимного кредита, действующих в России / Мин. Фин. Особенная канцелярия по кредитной части. – СПб., 1895–1916. – Два раза в год.

539. Свод законов Российской империи. [издание 1876–1917 гг.]. – Т. 9: Свод законов о состояниях. – Санкт-Петербург: [б. и.], [1876–1917]. – 1899. – 229 с.

540. Свод законов Российской империи. [издание 1876–1917 гг.]. – Т. 10: Свод законов гражданских. – Санкт-Петербург : [б. и.], 1900. – 245 с.

541. Свод законов Российской империи. [издание 1876–1917 гг.]. – Т. 11.

Ч. 2: Устав государственных кредитных установлений. – Санкт-Петербург : [б. и.], 1887. – 837 с. разд. паг.

542. Сидорович О. С. Полтавська спілка Споживчих товариств. Відчіт за 1917 р. / О. С. Сидорович. – Полтава, 1918. – 73 с.

543. Скорняков Ф. С. Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883–1910 гг.) / Ф. С. Скорняков. / И. Г. Скоморович. – К., 1912. – 161 с.

544. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Є. Слабченко. – Т. I. – Одеса : ДВУ, 1925. – 318 с.

545. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Є. Слабченко. – Т. 2. – К. : ДВУ, 1927. – 278 с.

546. Слово правды из деревенской глуши // Друг народа. – 1870. – № 33. – С. 6-9.

547. Смерть А. К. Алчевского // Биржевые ведомости. – 1901. – 10 мая. – С. 1.

548. Снегирев Л. Ф. Екатеринославский процесс / Л. Ф. Снегирев; с предисл. А. М. Пальховского. – М. : журн. «Судеб. драмы», 1905. – 130 с.

549. Снегирев Л. Ф. Процесс о злоупотреблениях в Харьковских земельном и торговом банках: Судебное следствие. – Приговор палаты. – Кассационные жалобы. – Судебные прения / Л. Ф. Снегирев. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1903. – 1332 с.

550. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате: 1901. Первое полугодие. – СПб. : Юридическая газета, 1901. – С. 1280.

551. Современные экономические вопросы // Волынские губернские ведомости. – 1868. – № 17. – С. 1-8.

552. Соколовский П. А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ / П. А. Соколовский. – С.-П. : С.-Петербург. отд. Ком. о сельск. ссудо-сберегательных и пром. т-вах, 1890. – VIII, 336, 16 с.

553. Соколовский П. А. Ссудно-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы / П. А. Соколовский. – СПб. : Изд-во В. Киршбаума, 1889. – 714 с.

554. Состояние счетов Волжско-Камского коммерческого банка к 1.12. 1871 г. // Киевлянин. – 1872. – № 1. – С. 7.

555. Состояние счетов Азово-Донского коммерческого банка к 1.02. 1872 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 24. – С. 5.

556. Состояние счетов Волжско-Камского коммерческого банка к 1 января 1895 г. // Киевские губернские ведомости. – 1896. – № 32. – С. 8.

557. Состояние счетов Киевского отделения Волжско-Камского коммерческого банка к 1 января 1914 // Киевские губернские ведомости. – 1914. – № 32. – С. 8.

558. Состояние счетов Киевского отделения Волжско-Камского коммерческого банка к 1 января 1916 // Киевские губернские ведомости. – 1916. – № 70. – С. 4.

559. Состояние счетов Киевского промышленного банка к 1.01.1872 г. // Киевлянин. – 1872. – № 2. – С. 5.

560. Состояние счетов Киевского частного коммерческого банка к 31.12.1871 г. // Киевлянин. – 1872. – № 4. – С. 5.

561. Состояние счетов Харьковского торгового банка к 1.01.1872 // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 3. – С. 2.

562. Состояние счетов Уманского общества взаимного кредита // Киевские губернские ведомости. – 1.02.1914. – № 14. – С. 4.

563. Ссудо-сберегательные товарищества // Хуторянин. – 1875. – № 1–3. – С. 192-217.

564. Ссудо-сберегательные товарищества Черниговской губернии (отчет

члена управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1875. – № 4–8. – С. 112-125.

565. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России // Под ред. Л. Я. Яснопольского. – К., 1913. – 483 с.

566. Стенографический отчет о заседании Черниговского очередного губернского земского собрания сессии 1889 г., состоящегося 15–25-го мая 1890 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1890. – № 8. – С. 5.

567. Схема Устава Банка Полтавского Земства // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. – 1902. – № 10. – С. 39-46.

568. Тарле Е. В. Граф С. Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики / Е. В. Тарле. – Л. : Ленинградский Гублит., 1927. – 96 с.

569. Творцы кооперации и их думы. Сборник кратких биографий выдающихся кооператоров с выдержками из их статей и речей. – М. : Изд. Всерос. центр. союза потребительских обществ, 1919. – 283 с.

570. Тернер Ф. Г. Государство и землевладение. – Ч. 1. Крестьянское землевладение / Ф. Г. Тернер. – Тип. М. М. Стасюлевича, 1896. – 353 с.

571. Тернер Ф. Г. Крестьянский кредит / Ф. Г. Тернер // Вестник Европы. – 1899. – № 1. – С. 83-113.

572. Торги // Волынские губернские ведомости. – 1889. – № 77. – С. 2.

573. Торги // Подольские губернские ведомости. – 1872. – № 81. – С. 2-3.

574. Тотомианц В. Кооперация в русской деревне / В. Тотомианц. – СПб., 1912. – 294 с.

575. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. Туган-Барановский. – М.: Изд. О. Н. Поповой, 1907. – 562 с.

576. Удинцев В. А. Русское торгово-промышленное право / В. А. Удинцев. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1907. – VI, X, VIII, 479 с.

577. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издание седьмое, дополненное и пересмотренное / Н. С. Таганцев. – С.-П., 1892. – 963 с.
578. Управление Сельского банка графини А. Браницкой // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № 76. – С. 3.
579. Устав ссудо-сберегательной кассы служащих Черниговского губернского земства // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1893. – № 1. – С. 1-5.
580. Харьковский земельный банк // Харьковские губернские ведомости. – 1872. – № 19. – С. 3.
581. Хижняков В. М. О вексельной операции Черниговского городского банка // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1899. – № 1. – С. 286-289.
582. Хижняков В. М. О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Ильинская типография, 1891. – № 2–3. – С. 1-130.
583. Храневич К. Очерки из истории союзного строительства / К. Храневич // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – № 1. – С. 31-35.
584. Храневич К. Очерки из истории союзного строительства / К. Храневич // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – № 2. – С. 36-47.
585. Хроника // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – № 6–7. – С. 43.
586. Хроника // Одесский вестник. – 1882. – № 224. – С. 2.
587. Хроника учреждений мелкого кредита. – 1906. – № 3. – С. 49-51.
588. Хроника учреждений мелкого кредита. – 1906. – № 6. – С. 76.
589. «Централизм» и «федерализм» в союзном строительстве кооперативов 1911–1913 гг. // Южный кооператор. – 1913. – № 17. – С. 505-506.
590. Чайнов А. В. Краткий курс кооперации / А. В. Чайнов. – М., 1925. – 88 с.

591. Чаянов А. В. О книге А. М. Мишина «Обзор агрономической деятельности уездных хозяйств Черниговской губернии в 1912 г.» / А. В. Чаянов // Вестник сельского хозяйства. – 1914. – № 50.

592. Чаянов А. В. Основные идеи и формы сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – М., 1927.

593. Чаянов А. В. Письма о сельскохозяйственной Бельгии / Чаянов А. В. // Вестник сельского хозяйства. – 1909. – № 36. – С. 8-9.

594. Чикаленко Е. К вопросу о нуждах сельскохозяйственной промышленности / Е. Чикаленко // Хуторянин. – 1902. – 3 окт. – С. 705-778.

595. Чтобы семя принесло плод, оно должно упасть на подготовленную к посеву почву // Хуторянин. – 1896. – № 1. – С. 2.

596. Чубинский П. П. Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество / П. П. Чубинский // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. – Т. 1. – К., 1874. – С. 235-264.

597. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. – 1902. – № 9–10.

598. Юркевич О. Сучасні сільські малюнки. Перший рік співробітництва у вільній пресі / О. Юркевич. – К., 1907. – С. 19-22.

Енциклопедичні, довідкові та статистичні видання

599. Адрес-календарь Бессарабской губернии на ... [1862, 1873–1875, 1882–1883, 1893, 1895–1897, 1899–1901, 1907–1914, 1916] год. – Кишинев : Губ.стат. ком., 1862–1916.

600. Адрес-календарь должностных лиц по всем частям Юго-Западного края. На 1880 год. – К. : Типография Штаба Киевск. воен. окр., 1879. – 199 с.

601. Адрес-календарь лиц служащих в Киевской губернии и статистический сборник. – К. : Типография Губернского правления, 1864. – 127 с.

602. Банкирские конторы (дома) // Большая советская энциклопедия. В 51 тт. Т. 4 : Б–Березко / Глав. ред. С. И. Вавилов. – 2-е изд. – М. : Большая советская энциклопедия, 1950. – С. 206–207.
603. Банковская энциклопедия: в 2-х тт. / Под. ред Л. Н. Яснопольского. – К. : изд-во Банк. энциклопедии, 1914. Т. 1. – 407 с.
604. Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит / М. И. Боголепов // Банковская энциклопедия: В 2-х тт. / Под. ред. Л. Н. Яснопольского. – К. : изд-во Банк энциклопедии, 1914. Т. 1. – С. 283-330.
605. Весь Петроград на 1917 год, адресная и справочная книга г. Петрограда. – Петроград : Товарищество А. С. Суворина «Новое время», 1917. – 930 с.
606. Временник Центрального статистического комитета МВД. – Выпуск 10. Материалы по вопросу о стоимости обработки земли в Европейской России. – СПб, 1889. – 26 с.
607. Гончаров С. М. Тлумачний словник економіста: навч. посіб. / С. М. Гончаров. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 264 с.
608. Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения // Труды Херсон, губ. стат. ком. – Кн. 1. Ч. 2. – Херсон, 1863. – 288, IV с.
609. Демченко Т. П. «Земский сборник Черниговской губернии» / Т. П. Демченко // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл.
610. Деятельность русских акционерных коммерческих банков в цифровых данных / Под ред. В. М. Русакова. – СПб., 1912–1914. – Выпусками.
611. Джерелознавство історії України. Довідник. – К. : Б. в., 1998. – 211 с.
612. Дубровіна Л., Зубкова Н. Кліометрія історична / Л. Дубровіна, Н. Зубкова // Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / ред.кол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Либідь, 2008. – С. 303-308.
613. Ежегодник Министерства финансов. – Выпуск 1898 года. – С.-Петербург : Типография В. Киршвауна. – 1899. – 759 с.

614. Ежегодник русских кредитных учреждений. 1878 г. – Вып. 2 / Сост. под ред. И. С. Иващенко. – Санкт-Петербург г: Тип. И. С. Леви, 1882.
615. Екатеринославский адрес-календарь на ... [1860, 1864, 1867, 1875, 1889, 1894–1895, 1900–1901, 1903, 1910–1913, 1915–1917] год. – Екатеринослав : Губ. стат. ком., 1860–[1917].
616. Екатеринославский Адрес-Календарь 1917 года. – Екатеринослав : Екатеринославский губернский статистический комитет, 1917. – 478 с.
617. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 тт. – С.-Петербург, 1890–1907. – Т. 7 (13): Волалюк – Выговские. – 4, 480 с., 10 л. ил., карт.
618. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 тт. – С.-Петербург, 1890–1907. – Т. 29 (57): Сахар – Семь мудрецов. – 1900. - 8, 468 с., 10 л. ил., карт.
619. Енциклопедія народного господарства Української РСР: в 4-х тт. Т. 1: А–Е / С. М. Ямпольський [и др.]; Академія наук УРСР. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1969. – 600 с.: іл.
620. Енциклопедія народного господарства Української РСР: в 4-х тт. Т. 2: Є–Мех / С. М. Ямпольський [и др.]; Академія наук УРСР. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. – 595 с.: іл.
621. Енциклопедія Українознавства. В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989. – 4016 с.
622. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Munich., 1957. – Ч. 3 – С. 805-1200.
623. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
624. Календарь Черниговской губернии на... [1862] год. – Чернигов : Губ. стат. ком., 1862–1915.

625. Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов : Типография губернского правления, 1912. – 564 с.
626. Малий словник історії України / відпов. ред. В. Смолій. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
627. Марочко В. І. Кредитна кооперація в Україні / В. І. Марочко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 5 : Кон-Кю. – 560 с.: іл.
628. Новий російський тлумачний словник економічних термінів та український тлумачний словник економічних термінів / Укл. та пер. В. М. Копоруліної. – Харків : Сдінорог, 2001. – 448 с.
629. Обзор Бессарабской губернии за ... [1876–1880, 1882–1913] год. – Кишинев, Губ. стат. ком., [1877]–1914.
630. Обзор Волынской губернии за ... [1878–1914] год. – Житомир. 1879–1915.
631. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 10 с. + приложения.
632. Обзор деятельности Съездов представителей акционерных коммерческих банков и их органов. 1 июля 1916–1 января 1918 г. – Пг., 1918. – 18 с.
633. Обзор Екатеринославской губернии за ... [1879–1907, 1909–1911] год. – Екатеринослав, 1880–1912.
634. Обзор Киевской губернии за... [1876–1878, 1880–1888, 1891–1914] год. – К. : Губернская типография, [1877]–1914.
635. Обзор Киевской губернии за 1896 год. – К. : Губернская типография, 1897. – 84 с.
636. Обзор Киевской губернии за 1897 год. – К. : Губернская типография, 1898. – 166 с.
637. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – К. : Губернская типография, 1899. – 136 с.

638. Обзор Подольской губернии за... [1871–1873, 1879–1912] год. – Каменец-Подольск, 1872–1913.
639. Обзор Полтавской губернии за... [1879–1914] год. – Полтава, 1880–1916.
640. Обзор Таврической губернии за... [1886, 1888–1914]. – Симферополь, 1877–1915.
641. Обзор Харьковской губернии за... [1902–1908, 1910–1911, 1913–1914] год. – Харьков, 1880–[1915].
642. Обзор Херсонской губернии за... [1882–1905, 1907–1913] год. – Херсон, 1883–[1914].
643. Обзор Черниговской губернии за... [1880, 1884–1904] год. – Чернигов, [1881]–1907.
644. Обзор экономических мероприятий Харьковского земства и протоколы заседаний губернского экономического совета с 1903 по 1906 год / Сост. М. Ф. Крамаревский. – Харьков, 1906. – 197 с.
645. Отчет по операциям акционерных банков коммерческого кредита за 1874–1876. – СПб., 1877–1878.
646. Отчет русских акционерных коммерческих банков. 1913–1916 г. – СПб., 1913–1916.
647. Отчеты Крестьянского поземельного банка за 1883–1916 гг. – СПб., 1884–1917.
648. Отчеты Государственного Дворянского земельного банка за 1886–1916 гг. – СПб.; 1887–1916.
649. Памятная книжка Волынской губернии на ... [1886–1915, 1917] год. – Житомир : Губ. стат. ком., 1885–1916.
650. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав : Екатеринославский губ. стат. ком., 1889. – 622 с.

651. Памятная книжка Киевской губернии с приложением адрес-календаря губернии на... [1856–1858, 1861, 1864, 1878, 1885–1915] год. – К. : Губ. стат. ком., [1855–1915].
652. Памятная книжка Киевской губернии / Н. Чернышев. – К. : Губерн. типография, 1857. – 376 с.
653. Памятная книжка Киевской губернии с приложением адрес-календаря губернии на 1864 год. – К. : Типография Губернского управления, 1864. – 158 с.
654. Памятная книжка Подольской губернии на... [1859, 1885, 1888, 1895, 1900, 1904, 1909, 1911] год. – Каменец-Подольск : Губ. стат. ком., 1859–1911.
655. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения // Губернский статистический комитет. – Каменец-Подольск : Тип. Губернского правления, 1885. – 115 с.
656. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. В. Филимонов. – Каменец-Подольск : Губ. стат. ком., 1911. – 616 с.
657. Памятная книжка Полтавской губернии на... [1865, 1871, 1874, 1887–1888, 1890–1900, 1902–1903] год. – Полтава : Губ. стат. ком., 1865–1916.
658. Памятная книжка Таврической губернии на... [1867, 1889, 1892, 1896–1905, 1906–1917] год. – Симферополь : Губ. стат. ком., 1867–1917.
659. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год / ред. Я. Голяховский. – Харьков : Губ. стат. ком., 1864. – 358 с.
660. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год / ред. Я. Голяховский. – Х. : Университетская типография, 1865. – 410 с.
661. Памятная книжка Херсонской губернии на... [1864, 1901, 1911–1913] год. – Херсон : Губ. стат. ком., [1864]–1913.
662. Первый съезд представителей акционерных банков коммерческого кредита 1873 г. Отчет. – СПб., 1875. – 15 с.
663. Полтавська спілка Споживчих товариств. Відчіт за 1917 р. – Полтава, 1918. – 73 с.
664. Раздорский А. И. Общие печатные списки должностных лиц губерний

и областей Российской империи (1841–1908): Библиографический указатель / А. И. Раздорский. – С.-П. : И-во «Дмитрий Буланин», 1999. – 93 с.

665. Русская периодическая печать (1895–октябрь 1917). Справочник. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. – 352 с.

666. Русские акционерные коммерческие банки по отчетам за ... [1912 и 1911, 1913 и 1912, 1914, 1915] гг. – СПб., 1913–1916. (Ком. съезда представителей акционерных банков коммерческого кредита). – Изд. ежегодное.

667. Русские банки в 1913–1916 гг. Полный перечень городов и селений, в коих находятся кредитные учреждения, элеваторы Государственного банка и нотариусы к 1 января 1913–1916 гг. / Под ред. В. М. Русакова. – СПб.-Пг., 1913–1916.

668. Русские банки. Справочник и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях на 1 января. 1895, 1896, 1898, 1907 гг. – СПб., 1896, 1897, 1899, 1908.

669. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. 1–3. – Каменец-Подольск : Губ. стат. ком., 1880–1884.

670. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1880. – Вып. 1. – 214 с.

671. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год (с адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 год). – К. : В. Типографии губернского управления, 1861. – С. 3.

672. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 1. Ростовский уезд. – Екатеринослав, 1887; Т. 2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1887; Т. 3. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886.

673. Сведенья о состоянии заведений с 1 января 1874 по 1 января 1875 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Ильинская типография, 1875. – № 1-3. – С. 100.

674. Сводные балансы акционерных коммерческих банков. 1895–1914 гг. –

СПБ.-Пг., 1895–1914. – Изд. ежемесячное.

675. Сводный баланс акционерных банков коммерческого кредита, действующих в России, 1895–1917. – СПб.–Пг., 1895–1917. – Изд. ежегодное.

676. Сводные балансы акционерных коммерческих банков 1895–1914 гг. // КСПАБКК. – СПб., 1895–1914. – Ежемесячно.

677. Сводный сборник по статическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. – Вып. 1. – Полтава, 1900. – 279 с.

678. Словарь историка / отв. ред. Н. Оффенштадт; сост. Г. Дюфо, Э. Мазюрьель, Н. Оффенштадт. – М. : РОСПЭН, 2001. – 222 с.

679. Словарь исторических терминов / сост. В. С. Симаков. – С.-П. : Лита, 1998. – 464 с.

680. Словник іншомовних слів / ред. О. С. Мельничук. – К. : Головна редакція УРЕ, 1977. – 775 с.

681. Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского губ. стат. ком. – К., 1900. – 1976 с.

682. Список населенных мест Киевской губернии. – К. : Губ. стат. ком., 1896. – 11, 66, 368 с.; 2 л. карт, табл.

683. Список чинов состоящих на службе в Подольской губернии. – Каменец-Подольск : Типография Губернского правления, 1872. – 65 с.

684. Справочная книга по г. Симферополю... – Симферополь : Симфероп. гор. упр., 1911–1913: 1913 г.: 2-й год изд.; 1913. – 136 с.; на 1913 г.: 2-й год изд. – 1913. – 136 с.

685. Справочная книжка Подольской губернии / ред. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Типография Губернского Правления, 1888. – 678 с.

686. Статистика краткосрочного кредита. Операции акционерных банков коммерческого кредита. – Т. 1. 1894–1900 гг.; Т. 2. 1901–1908 гг.; Т. 3. 1909 г.

687. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 год. – Херсон, 1897. – 255 с.

688. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. – Херсон, 1897. – 225 с.
689. Статистические сведения по гор. Харькову. – Харьков : Стат. отд. Харьк. гор. управы, 1904. – 27 с.
690. Статистический временник Российской империи / ЦСК МВД. – Серия I. Выпуск. 1. – СПб., 1866. – 586 с.
691. Статистический временник Российской империи / ЦСК МВД. – Серия III. Т. 8 – СПб., 1883. – 317 с.
692. Статистический ежегодник на 1912 год / Под ред. В. И. Шараго. – СПб. : Совет Съездов представителей промышленности и торговли, 1912. – XXII, 415 с.; табл.
693. Статистический ежегодник на 1913 год. Год издания второй / Под редакцией В. И. Шараго. – СПб. : Совет Съездов представителей промышленности и торговли, 1913. – 747 с.
694. Статистический ежегодник на 1914 год. Год издания третий / Под редакцией В. И. Шараго. – СПб. : Совет Съездов представителей промышленности и торговли, 1914. – XXXIII, 849 с.
695. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 г. – Полтава, 1916. – 254+131 с.
696. Статистический ежегодник России. 1904 (год первый) / ЦСК МВД. – С.-Петербург, 1905. – 403 с.
697. Статистический ежегодник России. 1913 (год десятый) / ЦСК МВД. – С.-Петербург, 1914. – 112 с.
698. Статистический ежегодник России. 1915 (год двенадцатый) / ЦСК МВД. – С.-Петербург, 1916. – 108 с.
699. Статистический обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865–1889 год. Кн. 1. – Х. : Зильберберг, 1890. – 219 с. разд. паг.; 9 л. табл.

700. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб. : изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. – [Вып. 3]: Бессарабская губерния: ... по сведениям 1859 года / обраб. А. Артемьевым. – 1861. – XXXV, 77 с., 1 л. к.

701. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. – [Вып. 13]: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: ... по сведениям 1859 года / обраб. ред. И. Вильсоном. – 1863. – XXIX, 151 с., 1 л. к.

702. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел : [По сведениям 1859]. – СПб. : изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. – [Вып.] 33: Полтавская губерния / Обраб. Н. Штиглицом. – 1862. – XXXIII, 262 с.; 1 л. карт.

703. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел: [По сведениям 1859]. – СПб. : изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. – Вып. 41: Таврическая губерния: [По сведениям 1864 г.] / Обработана М. Раевским. – 1865. – LV, 137, 3 с.; 1 л. карт.

704. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб. : изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. – Вып. 46: Харьковская губерния: ... по сведениям 1864 года / обраб. Н. Штиглицом; сост. и изд. Центр. стат. ком. М–ва внутр. дел. – 1869. – XCV, 209 с.; 1 л. к.

705. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб. : изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. – [Вып. 47]: Херсонская

губерния: ... по сведениям 1859 года /обработ. Л. Майковым. – 1868. – LXXVIII, 189 с., 1 л. к.

706. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб. : изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. – Вып. 48: Черниговская губерния: ... по сведениям 1859 г. / обработ. Н. Штиглицом; сост. и изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел. – 1866. – LX, 229 с.

707. Текущие счета, вклады и задолженность акционерных коммерческих банков за десятилетие с 1901 по 1910 год / Под ред. В. М. Русакова. – С.-П. : Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. – 11 с.

708. Українська архівна енциклопедія / редкол. Матяш І. Б. (голова), Войцехівська І. Н., Дубровіна Л. А. та ін. – К. : Держархів України, 2008. – 880 с.

709. Учетно-ссудные операции акционерных коммерческих банков: 1901–1910. – СПб., 1912.

710. Харьковский календарь на... [1862–1917] год. – Х. : Губ. стат. ком., 1862–1917.

711. Харьковский календарь на 1901 год. 29-й год. / В. В. Иванов. – Х. : Харьковский Губернский Статистический комитет, 1901. – 598 с.

712. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. // Под ред. П. С. Ефименко. – Вып. IX. – Сага, 1887. – 278 с.

713. Хоптяр Ю. А. Исторична термінологія : навч. посіб. – Вид. 2-ге, доп. / Ю. А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ : ПП Мошак М. І., 2009. – 456 с.

714. Юридична енциклопедія: В 6 тт. – Т. 4: Н–П / ред.кол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. Енцикл.», 2002. – 720 с.: іл.

Мемуарні твори

715. Артур Германович Рафалович. Некролог // *The Russian Economist*. – 1921. – Vol. II. №5. Oct.-Dec. – P. 1779-1780.
716. Барк П. Л. Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства / П. Л. Барк // *Возрождение*. 1965–1967. – № 157–184.
717. Барк П. Л. Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства / П. Л. Барк // *Возрождение*. – 1965. – № 162. – С. 89-103.
718. Барк П. Л. Воспоминания последнего министра финансов Российской Империи 1914–1917: В 2 т. / П. Л. Барк. – М. : Кучково поле, 2017. – 1048 с.
719. «Без минулого немає нації»: До 160-річчя з дня народження А. Я. Антоновича // В. Чисніков // *Юридичний вісник України*. – 2008. – № 45. – С. 15.
720. Боровой С. Я. Воспоминания / С. Я. Боровой; вступ. М. Соколянского. – М.; Иерусалим : Евр. ун-т в Москве, 1993. – 383 с.
721. Бунге Николай Христианович (некролог) // *Исторический вестник*. – 1895. – Т. 61. – С. 509-512;
722. Витте С. Ю. 1849–1894: Детство. Царствования Александра II и Александра III / С. Ю. Витте // *Воспоминания*. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. – 556 с.
723. Витте С. Ю. 1894-окт.–1905: Царствование Николая Второго – I / С. Ю. Витте // *Воспоминания*. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. – 639 с.
724. Витте С. Ю. 1905–1911: Царствование Николая Второго – II / С. Ю. Витте // *Воспоминания*. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 3. – 723 с.
725. Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. Воспоминания. Кн. 1 / К. Е. Ворошилов. – М. : Политиздат, 1968. – 368 с.
726. Воропонов Ф. Ф. Крестьянская реформа в юго-западном крае (по личным воспоминаниям) / Ф. Ф. Воропонов // *Вестник Европы*. – 1900. – № 10. – С. 63-90.
727. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання / М. Галаган. – К. : в-во Темпора, 2005. – 656 с.

728. Коковцев В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1900–1919 гг.: в 2-х т. / В. Н. Коковцев. – Париж : Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. – Т. 2. – 504 с.
729. Кошко А. Ф. Очерки уголовного мира царской России. Воспоминания бывшего начальника Московской сыскной полиции и заведующего всем уголовным розыском империи. Книга 1 / А. Ф. Кошко. – Париж, 1926. – 201 с.
730. Ламанский Е. И. Воспоминания 1840–1890 г.г. / Е. И. Ламанский. – Пенза : Ред. журн. «Земство», 1995. – 128 с.
731. Ламанский Е. И. Статьи. Воспоминания. Письма / Е. И. Ламанский. – М.: ООО «УП ПРИНТ», 2015. – 376 с.
732. Любарска-Письменная М. А. Клевета: Мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузенем / М. А. Любарска-Письменная. – М. : Печатня А. И. Снегирёвой, 1906. – С. XVIII.
733. Машуков В. Д. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.) / В. Д. Машуков. – Екатеринослав, 1910. – 89 с.
734. Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.
735. Мищенко Ф. Г. Г. П. Галаган (15 авг. 1819–25 сент. 1888 г.) [Текст] : некролог / Ф. Г. Мищенко. – К. : [б.и.], 1888. – С.12. – 22 с
736. Рибас де А. Старая Одесса. Репринтное издание / А. де Рибас. – М. : Изд-во «ДимOFF и К°», 1995. – 480 с.
737. Скальковський К. А. Наши государственные и общественные деятели / К. А. Скальковский / Соч. авт. «Современной России». – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1890. – 586 с.
738. Стороженко В. М. З мого життя / М. В. Стороженко. – К. : Либидь, 2005. – 432 с.
739. Суворин А. С. Дневник Алексея Сергеевича Суворина / А. С. Суворин; авт. текста Н. А. Роскина; подгот. текста Д. Рейфилд, О. Е. Макарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Независимая газета; London : The Garnett press, 2000. – XL,

667 с.

740. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906) / А. И. Фенин. – Прага : Рус. ин-т в Праге, 1938. – 198 с.

741. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков; предисл. В. Я. Богучарского. – Пг., 1916. – XV, 251 с.

742. «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. – К. : Вид-во ФОП Антоненко Л.І. «Streamline», 2017. – 136 с.

743. Янжул И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. / И. И. Янжул. – СПб. : Тип. т-ва п. ф. Электроро-тип. Н. Я. Стойковой, 1910. – 189 с.

744. Ярон С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила / С. Ярон. – К. : Варто, 2017. – 560 с.

II. НАУКОВО-ДОСЛІДНА ЛІТЕРАТУРА

745. Аліман М. Особливості розвитку споживчої кооперації України в ХІХ – на початку ХХ століть / М. Аліман // Споживча кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наук. статей. – К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. – С. 19-30.

746. Альтерзон С. Г. Нарис розвитку київської кредитної системи / С. Г. Альтерзон. – К., 1929. – 84 с.

747. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства. – 2-е изд., испр. и доп. / Б. В. Ананьич. – М. : РОССПЭН, 2006. – 296 с.

748. Ананьич В. Б., Ганелин Р. Ш. Опыт критики мемуаров С. Ю. Витте (в

связи с его публицистической деятельностью в 1907–1915 гг.) / В. Б. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. – М.; Л., 1963. – С. 298-274.

749. Арутюнова И., Шерстобитов В. Деловая жизнь Одессы в XIX – начале XX века / И. Арутюнова, В. Шерстобитов // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 25. – Одеса : Друкарський дім, 2018. – С. 111-119.

750. Базулин Ю., Козырин А. Публичные финансы и финансовое право: Информационные ресурсы / Ю. Базулин, А. Козырин. – М., 2009. – 270 с.

751. Бахтурина А. Ю. Окраина Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917) / А. Ю. Бахтурина. – М. : РОССПЭН, 2004. – 394 с.

752. Бездрабко В. В. Управлінське документознавство: навч. поіб. – Вид. 2-е зі змінами і допов. // В. В. Бездрабко. – К. Четверта хвиля, 2006. – 208 с.

753. Белов Ю. Е. Алчевские: По публикациям городских газет / Ю. Е. Белов. – Алчевск : С. А. Бондаренко [издатель], 2008. – 160 с. : ил., фот.

754. Белоусова Л. Фонд Одесского коммерческого суда как источник для изучения деловой жизни Одессы XIX–начала XX века / Л. Белоусова // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї. Збірник наукових статей. – К., 2012. – С. 35-48.

755. Беседін Є. І. Історія розвитку біржового механізму фінансового ринку України / Є. І. Беседін // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 851. Сер.: Економіка. – С. 136-140.

756. Бігун Г. С., Ляшенко В. Г., Шапран Д. П. Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр. / Г. С. Бігун, В. Г. Ляшенко, Д. П. Шапран. Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : ДУЕТ, 2007. – 188 с.

757. Біржова справа: підруч. / за наук. ред. О. М. Сохацької. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 655 с.

758. Блок М. Апология истории или Ремесло историка / М. Блок. – М. : Наука, 1973. – 232 с.
759. Бовыкин В. И. Источники по истории монополий и финансового капитала / В. И. Бовыкин, Г. П. Наумова // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М., 1979. – С. 120-159.
760. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 293 с.
761. Бовыкин В. И. Финансовый капитал России накануне Первой мировой войны / В. И. Бовыкин. – М. : РОССПЭН, 2001. – 320 с.
762. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России: конец XIX – 1908 гг. / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во «Наука», 1984. – 285 с.
763. Бовыкин В. И., Петров Ю. А. Коммерческие банки российской империи / В. И. Бовыкин, Ю. А. Петров. – М. : Перспектива, 1994. – 352 с.
764. Боровой С. Я. Д. Журавский основоположник кредитной статистики в России / С. Я. Боровой // Научные записки Одесского кредитно-экономического ин-та. Т. VII. – Одесса, 1957. – С. 123-130.
765. Боровой С. Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / С. Я. Боровой // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. : Наукова думка, 1967. – Вип. 3. – С. 21-31.
766. Боровой С. Я. Кредит и банки в России. (Середина XVII в.–1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 238 с.
767. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. / А. Н. Боханов. – 1914. М. : Наука, 1992. – 262 с.
768. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. В 2-х тт. Т. 1 / І. М. Бровер. – Одеса : Пролетар, 1931. – 175 с.
769. Бугров А. В. Евгений Иванович Ламанский: жизнь и деятельность / А. В. Бугров. – М. : ООО «УП ПРИНТ», 2015. – 148 с., 60 ил.
770. Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку: в 2-х частинах. Ч. I:

Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-е вид., доп. і перероб. / Ф. Ф. Бутинець. – Житомир : ПП «Рута», 2001. – 512 с.

771. Бухгалтерський облік: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Л. Г. Ловінська, Л. В. Жилкіна, О. М. Голенко та ін. – К. : КНЕУ, 2000. – 370 с.

772. Вдовин В. А. Крестьянский поземельный банк (1883–1895) / В. А. Вдовин. – М. : Госфиниздат, 1959. – 107 с.

773. Вдовин В. А. Создание сельских ссудо-сберегательных товариществ в России / В. А. Вдовин // Вестник Моск. ун-та. – Сер. IX. – 1964. – С. 32-49.

774. Венгеровська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XX ст.) / В. О. Венгеровська. – К., 1997. – 43 с.

775. Вісин В. В. Періодична преса як джерело дослідження кооперативного руху на Волині у 1861–1939 рр. / В. В. Вісин // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. – 2014. – Вип. 12. – С. 192-198.

776. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 625 с.

777. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1995. – 714 с.

778. Воронин О. В. Прокурорский надзор в Российской Федерации: вопросы Общей части: Учебное пособие / О. В. Воронов. – Томск : Изд-во НТЛ, 2007. – 192 с.

779. Ворошилов В. В. Журналистика: Учебник. 2-е издание / В. В. Ворошилов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 360 с.

780. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) / Л. І. Гайдай // Укр. іст. журнал. – 1977. – № 4. – С. 100-106.

781. Глушан О. В. Питання теорії кооперації й кооперативного кредиту у науковій спадщині С. В. Бородаєвського / О. В. Глушан. – Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № 28–29. – С. 75-82.

782. Голиков А. Г. Проблемы источниковедения в преподавательской и научной деятельности В. И. Бовыкина / А. Г. Голиков // Россия на рубеже 19–20 веков. Материалы научных чтений памяти профессора В. И. Бовыкина. Москва. МГУ им. М. В. Ломоносова. 20 января 1999; [под ред. А. Г. Голикова, А. П. Корелина]. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 71-80.

783. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с. : іл.

784. Головки О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (к. XVIII – п. XX ст.) : Історико-правове дослідження / О. М. Головки. – Х. : СІМ., 2005. – 440 с.

785. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – 330 с.

786. Грузицкий Л. Ю. Городские общественные банки дореволюционной России (история возникновения и развития) / Л. Ю. Грузицкий // Финансы и кредит. – 2002. – № 11 (101). – С. 60-82.

787. Губенко Г. Н. Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма / Г. Н. Губенко // История СССР. 1981. – № 2. – С. 159-170.

788. Губенко Г. Н. Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма / Г. Н. Губенко. – Симферополь : СГУ, 1977. – 185 с.

789. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (80-і роки XVIII ст. до 1861 р.) / І. О. Гуржій. – К. : Рад. шк., 1958. – 168 с.;

790. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій; АН Української РСР. Інститут історії. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 205 с.

791. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні /

О. І. Гуржій; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 82 с.

792. Даньків Й. Я., Остап'юк М. Я. Історичні нариси обліково-правової культури: Європа і Україна (від зародження до наших днів) / Й. Я. Даньків, М. Я. Остап'юк. – Ужгород : вид-во УжНУ «Говерла», 2015. – 160 с.

793. Демичев А. А. История судебной системы в России: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / А. А. Демичев и др. / под ред. Н. А. Колоколова. – М. : «ЮНИТИ-ДАНА», 2012. – 417 с.

794. Демківський А. В. Вексельна справа: Навч. посібник для вузів / А. В. Демківський. – К. : Либідь, 2003. – 336 с.

795. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.

796. Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л. Донченко // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 8. – С. 49-53.

797. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: В 2-х тт. // ред. рада В. Л. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 696 с.

798. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России // Н. П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1968. – 367 с.

799. Заруба В. М. Історія держави і права України / В. М. Заруба. – К. : Центр навч. літератури, 2005. – 224 с.

800. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії // Л. О. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.

801. Зиновьев П. П. Несколько слов об учреждении государственного земельного банка в России / П. П. Зиновьев. – М. : Тип. Бочарова и К°, 1987. – 236 с.

802. Івасюк І. Кредитна кооперація на Україні / І. Івасюк // Праці Україн-

ського наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XI. – Кн. 3. – 119 с.

803. Исинский К. А. Провинциальная банковская система Российской империи середины XIX–начала XX вв. в трудах дореволюционных российских историков / К. А. Исинский // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. – 2012. – Вып. 27. – С. 678-680.

804. Історичне джерелознавство: підручник для студ. вищих навч. закладів / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, та ін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Либідь, 2017. – 488 с.

805. Історія економіки та економічної думки // авт. кол.: С. В. Степаненко, В. М. Фещенко, С. Н. Антонюк, М. О. Тимочко та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 664 с.

806. Історія економічної думки України // Р. Васильєва, Л. Горкіна, Н. Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.

807. История Луганского края: учеб. пособие / В. С. Курило, А. А. Климов, В. Ф. Семистяга та інші. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 432 с.

808. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х тт., 4 кн. / Голов. редкол.: І. І. Лукінов (голов. ред.) [та ін.]. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін (відпов. ред.) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с.

809. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева / Российский государственный гуманитарный университет – М.: Рос. госуд. гуман. ун-тет, 1998. – 702 с.

810. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій // Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512с.

811. Кандель Ф. Евреи России. Времена и события. История евреев Российской империи / Ф. Кандель. – М.: Мосты культуры/Гешарим, 2014. – 800 с.

812. Кириченко О. Банківський менеджмент: Навч. посіб. / О. Кириченко, І. Гіленко, С. Роголь, С. Сиротян, О. Немой / К.: Знання-Прес, 2002. – 438 с.

813. Кириченко В. Українські земельні банки Російської імперії і фінансово-промислові групи / О. Кириченко // Право і безпека. – 2012. – № 1. – С. 18-22.

814. Киселев В. С. Формы коммуникативно-повествовательной интеграции в «Вестнике Европы» В. А. Жуковского (1808–1810 гг.) / В. С. Киселев // Вестник Томского госуд. универ. – 2011. – № 15(35). – С. 101-106.

815. Козаченко А. І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження / А. І. Козаченко. – Полтава : Полтавський літератор, 2009. – 208 с.

816. Козьминых Е. С. Либеральный журнал «Вестник Европы» и российское общество в период реформ Александра II / Е. С. Козьминых // Вопросы исторической науки: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2012 г.). – М. : Ваш полиграфический партнер, 2012. – С. 56-59.

817. Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII–початок XX століття // І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 253 с.

818. Коломийцева В. А. История финансов Тавриды. Хроники 1783–1917 гг. / В. А. Коломийцева. – Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография», 2010. – 412 с.

819. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145-153.

820. Комаринська З. Правове регулювання діяльності деяких банківських установ Києва (XIX–поч. XX ст.) / З. Комаринська // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 11. – С. 51.

821. Комаринська З. М. Українські банки та їх сподвижники (кінець XIX ст. – 1939 р.) / З. М. Комаринська; Національний банк України. Львівський банківський ін-т. – Л. : ЛБІ НБУ, 2006. – 159 с.: іл.

822. Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский / Н. Д. Конд-

ратьев // Истоки. – М. : Экономика, 1990. – Вып. 2. – С. 270-294.

823. Коновалова А. В. К вопросу об истории газеты «Биржевые ведомости» / А. В. Коновалова // Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л. И. Бородкина. – Вып. 6. – М., 2001. – С. 111-119.

824. Корелин А. П. Крупный сельскохозяйственный кредит в капиталистической России / А. П. Корелин // Исторические записки. – Т. 106. – М., 1981. – С. 162-204.

825. Корелин А. П. Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитализма в России в конце XIX – начале XX века / А. П. Корелин // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 53-70.

826. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX–начале XX в. / А. П. Корелин // Отв. ред. Бовыкин В. И. АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1988. – М. – 261 с.

827. Корелин Л. П., Степанов С. А. С. Ю. Витте – финансист, политик, дипломат / Л. П. Корелин, С. А. Степанов. – М. : Терра, 1998. – 464 с.

828. Коропецький І. С. Українські економісти XIX століття та західна наука / І. С. Коропецький. К. : Либідь, 1993. – 192с.

829. *Корягін М. В. Основи наукових досліджень: навч. посібник / М. В. Корягін, М. Ю. Чік. – К. : Алерта, 2014. – 622 с.*

830. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX – начала XX веков / Б. М. Кочаков // Вспомогательные исторические дисциплины. – М.; Л., 1937. – С. 319-372.

831. Краснікова О. Роль місцевих фінансів у кредитуванні дрібних сільськогосподарських товаровиробників Полтавщини епохи вільного підприємництва (1864–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Треті Череванівські читання : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. конф., (м. Полтава, 17–18 берез. 2016 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. – С. 164–172.

832. Кредитні спілки в Україні: навчальний посібник / [уклад.: Б. А. Дадашев, О. І. Гриценко]; ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 196 с.

833. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58-63.

834. Круш П. В. Гроші та кредит: навч. посібник / П. В. Круш, В. Б. Алексєєв. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 216 с.

835. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины / Б. А. Кругляк. – Самара : Изд-во «Самарский ун-т», 1992. – 191 с.

836. Кругляк Б. А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Архіви України. – 1971. – № 5. – С. 88-91.

837. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 14. – К., 1980. – С. 48-53.

838. Кругляк Б. А. Роль і місце кооперації у внутрішній торгівлі на Україні в епоху імперіалізму / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 23. – К., 1988. – С. 50-55.

839. Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б. А. Кругляк // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 36-43.

840. Кудрявцев Н. В., Скрипина И. В. Следственные материалы Тюменского губернского уголовного розыска 1919–1923 гг. как исторический источник / Н. В. Кудрявцев, И. В. Скрипина // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 6 (44): в 2-х ч. Ч. I. – С. 91-95.

841. Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи // С. Г. Кулешов. – К. : ДАКККіМ, 2000. – 163 с.

842. Кураков Л. П., Кураков В. Л., Кураков А. Л. Экономика и управление, финансы и право (улучшенное) / Л. П. Кураков, В. Л. Кураков, А. Л. Кураков. – М., Чебоксары : Вуз и школа, 2004. – 1288 с.

843. Лаверычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России. Проблемы вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействия капиталистических монополий на государственный аппарат / В. Я. Лаверычев. – М. : Мысль, 1982. – 198 с.

844. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 / В. Я. Лаверычев. – М. : Мысль, 1974. – 281 с.

845. Лаверычев В. Я. По ту сторону баррикад / В. Я. Лаверычев. – М. : Мысль, 1967. – 286 с.

846. Ламанский Е. И. Общества взаимного кредита / Е. И. Ламанский. – СПб. : тип. И. Маркова и Ко, 1863. – 43 с.

847. Левченко Л. Л. Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку ХХ ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження / Л. Л. Левченко // Наукові праці. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія. – Т. 62. Випуск 49. – Миколаїв, 2006. – С. 119–127.

848. Леміш Н. О. Організація діловодства в адміністративних установах Лівобережної України першої половини ХІХ ст. : монографія / Н. О. Леміш. – К. : ДІА, 2013. – 176 с.

849. Лугинин В. Ф., Яковлев А. В. Сельские ссудные товарищества (их устройство и назначение) / В. Ф. Лугинин, А. В. Яковлев. – СПб., 1870. – 26 с.

850. Лукин Ю. М. Становление и развитие коммерческих судов в Российской империи. Учреждение коммерческих судов и устав их судопроизводства 1832 года / Ю. М. Лукин // Вестник гражданского процесса. – 2013. – № 5. – С. 150-162.

851. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. У 2-х т. Т. 2: Капіталізм / П. І. Лященко. – К.: Держ. вид-во політ. літератури, 1952. – 691 с.

852. Мазіна Є. Банківське регулювання й нагляд: історичні тенденції фор-

мування / Є. Мазіна // Світ фінансів. – 2012. – № 1. – С. 181-186.

853. Майков П. М. О своде законов Российской империи / П. М. Майков. – М. : Зерцало-М, 2006. – 296 с.

854. Макарова А. Залог нашей силы в будущем / А. Макарова // Малая родина. Сборник статей Луганского обласного краеведческого музея. – Луганск : ООО «Виртуальная реальность», 2007. – С. 601-606.

855. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України // С. А. Макарчук. – Львів : Вид-во «Світ», 2008. – 510 с.

856. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.

857. Минаков А. С. Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.) / А. С. Минаков. – Орел : ИД «ОРЛИК», 2011. – 488 с.

858. Минц И. И. История Великого Октября / И. И. Минц. – М. : Наука, 1917–1967: Т. 1. 1967. – 930 с.; Т. 2. 1968. – 115 с.; Т. 3. 1973. – 1007 с.

859. Михайлов М. А. Аркадий Францевич Кошко и его «Очерки уголовного мира царской России» / М. А. Михайлов // Ученые записки Таврического национ. у-та им. В. И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». Т. 23 (62). – № 2. – 2010. – С. 44-51.

860. Міщенко В. І., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-банківської системи на Сумщині (XIX–початок XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 1999. – 76 с.

861. Мнухина Р. С. Источниковедение истории нового и новейшего времени // Р. С. Мнухина. – М. : «Высшая школа», 1970. – 326 с.

862. Мошенский С. З. Эволюция векселя / С. З. Мошенский. – К.-Ровно : «Планета друк», 2005. – 446 с.

863. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / С. З. Мошенский. – Лондон : Xlibris, 2014. – 503 с.

864. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посібник; 6-е видання / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 1999. – 661 с.

865. Небрат В. В. Вклад М. Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу / В. В. Небрат // Історія народного господарства та економічної думки України (зб. наук. пр.). – Част. 2. – К., 2009. – 300 с.

866. Новікова І. Е. З історії становлення вітчизняної банківської системи ринкового типу у другій половині XIX–на початку XX ст.) / І. Е. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 8. – С. 3-9.

867. Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення) / І. Е. Новікова // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 39-40. – С. 179-187.

868. Омельченко О. А. Становление абсолютной монархии в России: Учеб. пособие / О. А. Омельченко. – М. : ВЮЗИ, 1986. – 183 с.

869. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 187-195.

870. Орлик С. Фінансова політика Російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) / С. Орлик. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2018. – 716 с.

871. Бовыкин В. И. Загальне документознавство: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Ю. І. Палеха, Н. О. Леміш. – К.: Ліра-К, 2008. – 395 с.

872. Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С. Ф. Памфилов / Под ред. Н. Ю. Кислицина. – Н.-Новгород, 1924. – 144 с.

873. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства початку

XX ст. – перші обслуговуючі кооперативи в Україні / А. О. Пантелеймоненко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія економічна. – 2007. – № 3 (25). – С. 93-99.

874. Пилипенко О. Класифікація вітчизняних та зарубіжних наукових джерел про роль Наддніпрянської України у зовнішніх торгово-економічних та культурних зв'язках Російської імперії у XIX – на початку XX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – 2007. – №10. – С. 259-269.

875. Пилипенко О. Опубліковані джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії у XIX – на початку XX століть // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 15. – С. 124-134.

876. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А. П. Погребинский. – М. : Изд-во «Финансы», 1968. – 168 с.

877. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / А. П. Погребинский. – М. : Госфиниздат, 1954. – 268 с.

878. Половец В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В. М. Половец. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.

879. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В. М. Половец. – Чернігів : Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. – 205 с.

880. Прасолова С. П. Банківська справа : навч. посібник / С. П. Прасолова. – К. : Центр навчальної літератури, 2013. – 568 с.

881. Пришляк Я. Кредитні спілки в контексті історії української кооперації / Я. Пришляк. – Монреаль, Стрет, 1994. – 85 с.

882. Прокоп Ю. В. Іноземці в єврейському купецтві Херсонської губернії у другій половині XIX ст. / Ю. В. Прокоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 44, том 1. – 2015. – С. 75-79.

883. Пятницькова І. В. Роль кооперації у культурному житті населення Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. Історіографія проблеми / І. В. Пятницькова // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер.: Економічні науки. – 2010. – № 1. – С. 147-151.

884. Радченко Н. М. Видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту як джерела з історії розвитку кредитних установ України (1873–1918 рр.) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 44. – С. 23-24.

885. Радченко Н. М. Видання Центрального статистичного комітету Російської імперії як джерело з вивчення історії розвитку кредитних установ України (1866–1918) / Н. М. Радченко // Тисячоліття/Millennia: наук. щорічник. – Вип. 2. – Ужгород: «Гражда», 2015. – С. 68-75.

886. Радченко Н. Висвітлення діяльності кредитно-фінансових установ Наддніпрянської України в джерелах особового походження (друга половина XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Історія». – Ужгород, 2019. – Вип. 2 (41). – С. 156-162.

887. Радченко Н. М. Висвітлення історії кредитно-банківської системи України на сторінках журналу «Хуторянин» / Н. М. Радченко // Virtus. – 2016. – № 9, листопад. – С. 174-178.

888. Радченко Н. Н. Делопроизводственные документы Канцелярии Киевского, Подольского и Волынского Генерал-губернатора как источник изучения истории кредитных учреждений Российской империи (1865–1914 гг.) / Н. Н. Радченко // Наука Красноярья. – 2013. – № 6(11). – С. 17-30.

889. Радченко Н. М. Джерела статистичної інформації з історії розвитку кредитних установ України (2-а пол. XIX – початок XX ст.) / Н. М. Радченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія

України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – 2014. – № 7(290) квітень. – С. 39-52.

890. Радченко Н. М. Джерела статистичної інформації з історії розвитку кредитних установ України (1873–1918): видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту / Н. М. Радченко // *Evropský filozofický a historický diskurz*. – 2018. – № 4 (грудень). – С. 31-35.

891. Радченко Н. М. Джерельна база дослідження історії становлення кредитно-банківської системи України (1850–1917 рр.) / Н. М. Радченко // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. – 2017. – № 6 (311) червень. – Ужгород : «Гражда». – С. 89-95.

892. Радченко Н. М. Законодавче регулювання кредитно-підприємницькою діяльністю єврейського населення на теренах України (кін. XIX – поч. XX ст.) / Н. М. Радченко // *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.* – К., 2019. – № 57. – С. 56-60.

893. Радченко Н. М. Історіографія вивчення становлення фінансово-кредитної системи України другої половини XIX ст. – 1917 р. / Н. М. Радченко // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – № 21(256) ч. 2. – С. 16-25.

894. Радченко Н. М. Історія кредитних установ України на сторінках часопису «Вестник Европы» (1866–1917 рр.) / Н. М. Радченко // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 180-184.

895. Радченко Н. М. Кооперативні видання 1881–1917 рр. як джерело із вивчення історії розвитку кредитно-фінансової системи України / Н. М. Радченко // *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 69(№2). – С. 257-261.

896. Радченко Н. М. Кредитно-банківська система України другої половини XIX – початку XX ст. у спогадах сучасників / Н. М. Радченко // Історичні і політологічні дослідження; Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2017. – №2 (61). – С. 86-97.

897. Радченко Н. М. Кредитно-банківські установи України другої половини XIX ст. – 1917 рр. на сторінках імперської та місцевої преси / Н. М. Радченко // East European Research Allianc. – Варшава, 2016. – № 5(9). – Ч. 4. – С. 22-25.

898. Радченко Н. М. Кредитно-фінансові установи України другої половини XIX – початку XX ст. у працях радянських дослідників / Н. М. Радченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – 2014. – № 8 (297) грудень. – Ужгород : «Гражда». – С. 85-90.

899. Радченко Н. М. Кредитно-фінансові установи України середини XIX – початку XX ст. у працях дореволюційних дослідників / Н. М. Радченко // Вісник Маріупольського державного університету : Серія історія, політологія. – Маріуполь : Видавець: «Видавничий відділ МДУ». – 2015. – Вип. 13–14. – С. 152-159.

900. Радченко Н. М. Кредитно-фінансові установи України середини XIX – початку XX ст. у працях сучасних українських і російських дослідників / Н. М. Радченко // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 131 (3). – С. 40-43.

901. Радченко Н. М. Матеріали видань Губернських статистичних комітетів як джерело з історії розвитку кредитно-банківської системи України (1850–1917 рр.) / Н. М. Радченко // Тисячоліття/Millennia: Наук. щорічник. – Вип. 3. – Ужгород : «Гражда», 2016. – С. 50-57.

902. Радченко Н. М. Основні види банківських операцій та їх відображення у звітній документації другої половини XIX – початку XX ст. / Н. М. Радченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія

України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Ужгород : «Гражда», 2016. – № 8 (305). – С. 114-118.

903. Радченко Н. М. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії розвитку кредитних установ України (1850–1881 рр.) / Н. М. Радченко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.34: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013. – С. 242-248.

904. Радченко Н. М. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії розвитку кредитних установ України (1850–1913 рр.) / Н. М. Радченко // Альманах Грані. – Дніпропетровськ. – 2013. – № 12 (104) грудень. – С. 101-107.

905. Радченко Н. М. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії розвитку кредитних установ України (1881–1913 рр.) / Н. М. Радченко // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 74 (7). – С. 134-136.

906. Радченко Н. М. Регулювання діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України губернськими канцеляріями у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. М. Радченко // Сумська старовина: Всеукраїнський науковий історичний журнал / гол. ред. В. А. Нестеренко. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2019. – Вип. LIII. – С. 31-39.

907. Радченко Н. М. «Свод законов Российской империи» як джерело вивчення історії розвитку кредитних установ України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. М. Радченко // «Сучасно-гуманітарні дискурси». Матер. ІV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. м. Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – ч. 1. – С. 65-67.

908. Радченко Н. М. Становлення кредитно-фінансової системи України у мемуарах С. Ю. Вітте / Н. М. Радченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія,

джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Ужгород : «Гражда», 2015. – № 4(293) травень. – С. 77-85.

909. Радченко Н. М. Статистичні матеріали фінансової публічної звітності кредитних установ як джерело до вивчення історії розвитку кредитно-банківської системи України (1850–1917 рр.) // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації»: матеріали II міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Суми, 24–25 березня 2016 р.) / За ред. Б. С. Бугрія. – Ч. 2. – Суми : ФОП Цьома, 2016. – С. 85-88.

910. Радченко Н. М. Фінансова публічна звітність кредитних установ як джерело з історії вивчення кредитно-банківської системи України (1850–1917 рр.) / Н. М. Радченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 118 (3). – С. 34-36.

911. Радченко Н. М. Фонди Державного архіву Луганської області як джерело з історії розвитку кредитно-фінансової системи України (2 половина XIX ст. – початок XX ст. / Н. М. Радченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – № 18(253). – С. 14-20.

912. Раздорский А. И. Памятные книжки Курской губернии: (Историко-библиографический обзор) / А. И. Раздорский // События и люди в документах курских архивов: Сб. ст. – Курск, 2009. – Вып. 7. – С. 81-104.

913. Райский Ю. Л. Акционерные земельные банки как одно из звеньев связи между финансовым капиталом и помещичьим землевладением в России / Ю. Л. Райский // Научные труды Курского гос. пед. ин-та. – Курск, 1975. – С. 44-69.

914. Райский Ю. Л. Направление поземельного кредита акционерных банков в период столыпинской аграрной реформы / Ю. Л. Райский // Научные труды Курского пед. ин-та. – Курск, 1973. – С. 104-110.

915. Реєнт О. П. Україна в імперську імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
916. Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст.) / за заг. ред. канд. екон. наук С. В. Тихенка ; [уклад.: С. В. Тихенко, Г. І. Корогод, О. І. Кисельов]; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2013. – 166 с.
917. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник / В. І. Романчиков. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 254 с.
918. Россиіна Н. С. Организация кредитной системы Российской империи в 19 столетии / Н. С. Россиіна // Ярославский педагогический вестник. – 2005. – № 1. – С. 27-37.
919. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.) / В. А. Савченко. – Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 17. – Одеса : «Друкарський дім», 2014. – 307 с.
920. Саломатина С. А. Коммерческие банки в России. Динамика и структура операций. 1864–1916 гг. / С. А. Саломатина. – М. : РОССПЭН, 2004. – 304 с.
921. Саломатина С. А. Реконструкция данных в исторической статистике: отделения коммерческих банков Российской империи в 1897 году / С. А. Саломатина // Вестник Пермского университета. – 2014. – Вып. 3 (26). – С. 87-98.
922. Сенкевич Г. Без догмату / Г. Сенкевич. – М. : Гос. изд-во художественной литературы, 1960. – 381 с.
923. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: Підручник / За заг. ред. С. К. Реверчука. – К.: Атіка, 2004. – 340 с.
924. Соколов Е. В. История банковского дела: учеб. пособие / Е. В. Соколов; Моск. Гос. Техн. ун-т им. Н. Э. Баумана. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2001. – 67 с.: ил., табл.
925. Сошинська Я. Загальний огляд українських видань з економічної

проблематики (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я. Сошинська // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 12. – 2004. – С. 98-102.

926. Становлення і розвиток ощадної справи в Україні: друга половина XVIII – початок XXI ст. / Т. С. Смовженко [та ін.]; ред. Т. С. Смовженко; Відкрите акціонерне товариство «Державний ощадний банк України», Національний банк України, Львівський банківський ін-т, Львівське обласне управління Відкритого акціонерного товариства «Державний ощадний банк України». – Л. : ЛБІ НБУ, 2003. – 216 с.

927. Старостин В. Местные банки: Екатеринославский Коммерческий банк / В. Старостин // Недвижимость в движении. – 2007. – № 22. – С. 10.

928. Стельмах В. С. Фінансово-кредитна система України-Росії (XVIII–XX ст.) / Стельмах В. С., Д'яконова І. І., Сало І. В. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 312 с

929. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге: судьба реформатора / В. Л. Степанов. – М. : РОССПЭН, 1998. – 398 с.

930. Степанюк А. В. История правового регулирования кредитной кооперации в российском дореволюционном и советском гражданском праве / А. В. Степанюк // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2008. – № 4 (44). – С. 146-157.

931. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР // В. И. Стрельский. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 602 с.

932. Тарновский К. Н. Советская историография российского империализма / К. Н. Тарновский; Акад. наук СССР. Ин-т истории. – М. : Наука, 1964. – 244 с.

933. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посібник [для вищих навч. закл.] / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 943 с.

934. Тесля А. Источники гражданского права Российской империи XIX – начала XX веков / А. Тесля. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2005. – 167 с.

935. Тисяцький С. І. Історіографія бюрократичної трансформації банківської справи Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття / С. І. Тисяцький // Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософської освіти і науки 15–19 травня 2017 р. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 38-45.

936. Ткаченко І. В. Створення мережі акціонерних комерційних банків Росії у другій половині ХІХ ст. / І. В. Ткаченко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Збірник наукових праць. Вип. 30. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 280-288.

937. Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (ХVІІІ століття – початок 30-х років ХХ століття) / А. О. Ткаченко, І. В. Ткаченко. – Суми : видавництво «Ярославна», 2014. – 252 с.

938. Турищева Т. Б. Теорія бухгалтерського обліку: підручник для бакалаврів / Т. Б. Турищева. – М. : Издательство Юрайт, 2013. – 307 с.

939. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ–початок ХХ століття) / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.

940. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І. А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

941. Фареній І. А. Національні цінності в ідеологічних засадах кооперативного руху в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. / І. А. Фареній // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія: Гуманітарні науки. – Львів : ЛКА, 2009. – С. 115-125.

942. Фаримець А. М. Архівні матеріали Машукова як джерело з релігійної історії краю / А. М. Фаримець // Музей і майбутнє (допов. та повід. наук. конф. до Міжнародного дня музеїв, травень 1997 р.). – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 1998. – С. 72-78.

943. Ходченко О. В. З історії розвитку міських громадських банків в Російській імперії та Україні (друга половина XIX–початок XX ст.) / О. В. Ходченко // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2008. – Вип. 41. – С. 136-144.

944. Цибуленко Г. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті селянства півдня України кінця XIX – початку XX століття / Г. Цибуленко. – Херсон : Константи, 1995. – 18 с.

945. Цивільне право. – В 2-х тт. Том 2. / За ред. Е. А. Суханова. – М. : Вид-во БЕК, 1994. – 432 с.

946. Чижевська М. Б. Історія розвитку кредитної кооперації розвинутих країн / М. Б. Чижевська // Економіка: проблеми теорії і практики. Зб. наук. пр. – Вип. 218: В 4 тт. – Т. I. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. – С. 89-99.

947. Чумакова А. С. Зарождение и развитие системы городских общественных банков в России второй половины XIX–начала XX в. (на материалах Симбирской губернии) / А. С. Чумакова. – М. : «Флинта», 2016. – 209 с.

948. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX–початок XX століття / В. С. Шандра. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

949. Швецова-Водка Г. М. Документознавство : навч. посіб. // Г. М. Швецова-Водка. – К. : Знання, 2007. – 398 с.

950. Шевцов В. В. Губернские ведомости в законодательстве Николая I / В. В. Шевцов // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 308. – С. 110-115.

951. Палеха Ю. І. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX–початок XX ст.) / В. В. Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 266 с., іл.

952. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л. : «Наука», 1973. – 347 с.

953. Шепелев Л. Е. Архивные фонды акционерных коммерческих банков / Л. Е. Шепелев // Проблемы источниковедения. – Т. 2. – М. : «Наука», 1959. –

С. 58-99.

954. Шепелев Л. Е. Царизм и акционерное учредительство в 1870–1910-х годах / Л. Е. Шепелев // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Л. : Наука, 1972. – С. 274-318.

955. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

956. Экономическая теория: [учебник для вузов / В. С. Артамонов, А. И. Попов, С. А. Иванов и др.]; под ред. В. С. Артамонова, С. А. Иванова. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2010. – 528 с.: ил.

957. Эпштейн Е. М. Российские коммерческие банки (1864–1914 гг.) Роль в экономическом развитии России и их национализация / Е. М. Эпштейн; [пер. с фр. М. А. Елистратов; науч. ред., автор вступ. ст., коммент. С. А. Саломатина]. – М. : РОССПЭН, 2011. – 135 с.

958. Яковлев А. В. Очерки народного кредита в Западной Европе и России / А. В. Яковлев. – Изд-во «Санкт-Петербург», 1869. – 247 с.

959. Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. / В. О. Яшин // Гуманітарний журнал. – 2013. – Вип. 4. – С. 30-43.

960. Emmons T. The Russian Landed Gentry and Peasant Emancipation of 1861 / T. Emmons. – Cambridge Univ. Press, 1968. – 483 s.

961. Waldron P. Financing the Imperial Russian State / P. Waldron // Paper presented to the XIV International Economic History Congress. – Helsinki, 2006. – 27 s.

ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

962. Алтухов О. А. Джерела з історії виникнення, становлення та розвитку

біржової справи України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / О. А. Алтухов; ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – Старобільськ, 2018. – 194 с.

963. Василенко И. В. Периодическая печать как элемент социокультурного пространства российской провинции во второй половине XIX–начале XX вв.: дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. В. Василенко; Ставропольский гос. ун-т. – Ставрополь, 2010. – 340 с.

964. Власенко В. М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX–початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.08 / В. М. Власенко; ХДУ. – Х., 1998. – 22 с.

965. Глушан О. В. Наукова, педагогічна та громадська діяльність С. В. Бородаєвського (1870–1942 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / О. В. Глушан; КНУ, 2012. – 18 с.

966. Забуткова О. А. Створення та розвиток синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX–на початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. А. Забуткова; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Старобільськ; ЛНУ, 2018. – 20 с.

967. Иванова Р. М. Материалы Крестьянского поземельного банка как источник для изучения социально-экономических отношений в деревне в конце 19 – начале 20 века : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Р. М. Иванова. – М., 1973. – 19 с.

968. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів під російської України (1886–1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. Г. Казьмирчук; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

969. Картохина О. А. Начало и прекращение уголовного преследования следователями органов внутренних дел: дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. А. Картохина; Санкт-Петербургский ун-т МВД России. – СПб., 2003. – 244 с.

970. Короткова О. О. Соціальні зміни в українському селі в умовах аграрної реформи 1906–1917 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Короткова; ДВНЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка». – Луганськ, 2013. – 20 с.

971. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) : дис... канд. екон. наук : 08.01.04. / О. М. Краснікова; Полтавський держ. сільськогосподарчий ін-т. – Полтава., 1999. – 232 с.

972. Кудимов А. В. Исторические этапы формирования и развития финансовых отношений в России с IX по начало XX вв.: историко-правовой аспект: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Кудимов; Санкт-Петербургский гос. инженерно-эконом. ун-т. – С.-Петербург, 2006. – 181 с.

973. Куксенко С. В. Формирование и развитие буржуазной концепции финансовой политики России в конце XIX–начале XX века: автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. В. Куксенко; Ярославский гос. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского. – Ярославль : Б/и, 2004. – 21 с.

974. Ленченко Ф. І. Становлення та розвиток споживчої кооперації Київської губернії (1868–1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ф. І. Ленченко; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 21 с.

975. Магітова А. Б. Українська історія у висвітлення часопису «Вестник Европы» (1866–1918) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / А. Б. Магітова; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – 25 с.

976. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929) : автореф. дис... докт. іст. наук : 07.00.08 / В. І. Марочко; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 19 с.

977. Мельников М. В. Финансовая реформа С. Ю. Витте : дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / М. В. Мельников; Владимирский гос. пед. ун-т. – Владимир, 2000. – 264 с.

978. Митина Р. В. Газета «Пермские губернские новости» (1838–1917 гг.) как исторический источник: дис... канд. ист. наук : 07.00.09 / Р. В. Митина; Алт. гос. ун-т. – Пермь, 2013. – 332 с.

979. Михайлов А. Г. Хозяйственный опыт организации мелкого крестьянского кредита в России второй половины XIX–начала XX века: автореф. дис... канд. экон. наук : 08.00.01 / А. Г. Михайлов; Росс. гос. гуман. ун-тет. – М., 2004. – 155 с.

980. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис... канд. экон. наук: 08.00.01 / І. Е. Новікова; КНУ імені Тараса Шевченка. – К. КНУ, 2009. – 235 с.

981. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. В. Опря; Днепропетровский гос. ун-т. им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1982. – 24 с.

982. Панченко О. П. Інформаційна підтримка модернізації аграрного сектору губерній Лівобережної України кооперативними виданнями: історико-економічний аналіз: дис... канд. экон. наук : 08.00.01 / О. П. Панченко; ВНЗ Укоопспілки «Полтав. ун-т економіки і торгівлі». – Полтава, 2011. – 225 с.: іл.

983. Пилипенко О. Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861-1914 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Є. Пилипенко. – К., 2010. – 36 с.

984. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) : дис... докт. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Половец. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 420 с.

985. Привалко Т. В. Обліково-статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06. / Т. В. Привалко. – К., 2007. – 18 с.

986. Прилуцький О. В. Організаційно-правові засади діяльності комерційних банків в Україні: дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. В. Прилуцький; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – К., 2007. – 191 с.

987. Райский Ю. Л. Акционерные земельные банки в России во второй по-

ловине XIX–начале XX веков: автореф. дис... докт. ист. наук : 07.00.02 /

Ю. Л. Райский. – Курск, 1998. – 565 с.

988. Рашидов О. Ш. Государственно-правовое регулирование деятельности кредитных учреждений в досоветской России: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Ш. Рашидов; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2007. – 176 с.

989. Рощектаева Н. А. Формирование финансовой системы в процессе эволюции экономики России: вклад Н. Х. Бунге (1881–1886 гг.): автореф. дис... канд. экон. наук : 08.00.01. / Н. А. Рощектаева; Пятигорский ун-т экономики и управления. – Пятигорск, 2005. – 126 с.

990. Рудюк Н. В. Банковские деятели России 1864–1914 гг.: источники и методы изучения биографических данных: дис... канд. ист. наук : 07.00.09 / Н. В. Рудюк; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2005. – 286 с.

991. Саломатина С. А. Российская банковская статистика, 1864–1917 гг. (Опыт источниковедческого исследования и количественного анализа): дис... канд. ист. наук : 07.00.09 / С. А. Саломатина; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1999. – 201 с.

992. Сидорович О. С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: історичний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. С. Сидорович; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – 20 с.

993. Соколовский А. В. Кооперативный кредит в России в конце XIX – в начале XX века: дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. В. Соколовский; Ивановский гос. ун-т. – Иваново, 2007. – 402 с.

994. Тарасова Г. М. Кредитная система России (Проблемы становления и развития): дис... докт. экон. наук : 08.00.09 / Г. М. Тарасова; Новосиб. гос. акад. экономики и упр. – Новосибирск, 2002. – 335 с.

995. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук :

07.00.01 / В. Д. Терещенко; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.

996. Терещенко Г. М. Государственное регулирование системы России во второй половине XIX – начале XX веков: дис... канд. экон. наук : 08.00.03 / Г. М. Терещенко. – М., 1998. – 147 с.

997. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX–на початку XX століття : дис... докт. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Фареній. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 513 с.

998. Черепанов А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис.... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. І. Черепанов; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 263 с.

999. Шевченко В. В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст.: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Шевченко; НАН України; Інститут історії України. – К., 2009. – 246 с.

1000. Щербак Н. Г. Материалы жандармско-полицейских и судебных органов царизма как источник изучения общественно-политической истории Украины (конец XIX – 1917 г.): дис... докт. ист. наук : 07.00.02, 07.00.03 / Н. Г. Щербак; Киевский университет имени Тараса Шевченка. – К., 1993. – 338 с.

1001. Юрченко В. В. Матеріали цензурних установа у м. Києві як історичне джерело (1838–1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / В. В. Юрченко; КНУ, 2010. – 15 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1002. Бугров А. В. Государственный банк в период первой мировой войны / А. В. Бугров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr15-1.html>.

1003. Виды и методы анализа банковского баланса [Электронный ресурс]. –

Режим доступа: <http://www.thecreditbankcont.ru/balan/188.html>.

1004. Ганжов Е. А. Из истории городских общественных банков (на материалах положений о городских общественных банках и Полного свода законов Российской империи). Переломные точки Русской истории для городских общественных банков [Электронный ресурс] / Е. А. Ганжов. – Режим доступа: <http://ist-konkurs.ru/raboty/2011/1343-iz-istorii-gorodskikh-obshchestvennykh-bankov-na-materialakh-polozhenij-o-gorodskikh-obshchestvennykh-bankakh-i-polnogo-svoda-zakonov-rossijskoj-imperii-perelomnye-tochki-russkoj-istorii-dlya-gorodskikh-obshchestvennykh-bankov>.

1005. Глосарій банківської термінології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=124734&cat_id=124733.

1006. Дружкова И. Еврейские банкиры в Одессе XIX века [Электронный ресурс] / И. Дружкова. – Мигдаль Times. – № 48–49. – Режим доступа: <http://www.migdal.org.ua/times/48/4465/>

1007. Дьяконова И. А. Финансовые учреждения г. Севастополя во второй половине XIX – начале XIX ст. [Электронный ресурс] / И. А. Дьяконова. – Режим доступа: <http://vashsevdom.narod.ru/histor/sevfinans19-20.html>

1008. Еврейский колониальный банк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/11512;> https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%95%D0%AD%D0%91%D0%95/%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA.

1009. Інформаційний лист про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pt.kr.court.gov.ua/sud1120/400inf/400inf1/info_6/.

1010. Історія розвитку українського кредитно-кооперативного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nadoest.com/istoriya-rozvitku-ukrayinsekogo-kreditno-kooperativnogo-ruhu>

1011. Каюн В. О. Роль Селянського поземельного банку у здійсненні переселенської політики царату на Полтавщині (1906–1916 рр.) [Електронний ресурс] / В. О. Каюн // Історія науки і біографістика. – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-1/11_kayun.pdf.

1012. Количественные методы в исторических исследованиях [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://e-history.kz/ru/contents/view/417>

1013. Кондратенко Н. История возникновения и развития арбитражных судов и системы арбитражного судопроизводства в России [Электронный ресурс] / Н. Кондратенко. – Режим доступа: [//www.law-n-life.ru/arch/124/124-19.doc](http://www.law-n-life.ru/arch/124/124-19.doc)

1014. Корелин А.П. Мелкий кредит [Электронный ресурс] / А. П. Корелин. – Режим доступа: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=281

1015. Листок С.-Петербургского Отделения Комитета о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществах [Электронный ресурс] // ФЭБ: Словари, энциклопедия: Русская периодическая печать. – Режим доступа: <http://www.feb-web.ru/feb/periodic/Ib-abc/Ib1/Ib1-3943.ht>.

1016. Макарчук В. С., Гривняк Л. Ю. Вища міра покарання в східнослов'янському просторі [Електронний ресурс] / В.С. Макарчук, Л. Ю. Гривняк // Зб. наук. пр. Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична. – 2009. – № 3. – Режим доступу: <http://www2.lvduvs.edu.ua/seriia-iurydychna-uk/513-vipusk-3-2009>

1017. Панченко А. В. Документи Харківського земельного банку к. XIX – п. XX ст. у колекції Харківського історичного музею [Електронний ресурс] / А. В. Панченко // Десяті Сумцовські читання: збір. матер. Всеукр. наук. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження видатного українського вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова, 16 квітня 2004 р. – Режим доступу:

<http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2004>

1018. Панченко О. П. Роль кооперативних видань в інформаційному супроводі сільських споживчих товариств на початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. П. Панченко // Українська кооперація. – 2011. – № 4. – Режим доступу: <http://www.ukrocoop-journal.com.ua/num//panchenko.htm>.

1019. Петров Ю. А. Государственный банк в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) [Электронный ресурс] / Ю. А. Петров. – Режим доступа: <http://www.ver.ru/bbl/history/crb.html>.

1020. Подобна Є. В. Особливості контенту журналу «Хуторянин» [Електронний ресурс] / Є. В. Подобна // Вісник ХДАК. – Вип. 46. – 2015. – Режим доступу: <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/v46/15.pdf>

1021. Понеділко О. В. Банківське фінансування розвитку вітчизняної торгівлі та промисловості [Електронний ресурс] / О. В. Понеділко // Ефективна економіка, 2011. – № 7. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=632>.

1022. Примаченко Ю. М. «Земский сборник Черниговской губернии» как исторический источник для изучения земской гуманитарной деятельности (вторая половина XIX – начало XX вв.) [Электронный ресурс] / Ю. М. Примаченко // Журналистика и медиаобразование–2007: сб. трудов II Междунар. науч.-практ. конф. (Белгород, 1–3 октября 2007 г.): в 2 т. Т. I. – Режим доступу: <http://moyuniver.net/zemskij-sbornik-chernigovskoj-gubernii-kak-istoricheskij-istochnik-dlya-izucheniya-zemskoj-gumanitarnoj-deyatelnosti-vtoraya-polovina-xix-nachalo-xx-vv/>.

1023. Рынков В. Периодическая печать: место в системе исторических источников [Электронный ресурс] / В. Рынков // Отечественные архивы. – 2010. – № 3. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2010/08/09/periodika/>.

1024. Родин И. В. Жандармы Его Величества [Электронный ресурс] /

И. В. Родин. – Режим доступа: <http://www.riuo.kiev.ua/bibl/Rodin04.html>.

1025. Словник економічних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekonomiks.net.ua/%D0%92%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8/>.

1026. Словник фінансово-кредитних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://banking.uabs.sumdu.edu.ua/images/department/banking/fin_kredut_konsultant/fkk_slovnuk.pdf

1027. Справочный коммерческий словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://commercial_dictionary.academic.ru/313.

1028. Становление земских статистических органов и развитие государственной статистики в России (начало 60-х годов XIX века–начало XX века) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/about/history/a4e1e2804bdd8b608f2cbfc25c10f730

1029. Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в.–1914 г.) [Электронный ресурс] / Электронная еврейская библиотека. – Режим доступа: // <http://www.eleven.co.il/article/15409#0101>.

1030. Школьна О. Д. Преса Катеринославської губернії (1905–1907): тематичні аспекти, тенденції розвитку [Електронний ресурс] / О. Д. Школьна. – Режим доступу: <http://journal.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1624>

1031. Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России [Электронный ресурс] / В. В. Энгель. – Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-11.htm>

1032. King Ch. *Odessa. Genius and Death in a City of Dream* / Ch. King. – New York : W. W. Norton & Co, 2011. – P. 97–98 // http://www.e-reading.club/bookreader.php/1032727/Charles_King_-_Odessa_Genius_and_Death_in_a_City_of_Dreams.html.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Словник маловживаних в історичній науці понять і термінів

Авансовий платіж (аванс, завдаток) – сплата до бюджету податків і податкових платежів у розмірах, визначених за прогнозованими оцінками об'єкта оподаткування чи за його фактичними розмірами в попередньому періоді або в аналогічному періоді попереднього року.

Авізо – офіційне повідомлення у банківській, комерційній, бухгалтерській практиці, що надсилається від одного контрагента до іншого про проведення грошових операцій, зміни в стані взаєморозрахунків, забезпеченні товарами; повідомлення про перерахунки грошей (зняття з рахунку тощо), залишки на рахунку, відкриття акредитива.

Активи банківські – ресурси банку і кошти, що класифікуються за напрямками розміщення та використання з метою одержання прибутку. Інколи їх визначають як ресурси, контрольовані банком. У результаті їх використання, як очікується, призведе до збільшення економічної вигоди у майбутньому. Вони відображаються в активі балансу банку та включають: кошти в касі банку, кошти на кореспондентських рахунках, кошти в резервних фондах банку, надані юридичним і фізичним особам кредити, надані міжбанківські кредити, державні облигації, цінні папери, вкладення у факторингові та лізингові операції, дебітори, кошти, вкладені у спільну господарську діяльність та ін.

Акредитив – договір, що містить зобов'язання банка-емітента, за яким цей банк за дорученням клієнта (заявника акредитива) або від свого імені проти документів, які відповідають умовам акредитива, зобов'язаний виконати платіж на користь бенефіціара або доручає іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж.

Акцепт – згода на оплату або гарантування оплати грошових, розрахункових, товарних документів або товару.

Акції іменні – акції, на бланках яких вказуються імена їхніх власників. Можуть вільно продаватися і перепродаватися, але угоди купівлі-продажу повинні бути відповідним чином оформлені і зареєстровані. Обіг іменних акцій фіксується емітентом у книзі реєстрації акцій або реєстратором (депозитарієм) у реєстрі власників іменних цінних паперів.

Акціонерне товариство – господарське товариство, статутний фонд якого поділений на визначену кількість часток рівної номінальної вартості, виражених в акціях, і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями усім власним майном; акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій.

Акція – цінний папір, що випускається акціонерним товариством (емітентом), свідчить про пайову участь у статутному фонді даного товариства і підтверджує право участі в управлінні ним. Власники акцій мають право на одержання частини прибутку у вигляді дивідендів, а також на участь у поділі майна у разі ліквідації акціонерного товариства.

Баланс – кількісне співвідношення, що складається з двох частин. Частини є рівними, оскільки представляють надходження і витрати однієї і тієї ж кількості грошей і товару.

Банк – кредитно-фінансова установа, яка здійснює грошові розрахунки, акумулює грошові кошти та інші цінності, надає кредити та здійснює інші послуги за фінансовими операціями.

Банківська діяльність – залучення до вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банківська система – це сукупність різних видів банків та банківських інституцій у їх взаємозв'язку, що існує в тій чи іншій країні в певний історичний період.

Банківська тратта – письмовий наказ банку, у якому вкладено кошти іншого банку, про сплату визначеної суми грошей конкретній особі у певний строк.

Банківський баланс – сальдо, тобто різниця між надходженнями та витратами банку за певний відрізок часу. Якщо спостерігалось перевищення активу над пасивом, то воно становило суму банківського прибутку, яка відразу фіксувалася у графах пасиву. Якщо спостерігалось зворотнє явище, то це був банківський збиток, запис про який переміщувався до активу.

Банківський вклад (депозит) – угода, відповідно до якої одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором. Слово «депозит» походить від лат. depositum – переданий на зберігання.

Банківські операції – проведені банками операції із залучення та розміщення коштів, цінних паперів, здійснення розрахунків. Розрізняють: а) активні операції; б) пасивні операції.

Банкрутство – визнана судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Вексель – цінний папір, який посвідчував безумовне грошове зобов'язання векседавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя.

Вексельна ставка – відсоткова ставка, згідно з якою вексель обліковується банком.

Вічні вклади – різновид умовного вкладу; історично застосовувалася форма державного кредиту, переданого у власність банку або іншої кредитної

установи, якій ставилося в обов'язок виплачувати відсотки по вкладу певним організаціям, особам, які виступають в ролі вкладників.

Дебет і кредит – частини бухгалтерського обліку. У кредит записується джерело коштів, в дебет – отримувач.

Дебітори – це юридичні та фізичні особи, які внаслідок минулих операцій заборгували підприємству певні суми грошових коштів, їх еквівалентів або інших активів.

Девіз – вексель, валюта якого виражена в іноземній монеті.

Дивіденд – це частина чистого прибутку акціонерного товариства, що виплачується акціонеру з розрахунку на одну належну йому акцію певного типу та/або класу. За акціями одного типу та класу нараховується однаковий розмір дивідендів.

Запасний капітал – частина банківського капіталу, до якого відносяться кошти, утворені у процесі подальшої діяльності банку, як відрахування прибутку на створення фондів і резервів.

Застава – спосіб забезпечення виконання зобов'язань, укладених суб'єктами економічної діяльності; форма гарантії, яку надає позичальник кредиторіві в обумовленому обсязі та у визначені терміни.

Земські каси дрібного кредиту – кредитні організації Російської імперії, призначені для кредитування як установ дрібного кредитування, так і окремих позичальників. Мали право засновувати за власною ініціативою кредитні та ощадно-позичкові товариства, надаючи їм кошти для утворення основного та оборотного капіталу.

Інкасація – збір і транспортування готівки та цінностей, здійснювані банками за дорученнями клієнтів.

Інкасо – одержання банком грошей за дорученням клієнта й зарахування цих грошей на його банківський рахунок. Суть інкасових операцій полягає у тому, що банк приймає на себе доручення на отримання грошей за поданими документами

як у місті його розташування, так і в інших містах. Такого роду доручення називалося інкасовим, а самі операції інкасовими.

Іпотека – форма забезпечення виконання іпотекодавцем (боржником) свого зобов'язання, коли заставою виступає належна йому нерухомість. Нерухомість залишається у володінні та користуванні іпотекодавця, а іпотекодержатель (кредитор) має право у випадку невиконання боржником зобов'язання одержати задоволення своїх вимог за рахунок цієї нерухомості, до того ж пріоритетніше інших кредиторів, вимоги яких не підкріплені іпотекою

Капітал банку – кошти, спеціально створені фонди та резерви, призначені для забезпечення фінансової стабільності, комерційної та господарської діяльності, відшкодування можливих збитків, які перебувають у користуванні банку.

Касовий ордер – первинний документ (прибутковий або видатковий касовий ордер), що застосовується для оформлення надходжень (видачі) готівки з каси.

Комерційний банк – кредитна установа, що здійснює універсальні банківські операції для підприємств, установ і населення за рахунок грошових капіталів та заощаджень, залучених у вигляді внесків.

Комісійні операції – посередницькі операції, не пов'язані з наданням кредитів чи залученням коштів, які банки виконують за дорученням клієнтів відповідно до укладених договорів комісії за певну плату – комісійну винагороду.

Комітент – управнена сторона договору, яка доручає банку вчинити одну або кілька дій із товарами, векселями, валютою, акціями, облігаціями; і хоча угода заключається від імені банку, оплату за неї проводить комітент.

Коносамент – товаророзпорядчий документ, цінний папір, що видається морським перевізником вантажу його відправнику та засвідчує прийняття вантажу до перевезення, містить зобов'язання доставити вантаж до пункту призначення і передати його одержувачу.

Кооперація – добровільне об'єднання власності (різних об'єктів і форм) та роботи для досягнення спільних цілей у різних сферах господарської діяльності. Об'єднання власності передбачає об'єднання таких її суб'єктів: дрібних товаровиробників, робітників, службовців, споживачів та ін. Основні види кооперації: споживча, виробнича, житлова, кредитна, промислова та сільськогосподарська.

Кредитна кооперація – добровільне об'єднання громадян на засадах кооперативної діяльності з метою пільгового самозабезпечення фінансовими послугами та соціально-економічного самозахисту.

Кореспондентський договір – угода між кредитними установами про проведення платежів і розрахунків однією з них за дорученням і за рахунок іншої. Договір укладають між кредитними установами як у країні, так і за її межами. Вони бувають строкові – з правом продовження (пролонгації) і безстрокові. Після його укладання кредитні установи обмінюються альбомами підписів, тарифом комісійних винагород та іншими документами. На підставі кореспондентського договору проводять клірингові розрахунки за акредитивами, переказними векселями тощо. У передбачені строки банки-кореспонденти взаємно звіряють записи за внутрішньокореспондентськими рахунками.

Кореспондентський рахунок – рахунок, відкритий конкретному банку в центральному або іншому банку. Кореспондентський рахунок призначений для відображення розрахунків, які здійснює один банк за дорученням і за рахунок іншого банку на підставі укладеної між ними кореспондентської угоди (договору).

Кредит – економічна категорія, що являє собою певний вид суспільних відносин, пов'язаних з рухом вартості на умовах повернення; кошти, що надаються у тимчасове користування фінансовою установою в розмірі та на умовах, що передбачаються відповідними нормативно-правовими актами.

Кредитна система – це сукупність кредитних відносин та інституцій, які реалізують ці відносини. Кредитна система охоплює банківську систему та небанківські фінансово-кредитні інституції.

Кредитне товариство (спілка) – це кредитна організація, що характеризується: відсутністю пайових внесків; солідарною необмеженою відповідальністю членів за зобов'язаннями товариства; суворою локалізацією діяльності (зазвичай в межах общини); обмеженням кількості членів товариства; наданням позик виключно членам товариства; використанням кредиту тільки на виробничі потреби; безоплатною працею персоналу (за винятком найманого рахівника) та демократичним контролем в організації; заборонаю на участь в інших товариствах тощо.

Кредитно-банківська система – сукупність кредитно-банківських інституцій, що забезпечують рух вартісних потоків на зворотній основі. Система складається з трьох ланок: центральний банк, комерційні банки, спеціалізовані кредитно-банківські інститути.

Кріпосні (актові) книги – реєстр актів і документів, на підставі яких було встановлено право на нерухоме майно.

Купон – частка цінного паперу (облігації, акції), відривний талон, що відрізається від нього при одержанні процентів або дивіденду.

Ломбардна ставка – базова відсоткова ставка за ломбардним кредитом, що враховує високий рівень його забезпечення заставою майна.

Ломбардний кредит – короткотермінова позика під заставу рухомого майна або прав, які легко реалізуються.

Меморіал – у широкому значенні слова це пам'ятна записка або щоденник; у вузькому – одна з найважливіших торгівельних книг, журнал продажу і покупки або інших операцій (дій).

Мирські капітали – засновані в общині державних селян в 1843 р.; з одного боку, вони служили запасним капіталом на випадок непередбачених витрат, а з іншого – джерелом позик для задоволення потреб окремих домогосподарств.

Митна політика – система принципів та напрямів діяльності держави у сфері забезпечення своїх економічних інтересів та безпеки за допомогою митно-тарифних та нетарифних заходів регулювання зовнішньої торгівлі.

Облігація – цінний папір, що засвідчує внесення її власником коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений у ньому термін із виплатою фіксованого відсотка.

Облігації державні – облігації, емітентом яких є держава.

Облігації з участю в прибутках – облігації, що надають власнику право одержання основного і/або додаткового прибутку у вигляді відрахувань від прибутку емітента.

Облігації іменні – облігації з іменем власника на бланку цінного паперу як частини реквізиту.

Облігації іпотечні – довгострокові облігації, що випускаються під забезпечення нерухомості з твердо фіксованим відсотком.

Облігації на пред'явника – облігації без вказівки імені власника на бланку цінного паперу як частини реквізиту.

Обліго – 1) сума заборгованості по векселях; 2) банківські книги, у яких враховується заборгованість банкові з боку осіб, зобов'язаних по врахованих векселях, або відображається вся заборгованість клієнта за операціями з банком.

Облік векселів – купівля банком або спеціалізованою кредитною установою векселів до закінчення їхнього терміну. При обліку банк достроково сплачує тримачеві суму, вказану у векселі, за відрахуванням відсотка, розмір якого визначається на основі наявного відсотка на позиковий капітал.

Облікова ставка – відсоткова знижка з номінальної вартості векселя, яку банк стягує на свою користь із пред'явника векселя при його обліку до настання терміну платежу за ним.

Овердрафт – кредитування банком розрахункового рахунку клієнта для оплати ним розрахункових документів при недостачі або відсутності на розрахунковому рахунку клієнта-позичальника коштів.

Онкольний кредит – короткостроковий кредит, що повертається позичальником за першої вимоги банку.

Опротестування векселя – офіційно засвідчена (нотаріусом чи судовим виконавцем) вимога здійснення встановлених законодавством про вексельний обіг дій за векселем і свідчення про їх невиконання. Протест засвідчує відхилення від законодавчо встановленого порядку обігу векселя і про настання певних правових наслідків.

Ордер – припис, розпорядження, документ, що встановлює або фіксує певний порядок чого-небудь. Касовий ордер (прибутковий або видатковий касовий ордер) – первинний документ, що застосовується для оформлення надходжень (видачі) готівки з каси. Меморіальний ордер – розрахунковий документ, який складається за ініціативою банку для оформлення операцій щодо списання коштів з рахунку платника і внутрішньобанківських операцій.

Основний капітал – частина банківського капіталу, кошти внесені засновником/засновниками або акціонерами (якщо це відповідна структура) до статутного фонду, і на ці кошти отримано письмові зобов'язання.

Ощадні каси – це вид кредитних установ, завданням яких є залучення грошових заощаджень і тимчасово вільних грошових коштів населення.

Ощадно-позичкові товариства (товариства взаємного кредиту) – це вид кредитних установ, заснованих на засадах взаємної відповідальності з тією метою, щоб із грошових капіталів, зібраних шляхом заощаджень членів товариства чи іншими способами, надавати учасникам короткостроковий кредит. Ощадно-позичкові товариства засновуються для осіб, що не володіють великими капіталами, наприклад, дрібних торговців, селян, ремісників. Шляхом об'єднання у товариства ці особи збільшують довіру до них капіталістів. Основний капітал такого товариства створювався за рахунок пайових внесків членів, іноді пожертвувань, банківських позик. Капітал слугував для видачі позик учасникам товариства. Позики видавалися за певних умов та у відповідності зі статутом товариства.

Пай – частина, доля участі у будь-якому товаристві, акціонерному товаристві, з яким пов'язані певні майнові права та зобов'язання. До статутного фонду

товариства пай може вноситися у вигляді грошових коштів, рухомого чи нерухомого майна, що підлягає грошовій оцінці, прав користування природними ресурсами тощо. Оцінка паю, внесеного не у вигляді грошей, проводиться на підставі рішення членів відповідного господарського товариства.

Пасивні операції – операції, за допомогою яких банки формують свої фінансові ресурси для проведення кредитних, інвестиційних та інших операцій. Завдяки пасивним операціям формувався власний капітал, залучені та запозичені кошти банку.

Податкова політика – діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації оподаткування і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Подвійна бухгалтерія – метод ведення бухгалтерського обліку, коли на кожну господарську, фінансову операцію робиться подвійний запис.

Позика – надання однією особою грошей або матеріальних цінностей іншій особі у вигляді кредиту, боргу за умови повернення у визначений термін зі сплатою винагороди за користування.

Позичальник – це фізична або юридична особа, яка залучає кошти інших суб'єктів для розвитку своєї діяльності.

Прибутковий ордер – первинний документ, який застосовують для обліку матеріальних цінностей, що надходять від постачальників або після переробки на склад підприємства, організації чи установи.

Рамбурс – термін походить від французького слова «розплачуватися». «Рамбурсировати» означало провести виплату боргу або забезпечити передачу векселя. У банківських операціях рамбурсний кредит зустрічається здебільшого в іноземному відділі, через посередництво якого покупець здійснював грошові розрахунки зі своїми закордонними постачальниками.

Рахунок Logo – рахунок, відкритий банком своєму банку-кореспонденту, на якому відображаються усі операції, що здійснюються за його дорученням. Походить від італ. Logo conto – «Ваш рахунок у нас». При встановленні

кореспондентських відносин передбачається валюта рахунка, умови платежів у межах наявних на рахунку сум чи можливий овердрафт тощо. Зазвичай за рахунками лоро нараховуються відсотки та комісійна винагорода за виконання доручень.

Рахунок Nostro – кореспондентський рахунок банку, відкритий у банку-кореспонденті, на якому відображуються усі взаємні платежі. Походить від італ. Nostro conto – «наш рахунок у Вас». Умови ведення рахунку обговорюються при встановленні кореспондентських відносин між двома банками: визначається валюта рахунку, умови платежів у межах наявних на рахунку сум чи в порядку овердрафту, комісійні тощо. Зазвичай при його веденні нараховуються відсотки та комісійна винагорода за виконання доручень.

Ресконтро – бухгалтерська книга для допоміжного обліку розрахунків з різними організаціями та особами.

Сальдо – різниця між приходом (дебетом) і видатком (кредитом) бухгалтерського обліку.

Соло-вексель – вексель, на якому є лише один підпис особи, зобов'язаної зробити платіж.

Страховий поліс – документ, який підтверджує договір страхування і містить умови укладеного договору, в якому страховик зобов'язується за конкретну плату відшкодувати страхувальнику збитки, пов'язані з ризиками та нещасними випадками, зазначеними у договорі.

Товариство взаємного кредиту – кредитна установа, що здійснює кредитування промислових, торговельних та інших компаній на взаємних засадах.

Торги – метод укладення договорів купівлі-продажу, при якому покупець оголошує конкурс для продавців на товар з наперед визначеними характеристиками. Після порівняння отриманих пропозицій покупець підписує контракт із тим продавцем, який запропонував товар на більш вигідних умовах

Торгове зобов'язання – це свідоцтво, яке було видане казенними громадськими організаціями своїм контрагентам на платежі за виконання роботи чи інше.

Трансакція – дія, договір, що характеризує: 1) операцію щодо переказу коштів з одного рахунка на інший; 2) угоду з цінними паперами; 3) бухгалтерську проводку; 4) угоду, яка супроводжується взаємними поступками. Основними характеристиками є: неподільність, узгодженість, надійність, ізольованість від інших трансакцій.

Трансфер – операція перенесення осіб, предметів, цінностей, документів тощо (залежно від контексту) від одного власника або споживача до іншого.

Трасант – юридична особа, банк або фінансова установа, яка видає переказний вексель і бере на себе зобов'язання за його сплату.

Тратта – 1) різновид переказного векселя, який сплачується у момент пред'явлення або на визначену угодою дату; 2) документ – письмовий наказ кредитора платникові виплатити певну суму грошей.

Факторинг – переуступка банку неоплачених боргових зобов'язань, що виникають між господарськими суб'єктами в процесі реалізації товарів і послуг, на засадах комерційного кредиту.

Фінансова політика – сукупність фінансових (розподільчих і перерозподільчих) заходів, які здійснює держава через фінансову систему.

Фінансова система – сукупність фінансових операцій, які проводяться суб'єктами фінансової діяльності з використанням певного фінансово-кредитного механізму. Розгляд фінансової системи за складом суб'єктів передбачає визначення підсистем такої діяльності. Такими підсистемами є державні фінанси, фінанси недержавних підприємств і установ, фінанси громадян, фінанси спільних підприємств, фінанси закордонних юридичних і фізичних осіб та ін. В свою чергу, кожен із наведених елементів охоплює певний комплекс фінансових операцій.

Цінова політика – комплекс заходів щодо визначення цін, цінової стратегії і тактики, умов оплати, варіювання цінами залежно від позиції на ринку, стратегічних і тактичних цілей фірми.

Складено за матеріалами:

- *Глосарій банківської термінології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=124734&cat_id=124733.*
- *Кириченко О. Банківський менеджмент : Навчальний посібник [Електронний ресурс] / О. Кириченко, І. Гіленко, С. Роголь, С. Сиротян, О. Нємой / К.: Знання-Прес, 2002. – 438 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-2043.html>.*
- *Мелкий кредит [Электронный ресурс] / А. П. Корелин. – Режим доступа: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=281*
- *Основы банковского дела / Под. ред. А. Н. Мороза. – К., 1994. – 335 с.*
- *Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: Підручник / За заг. ред. С. К. Реверчука. – К.: Атіка, 2004. – 340 с.*
- *Словник економічних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekonomiks.net.ua/%D0%92%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8/>.*
- *Словник фінансово-кредитних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://banking.uabs.sumdu.edu.ua/images/department/banking/fin_kredut_konsultant/fkk_slovnuk.pdf.*
- *Словник фінансово-правових термінів / [за заг. ред. д.ю.н., проф. Л. К. Воронової]. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Алерта, 2011. – 558 с.*
- *Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 7. – С. 513.*

- *Справочный коммерческий словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://commercial_dictionary.academic.ru/313.*
- *Юридична енциклопедія: В 6 т. [Електронний ресурс] / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : «Укр. Енцикл.», 1998. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/12521228/legal/trasant>.*
- *Чижевська М. Б. Історія розвитку кредитної кооперації розвинутих країн // http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/2709/1/%D0%A7%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83_%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%BA%D0%BE%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%83%D1%82%D0%B8%D1%85_%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD.pdf*

**Брошури фінансових звітів акціонерних комерційних банків
у фондах Російської державної бібліотеки (м. Москва)
та Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург)**

№	Назва банку	Роки існування	Російська державна бібліотека	Російська національна бібліотека
1.	Азово-Донський банк	1871–1917	1882, 1896, 1898, 1904–1907, 1909–1916	1904, 1906, 1908–1915
2.	Волзько-Камський банк	1870–1917	1870–1884, 1886–1887, 1890–1891, 1993–1901, 1903–1912, 1914–1916	1870–1901, 1904–1905, 1910
3.	Катеринославський комерційний банк	1872–1901	–	–
4.	Київський промисловий банк	1871–1896	1884, 1893, 1994–1996	1871–1875, 1877–1886, 1889, 1891, 1893–1896
5.	Київський приватний комерційний банк	1868–1917	1870–1875, 1878, 1884, 1886–1887, 1892–1899, 1901, 1903, 1906–1908, 1910–1916	1968–1904, 1906–1908, 1910, 1912–1916
6.	Кременчуцький комерційний банк	1872–1894	1873	–
7.	Миколаївський комерційний банк	1872–1884	1872–1873	1874

8.	Об'єднаний банк	1908–1917	–	1909, 1910
9.	Одеський комерційний банк	1870–1878	1870–1873, 1875, 1876	1870–1873, 1875, 1876
10.	Одеський обліковий банк	1879–1917	1879–1881, 1883– 1884, 1886–1889, 1891–1907, 1909, 1911–1915	1879–1909, 1911–1912, 1914–1915
11.	Санкт-Петербурзький міжнародний банк	1869–1917	1872–1886, 1888– 1890, 1892–1916	1971–1914
12.	Руський для зовнішньої торгівлі банк	1871–1917	1871–1875, 1877– 1884, 1886–1889, 1992–1916	1871–1916
13.	Руський торгово-промисловий банк	1890–1917	1890–1898, 1900, 1903, 1904, 1908– 914	1890–1910, 1914
14.	Русько-Азійський банк	1910–1917	1914–1915	–
15.	Харківський торговий банк	1868–1901	1869–1873, 1894, 1895, 1897, 1899, 1907, 1909, 1912	1897–1901, 1904
16.	Південно-Руський промисловий банк	1896–1908	1898, 1899–1900	1898–1907

Перелік банків укладено за вид.: Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864-1917 гг. / С. А. Саломатина // «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 199-202.

**Загальноросійські банки та небанківські кредитні установи,
філії яких діяли на території українських губерній**

АЗОВО-ДОНСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК. Заснований в 1871 р. у

Таганрозі, з 1903 р. керівний центр перенесено до Петербурга, вул. Морська, 5.

Співзасновники: Іван Скараманга, Марк Вильяно, Яків Поляков, Марк Драшкович, Самуїл Поляков, Федір Родоканакі, Самуїл Гвайер, Леон Розенталь, Марк Варваці.

Станом на 1914 р. голова правління – Борис Абрамович Кам'янка; члени правління: Д. І. Дармолатов, Г. Г. Рауперт і Е. М. Епштейн. Рада Національного банку обиралася загальними зборами з акціонерів на чотири роки.

На 1914 р. голова ради – Михайло Михайлович Федоров; члени: В. А. Введенський, І. І. Джамгаров, А. І. Камінка, П. В. Оболенський, С. Г. Поляк, Л. А. Манташев, Г. І. Рубінштейн, П. П. Риковський, П. Г. Солодовников, П. Я. Хесин, В. В. Жуковський, С. Н. Пастухов, М. Лаграв, Р. Мішо, К. Л. Меціховській. Член ради був зобов'язаний мати не менше 50 акцій.

Українські відділення: Бердянське, Генічевське, Житомирське, Євпаторійське, Катеринославське, Керченське, Криворізьке, Мелітопольське, Одеське, Прилуцьке, Роменське, Севастопольське, Сімферопольське, Харківське, Ялтинське.

Основний капітал: 3 млн руб. (1871), 50 млн руб (1913).

Основна діяльність: операції з цінними паперами.

ВОЛЗЬКО-КАМСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК. Заснований у 1870 р. в Петербурзі, Невський проспект., 38.

Співзасновники: В. А. Кокорев, І. А. Мілютін, І. О. Кононов, І. А. Первушин, А. М. Тарасов, О. М. Голяшкін, І. В. Лихачов, М. М. і О. М. Полежаєви, І. О. Варгунін, Т. С. Морозов, К. Т. Солдатенков, М. О. і Д. О. Пастухови.

На 1913 р. голова правління (він же директор) – О. Ф. Мухін; члени: Ф. С. Малишев, В. В. Виндельбандт, В. Ф. Сологуб.

На 1913 р. голова ради – Олексій Якович Прозоров (потім Е. Л. Нобель); члени: Д. П. Бахрушин, граф Е. П. Беннігсен, В. П. Брадке, В. П. Верховський, Д. П. Кандауров, С. В. Кокорєв, Н. А. Костильов, Е. Л. Нобель, В. Н. Печковський, В. А. Поклевській-Козелл, І. К. Поляков, Я. В. Ратьков-Рожнов.

Українські відділення: Катеринославське, Київське, Харківське.

Основний капітал банку: 6 млн руб. (1870 р.), 18 млн руб. (1913 р.), 21 млн руб. (1917 р.)

Основна діяльність: операції з цінними паперами та операції торгово-промислового кредиту.

До поч. ХХ ст. найбільший комерційний банк в Росії.

ОБ'ЄДНАНИЙ БАНК. Засновано у 1908 р. в Москві, Кузнецький міст.

Утворено шляхом об'єднання трьох банків: Південно-Російського промислового, Московського міжнародного торгового і Орловського комерційного.

Правління: гр. Володимир Сергійович Татищев (голова, посідав у правлінні дев'яти російських компаній), Моріс Людвигович Бутрим, Петро Генріхович Дарсі, Павло Клавдієвич Жиро, Олександр Рудольфович Менжинський, Олександр Лазарович Поляков, Олександр Григорович Попов, Микола Андрійович Протопопов, Федір Володимирович Ромер.

Рада: Октав Гомберг (голова), Альфред Олександрович Руперт, Олександр Андрійович Брокер, Федір Іванович Грін, Едмунд Львович Новицький, Ісаак Лазарович Поляков, Філадельф Верн, Шарль Л. Верунг, Владислав Гнатович Жігалковський.

Українські відділення: Житомирське, Євпаторійське, Єлисаветградське, Кам'янець-Подільське, Київське, Кременчуцьке, Одеське, Прилуцьке, Севастопольське, Сімферопольське, Херсонське, Чернігівське.

Основний капітал: 7,5 млн руб. (1908 р.), 30 млн руб. (1913 р.).

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ ЛОМБАРД. Засновано 11 лютого 1888 р.

Основний капітал 500 тис руб. (1888 р.), 3 млн руб. (1907 р.).

Українське відділення: Київ (1890 р.).

Для видачі позичок вдавався до позик у комерційних банках, а також брав грошові вклади від фізичних осіб (платив при цьому більш високий відсоток, ніж комерційні банки).

РУСЬКИЙ ДЛЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ БАНК. Засновано у 1871 р. в Петербурзі, Морська вул., 32.

Співзасновники: петербурзькі банківські установи «Е. М. Мейер і К^о», «ВІНЕКО і К^о», «І. Є. Гінзбург», «Леон Розенталь», «Томсон Бонар і К^о»; петербурзькі торгові будинки «С. К. Гвейер і К^о», «Брати Єлісеєва»; московські торгові будинки «Вогау і К^о», «В. І. Якунчиков і К^о»; потомствений почесний громадянин М. А. Горбов; одеські торгові будинки «М. Ефруссі і К^о», «Брати Рафалович», «Е. Маас і К^о», «Ф. П. Родоконакі і К^о»; таганрозький торговий будинок «Скараманга і К^о»; варшавський торговий будинок «С. А. Френкель»; ризький торговий будинок «Гейман і Циммерман»; архангельський торговий будинок «Е. Г. Брандт і К^о».

На 1913 р. правління: Віктор Францевич Гувале, Микола Іванович Капустін, Павло Іванович Лелянов, Климентій Григорович Подменф, Артемій Федорович Рафалович, Іван Іванович Кестлін.

На 1913 р. рада: Василь Іванович Тімірязєв (голова), Микола Миколайович Брусніцин (віце-голова), М. Л. Балабанов, Д. А. Бенкендорф, Р. Ф. Блессіг, Л. І. Бродський, Н. І. Билінкін.

Українські відділення: Бердянське, Євпаторійське, Єлисаветградське, Кам'янець-Подільське, Керченське, Київське, Кременчуцьке, Мелітопольське,

Миколаївське, Одеське, агентство м. Олександрія (Херсонська губернія), Роменське, Сімферопольське, Херсонське.

Основний капітал: 7,5 млн руб. (1871 р.), 50 млн руб. (1913 р.).

Основні операції: торгово-промисловий кредит, переважно у галузі нафтовій, цукровій.

РУСЬКИЙ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВИЙ БАНК. Засновано у 1890 р. в Петербурзі, вул. Морська, 15.

На 1913 р. правління: Володимир Павлович Зуров (голова), Микола Степанович Толмачов, Матвій Володимирович Поузнер, Ісидор Мартинович Кон, Чарльз Берч Крисп.

На 1913 р. рада: Федір Іванович Шмідт (голова), Б. І. Ханенко, Ф. Ф. Сартіссон, Н. Н. Фліге, Ф. П. Шмідт, К. П. Лазарєв, кн. С. В. Кудашев, М. П. Федоров, П. С. Єлісеєв, Л. Ф. Шухтан, Е. Д. Максимов, Г. Буніоль, Е. Гуен, лорд Оркні, Г. А. Віленка.

Українські відділення: Бердичівське, агентство с. Голт (Херсонська губернія), Київське, Одеське, Уманське.

Основний капітал: 5 млн руб. (1890 р.).

Основні операції: видача позик під товари, облік векселів, торгово-промисловий кредит у цукровій промисловості

РУСЬКО-АЗІАТСЬКИЙ БАНК. Засновано у 1910 р. в Петербурзі, Невський проспект, 62).

Утворений шляхом об'єднання Північного і Російсько-Китайського банків.

Правління: Олексій Іванович Путілов (голова), Моріс Емілієвіч Верстрат (віце-голова), П. А. Бок, В. Ф. Давидов, К. І. Дюбрейля, Р. Е. Легран.

Рада: А. Н. Вентцель, Н. А. Гордон, Л. Е. Гибер, Н. Б. Глазберг, Н. Л. Марков, Н. К. фон Мекк, І. Х. Озеров, Н. І. Прохоров, М. А. Стахович, А. Бенаки, М. Готтінгер, граф Р. Матарель, Ю. Менде, Г. Рендри, А. Туррентіні.

Українські відділення: комісіонерство м. Костянтинівка (Полтавська губернія), Одеське, Херсонське.

Основний капітал: 45 млн руб. (1914 р.)

Основні операції: вексельні кредити, операції із цінними паперами, торгово-промисловий кредит важкої промисловості і залізничних компаній.

САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК. Засновано в 1869 р. в Петербурзі, Англійській наб., 6; з 1898 р. на Невському пр., 58.

Співзасновники: Петро Скараманга, Федір Родоканакі, Еммануїл Брант, Леон Розенталь, Федір Маврокордато, Іван Скараманга і Владислав Лясскій.

На 1913 р. правління: Сергій Степанович Хрулев (голова), Олександр Іванович Вишнеградський, Юхим Григорович Шайкевич, Йосип Йосипович Вебер, Франц Андрійович Пфейфер, Микола Іванович Філіп'єв, Яків Іванович Савич.

На 1913 р. рада: М. П. Боткін, Ф. Л. Радлов, В. В. Нікітін, В. Н. Юферов, Н. І. Гучков, А. І. Ценкер, К. В. Хагелін, М. Г. Філіппов, П. Я. Хесин, П. Г. Солодовников, А. М. Фейгль, Г. А. Блох, А. П. Мещерський, І. І. Радін, Л. І. Бродський, С. П. Патрикеев.

Українські відділення: Бердянське, Генічевське, Джанкойське, Євпаторійське, Катеринославське, Керченське, Київське, Кременчуцьке, Криворізьке, Луганське, Мелітопольське, Миколаївське, Одеське, Олександрівське (Катеринославська губернія), Сімферопольське, Харківське, Херсонське, Феодосійське, Юзівське, Ялтинське.

Основний капітал: 5 млн руб. (1869 р.) До 1913 р. основний капітал банку склав 48 млн руб. (1913 р.).

Основна діяльність: торгово-промисловий кредит, переважно у сфері залізничного транспорту, транспортному машинобудуванні, суднобудуванні, цукровій, текстильній, тютюновій промисловості.

На поч. ХХ ст. посідав друге (після Російсько-Азіатського банку) місце серед російських банків.

САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ОБЛІКОВИЙ І ПОЗИЧКОВИЙ БАНК.

Засновано в 1869 р. в Петербурзі, Невський проспект, 30.

Співзасновники: Леопольд Кроненберг, Іван Варгунін, Юлій Вертгейм, Горацій Гінцбург, Осип Гінцбург, Степан Єлісеєв, Микола Полежаєв, Герман Рафалович, Василь Сазіков, Людвіг Стерки, Ігнатій Ефруссі, Іван Якобсон.

На 1913 р. правління: Яків Ісаакович Утін (таємний радник, дворянин, входив до керівництва дев'яти компаній), Юлій Іванович Рамсейер, Микола Васильович Макаров, Володимир Олександрович Романов.

На 1913 р. рада: Костянтин Олександрович Варгунін (голова), М. Н. Бенуа, Г. В. Громміт, Ф. Ф. Утеман, А. Г. Єлісеєв, Н. П. Карабчевський, Г. Г. Палс, В. Е. Брант, А. І. Гучков.

Українські відділення: Київське.

Основний капітал: 5 млн руб. (1869 р.), 20 млн руб. (1913 р.).

Основна діяльність: операції із обліку векселів та торгово-промисловий кредит, переважно у сфері цукровій, військовій, нафтовій.

Перелік установ укладено за вид.: Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864-1917 гг. / С. А. Саломатина // «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 199-202.

**Видання Губернських центральних статистичних комітетів
1850–1917 рр.**

Губернія	1850–1870	1871–1894	1895–1900	1901–1917
Бессарабська	Адрес-календарь Бессарабской губернии на ... [1862] год. – Кишинев : Губ.стат. ком., 1862–1916.	Адрес-календарь Бессарабской губернии на ... [1862, 1873–1875, 1882–1883, 1893] год. – Кишинев : Губ.стат. ком., 1862–1916. Обзор Бессарабской губернии за ... [1876–1880] год. – Кишинев : Губ. стат. ком., [1877]–1916.	Адрес-календарь Бессарабской губернии на ... [1895–1897, 1899–1901] год. – Кишинев : Губ.стат. ком., 1862–1916. Обзор Бессарабской губернии за ... [1882–1913] год. – Кишинев : Губ. стат. ком., [1877]–1916.	Адрес-календарь Бессарабской губернии на ... [1899–1901, 1907–1914, 1916] год. – Кишинев : Губ.стат. ком., 1862–1916. Обзор Бессарабской губернии за ... [1882–1913] год. – Кишинев : Губ. стат. ком., [1877]–1916.
Волинська		Памятная книжка Волынской губернии на ... [1886–1915] год. – Житомир : Губ. стат. ком.,	Памятная книжка Волынской губернии на ... [1886–1915, 1917] год. – Житомир :	Памятная книжка Волынской губернии на ... [1886–1915, 1917] год. – Житомир :

		1885–1916. Обзор Во- лынської гу- бернії за ... , [1878–1914] год. – Жито- мир, 1879– 1915.	Губ. стат. ком., 1885–1916. Обзор Во- лынської гу- бернії за ... , [1878–1914] год. – Жито- мир. 1879– 1915.	Губ. стат. ком., 1885–1916. Обзор Во- лынської гу- бернії за ... , [1878–1914] год. – Жито- мир. 1879– 1915.
Катери- нослав- ська	Екатеринослав скний адрес- календарь на ... [1860, 1864, 1867] год. – Екатеринослав : Губ. стат. ком., 1860– [1917].	Екатеринослав скний адрес- календарь на ... [1860, 1864, 1867, 1875, 1889, 1894– 1895] год. – Екатеринослав : Губ. стат. ком., 1860– [1917]. Обзор Екате- ринославской губернии за ... [1879–1907] год. – Екате- ринослав, 1880–1912.	Екатеринослав скний адрес- календарь на ... [1894–1895] год. – Екатеринослав : Губ. стат. ком., 1860– [1917]. Обзор Екатеринослав ской губернии за ... [1879– 1907] год. – Екатеринослав, 1880–1912.	Екатеринослав скний адрес- календарь на ... [1900–1901, 1903, 1910– 1913, 1915– 1917] год. – Екатеринослав : Губ. стат. ком., 1860– [1917]. Обзор Екате- ринославской губернии за ... [1879–1907, 1909–1911] год. – Екате- ринослав, 1880–1912.
Київська	Памятная	Памятная	Памятная	Памятная

	книжка Киевской губернии с приложением адрес- календаря губернии на... [1856–1858, 1861, 1864] год. – К. : Губ. стат. ком., [1855–1915].	книжка Киевской губернии с приложением адрес- календаря губернии на... [1856–1858, 1861, 1864, 1878, 1885– 1915] год. – К. : Губ. стат. ком., [1855– 1915]. Обзор Киевской губернии за... [1876–1878, 1880–1888, 1891–1914] год. – К., [1877]–1914.	книжка Киев- ской губернии с приложением адрес-ка- лендаря гу- бернии на... [1885–1915] год. – К. : Губ. стат. ком., [1855–1915]. Обзор Киев- ской губернии за... [1891– 1914] год. – К., [1877]–1914. Список насе- ленных мест Киевской гу- бернии. – К. : Губ. стат. ком., 1896. – 11, 66, 368 с.; 2 л. карт, табл.	книжка Киевской губернии с приложением адрес- календаря губернии на... [1885–1915] год. – К. : Губ. стат. ком., [1855–1915]. Обзор Киевской губернии за... [1891–1914] год. – К., [1877]–1914.
Поділь- ська	Памятная книжка Подольской губернии на... [1859] год. – Каменец-	Памятная книжка Подольской губернии на... [1859, 1885, 1888] год. –	Памятная книжка Подольской губернии на... [1895, 1900] год. –	Памятная книжка Подольской губернии на... [1904, 1909, 1911] год. –

	<p>Подольск : Губ. стат. ком., 1859–1911.</p>	<p>Каменец- Подольск : Губ. стат. ком., 1859–1911.</p> <p>Обзор Подоль- ской губернии за... [1871– 1873, 1879– 1912] год. – Каменец- Подольск, 1872–1913.</p> <p>Сборник све- дений о По- дольской гу- бернии. Вып. 1–3. – Каменец- Подольск : Губ. стат. ком., 1880–1884.</p> <p>Гульдман В. К. Подольская гу- берния. Опыт геогр. и стат. описания / В. К. Гульд- ман. – Каменец- Подоль- ский, 1889. –</p>	<p>Каменец- Подольск : Губ. стат. ком., 1859–1911.</p> <p>Обзор Подольской губернии за... [1879–1912] год. – Каменец- Подольск, 1872–1913.</p> <p>Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. 1–3. – Каменец- Подольск : Губ. стат. ком., 1880–1884.</p>	<p>Каменец- Подольск : Губ. стат. ком., 1859–1911.</p> <p>Обзор Подольской губернии за... [1879–1912] год. – Каменец- Подольск, 1872–1913.</p>
--	---	---	---	--

		510 с. разд. паг. с табл. и карт.		
Полтав- ська	Памятная книжка Полтавской губернии на... [1865] год. – Полтава : Губ. стат. ком., 1865–1916.	Памятная книжка Полтавской губернии на... [1865, 1871, 1874, 1887– 1888, 1890– 1900] год. – Полтава : Губ. стат. ком., 1865–1916. Обзор Пол- тавской губер- нии за... [1879– 1914] год. – Полтава, 1880– 1916.	Памятная книжка Полтавской губернии на... [1890–1900, 1902–1903] год. – Полтава : Губ. стат. ком., 1865–1916. Обзор Полтавской губернии за... [1879–1914] год. – Полтава, 1880–1916.	Статистически й ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 г. – Полтава, 1916. – 254+131 с. Обзор Полтавской губернии за... [1879–1914] год. – Полтава, 1880–1916.
Таврій- ська	Памятная книжка Таврической губернии на... [1867] год. – Симферополь : Губ. стат. ком., 1867–1917.	Памятная книжка Таврической губернии на... [1867, 1889, 1892] год. – Симферополь : Губ. стат. ком., 1867–1917.	Памятная книжка Таврической губернии на... [1896–1905, 1906–1917] год. – Симферополь : Губ. стат. ком.,	Памятная книжка Таврической губернии на... [1896–1905, 1906–1917] год. – Симфе- рополь : Губ. стат. ком.,

		Обзор Таврической губернии за... [1886, 1888- 1914]. – Симферополь, 1877–1915.	1867–1917. Обзор Таврической губернии за... [1888–1914]. – Симферополь, 1877–1915.	1867–1917. Обзор Таври- ческой губер- нии за... [1888– 1914]. – Симферополь, 1877–1915. Справочная книга по г. Симферополю на... [1911, 1913] год. – Симферополь : Гор. упр., 1911–1913.
Харків- ська	Статистически й обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865– 1889 год. Кн. 1. – Х. : Зильберберг, 1890. – 219 с. разд. паг.; 9 л. табл. Харьковский календарь на...	Статистически й обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865– 1889 год. Кн. 1. – Х. : Зильберберг, 1890. – 219 с. разд. паг.; 9 л. табл. Харьковский календарь на...	Статистически й обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865- 1889 год. Кн. 1. – Х. : Зильберберг, 1890. – 219 с. разд. паг.; 9 л. табл. Харьковский календарь на...	Обзор экономических мероприятий Харьковского земства и протоколы заседаний губернского экономическог о совета с 1903 по 1906 год / Сост. М.Ф. Крамаревский. – Харьков,

	[1862–1917] год. – Х. : Губ. стат. ком., 1862–1917.	[1862–1917] год. – Х. : Губ. стат. ком., 1862–1917. Обзор Харь- ковской губернии за... [1879, 1881– 1886, 1889, 1892] год. – Харьков, 1880– [1915].	[1862–1917] год. Х. : Губ. стат. ком., 1862–1917. Обзор Харь- ковской губернии за... [1894–1896] год. – Харьков, 1880–[1915].	1906. – 197 с.; Статистичес- кие сведения по гор. Харь- кову. – Х. : Стат. отд. Харьк. гор. управы, 1904, – 27 с. Харьковский календарь на... [1862–1917] год. – Х. : Губ. стат. ком., 1862–1917. Обзор Харь- ковской губернии за... [1902–1908, 1910–1911, 1913–1914] год. – Харьков, 1880– [1915].
Херсон- ська	Материалы для географии и статистики Херсонской губернии / Труды Херсон,	Памятная книжка Херсонской губернии на... [1864] год. – Херсон : Губ.	Статистико- экономический обзор Херсонской губернии за 1895 год. –	Памятная книжка Херсонской губернии на... [1901, 1911– 1913] год. –

	губ. стат. ком. Кн. 1. Ч. 1. – Херсон, 1863. – 402 с. разд. паг. Губернский адрес-кален- дарь и другие справочные сведения / Тру- ды Херсон, губ. стат. ком. Кн. 1. Ч. 2. – Херсон, 1863. – 288, IV с. с ил.	стат. ком., [1864]–1913. Обзор Херсон- ской губернии за... [1882– 1905, 1907– 1913] год. – Херсон, 1883– [1914].	Херсон, 1897. – 255 с. Обзор Херсон- ской губернии за... [1882– 1905, 1907– 1913] год. – Херсон, 1883– [1914].	Херсон : Губ. стат. ком., [1864]–1913. Обзор Херсон- ской губернии за... [1882– 1905, 1907– 1913] год. – Херсон, 1883– [1914].
Чернігів- ська	Календарь Черниговской губернии на... [1862] год. – Чернигов : Губ. стат. ком., 1862–1915.	Календарь Черниговской губернии на... [1862, 1886– 1888] год. – Чернигов : Губ. стат. ком., 1862–1915. Обзор Черниговской губернии за... [1880, 1884– 1904] год. – Чернигов,	Календарь Черниговской губернии на... [1890–1916] год. – Чернигов : Губ. стат. ком., 1862–1915. Обзор Черниговской губернии за... [1884–1904, 1906] год. – Чернигов,	Календарь Черниговской губернии на... [1862, 1886– 1888, 1890– 1916] год. – Чернигов : Губ. стат. ком., 1862–1915. Обзор Черниговской губернии за... [1880, 1884– 1904, 1906]

		[1881] –1907.	[1881] –1907.	год. – Чернигов, [1881] –1907.
--	--	---------------	---------------	--------------------------------------

**Нормативно-правове забезпечення функціонування кредитно-
банківської галузі Наддніпрянської України 1850–1913 рр.**

№№	Роки	Загальна кількість законодавчих актів, що регламентували діяльність кредитно-банківських установ в Російській імперії	З них ті, що стосувалися українських губерній
1.	1850	18	6
2.	1851	11	3
3.	1852	13	2
4.	1853	13	2
5.	1854	9	1
6.	1855	5	2
7.	1856	7	2
8.	1857	10	0
9.	1858	7	1
10.	1859	24	0
11.	1860	11	0
12.	1861	22	2
13.	1862	41	4
14.	1863	51	4
15.	1864	37	7
16.	1865	54	8
17.	1866	58	7
18.	1867	49	6
19.	1868	55	12
20.	1869	47	6
21.	1870	66	10
22.	1871	81	15

23.	1872	102	23
24.	1873	88	22
25.	1874	73	13
26.	1875	47	5
27.	1876	33	7
28.	1877	34	8
29.	1878	28	4
30.	1879	49	2
31.	1880	21	3
32.	1881	7	0
33.	1882	6	0
34.	1883	14	1
35.	1884	12	1
36.	1885	13	1
37.	1886	13	1
38.	1887	12	0
39.	1888	13	0
40.	1889	18	0
41.	1890	14	1
42.	1891	9	0
43.	1892	19	0
44.	1893	22	2
45.	1894	25	0
46.	1895	21	0
47.	1896	8	0
48.	1897	12	1
49.	1898	20	0
50.	1899	11	0

51.	1900	15	0
52.	1901	14	2
53.	1902	14	2
54.	1903	17	0
55.	1904	10	1
56.	1905	17	0
57.	1906	32	0
58.	1907	9	0
59.	1908	11	1
60.	1909	11	0
61.	1910	17	0
62.	1911	14	2
63.	1912	15	2
64.	1913	10	0

Підрахунки проведено за матеріалами «Полного собрания законов Российской империи» 1850–1913 рр.

Список генерал-губернаторів Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства, Тимчасового Одеського генерал-губернаторства, Тимчасового Харківського генерал-губернаторства

Київське, Подільське і Волинське генерал-губернаторство, до якого входили відповідні за назвами губернії, за досліджуваний період очолювали вісім керівників: **О. П. Безак** (19.01.1865–16.01.1869 рр.), **О. М. Дондуков-Корсаков** (16.01.1869–16.04.1878 рр.), **М. І. Чертков** (16.04.1878–13.01. 1888 рр.), **О. Р. Дрентельн** (13.01.1881–15.07.1888 р.), **О. П. Ігнат'єв** (12.08. 1889–07.12.1897 рр.), **М. І. Драгомиров** (01.01.1898–24.12.1903 рр.), **М. В. Клейгельс** (24.12.1903–19.10.1905 рр.) та **В. О. Сухомлинов** (19.10.1905–18.12. 1908 рр.).

Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство, до складу якого входили Катеринославська, Таврійська, Херсонська та Бессарабська губернії, за досліджуваний період очолювали чотири керівники: **М. С. Воронцов** (07.05.1823–01.03.1854 рр.), **М. М. Анненков** (20.03.1854–квітень 1855 рр.), **О. Г. Строганов** (квітень 1855–грудень 1863 рр.), **П. Є. Коцебу** (грудень 1863–січень 1874 рр.).

Тимчасовим Одеським генерал-губернаторством за вказаний період керували: **Е. Тотлебен** (1879–18.06.1880 рр.), **О. Р. Дрентельн** (18.05.1880–13.01.1881 рр.), **О. М. Дондуков-Корсаков** (13.01.1881–9.01.1882 рр.), **І. В. Гурко** (9.01.1882–7.06.1883 рр.), **Х. Рооп** (7.06.1883–1889 рр.).

За недовгий період існування тимчасового Харківського генерал-губернаторства його очолювали: **Д. М. Кропоткін** (15.07.1870–15.02.1879 рр.), **В. В. Валь** (27.02.1879–20.04.1880 рр.), **П. А. Грессер** (20.04.1880–26.07.1882 рр.).

**Приклад форми «Зведеної відомості про операції сільських банків
Київської губернії за 1893 р.»¹**

Київська губернія	Число банків		Розмір основного капіталу		Видані позики		Прийняті вклади		Отримано прибутку		Розмір відсотків	
	1893	1894	1893	1894	1893	1894	1893	1894	1893	1894	За вкладами	За позиками
Київський	5	5	7964 р. 49¼к.	8396 р. 92к.	10937р.	16304р.	2698р. 56к.	4478р.6 8к.	1806р.3 8¾к.	2441р.9 7к.	4-8%	10%
Радомішльський	-	1	631р. 32к.	627р. 44к.	-	596р.	-	-	-	-	-	8%
Васильківський	1	1	1200р.	2160р.5 0к.	917р.	2788р.	917р.	504р. 15к.	-	233р. 15к.	5%	10%
Канівський	12	12	18301р. 945\6к.	26261р. 30к.	76832р. 88.	84344р. 66к.	26634р. 32к.	18872р. 9к.	6783р. 525\6к.	7421р.1 4к.	3-8%	10- 12%
Черкаський	2	2	1800р.	1800р.	1323р.	344р. 60к.	-	50р.	205р. 77½к.	289р. 28½к.	6- 10%	12%
Чигиринський	5	5	14294р. 98½к.	16170р. 52¼к.	19542р.	30930р.	4055р.4 3к.	7686р.3 5к.	1201р.7 к.	1285р.7 4½к.	6- 10%	12%
Уманський	10	10	31585р. 53½к.	31585р. 53½к.	26823р.	5504р.	40р.	6р.40к.	5104р. 37½к.	6074р.5 1½к.	6%	4- 10%
Звенигородський	56	72	96420р. 83¼	95269р. ½к.	99592р.	139350р. 52к.	11906р. 41½к.	10252р. 40к.	18235р.5 ¾к.	41526р. 84¼к.	3- 10%	7- 12%
Разом	91	108	172199р. 11103к.	189972р. 21½к.	235967р. 38к.	280162р. 8к.	46251р.7 2½к.	41850р.7 к.	33336р. 191\3к.	41526р. 84¼к.	3- 10%	4- 12%

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 358, 239 арк.

**Приклад форми «Загальної відомості з операцій повітових банків
Волинської губернії за 1904 р.»¹**

Назва повітів та банків	
Число банків	На 1 січня 1904 р. наявно
	Протягом 1904 р. відкрито знову
	Протягом 1904 р. закрито
	На 1 січня 1905 р. наявно
	Банків, що не надали звіт
Число домовласників в районі дій банку	
На 1 січня 1904 р. наявно	Пожегтв на користь банку
	Вкладів %
	Позик для створення основного капіталу
	Не виплачених % по вкладам
	Різних сум
	Прибуток
Надходжень у 1904 році	Пожегтв на користь банку
	Вкладів %
	Позик для створення власного капіталу
	Виплачено по позикам
	Відсотків по вкладам
	Різних надходжень
	Разом
рат у 190	Видано вкладів

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 705, спр. 69, арк. 20-27.

	Сплачено по позикам
	Видано позик
	Сплачено % по вкладам
	Різних видач
	Канцелярські та інші витрати по управлінню
	Разом
Залишок на 1 січня 1905 р.	Основного капіталу
	Пожертвна користь банку
	Вкладів
	Позик
	Не виплачених % по вкладам
	Різних сум
	Прибутків
На 1 січня 1905 р. залишається невиплачених позик	Через ненастання терміну
	Через невиконання боржників
Число позичальників, за якими залишились невиклачені	Термінові
	Прострочені

позики		
Протя- гом 1904 р.	Збитки	Число банків
		Сума збитків
	Отримано прибуток	Число банків
		Сума прибутків
Готівки на 1 січня 1905 р.	Грошима	
	% паперами	
Примітки		

Список працівників**Київської контори Державного банку 1879 р.**

Очільник контори – таємний радник Микола Християнович Бунге.

Директори:

- статс. рад. Іван Григорійв. Барвінський.
- статс. рад. Павло Якович Казин.

Члени облікового комітету:**Голова Біржового комітету:**

- комерції радник Микола Григорович Хряков.
- сп. поч. гром. Микола Артемович Терещенко.
- сп. поч. гром. Микола Тадейович Попов.
- сп. поч. гром. Георгій Семенович Чернов.
- сп. поч. гром. Михайло Парф. Дехтерев.
- сп. поч. гром. Ізраїл Марков. Бродський.
- сп. поч. гром. Олександр Мих. Лички.

Купці:

- Абрам Аароновіч Купернін.
- Іване Івановичу Козловський.
- Іван Олексійович Шишкін.
- Генріх Карлович Клуткіст.

Секретар – ком. ас. Пантелеймон Конст. Скорделі.

Касир – коледж, рад. Іван Кузьмич Горкавенко.

Старш. контролер – кол. ас. Конст. Петро, Петров.

Молодші контролери:

- Петро Тимофій. Когутов.
- Георгій Андр. Броварів.

Екзекутор – надвір. рад. Іван Андрійович Броварів.

Чинovníк особливих доручень – надвiр. рад. Валерiан Михайлович Дмовського.

Молодшi бухгалтери:

- надвiр. рад. Олександр Иванович Васьковський.
- кол. Реєстратор Микола Йосипович Цiборовський.

Помiчники бухгалтера 1-го розряду:

- кол. ас. Иван Степанович Висоцький.
- Микола Антонович Гальчинський.
- Єлизар Федорович Антипов.
- кол. сек. Антон Иван. Кржижановський.
- поч. гром. Иван Васильев. Титаря.
- кол. реєстратор Микита Нiк. Малиновський.

Помiчники секретаря 1-го розряду – колезький ассесор Иван Давидович Тiтенко.

Помiчники касира 1-го розряду:

- колл. ас. Микола Павл. Гiнтофг-Дзевалтовський.
- тит. радник Герман Александрович Бурхардт.

Помiчники контролера 1-го розряду:

- кол. секр. Олексiй Лукич Иванов.
- кол. секр. Иван Иванович Висоцький.

Помiчник секретаря у справах наказу – кол. реєстратор Петро Миколайович Малиновський.

Лiкар при конторi – доктор медицини, кол. ас. Измаiл Васильович Чешихин.

Адрес-календарь должностных лиц по всем частям Юго-Западного края. На 1880 год. – К. : Типография Штаба Киевск. военн. окр., 1879. – С. 112-114.

**Форми та зразки ділових паперів, необхідних
для отримання селянами позики у Селянському поземельному банку**

№ 1. Зразок заяви

До відділення Селянського поземельного банку сільської громади, селян ... волості ... повіту

Заява

Придбавши цілою сільською громадою від землевласника належну йому землю, що знаходиться ... губернії, ... повіту, ... волості в кількості ... десятин, з яких зручної ... десятин, що межує з землями ..., уклінно просимо Селянський поземельний банк, на підставі статуту цього банку, видати під заставу зазначеної землі позику в розмірі ... руб. Терміном на 24½ року (або 34½ року).

Докладаємо при цьому ... руб. на друк заборони на *(продаж – Н. Р.)* землю нами, що купується, по заставі її в Селянському поземельному банку і на зазначені законом публікації. Купчу умовилися ми зробити у нотаріуса ..., що проживає ....

Представляємо при цьому: 1) вирок нашого сільського сходу про купівлю землі усією громадою 2) умова, укладена нами про цю купівлю із землевласником ... і 3) поіменну виписку з позмінної книги про кількість чоловічої статі душ в нашій громаді.

№ 2. Якщо ділянка землі купується не цілою громадою, а напр. товариством із декількох домогосподарств, то подавалися наступні документи: 1) заява, укладена про купівлю землі з землевласником ..., 2) поіменний список селян, з позначенням у ньому складу сімей і 3) зобов'язання про взаємну один за одного поруку в справі сплати внесків Банку.

(Підписи власників землі).

Що дійсна дана заява складена селянами домогосподарями (такими-то) і підписано (такими-то) власноруч, а за неписьменних за їх повноваженням в тому ж Волосне Правління засвідчує підписом.

Волосний старшина

Волосний писар

№ 3. Ми, що нижче підписалися селяни ... губернії, ... повіту, ... волості, ... сільської громади, цього ... місяця 188.. року на сільському сході в присутності нашого старости ... в числі (стількох-то) членів наших, які мають голос, в нашому сільському сході, за добровільною між собою згодою поклали:

1) Купити за сприяння поземельного селянського банку у власність всього нашого сільського (або таких-то домовласників) землю, що знаходиться в ... губернії, ... повіту ... волості, що межує з ..., в кількості ... десятин, з яких зручної ... десятин, за ціну, яка буде домовлена обраними нами на те уповноваженими селянами за угодою з паном ... і з Селянським поземельним банком.

2) Уповноважити односельців ... домовитися про ціну на землю з землевласником ..., запитати для придбання землі позику з Селянського поземельного банку, під заставу землі, що купується, для чого і підписується проект умови з паном ..., заяви в ... відділення Селянського поземельного банку, купча і підписка про заставу землі в зазначеному банку та інші зобов'язання і документи, видача яких виявиться необхідною.

(Підписи всіх присутніх на сході селян).

Що дійсно прийнято Рішення сільського сходу селян ... громади, за участю сільського старости і двох третин селян, які мають право голосу на сході, а саме: за участю (стількох-то) селян з (стількох-то), і підписано, а за неписьменних за їх повноваженням в тому ж Волосне Правління засвідчує підписом.

Волосний старшина

Волосний писар

№ 4. Тисяча вісімсот ... року ... дня, ми нижче підписалися землевласник ... і селян ... громади, ... волості, ... повіту, уклали між собою договір про наступне: я продаю належну мені землю, що знаходиться в ... губернії, в ... повіті при ... волості, яка межує землями (такими-то) в кількості ... десятин, з яких (стільки-то орної, лугів, ліси, вигону і незручної), а за все зручної ... десятин, за ... руб., по ... руб. за десятину придатної землі; при чому оголошується.

Селяни (такі-то) купуємо вищезначену землю ... від власника її ..., за сприяння Селянського поземельного банку за ... руб., з сплатою її вищезазначеним способом.

(Підписи).

№ 5. Зобов'язання, (у тому випадку, коли земля купується не цілою громадою, а товариством з декількох домовласників).

Ми, що нижче підписалися селяни домовласники ... губернії, ... повіту, ... волості (такі-то), всього ... домовласників, запропонувавши купити гуртом у землевласника (стільки-то), десятин належної йому землі в ... повіті з допомогою позики із Селянського поземельного банку на $24\frac{1}{2}$ або $34\frac{1}{2}$ річний термін, домовилися між собою скласти договір для згаданої купівлі, на підставі 16 ст. затвердженого 18 травня 1812 р. Положення про означений банк, товариство і цим договором зобов'язуємося круговою один за одного порукою у сплаті внесків за позикою, яка нам видана буде з банку у встановлені терміни і у встановленому розмірі. У чому і підписуємося.

188 .. року .. дня.

(Підписи всіх осіб товариства).

Що дане зобов'язання про взаємну один за одного поруку поіменованих у ньому селян справному внеску платежем, про яку просять із Селянського поземельного банку позичку для купівлі землі, підписана тими селянами, котрі у ньому згадані, в тому волосне правління засвідчує, додаючи, що теперішнє зобов'язання вписано в книгу вироків і сільських сходів за цей 188 .. р за № ...

Волосний старшина

Волосний писар.

*Подано за даними Памятной книжки Подольской губернии на 1885 год:
Адрес-календаря и статистическо-справочных сведений // Губернский статис-
тический комитет. – Каменец-Подольск : Типография Губернского правленія, 1885.
– С. 106-109.*

Мережа банків Наддніпрянської України

1850–1917 рр.

(відділення, контори, агентства, банкірські будинки)

ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ

Володимир-Волинський повіт

	назва	роки	адреса
1.	Велицький сільський банк	1902	
2.	Головенський сільський банк	1903	
3.	Крименський сільський банк	1903	
4.	Маціовський сільський банк	1902	
5.	Седлішський сільський банк	1902	

Ізяславський повіт

6.	Антонинський сільський банк	1902	
7.	Білогородський сільський банк	1902	
8.	Бутовецький сільський банк	1902	
9.	Грицевський сільський банк	1902	
10.	Заславський сільський банк	1902	
11.	Міхновський сільський банк	1902	
12.	Новосельський сільський банк	1902	
13.	Славутський сільський банк	1902	
14.	Судиковський сільський банк	1902	
15.	Сульжинський сільський банк	1902	
16.	Тернавський сільський банк	1902	
17.	Хровецький сільський банк	1902	

18.	Хролинський сільський банк	1902	
19.	Шепетовський сільський банк	1902	

м. Житомир (Житомирський повіт)

20.	Азово-Донської комерційний банк, відділення	1909-1910	
21.	Державний банк, відділення	25.10.1875 (працює з 21.02.1876)- 1880	вул. Олек- сандрівська, буд. Вар- шавського
22.	Київський земельний банк, агентство	1884	
23.	Мінський комерційний банк, відділення		
24.	Об'єднаний банк, відділення		
25.	Південно-російський промисловий банк, відділення		
26.	Селянський поземельний банк, Волинське відділення	1889	

Острозький повіт

27.	Воровецький сільський банк	1902	
-----	----------------------------	------	--

Рівненський повіт

28.	Березенський сільський банк		
29.	Вировський сільський банк		
30.	Висоцький сільський банк		
31.	Деражинський сільський банк		
32.	Державний банк, відділення м. Рівно	1899-1914	
33.	Домбровицький сільський банк	1903	
34.	Дяткевський сільський банк	1903	

35.	Клеванський сільський банк	1903	
36.	Костопольський сільський банк	1903	
37.	Кустинський сільський банк	1903	
38.	Любиковицький сільський банк	1903	
39.	Межирічський сільський банк	1903	
40.	Немировицький сільський банк	1903	
41.	Селишський сільський банк	1903	
42.	Степанський сільський банк	1903	
43.	Стидинський сільський банк	1903	
44.	Тучинський сільський банк	1903	

Старокостянтинівський повіт

45.	Авратинський сільський банк	1902	
46.	Базалійський сільський банк	1902	
47.	Волочинський сільський банк	1902	
48.	Жуковський сільський банк	1903	
49.	Колковський сільський банк	1902	
50.	Красиловський сільський банк	1902	
51.	Купельський сільський банк	1902	
52.	Лабунський сільський банк	1903	
53.	Маначинський сільський банк	1902	
54.	Решневецький сільський банк	1902	
55.	Скворецький сільський банк	1902	
56.	Теофіпольський сільський банк	1902	

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Бахмутський повіт

57.	Державний банк, відділення м. Юзівка	1896	
58.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1917	

м. Катеринослав (Катеринославський повіт)

59.	Азово-Донський комерційний банк філія	1897	
60.	Банкірський будинок «С. А. Арановича»	1910-1917	просп. Катерининський
61.	Банкірський будинок А. Н. Когана	1890-ті	
62.	Банкірський будинок І. Е. Кофмана	1890-ті- 1917	вул. Красна, 36
63.	Банкірський будинок «Ульман и К ^о »	1860-90-ті	
64.	Волзько-Камський комерційний банк, відділення		
65.	Дворянський земельний банк, відділення	1885-1917	
66.	Державний банк, відділення	1864(5)	
67.	Катеринославський акціонерний комерційний банк або Катеринославський комерційний банк	1872-1901	1890 вул. Московська
68.	Катеринославський міський громадський банк, відділення	1872-1878	
69.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1899-1917	
70.	Селянський поземельний банк, відділення	1883	
71.	Харківський земельний банк, відділення		
72.	Херсонський земський банк, відділення		

Маріупольський повіт

73.	Азово-Донський комерційний банк, Маріупольське відділення		м. Маріуполь
74.	Державний банк, відділення м. Юзівка	1896-1912	м. Юзівка
75.	Міський громадський банк м. Маріуполь	1878	м. Маріуполь

Олександрівський повіт

76.	Санкт-Петербурзький комерційний банк, відділення	1917	м. Олександрівськ
-----	---	------	-------------------

Слов'яносербський повіт

77.	Санкт-Петербурзький комерційний банк, відділення	1917	м. Луганськ
78.	Слов'яносербський міський громадський банк	1878	м. Слов'яносербськ

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ**м. Бердичів (Бердичівський повіт)**

79.	Банкірська контора Давида і Мейера Елінер		
80.	Банкірська контора М. Л. Глазмана	1900	вул. Махновського, будинок Поліщука
81.	Банкірська контора спадкоємця Файнберга	1900	вул. Махновського, будинок Поліщука
82.	Банкірська контора Д. З. Зельдовича	1900	вул. Махновського, буд. Шапіро

83.	Банкірська контора С. А. Шейнберга	1900	Соборна площа, будинок Волкінштейна
84.	Банкірська контора Л. С. Штейнберга	1900	
85.	Банкірська контора М. Х. Трахтенберга	1900	вул. Велика Іудейська, власний будинок
86.	Банкірська контора Ш. А. Краковського	1900	вул. Староєврейська, власний будинок
87.	Київський земельний банк агентство	1893	
88.	Комерційний банк в Білостоці, відділення	1910	
89.	Руський торгово-промисловий комерційний банк, відділення	1900	
90.	Русько-Французький комерційний банк	1914	
91.	Санкт-Петербурзький комерційний банк, відділення	1917	

Васильківський повіт

92.	Сільський банк с. Васильків	1911	
93.	Сільський банк с. Велико-Половецькі	1904	
94.	Сільський банк с. Веприки	1911	
95.	Сільський банк с. Ковалівка	1911	
96.	Сільський банк с. Красноліси	1904	
97.	Сільський банк с. Мало-Половецьке	1911	
98.	Сільський банк с. Триліси	1904	
99.	Сільський банк с. Яхни	1904	
100.	Сільський банк графині Браніцької А.	1875-	м. Біла Церква

		1900	
Звенигородський повіт			
101.	Сільський банк с. Богачівка	1904	
102.	Сільський банк с. Босівка	1904	
103.	Сільський банк с. Боярка	1904	
104.	Сільський банк с. Бродок	1904	
105.	Сільський банк с. Будища	1904	
106.	Сільський банк с. Бужанка	1904	
107.	Сільський банк с. Васильківка	1904	
108.	Сільський банк с. Вербівка	1904	
109.	Сільський банк с. Вербоivecь	1904	
110.	Сільський банк с. Водяники	1904	
111.	Сільський банк с. Водянка	1904	
112.	Сільський банк с. Верещаки	1904	
113.	Сільський банк с. Виноград	1904	
114.	Сільський банк с. Витязівка	1904	
115.	Сільський банк с. Воронівка	1904	
116.	Сільський банк с. Вотилівка	1911	
117.	Сільський банк с. Ганжаловка	1904	
118.	Сільський банк с. Гнилець	1904	
119.	Сільський банк с. Гудзівка	1904	
120.	Сільський банк с. Гуляйполе	1904	
121.	Сільський банк с. Гуляйки	1904	
122.	Сільський банк с. Гусаківка	1904	
123.	Сільський банк с. Гута-Журжинецька	1904	
124.	Сільський банк с. Долгая Гребля	1904	
125.	Сільський банк с. Дашуківка	1911	
126.	Сільський банк с. Дубровка	1904	

127.	Сільський банк с. Єрки	1904	
128.	Сільський банк с. Жаб'янка	1904	
129.	Сільський банк с. Журавка	1904	
130.	Сільський банк с. Журжинецька	1904	
131.	Сільський банк с. Заліське	1904	
132.	Сільський банк с. Зелена Дубрава	1904	
133.	Сільський банк с. Іскрина	1904	
134.	Сільський банк с. Кавунівка	1904	
135.	Сільський банк с. Кам'яний Брід	1904	
136.	Сільський банк с. Капустіна	1904	
137.	Сільський банк с. Катеринополь	1904	
138.	Сільський банк с. Кирилівка	1904	
139.	Сільський банк с. Княже	1904	
140.	Сільський банк с. Кобиляки	1911	
141.	Сільський банк с. Козацьке	1904	
142.	Сільський банк с. Кримки	1904	
143.	Сільський банк с. Кучківка	1904	
144.	Сільський банк с. Лисянка	1904	
145.	Сільський банк с. Лозоватка	1904	
146.	Сільський банк с. Майдановка	1904	
147.	Сільський банк с. Мизинівка	1904	
148.	Сільський банк с. Михайлівка	1904	
149.	Сільський банк м. Мокрая-Калігорка	1904	
150.	Сільський банк с. Моринцівка	1904	
151.	Сільський банк с. Мурзинці	1904	
152.	Сільський банк с. Неморож	1904	
153.	Сільський банк с. Озирка	1904	
154.	Сільський банк с. Окнино	1904	

155.	Сільський банк с. Ольховець	1904	
156.	Сільський банк с. Ольшанка	1904	
157.	Сільський банк с. Павлівка	1904	
158.	Сільський банк с. Пальчик	1904	
159.	Сільський банк с. Пединівка	1904	
160.	Сільський банк с. Петриківка	1904	
161.	Сільський банк с. Писарівка	1904	
162.	Сільський банк с. Побережка	1904	
163.	Сільський банк с. Погибляки	1904	
164.	Сільський банк с. Поповка	1904	
165.	Сільський банк с. Порадівка	1904	
166.	Сільський банк с. Почапинці	1904	
167.	Сільський банк с. Репки	1904	
168.	Сільський банк с. Рижанівка	1911	
169.	Сільський банк с. Сегединці	1911	
170.	Сільський банк с. Семенівка	1904	
171.	Сільський банк с. Сингаївка	1904	
172.	Сільський банк с. Смольчинці	1904	
173.	Сільський банк с. Слединці	1904	
174.	Сільський банк с. Соболівка	1904	
175.	Сільський банк с. Старая-Буда	1904	
176.	Сільський банк с. Стецівка	1904	
177.	Сільський банк с. Ступична	1904	
178.	Сільський банк с. Тарасівка	1904	
179.	Сільський банк с. Терешківка	1904	
180.	Сільський банк с. Толста	1904	
181.	Сільський банк с. Топилька	1904	
182.	Сільський банк с. Хижинці	1904	

183.	Сільський банк с. Хлипнівка	1904	
184.	Сільський банк с. Чайки	1904	
185.	Сільський банк с. Чемериське	1911	
186.	Сільський банк с. Чижівка	1904	
187.	Сільський банк с. Чичиркозовка	1904	
188.	Сільський банк с. Шестеринка	1904	
189.	Сільський банк м. Шпола	1904	
190.	Сільський банк м. Шубіни-Стави	1904	
191.	Сільський банк д. Щенгновка	1904	
192.	Сільський банк с. Щербачинка	1904	
193.	Сільський банк с. Яблунівка	1904	
194.	Сільський банк с. Ямпіль	1904	

Канівський повіт

195.	Сільський банк м. Богуслав I	1904	
196.	Сільський банк с. Богуслав II	1904	
197.	Сільський банк с. Великі-Прицкі	1904	
198.	Сільський банк с. Дибинці	1911	
199.	Сільський банк с. Демки	1904	
200.	Сільський банк с. Карапиші	1904	
201.	Сільський банк с. Кирилівка	1904	
202.	Сільський банк с. Кисилівка	1904	
203.	Сільський банк с. Козинь	1904	
204.	Сільський банк м. Македонці	1904	
205.	Сільський банк м. Медвинь	1904	
206.	Сільський банк с. Мисайлівка	1904	
207.	Сільський банк с. Потоки	1904	
208.	Сільський банк с. Пшеничник	1904	
209.	Сільський банк с. Раскопанці	1911	

210.	Сільський банк с. Стаблівка	1900	
211.	Сільський банк м. Стеблев	1900	
212.	Сільський банк м. Степанці	1904	
213.	Сільський банк м. Трактомирів	1904	
214.	Сільський банк с. Тупіки	1911	
215.	Сільський банк с. Чайки	1911	
216.	Сільський банк с. Шендорівка	1900-1904	
217.	Таганчський сільський банк	1900-1904	с. Ключники

м. Київ (Київський повіт)

218.	Банкірська контора «Барбань і Зейфер»	1897	вул. Хрещатик, буд. Думи
219.	Банкірська контора «В. Л. Вайнбаума»	1899	
220.	Банкірська контора «Г. В. Ройхшинштейна»	1900	вул. Хрещатик, 3
221.	Банкірська контора «Г. Д. Лесина»	1900-ті- 1917	вул. Хрещатик, 11
222.	Банкірська контора «Г. І. Інгала»	1900-1913	вул. Хрещатик, будинок Думи
223.	Банкірська контора «І. Г. Зейферта»	1902	
224.	Банкірська контора «Л. В. Ашкеназі»	1900	вул. Хрещатик, 15
225.	Банкірська контора «М. Б. Левінсона»	1900	вул. Хрещатик, 21
226.	Банкірська контора «М. І. Грубера»	1890-1900	Прорез, 27
227.	Банкірська контора «Н. Б. Матусовського»	1900	вул. Хрещатик, 23
228.	Банкірська контора «О. С. Данілевського»	1884-1894	

229.	Банкірська контора «Я. А. Канеля»	1900	вул. Хрещатик, 13/1
230.	Банкірська контора «Я. Б. Епштейна»	1900-1906	вул. Хрещатик, 19
231.	Банкірська контора «Я. Ф. Файгольд»	1890	вул. Хрещатик, 8
232.	Волзько-Камський комерційний банк, відділення	1887-1917	вул. Хрещатик, 4(8); вул. Хрещатик, 23
233.	Дворянський земельний банк, контора	1866-1902	вул. Єлизаветинська, 7 вул. Пушкінська, 37 (1902)
234.	Державний банк, контора	24.05.1839 устав, 1840	до 1891 вул. Інститутська, 13 на 1891-92 р.: вул. Інститутська 11, 13 вул. Інститутська, 9 (1901)
235.	Державний комерційний банк, контора	1857	
236.	Земельний банк або Київський земельний банк	1872-1916	вул. Інститутська, 9
237.	Київський приватний комерційний банк	1868-1916	З 1891 р. вул. Хрещатик, 20
238.	Київський промисловий банк	12.07.1871- 1896(1908)	вул. Хрещатик, 19
239.	Московський купецький банк контора	1900	вул. Хрещатик, 19

240.	Об'єднаний банк, контора	1910	
241.	Південно-Руський промисловий банк відділення	1908	
242.	Полтавський земельний банк, агентство		
243.	Полтавський приватний банк, відділення		вул. Б.-Подваль- на, 16
244.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення	1871	вул. Хрещатик, 30
245.	Руський торгово-промисловий банк, контора		
246.	Санкт-Петербурзький міжнародний банк, відділення	1887-1900	вул. Інститут- ська, 3, власний будинок
247.	Санкт-Петербурзький обліковий і позичковий банк, відділення	1910	
248.	Селянський поземельний банк, контора	1886-1890- ті	вул. Інститут- ська, 13 вул. Єлизаветин- ська, 7 або (Ново-Єлизаве- тинська,7) вул. Ново-Єлиза- ветинська, 35

Київський повіт

249.	Сільський банк с. Бишів	1911	
250.	Сільський банк с. Білогород	1904	
251.	Сільський банк с. Бородянка	1904	
252.	Сільський банк с. Васильківка	1904	

253.	Сільський банк с. Великі Дмитровичі	1911	
254.	Сільський банк с. Вотилівка	1904	
255.	Сільський банк с. Димер	1904	
256.	Сільський банк с. Гороховатка	1904	
257.	Сільський банк с. Ржицев	1911	
258.	Сільський банк с. Старо-Петрівка	1904	
259.	Сільський банк с. Янівка	1904	

Липовецький повіт

260.	Сільський банк с. Кальник	1911	
261.	Сільський банк с. Канельська-Попівка	1911	
262.	Сільський банк с. Лукашівка	1911	
263.	Сільський банк с. Монастирище	1911	
264.	Сільський банк с. Оратов	1911	
265.	Сільський банк с. Сарни	1911	

Радомисльський повіт

266.	Сільський банк с. Вишевичі	1991	
267.	Сільський банк м. Горностайполь	1904	
268.	Сільський банк м. Іваньков	1904	
269.	Сільський банк с. Кичкировка	1911	
270.	Сільський банк с. Коростишев	1911	
271.	Сільський банк с. Мартиновичі	1911	
272.	Сільський банк с. Приборськ	1904	
273.	Сільський банк м. Чорнобиль	1904	
274.	Сільський банк с. Шепелічі	1904	

Сквирський повіт

275.	Сільський банк с. Пархомівка	1911	
------	------------------------------	------	--

Таращанський повіт

276.	Сільський банк с. Кашперівка	1911	
------	------------------------------	------	--

Уманський повіт

277.	Київський промисловий комерційний банк, комісіонерство	1900	м. Умань
278.	Руський торгово-промисловий комерційний банк, відділення	1900	м. Умань
279.	Сільський банк с. Босівка	1911	
280.	Сільський банк с. Войтівка	1904	
281.	Сільський банк с. Городецьке	1904	
282.	Сільський банк с. Громи	1904	
283.	Сільський банк с. Кузьміна-Гребля	1904	
284.	Сільський банк с. Добра	1904	
285.	Сільський банк с. Коржовь-Кут	1904	
286.	Сільський банк с. Кочержинці	1904	
287.	Сільський банк с. Кочубіївка	1904	
288.	Сільський банк с. Максимівка	1911	
289.	Сільський банк с. Оксаніна	1904	
290.	Сільський банк с. Паланка	1904	
291.	Сільський банк с. Пеніюжківка	1904	
292.	Сільський банк с. Пиковець	1911	
293.	Сільський банк с. Полянецьке	1904	
294.	Сільський банк с. Кузьміна Гребля	1911	
295.	Сільський банк с. Притика	1904	
296.	Сільський банк с. Ризіна	1904	
297.	Сільський банк с. Степківка	1911	
298.	Сільський банк м. Умань	1904	

299.	Сільський банк м. Шауліха	1904	
300.	Сільський банк с. Юрківка	1904	

Черкаський повіт

301.	Банкірська контора А. Прилуцького	1900	м. Сміла
302.	Мінський комерційний банк, агентство	1900	м. Черкаси
303.	Міський громадський банк	1864-1900	м. Черкаси
304.	Орловський комерційний банк, відділення	1900	м. Черкаси
305.	Сільський банк с. Буда-Орловецька	1904	
306.	Сільський банк с. Валява	1904	
307.	Сільський банк с. Вязовок	1904	
308.	Сільський банк с. Ксаверівка	1904	
309.	Сільський банк м. Орловець	1904	
310.	Сільський банк с. Сагунівка	1911	
311.	Сільський банк с. Сердеговка	1911	
312.	Сільський банк с. Текліна (Коноплянка)	1904	
313.	Сільський банк с. Цесарско-Слободка	1911	
314.	Сільський банк с. Шелепухи	1904	

Чигиринський повіт

315.	Міський громадський банк	1865-1900	м. Чигирин
316.	Сільський банк с. Боровиця	1904	
317.	Сільський банк с. Бужин	1904	
318.	Сільський банк с. Голоківка	1904	
319.	Сільський банк с. Журавка	1904	
320.	Сільський банк с. Кримки	1911	
321.	Сільський банк с. Липово	1904	
322.	Сільський банк с. Листопадівка	1911	
323.	Сільський банк с. Мордва	1904	
324.	Сільський банк с. Нова Осота	1904	

325.	Сільський банк с. Подорожне	1904	
326.	Сільський банк с. Разлива	1911	
327.	Сільський банк с. Рацево	1904	
328.	Сільський банк с. Ставідли	1911	
329.	Сільський банк с. Субботів	1904	
330.	Сільський банк с. Тарасівка	1904	
331.	Сільський банк с. Топилівка	1904	
332.	Сільський банк с. Триліси	1904	
333.	Сільський банк с. Трушівці та Худаліївка	1904	
334.	Сільський банк с. Цвітна	1904	
335.	Сільський банк с. Чаплище	1904	
336.	Сільський банк с. Шабельніки	1904	
337.	Сільський банк с. Юзефівка	1911	
338.	Сільський банк с. Янич	1904	
339.	Сільський банк с. Ясиноватка	1911	

ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ

Балтський повіт

340.	Банк м. Балта	1911	м. Балта
------	---------------	------	----------

Брацлавський повіт

341.	Банк	1911	м. Брацлав
342.	Банк	1911	м. Тульчин

Вінницька округа

343.	Банк	1911	м. Вінниця
------	------	------	------------

Гайсинський повіт

344.	Банк м. Гайсин	1911	м. Гайсин
------	----------------	------	-----------

345.	Кислякський сільський банк	1891	
------	----------------------------	------	--

Жмеринський повіт

346.	Банк	1911	м. Жмеринка
------	------	------	-------------

м. Кам'янець-Подільськ (Кам'янецький повіт)

347.	Державний банк, відділення м. Кам'янець-Подільськ	1865 р.	з 1879 - вул. Соборна, власний будинок
348.	Кам'янець-Подільське відділення Об'єданого банку	1909 р.	
349.	Кам'янець-Подільський комерційний банк	1873-1879	
350.	Київський земельний банк, агентство	1884	
351.	Південноросійський промисловий банк, відділення м. Кам'янець-Подільськ	1898 р.	
352.	Російський торгово-промисловий банк, відділення м. Кам'янець-Подільськ	1911	
353.	Селянський поземельний банк, відділення м. Кам'янець-Подільськ (або Подольське)	1883-1901	
354.	Банкірська контора Когена		
355.	Банкірська контора Рабиновича		
356.	Банкірська контора Фріда		
357.	Банкірська контора Шмідта		

Могилівський повіт

358.	Банк м. Могилів-Подільськ	1911	м. Могилів-Подільськ
359.	Банківська контора м. Могилів-Подільськ	1911	м. Могилів-Подільськ

Ольгопільський повіт

360.	Бершадський сільський банк	1896 (працює з 12.03.1897)	
361.	Войтівський сільський банк	4.09.1894 (працює з 5.06.1895)	
362.	Демовський сільський банк	17.01.1896 (працює з 19.02.1897)	
363.	Ободовський сільський банк	15.01.1896 (працює з 9.02.1897)	
364.	П'ятківський сільський банк	7.01.1896 (працює з 10.02.1897)	
365.	Устьянівський сільський банк	17.08.1896 (працює з 20.02.1897)	
366.	Чечельницький сільський банк	13.01.1896 (працює з 19.03.1897)	

Проскурівський повіт

367.	Банк м. Проскурів	1911	м. Проскурів
368.	Банкірська контора м. Проскурів	1911	м. Проскурів

ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ**Золотоніський повіт**

369.	Селянський поземельний банк по Золотоніському повіту, відділення		
370.	Золотоніський міський громадський банк		
371.	Золотоніське агенство об'єднаного банку		

Зіньковецький повіт

372.	Міський громадський банк м. Зіньки		
------	------------------------------------	--	--

Кобеляцький повіт

373.	Міський громадський банк м. Кобеляки	1916	
------	--------------------------------------	------	--

Костянтинівський повіт

374.	Русько-Азіатський банк, комісіонерство м. Костянтинівка	1916	
375.	Банк Костянтиноградського товариства взаємного кредиту	1916	

м. Кременчук (Кременчуцький повіт)

376.	Державний банк, відділення	1896-1916	м. Кременчук
377.	Кременчуцький комерційний банк	1872-1894	м. Кременчук
378.	Кременчуцький міський громадський банк	1863-1916	м. Кременчук
379.	Об'єднаний банк, відділення	1916	м. Кременчук
380.	Петроградський міжнародний комерційний банк, відділення	1916-1917	м. Кременчук
381.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення	1916	м. Кременчук

Лохвицький повіт

382.	Міський громадський банк м. Лохвиця	1916	
------	-------------------------------------	------	--

Лубенський повіт

383.	Міський громадський банк м. Лубни	1871- 1916	
------	-----------------------------------	---------------	--

Переяславський повіт

384.	Міський громадський банк м. Переяслав	1864-1916	м. Переяслав
------	---------------------------------------	-----------	--------------

м. Полтава (Полтавський повіт)

385.	Дворянський земельний банк, відділення	1892	вул. Олександрівська буд. Холмського
386.	Державний банк, відділення	1871-1892-	вул. Олександрівська буд. Варшавського
387.	Кременчуцький комерційний банк, відділення	1872-1894	вул. Сретінська, буд. Айзенштейна
388.	Полтавський земельний банк	1872-1892	вул. Олександрівська, власний будинок
389.	Селянський поземельний банк, відділення	1892	вул. Олександрівська буд. Холмського
390.	Харківський комерційний банк, тимчасове відділення	1860-ті	

Прилуцький повіт

391.	Об'єднаний банк, Прилуцьке відділення	1916	
392.	Прилуцьке відділення міського громадського банку	1916	
393.	Русько-Азіатський банк, Прилуцьке відділення	1916	

м. Ромни (Роменський повіт)

394.	Азово-Донський комерційний банк, відділення	1916	м. Ромни
395.	Державний банк м. Ромни, відділення	1883-1916	м. Ромни
396.	Міський громадський банк м. Ромни	1864-1916	м. Ромни
397.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення	1916	м. Ромни
398.	Глинський міський громадський банк	1916	

Хорольський повіт

399.	Міський громадський банк м. Хорол	1916	
------	-----------------------------------	------	--

ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ**м. Бердянськ (Бердянський повіт)**

400.	Азово-Донський комерційний банк, відділення	1872	
401.	Бердянсько-Ногайський міський громадський банк (Бердянський міський громадський банк)	1864-1868	
402.	Державний банк, тимчасове відділення	1895	
403.	Петроградський міжнародний комерційний банк, відділення		
404.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення		

Дніпровський повіт

405.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, Порт- Хорловське відділення		
------	--	--	--

м. Євпаторія (Євпаторійський повіт)

406.	Азово-Донський комерційний банк, відділення		
407.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, агентство		
408.	Державний банк, відділення	1903	
409.	Євпаторійський міський громадський банк	1917	
410.	Об'єднаний банк, відділення	1909	
411.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення		
412.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1917	
413.	Селянський поземельний банк, Таврійське відділення	1910	

м. Мелітополь (Мелітопольський повіт)

414.	Азово-Донський комерційний банк, відділення		
415.	Державний банк, відділення		
416.	Мелітопольський міський громадський банк	1878-1914	
417.	Петроградський міжнародний комерційний банк, відділення		
418.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення		

Мелітопольський повіт

419.	Азово-Донський комерційний банк, Генічевське відділення		м. Генічевськ
420.	Петроградський міжнародний		м. Генічевськ

	комерційний банк, Генічевське відділення		
--	--	--	--

Перекопський повіт

421.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, агентство		
422.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, агентство Сімферопольського відділення		м. Джанкой
423.	Селянський поземельний банк канцелярія, Таврійське відділення	1910	

м. Сімферополь

424.	Азово-Донський комерційний банк, відділення	1891	вул. О. Невського, буд. Розенштейна
425.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, агентство		вул. Дворянська буд. 1
426.	Державний банк, відділення	1915-1916	вуг. вул. Губернської та Долгорукова
427.	Катеринославське відділення Селянського поземельного банку агентство	1900-1910	
428.	Московський народний банк	1912	вул. Салгірна, буд. 21
429.	Об'єднаний банк, відділення	1912	вул. Пушкінської буд. Дворянського театру
430.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення	1909-1916	вул. Дворянська буд. 1
431.	Санкт-Петербурзький міжнародний	1908-1917	вул. Пушкінської

	комерційний банк, відділення		та Дворянської, буд. 12
432.	Селянський поземельний банк, відділення	1884-1920	З 1910 р. - вул. Катерининська, буд. Сарафа
433.	Сімферопольський міський громадський банк	1910-1916	1910 р. – вул. Пушкінська, буд. Міської управи; вул. Долгоруків- ська буд. 11; з 1915 р. - вул. Дворянська, буд. Шнейдера
434.	Харківський земельний банк, агентство		вул. Салгірна
435.	Херсонський земельний банк, агентство		

м. Севастополь

436.	Азово-Донський комерційний банк, відділення	1891	
437.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, агентство	1887	
438.	Державний банк, відділення	1895 – тим- часове 1915 – постійне	вул. Долгору- кова, буд. 11
439.	Московський торговий банк, відділення	1901	

440.	Об'єднаний банк, відділення		
441.	Приватна банкірська контора Д. Н. Єфремова	1889	
442.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення	1909	
443.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1891	
444.	Севастопольський міський громадський банк	1862-1878	вул. Велика Морська, буд. Міської управи
445.	Селянський поземельний банк, Таврійське відділення	1910	

Сімферопольський повіт

446.	Балаклавський міський громадський банк	1865- 1866	
447.	Карасубазарський міський громадський банк		

м. Керч (Феодосійський повіт)

448.	Азово-Донський комерційний банк, відділення	1895	вул. Спицин- ська буд. 6
449.	Керченський міський громадський банк	1862- 1878	
450.	Керч-Єнікальський міський громадський банк	1863	вул. Строганів- ська буд. 8
451.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення		вул. Строга- нівська, буд. Гольдцтейна

м. Феодосія (Феодосійський повіт)

452.	Азово-Донський комерційний банк, відділення		
453.	Банкірський будинок братів Крим		
454.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, агентство		
455.	Державний банк, тимчасове відділення	1875-1895	м. Феодосія
456.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення		
457.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1917	
458.	Селянський поземельний банк, Таврійське відділення	1910	
459.	Феодосійський міський громадський банк	1878	

Феодосійський повіт

460.	Старо-Кримський міський громадський банк	1913	
------	--	------	--

м. Ялта (Ялтинський повіт)

461.	Азово-Донський комерційний банк, відділення		
462.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, агентство		
463.	Державний банк, тимчасове відділення	1882-1912 – тимчасове 1912 – постійне	м. Ялта
464.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1917	

465.	Селянський поземельний банк, тимчасова канцелярія	1910	
466.	Харківський земельний банк, агентство		
467.	Ялтинський міський громадський банк	1905	провул. Чорноморс ький буд. Гофшнейд ера

Ялтинський повіт

468.	Балаклавський міський громадський банк	1886	
------	--	------	--

ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Богодухівський повіт

469.	Міський громадський банк м. Охтирка	1876	
470.	Орловський банк, відділення м. Охтирка	1870	м. Охтирка, пл. Соборна
471.	Селянський земельний банк, відділення м. Охтирка	1870	

Ізюмський повіт

472.	Зміївський міський громадський Донець-Захаржевського банк	1872	
473.	Ізюмський міський банк (Ізюмський громадський банк І. Известкова)	1872	
474.	Слов'янський міський громадський банк	1872	

Куп'янський повіт

475.	Міський громадський банк м. Куп'янськ	1878	м. Куп'янськ
------	---------------------------------------	------	--------------

Старобільський повіт

476.	Міський громадський банк м. Старобільськ	1865-1872	м. Старобільськ
------	--	-----------	-----------------

Сумський повіт

477.	Білопільський міський громадський банк	1866-1916	
478.	Державний банк, Сумське відділення	1896-1918	
479.	Олександрівський Сумський селянський сільськогосподарчий банк	1885	вуг. вул. Герасима Кондратьєва та пл. Покровської м. Суми
480.	Сумський міський громадський банк	1899	м. Суми
481.	Харківський земельний банк, відділення		вул. Соборна м. Суми

м. Харків (Харківський повіт)

482.	Азово-Донський комерційний банк, відділення	1872-1897	
483.	Банкірський будинок М. Рабінович та сини	1874-1885	
484.	Банкірський будинок Роман Рубінштейн та сини	1874	
485.	Банкірський будинок П. Д. Новова	1884	
486.	Волзько-Камський комерційний банк, відділення	1872-1878	

487.	Дворянський поземельний банк, відділення	1885	
488.	Державний банк, відділення	1972-1900	
489.	Катеринославський комерційний банк, відділення чи агентство	1872	
490.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1872-1917	
491.	Селянський поземельний банк, відділення	1885	
492.	Харківський земельний банк	1871-1917	
493.	Харківський міський купецький банк	1872	
494.	Харківський торговий банк	1968-1901	

ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНІЯ

Ананьївський повіт

495	Ананьївський міський громадський банк	1912-1914	м. Ананьїв
496	Руський торгово-промисловий банк	1912-1914	с. Голт

м. Єлисаветград (Єлисаветградський повіт)

497	Державний банк, відділення м. Єлисаветград	1912-1914	м. Єлисаветград, вул. Б. Перспективна.
498	Єлисаветградський міський громадський банк	1863-1912	м. Єлисаветград, вул. Городська
499	Об'єднаний банк, відділення м. Єлисаветград	1911-1914	м. Єлисаветград, пер. Думський, міський

			буд.
500	Новомиргородський міський банк	1912-1914	м. Новомир-город
501	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення м. Єлисаветград	1911-1914	м. Єлисаветград, вуг. вул. Дворцової та вул. Іванівської
502	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення	1912	м. Єлисаветград

Єлисаветградський повіт

503	Ольвіопольський міський громадський банк	1864-1972	м. Ольвіополь
-----	--	-----------	---------------

м. Одеса (Одеський повіт)

504.	Азово-Донський комерційний банк, відділення м. Одеса	1871	вул. Рішельєвська, 9
505.	Банкірський будинок А. М. Бродського	1859	
506.	Банкірська контора «А. С. Зусман і син»		
507.	Банкірський будинок «Арієст Масс і К ^о » («Арист Масс і К ^о »)	8.07.1838-1901	
508.	Банкірський будинок Ашкеназі	1866-1917	вул. Дерibasівська, 12 буд. Новікова
509.	Банкірський будинок «Брати Куссіс»	1906 р.	
510.	Банкірський будинок «Д. Барам и К ^о »		вул. Рішельєвська
511.	Банкірський будинок «Ефруссі і К ^о »	1829(35)-1888	Приморський бульвар
512.	Банкірський контора «Зейлигер і К ^о »	1884-1890	

513.	Банкірський контора «Зографос і К ^о »	1890	
514.	Банкірський будинок «І. Бака»	1872	
515.	Банкірський будинок «І. Груббера»	1870	
516.	Банкірський будинок «І. С. Ксідіас»	1906	вул. Дерibasівська, 12 буд. Новікова
517.	Банкірський будинок «Кон и Аронсон і К ^о »	1882-1890	
518.	Банкірський будинок «Лівшиц і К ^о »	1890	
519.	Банкірський будинок «Люлька і К ^о »	1890	
520.	Банкірська контора «М. І. Грубера»	1890-1900	
521.	Банкірський будинок «О. С. Хаіса К ^о »	1870-1890	вул. Рішельєвська
522.	Банкірський будинок «Рафалович і К ^о »	1831	вул. Катерининська, 5
523.	Банкірський будинок «Р. Зонштейн і К ^о »	1890	
524.	Банкірський будинок «Родонакі сини і К ^о »	1819-1901	Приморський бульва, 10
525.	Банкірський будинок «С. Давидова»	1870	вул. Рішельєвська, готель
526.	Банкірський будинок «С. Лебедя»	1870	
527.	Банкірський будинок «С. М. Барабаш»	1866-	
528.	Банкірський будинок «Трабонті і К ^о »	1874-1890	вул. Гоголя
529.	Банкірський будинок «Ш. Гальперін і син»	1906 р.	
530.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, відділення	30.10. 1872 -1919	вул. Херсонська, 29, власний будинок

531.	Дворянський земельний банк, відділення	1885-1917	вул. Маразлієвська, 2 пер. Барятинський, 2
532.	Державний банк, контора	1860-1917	вул. Поштова, вуг. вул. Польська, 9/22 вул. Садовая, 3 вул. Жуковського, 11
533.	Земський банк Херсонської губернії	1864 р.	вул. Херсонська, 29 Садова, 3
534.	Земельний банк Херсонської губернії	1864	
535.	Київський приватний комерційний банк, відділення		
536.	Ліонський кредит, відділення агентства м. Одеса	1891-1915.	м. Одеса, вул. Рішельєвська, 1
537.	Міський громадський банк м. Одеса	1891	вул. Рішельєвська, 38
538.	Об'єднаний банк, відділення м. Одеса	1891 р.	м. Одеса, вул. Ланжеронівська, 2
539.	Одеський дисконтний банк	1879	
540.	Одеський комерційний банку (реорганізований у Одеський обліковий)	1862-1878	
541.	Одеський купецький банк	1891-1917	вул. Рішельєвська, 10

542.	Одеський обліковий банк, відділення	1879-1914	вул. Дерибасівська, 8 вул. Пушкінська, 12
543.	Одеський торгово-промисловий комерційний банк (реорганізовано у Одеське відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку)	12.07. 1889(8)- 1893	пл. Катерининська, будинок Бродського
544.	Південно-російський промисловий банк, відділення м. Одеса	1891-1906	м. Одеса, вул. Рішельєвська
545.	Польський купецький банк у м. Лодзі, відділення	1899	
546.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення м. Одеса	1871-1901	м. Одеса, вул. Пушкінська, вуг. Дерибасівської
547.	Руський торгово-промисловий банк, відділення м. Одеса	1889	м. Одеса, вул. Ланжеронівська, 24
548.	Русько-Азіатський банк, відділення		м. Одеса, вул. Рішельєвська, 8
549.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, відділення м. Одеса	1891-1917	м. Одеса, вул. Дерибасівська, 8
550.	Селянський поземельний банк, відділення м. Одеса	1882-1917	м. Одеса, вул. Маразлієвська, 2 пер. Барятинський, 2

551.	Симбірський торговий банк, відділення м. Одеса	1872	м. Одеса, вул. Рішельєвська, вуг. Дерibasів- ської, будинок Пурица
------	---	------	--

Олександрійський повіт

552.	Олександрівський міський громадський банк	1912-1914	м. Олександрія
553.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, агентство	1912-1914	м. Олександрія
554.	Міський громадський банк	1912-1914	посад Новая Прага
555.	Міський громадський банк	1912-1914	м. Новогеоргієвськ
556.	Міський громадський банк м. Очаків	1912-1914	м. Очаків

Тираспольський повіт

557.	Тираспольський міський громадський банк	1912-1914	м. Тирасполь вул. Базарна, буд. Міської Управи
------	---	-----------	---

Херсонський повіт

558.	Азово-Донський комерційний банк, відділення м. Кривий Ріг	1913	м. Кривий Ріг
559.	Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк відділення м. Кривий Ріг	1913-1917	м. Кривий Ріг

м. Миколаїв (Херсонський повіт)

560.	Державний банк, відділення	1868-1920	вул. Глазенапівська
561.	Миколаївський комерційний банк	1864-1884	
562.	Миколаївський міський громадський банк	1862-1917	
563.	Об'єднаний банк, відділення	1909-1919	
564.	Одеський обліковий банк, відділення	1908-1917	вул. Нікольська, 50
565.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення	1909-1920	вул. В. Морська, 32
566.	Санкт-Петербурзький комерційний банк, відділення	1917	

м. Херсон (Херсонський повіт)

567.	Бессарабсько-Таврійський земельний банк, відділення м. Одеса	1912-1914	власний будинок
568.	Державний банк, відділення м. Херсон	1901-1912	Пестелевський проїзд, каз. будинок
569.	Об'єднаний банк, відділення м. Херсон	1912-1914	на розі вул. Суворовська та пров. Успенський
570.	Руський для зовнішньої торгівлі банк, відділення м. Херсон	1912-1914	Потьомкінський, власн. будинок
571.	Русько-Азіатський банк, відділення м. Херсон	1912-1913	буд. Бігуна вул. Суворовська та вул. Рішельєвської
572.	Санкт-Петербурзький міжнародний	1912-	на розі вул. Рі-

	комерційний банк, відділення м. Херсон	1917	шельєвська та Ерделівська, буд. І. А. Гольдберг
573.	Херсонський земельний банк	29.05. 1864	
574.	Херсонський міський громадський банк	1912- 1914	м. Херсон, вул. Воронцівська, міський будинок

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Глухівський повіт

575.	Глухівський міський громадський банк	1863-1909	м. Глухів
------	--------------------------------------	-----------	-----------

Конотопський повіт

576.	Міський громадський банк м. Конотоп	1878-1909	
------	-------------------------------------	-----------	--

Кролевецький повіт

577.	Кролевецький міський громадський банк	1865-1899	
------	---------------------------------------	-----------	--

Ніжинський повіт

578.	Ніжинський міський громадський банк	1899-1899	
------	-------------------------------------	-----------	--

Новгород-Сіверський повіт

579.	Новгородсіверський міський громадський банк	1871-1909	
------	--	-----------	--

Новозибківський повіт

580.	Новгородзібковський міський банк	1889-1909	м. Новгоро-
------	----------------------------------	-----------	-------------

			дзибков
581.	Орловський комерційний банк, відділення м. Новгороддзибков	1892-1909	

Стародубський повіт

582.	Орловський комерційний банк, відділення м. Стародуб	1909	м. Стародуб
583.	Стародубський громадський банк	1889-1909	м. Стародуб
584.	Чернігівський губернський громадський банк, відділення	1870	м. Стародуб

м. Чернігів (Чернігівський повіт)

585.	Дворянський земельний банк, відділення	1882-1909	вул. Шосейна, буд. Христоду- ло, 1882 на розі Миколаївської та Шосейної, будинок Яро- цького 1890-ті рр. на розі вул. Воло- димирська власний буди- нок
586.	Державний банк, відділення	1893-1909	на розі вул. Бульварної та Гончої, 1895 р.: вул. Олексіївська,

			18 1912 р.: вул. Магістратська, власний бу- динок
587.	Міський громадський банк	1878-1909	вул. Всеволод- ська, 12
588.	Селянський земельний банк, відділення	1885-1909	вул. Ростислав- ська, буд. Кру- ковського
589.	Добрянський громадський банк (Добрянський Посадський громадський банк)	1889-1909	
590.	Клинцівський громадський банк	1889-1909	
591.	Об'єднаний банк, відділення	1909	вул. Шосейна, буд. Демидови- ча
592.	Південно-Російський банк, відділення	1905-1908	вул. Шосейна
593.	Селянський поземельний банк, відділення	1882	1882 на розі Миколаївської та Шосейної, будинок Яроцького
594.	Чернігівський губернський громадський банк	1870	
595.	Чернігівський міський громадський банк	1875-1899	буд. Міської думи

**Мережа товариств взаємного кредиту,
ощадно-позичкових товариств та кас дрібного кредиту.**

1850–1917 рр.

БЕССАРАБСЬКА ГУБЕРНІЯ

Хотинський повіт

1.	Земська каса дрібного кредиту	1907	
----	-------------------------------	------	--

ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ

м. Житомир (Житомирський повіт)

2.	Губернська каса дрібного кредиту	1911	
3.	Друге ощадно-позичкове товариство	1911	
4.	Житомирське ощадно-позичкове товариство	1891	
5.	Житомирське ощадно-позичкове товариство «Самопомощь»	1911	
6.	Житомирське товариство взаємного кредиту	1875-1885	
7.	Житомирське міське товариство кредиту	1878-1901	
8.	Житомирське товариство взаємного вспоможенія	1891	
9.	Ощадно-позичкове товариство купця Розмитальського	1901	
10.	Ощадно-позичкове товариство хмелеводів	1911	
11.	Перше ощадно-позичкове товариство	1911	

12.	Товариство взаємного поземельного кредиту	1889	
13.	Торгово-Промислове товариство взаємного кредиту	1912	

Луцький повіт

14.	Відділення взаємного кредиту м. Рівно	1907	
15.	Товариство взаємного кредиту м. Луцьк	1910	

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНІЯ

м. Катеринослав

16.	Катеринославське міське товариство взаємного кредиту	1872-1878	
-----	--	-----------	--

Маріупольський повіт

17.	Маріупольське ощадно-кредитне товариство	1878	м. Маріуполь
-----	--	------	--------------

Олександрівський повіт

18.	Покрівсько-Олександрівське ощадно-кредитне товариство	1909- 1921	м. Олександрівськ
19.	Покрівсько-Олександрівське II ощадно-кредитне товариство	1909- 1921	м. Олександрівськ

Слов'яносербський повіт

20.	Ощадна каса при Слов'янському міському громадському банку	1872	
21.	Слов'яносербська земська каса дрібного кредиту	1907	м. Луганськ
22.	Слов'яносербське товариство взаємного кредиту	1878	м. Слов'яносербськ

23.	Хорошинське товариство взаємного кредиту	1903	с. Хороше
-----	--	------	-----------

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ

м. Бердичів (Бердичівський повіт)

24.	Бенедівське кредитне товариство	1913	
25.	Бердичівське дрібних промисловців товариство взаємного кредиту	1914	
26.	Бердичівське купецьке товариство взаємного кредиту	1907	
27.	Бердичівське ощадно-позичкове товариство	1911	
28.	Бистрикське кредитне товариство	1913	
29.	Ощадна каса Аквісона м. Бердичів		
30.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі м. Бердичів	1904-1913	

Бердичівський повіт

31.	Беліловське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Беліловка
32.	Вахновське ощадно-позичкове товариство	1911	почт. ст. Турбов
33.	Вінницьке ощадно-позичкове товариство	1873	с. Немиринці
34.	Верхньгородське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Казатин
35.	Волосько-Махаринецька ощадно-позичкове товариство	1911	м. Казатин
36.	Казатинське ощадно-позичкове	1911	м. Казатин

	товариство		
37.	Мало-Ніпурецьке ощадно-позичкове товариство	1913	пошт. ст. м. Ружин
38.	Немиринецьке ощадно-позичкове товариство	1900-1911	пошт. ст. Зарудниці
39.	Ново-Прилуцьке ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Босий-Брід
40.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1911-1913	м. Бородянка
41.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Босий-Брід
42.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1911-1913	м. Білилівка
43.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1911-1913	м. Вахнівка
44.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Дзюньків
45.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	с. Зарудинці
46.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Казатин
47.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Махнівка
48.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1911-1913	с. Погребище
49.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Самородок
50.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Спичінці

51.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	с. Турбів
52.	Погребищицьке ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Босий-Брід
53.	Погребищенське кредитне товариство	1913	м. Погребище
54.	Прилукське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Прилуки
55.	Самгородське ощадно-позичкове товариство	1913	
56.	Сопинське кредитне товариство	1913	м. Самгородок

Васильківський повіт

57.	Барахтянське кредитне товариство	1913	м. Васильків
58.	Вінцентівське кредитне товариство	1913	м. Рокитне
59.	Білоцерківське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Біла Церква
60.	II Білоцерківське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Біла Церква
61.	Велико-Половецьке ощадно-позичкове товариство	1913	м. Біла Церква
62.	Гребінське кредитне товариство	1913	почт. ст. Салівонки
63.	Кожанське кредитне товариство	1913	ст. Кожанка
64.	Насташське ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Насташка
65.	Оленівка кредитне товариство	1913	ст. Мотовилівка
66.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Біла Церква
67.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Васильків

68.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	с. Гребінки
69.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1913	пос. Мотовилівка
70.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	с. Насташки
71.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1911	с. Ольшаниця
72.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Ракитно
73.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	м. Фастів
74.	Перегонівське кредитне товариство	1913	м. Василів, с. Перегонівка
75.	Ракитнянське кредитне товариство	1913	м. Ракитне
76.	Трушківіське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Біла Церква
77.	Узинське кредитне товариство	1913	м. Біла Церква
78.	Фастівське кредитне товариство	1913	м. Фастов
79.	Фастівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Фастов
80.	Черкаське кредитне товариство	1913	м. Біла Церква, с. Черкас
81.	Чупирянське кредитне товариство	1913	м. Біла Церква
82.	Шамраївське кредитне товариство	1913	м. Сквир, с. Шамраївка

Звенигородський повіт

83.	Виноградське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Лисянка
-----	--	------	------------

84.	Журжинське кредитне товариство	1913	м. Лисянка
85.	Звенигородське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Звенигородка
86.	Катеринопольське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Лисянка
87.	Колодистське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тальне
88.	Лисянське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Лисянка
89.	Мокро-Калигiрське кредитне товариство	1913	м. Мокра-Калигiрка
90.	Неморозьке ощадно-позичкове товариство	1911	м. Звенигородка
91.	Ольшанське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ольшанка
92.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1913	с. Виноград
93.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Звенигород
94.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Катеринополь
95.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Козацьке
96.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Лисянка
97.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Мокра-Калігорка
98.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Ольшана
99.	Ощадно-позичкова каса при поштово-	1911-1913	с. Рижанівка

	телеграфній конторі		
100.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Шпола
101.	Петриківське кредитне товариство	1913	м. Мокра-Калигірка
102.	Погиблянське кредитне товариство	1913	Погиблянське
103.	Шполянське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Шпола

Канівський повіт

104.	Богуславське ощадно-позичкове товариство	1911-1913	м. Богуслав
105.	Богуславське II ощадно-позичкове товариство	1913	м. Богуслав
106.	Канівське кредитне товариство	1913	м. Канів
107.	Канівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Канів
108.	Конончське кредитне товариство	1913	м. Канів
109.	Корсунське кредитне товариство	1913	м. Корсунь
110.	Корсунське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Корсунь
111.	Миронівське кредитне товариство	1913	ст. Миронівка
112.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Богуслав
113.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Канів
114.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Козин
115.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Корсунь

	конторі		
116.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	с. Медвинь
117.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	с. Миронівка
118.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Стеблів
119.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	с. Степанці
120.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Таганча
121.	Пустовойтівське кредитне товариство	1913	ст. Миронівка
122.	Рассовіське кредитне товариство	1913	ст. Миронівка
123.	Рассавське ощадно-позичкове товариство	1911	ст. Миронівка
124.	Самороднянське кредитне товариство	1913	м. Корсунь, ст. Самородня
125.	Стеблівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Корсунь
126.	Степанівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Степанці
127.	Таращанське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тараща
128.	Таганчацьке ощадно-позичкове товариство	1900-1911	м. Таганча
129.	Таращанське ощадно-позичкове товариство	1900-1911	с. Селище, м. Корсунь
130.	Таращанське II ощадно-позичкове товариство	1913	с. Селище, м. Корсунь

м. Київ (Київський повіт)

131.	Державна ощадна каса, 1 відділення	1913	вул. Велика Володимирська, 43
132.	Державна ощадна каса, 2 відділення	1913	поділ, вул. Костян- тинівська, 21 та Ярославська, 12
133.	Державна ощадна каса, 3 відділення	1913	вул. Дмитріївська, 20
134.	Державна ощадна каса, 4 відділення	1913	Печерськ, вул. Московська, 12
135.	Державна ощадна каса, 5 відділення	1913	Хрещатик, 52
136.	Державна ощадна каса, 6 відділення	1913	Лук'янівка, вул. Львівська, 89
137.	Державна ощадна каса, 7 відділення	1913	Шулявка, буд. цер- ковно-приходської школи
138.	Державна ощадна каса, 8 відділення	1913	Куренівка, вул. Тро- їцько-Кирилівська, 7
139.	Державна ощадна каса, 9 відділення	1913	вул. Кирилівська, 38 та Оленівська, 2
140.	Державна ощадна каса, 10 відділення	1913	Київський арсенал
141.	Державна ощадна каса при Київській конторі Державного банку, Центральне відділення	1899-1918	вул. Інститутська 9
142.	Державна ощадна каса при Київ- ському генерал-губернаторському акцизному управлінні	1888-1916	

143.	Друге Київське єврейське ощадно-позичкове товариство	1911	
144.	Каса дрібного кредиту Київського повітового земства		
145.	Київська губернська каса дрібного кредиту	1894	
146.	Київська контора товариства взаємного поземельного кредиту	1872-1887	вул. Єлизаветинська, 7
147.	Київська міська ощадна каса № 10 при Київській міській думі	1872	
148.	Київське арсенальне ощадно-позичкове товариство	1911	
149.	Київське єврейське ощадно-позичкове товариство	1911	
150.	Київське єврейське подільське ощадно-позичкове товариство	1911	
151.	Київське комерційне товариство взаємного кредиту	1912	
152.	Київське купецьке товариство взаємного кредиту	1912	
153.	Київське міське ощадно-позичкове товариство	1911	
154.	Київське міське товариство взаємного кредиту	1868-1913	
155.	II Київське міське ощадно-позичкове товариство	1911	
156.	Київське обліково-позичкове товариство взаємного кредиту	1912-1915	
157.	Київське російське торгово-	1910-1920	

	промислове товариство взаємного кредиту		
158.	Київське товариство взаємного промислово-торгового кредиту	1870-ті	
159.	Кредитна державна ощадна каса	1901-1920	
160.	Кредитне товариство взаємодопомоги «Самопоміч»	1910-1917	
161.	Міське кредитне товариство	1887-1910	вул. Хрещатик, Будинок Ради (1887) вул. Хрещатик, буд. Меринга (1891-92) вул. Інститутська, 6 (1900)
162.	Міське товариство взаємного кредиту	1868-1918	вул. Хрещатик, 35 вул. Хрещатик, 16 (1900)
163.	Міська ощадна каса	1863	
164.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	Бессарабка
165.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	Галицький базар
166.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	Житній базар
167.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	Куренівка
168.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	Лук'янівський базар
169.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	Львівська площа

170.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	Печерськ
171.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1904-1913	Поділ
172.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1904-1911	Пристань
173.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	Солом'янка
174.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1903-1913	Троїцький базар
175.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	Університет Св. Володимира
176.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	вул. Фундукліївська, 27
177.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1891-1913	Хрещатик, 18
178.	Ощадна каса при поштово-телеграфній установі	1913	Шулявка
179.	Солом'янське ощадно-позичкове товариство	1911-1913	

Київський повіт

180.	Андріївське кредитне товариство	1913	м. Макаров
181.	Бородянське ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Фасова
182.	Будаєвське кредитне товариство	1913	ст. Боярка, с. Будаївка
183.	Германівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Германовка

184.	Гостомельське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Гостомель
185.	Гуляниківське кредитне товариство	1913	м. Ржищев
186.	Димерське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Димер
187.	Загалецьке кредитне товариство	1913	м. Бородянка
188.	Звонківське кредитне товариство	1913	ст. Мотовилівка
189.	Зикрачське кредитне товариство	1913	м. Ржищев
190.	Ігнатівське ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Борщагівка
191.	Кагарлицьке кредитне товариство	1913	м. Кагарлик
192.	Кагарликське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Кагарлик
193.	Котюжанське кредитне товариство	1913	м. Димер
194.	Копиловське кредитне товариство	1913	пошт. ст. Фасов
195.	Литвиновське кредитне товариство	1913	м. Димер
196.	Луб'янське кредитне товариство	1913	м. Гостомель
197.	Макарівське ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Фасова
198.	Мировське кредитне товариство	1913	м. Кагарлик
199.	Мотижинське кредитне товариство	1913	Макаров
200.	Миколаївське кредитне товариство	1913	м. Димер
201.	Ново-Петрівське кредитне товариство	1913	пошт. ст. Пуща- Водиця
202.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	с. Боярка
203.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	дачн. пос. Ворзель
204.	Ощадна каса при поштово-телеграфній	1904-13	м. Германівка

	конторі		
205.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-11	м. Гостомель
206.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	с. Гуговщина
207.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	с. Деміївка
208.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	м. Димер
209.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	м. Кагарлик
210.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1913	м. Макаров
211.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	м. Обухов
212.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1913	пос. Пуца-Водиця
213.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	м. Ржищев
214.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-13	Святошин
215.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-13	с. Трипілля
216.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-13	с. Фасова
217.	Обухівське кредитне товариство	1913	м. Обухів
218.	Пашківське кредитне товариство	1913	м. Макаров
219.	Ржищівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ржищів

220.	Став'янське ощадно-позичкове товариство (1911 р.)	1911	м. Кагарлик, с. Стави
221.	Таращанське ощадно-позичкове товариство	1890	м. Тараща
222.	Таганчське ощадно-позичкове товариство	1890	м. Таганча
223.	Трипільське кредитне товариство	1913	м. Трипільля
224.	Трипільське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Обухів
225.	Трипільське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Трипільля
226.	Ясногородське кредитне товариство	1913	м. Димер
227.	Ясногородське ощадно-позичкове товариство	1913	пошт. ст. Гуров- щина

Липовецький повіт

228.	Білковське кредитне товариство	1913	ст. Юрковці, с. Білки
229.	Дашівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Дашів
230.	Зозівське кредитне товариство	1913	м. Липовець
231.	Ільїнецьке ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ільїнці
232.	Липовецьке ощадно-позичкове товариство	1913	м. Липовець
233.	Липовецьке II ощадно-позичкове товариство	1913	м. Липовець
234.	Лукашівське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Лукаші

235.	Монастиршське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Монастирище
236.	Неменське кредитне товариство	1913	м. Ільїнці
237.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Даніїв
238.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Ільїнці
239.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Липовець
240.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Лукашівка
241.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Монастирище
242.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Оратово
243.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Цибулів
244.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Юстинград
245.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Юрковці
246.	Плисківське ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Босий-Брід
247.	Цибулівське кредитне товариство	1913	ст. Монастирище
248.	Юстинградське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Монастирище

Радомисльський повіт

249.	Брусилівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Брусилів
------	--	------	-------------

	товариство		
250.	Варсовське кредитне товариство	1913	м. Малин
251.	Горностайпольське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Горностайполь
252.	Іванківське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Іванків
253.	Коростишівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Коростишів
254.	Кухарське кредитне товариство	1913	с. Кухарі
255.	Малинське кредитне товариство	1913	м. Малин
256.	Малинське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Малин
257.	Млачевське кредитне товариство	1913	м. Хабно
258.	Облитківське кредитне товариство	1913	м. Радомисль, с. Облитки
259.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Брусилів
260.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1911	м. Горностайполь
261.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	с. Дитятки
262.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Іваньков
263.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Коростишев
264.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Кочерово
265.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	с. Кухарі

266.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Малин
267.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Небилища
268.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Радомисль
269.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Хабно
270.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Чорнобиль
271.	Радомисльське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Радомисль
272.	Радомисльське II ощадно-позичкове товариство	1911	м. Радомисль
273.	Св. Духовське кредитне товариство	1913	м. Хабно, с. Варовичі
274.	Стечанське кредитне товариство	1913	м. Чорнобиль, с. Стечанка
275.	Хабенське кредитне товариство	1913	м. Хабно
276.	Хабенське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Хабно
277.	Чайковське кредитне товариство	1913	м. Радомисль
278.	Чоповичське кредитне товариство	1913	с. Чеповичі
279.	Чорнобильське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Чорнобиль
280.	Шепелічське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Чорнобиль, с. Нові Шепелічі
281.	Шкневське кредитне товариство	1913	м. Хабно
282.	Юстинградське ощадно-позичкове	1911	м. Монастирище

	товариство		
--	------------	--	--

Сквирський повіт

283.	Антонівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Сквир
284.	Березнянське кредитне товариство	1913	м. Володарка, с. Березна
285.	Борщагівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Дзюньков
286.	Верховенське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ружинь
287.	Володарське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Володарка
288.	Касівське кредитне товариство	1913	м. Володарка
289.	Корнинське ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Попільня
290.	Логвинське кредитне товариство	1913	м. Володарка
291.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Володарка
292.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Корнинь
293.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Паволочь
294.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	с. Попельня
295.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Ружинь
296.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Сквир

297.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Ходорков
298.	Паволоцьке ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Попільня
299.	Ружинське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ружинь
300.	Самгородське кредитне товариство	1913	м. Сквир
301.	Сквирське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Сквир
302.	Сквирське II ощадно-позичкове товариство	1911	м. Сквир
303.	Ходорківське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ходорків

Таращанський повіт

304.	Бузівське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Юстинград
305.	Жашковське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Жашков
306.	Животівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тетіїв
307.	Жидівсько-Гребільське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тараща
308.	Кашперовське кредитне товариство	1913	м. Тетіїв
309.	Косяківське кредитне товариство	1913	м. Тараща
310.	Кошеватське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Кошевате
311.	Кривецьке ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ставище
312.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Жашків

313.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Животів
314.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	с. П'ятигори
315.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Ставище
316.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Тараща
317.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Тетіїв
318.	Таращанське міське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тараща
319.	Таращанське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тараща
320.	Тетіївське кредитне товариство	1913	м. Тетіїв
321.	Тетіївське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тетіїв
322.	Ставицьке ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ставище
323.	Ставицьке II ощадно-позичкове товариство	1913	м. Ставище
324.	Ставицьке Єврейське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Ставище

Уманський повіт

325.	Бабанське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Дубова
326.	Букське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Буки
327.	Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Маньківка
328.	Дубовське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Дубова
329.	Іваньківське ощадно-позичкове	1913	м. Іваньки

	товариство		
330.	Іваньківське II ощадно-позичкове товариство	1913	м. Іваньки
331.	Ладизьке ощадно-позичкове товариство	1911	м. Умань
332.	Лешенівське ощадно-позичкове товариство	1911	пошт. ст. Христинівка
333.	Онуфріївка ощадно-позичкове товариство	1911	м. Гальне
334.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Буки
335.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Дубова
336.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Іваньки
337.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Ладизинка
338.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Маньківка
339.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Покотилово
340.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Гальне
341.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Умань
342.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Христинівка
343.	Палоночське кредитне товариство	1913	м. Іваньки
344.	Підвисокське кредитне товариство	1913	м. Дубова
345.	Покотилівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Голованівськ

	товариство		
346.	Покровське ощадно-позичкове товариство	1911	с. Тальянк, м. Тальне
347.	Псяровське кредитне товариство	1913	м. Умань
348.	Руссалівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Буки
349.	Тальнівське кредитне товариство	1913	м. Тальне
350.	Тальнівське ремісниче ощадно-позичкове товариство	1911	м. Тальне
351.	Торговицьке ощадно-позичкове товариство	1911	м. Дубова
352.	Уманське кредитне товариство	1913	м. Умань
353.	Уманське II ощадно-позичкове товариство	1911	м. Умань
354.	Уманське міське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Умань
355.	Черповодське кредитне товариство	1913	м. Умань

Черкаський повіт

356.	Байбузьке кредитне товариство	1913	м. Мошни, с. Байбузи
357.	Білозерське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Сміла
358.	Валявське кредитне товариство	1913	м. Городище
359.	Вязівське кредитне товариство	1913	м. Городище
360.	Городищінське кредитне товариство	1913	м. Городище
361.	Городицьке ощадно-позичкове товариство	1911	м. Городище
362.	Жаботинське кредитне товариство	1913	м. Кам'янка

363.	Леськівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Черкаси, с. Леськи
364.	Лозанівське кредитне товариство	1913	ст. Райгород
365.	Матусовське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Шпола
366.	Мліївське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Городище
367.	Мошенське кредитне товариство	1913	м. Мошни
368.	Моценське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Мошни
369.	Носачівське кредитне товариство	1913	ст. Цвіткова
370.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Білозір'я
371.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1911	м. Городище
372.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1913	м. Жаботинь
373.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1913	м. Матусов
374.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Мошни
375.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Ротмістрівка
376.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Сміла
377.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Черкаси
378.	Прусянське кредитне товариство	1913	м. Кам'янка
379.	Плескачівське кредитне товариство	1913	м. Жаботин
380.	Ротмістрівське ощадно-позичкове	1911	м. Ротмістрівка

	товариство		
381.	Смілянське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Сміла
382.	Смілянське II ощадно-позичкове товариство	1913	м. Сміла
383.	Смілянське ремісниче ощадно-позичкове товариство	1911	м. Сміла
384.	Сунківське кредитне товариство	1913	м. Сміла
385.	Старосільське кредитне товариство	1913	м. Мошни
386.	Ташликське кредитне товариство	1913	м. Ротмистрівка
387.	Худяківське кредитне товариство	1913	м. Худяки
388.	Черкаське ощадно-позичкове товариство	1911-1913	м. Черкаси

Чигиринський повіт

389.	Бандурівське кредитне товариство	1913	м. Кам'янка
390.	Вербовське кредитне товариство	1913	м. Кам'янка
391.	Войтівське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Чигирин
392.	Еразмовське кредитне товариство	1913	ст. Фундукліївка, с. Еразмівка
393.	Златопольське кредитне товариство	1913	м. Златополь
394.	Златопольське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Златополь
395.	Кам'янське кредитне товариство	1913	м. Кам'янка
396.	Кам'янське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Кам'янка
397.	Крилівське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Крилов, м. Новогеоргіївськ (Херсонська губернія)

398.	Лебединське кредитне товариство	1913	Лебедин Завод
399.	Матвіївське кредитне товариство	1913	ст. Фундукліївка
400.	Медведівське ощадно-позичкове товариство	1913	м. Медведівка
401.	Медведівське II ощадно-позичкове товариство	1913	м. Медведівка
402.	Нечаївське кредитне товариство	1913	м. Златополь
403.	Олександрівська ощадно-позичкове товариство	1911	м. Олександрівськ
404.	Осижнянське кредитне товариство	1913	м. Златополь
405.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Златополь
406.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Кам'янка
407.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	с. Лебедин Завод
408.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Медведівка
409.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1911-1913	м. Ставидли
410.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Фундукліївка
411.	Ощадно-позичкова каса при поштово-телеграфній конторі	1904-1913	м. Чигирин
412.	Телепинське кредитне товариство	1913	м. Кам'янка
413.	Чигиринське ощадно-позичкове товариство	1911	м. Чигирин

ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ

Балтський повіт

414.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Балта
415.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Балта

Брацлавський повіт

416.	Брацлавське товариство взаємного кредиту	1911	м. Брацлав
417.	Тульчинське товариство взаємного кредиту	1911	м. Тульчин

Вінницька округа

418.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Вінниця
------	-----------------------	------	------------

Гайсинський повіт

419.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Гайсин
420.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Теплик
421.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Гайсин

Жмеринський повіт

422.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Жмеринка
423.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Жмеринка

м. Кам'янець-Подільськ (Кам'янецький повіт)

424.	Ощадно-позичкова каса	1911	
425.	Товариство взаємного кредиту	1911	

Летичівський повіт

426.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Летичів
------	-----------------------	------	------------

Літинський повіт

427.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Літин
------	-----------------------	------	----------

428.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Літин
429.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Хмільник
430.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Хмільник

Могилівський повіт

431.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Бар
432.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Бар
433.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Могилів- Подільський
434.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Могилів- Подільський

Ольгопільський повіт

435.	Ольгопільське кредитне товариство	1907-1915	м. Ольгопіль
436.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Бершадь
437.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Ольгопіль
438.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Чечельник

Проскурівський повіт

439.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Проскурів
440.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Проскурів

Ушицький повіт

441.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Дунаївці
442.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Дунаївці
443.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Нова Ушиця
444.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Нова Ушиця
445.	Ощадно-позичкова каса	1911	м. Стара Ушиця
446.	Товариство взаємного кредиту	1911	м. Стара Ушиця

ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Гадяцький повіт

447.	Гадяцьке кредитне товариство	1916	м. Гадяч
448.	Гадяцьке перше ощадно-позичкове товариство	1869-1919	м. Гадяч
449.	Гадяцьке друге ощадно-позичкове товариство	1916	м. Гадяч
450.	Гадяцьке товариство взаємного кредиту	1916	м. Гадяч
451.	Кредитний кооператив	1869	м. Гадяч
452.	Ощадна каса м. Гадяч	1901	
453.	Ощадна каса при повітовому казначействі м. Гадяч	1916	

Зіньковецький повіт

454.	Ощадна каса при казначействі м. Зіньків	1916	м. Зіньків
455.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі м. Зіньків	1916	м. Зіньків

Золотоніський повіт

456.	Гельмязівське товариство взаємного кредиту	1916	с. Гельмязів
457.	Золотоніська взаємно-допоміжна страхова каса	1916	м. Золотоноша
458.	Золотоніське товариство взаємного кредиту	1916	м. Золотоноша
459.	Золотоніське торгово-промислове і сільськогосподарське товариство взаємного кредиту	1916	м. Золотоноша
460.	Золотоніська земська каса дрібного кредиту	1916	м. Золото-

			ноша
461.	Ощадна каса при Золотоніському казначействі	1916	м. Золотоноша
462.	Ощадна каса при поштово-телеграфній конторі м. Золотоноша	1916	

Кобеляцький повіт

463.	Кобеляцьке ощадно-позичкове товариство	1916	м. Кобеляки
------	--	------	-------------

Костянтиноградський повіт

464.	Константиноградське кредитне товариство	1916	м. Константиноград
465.	Костянтиноградське ощадно-позичкове товариство	1916	м. Константиноград
466.	Ощадна каса м. Костянтинів	1901-1916	

Кременчуцький повіт

467.	Градиське кредитне товариство	1916	м. Градиськ
468.	Друге Товариство взаємного кредиту	1916	м. Кременчук
469.	Кременчуцьке кредитне товариство	1916	м. Кременчук
470.	Кременчуцьке ощадно-позичкове товариство	1916	м. Кременчук
471.	Крюківське Комерційне товариство взаємного кредиту	1916	
472.	Ощадно-позичкове каса співробітників Олександрівського комерційного товариства	1916	
473.	Перше Товариство взаємного кредиту	1916	м. Кременчук
474.	Товариство взаємного кредиту	1916	м. Градиськ

Лохвицький повіт

475.	Друге товариство взаємного кредиту	1916	м. Лохвиця
476.	Лохвицьке кредитне товариство	1916	м. Лохвиця
477.	Лохвицьке ощадно-позичкове товариство	1916	м. Лохвиця
478.	Ощадна каса м. Лохвиця	1901-1916	
479.	Товариство взаємного кредиту	1916	м. Лохвиця

Лубенський повіт

480.	Друге Лубенське товариство взаємного кредиту	1916	м. Лубни
481.	Ощадна каса м. Лубни	1900	м. Лубни
482.	Перше Лубенське товариство взаємного кредиту	1916	м. Лубни

Миргородський повіт

483.	Комишанське товариство взаємного кредиту	1916	с. Комишня
484.	Кредитне товариство	1916	м. Миргород
485.	Миргородське ощадно-позичкове товариство	кін. XIX ст. - 1916	м. Миргород
486.	Ощадна каса м. Миргород	1916	м. Миргород
487.	Товариство взаємного кредиту	1916	м. Миргород

Переяславський повіт

488.	Державна ощадна каса м. Переяслав	1916	
489.	Перше ощадно-позичкове товариство	1916	м. Переяслав
490.	Ремісницьке ощадно-позичкове товариство	1916	м. Переяслав
491.	Товариство взаємного кредиту	1916	м. Переяслав

Пирятинський повіт

492.	Земська каса дрібного кредиту	1916	м. Пирятин
493.	Міське товариство взаємного кредиту	18.11.1905	м. Пирятин
494.	Нечипорівське ощадно-позичкове товариство	1873	с. Ничипорівка
495.	Ощадна каса при повітовому казначействі м. Пирятин	1916	м. Пирятин
496.	Ощадно-позичкове товариство	1889-1916	м. Пирятин
497.	Торгово-промислове товариство взаємного кредиту	1916	м. Пирятин
498.	Яготинське товариство взаємного кредиту	1916	м. Яготин

м. Полтава (Полтавський повіт)

499.	Міська ощадна каса	1862-1900	
500.	Ощадно-позичкове товариство	1872	
501.	Полтавська ощадна каса	1872	
502.	Товариство взаємного и поземельного кредиту Полтавського повітового відділення	1871	
503.	Товариство взаємного кредиту	1871-1892	вул. Олександрівська, буд. Варшавського

Прилуцький повіт

504.	Ощадна каса м. Прилуки	1916	
505.	Ощадно-позичкове каса для співробітників при Роменській конторі «Ф. Є. Вахрамєєва та сини»	1916	
506.	Ощадно-позичкове товариство с. Іванівці	1895	

507.	Прилуцьке товариство взаємного кредиту	1916	м. Прилуки
------	--	------	------------

Роменський повіт

508.	Перше товариство взаємного кредиту	1916	м. Ромни
509.	Друге товариство взаємного кредиту	1916	м. Ромни
510.	Роменський союз кредитних та ощадно- позичкових товариств	1916	м. Ромни
511.	Кредитне товариство м. Глинська	1916	м. Глинськ
512.	Товариство взаємного кредиту	1916	м. Глинськ
513.	Хорольське міщанське кредитне товариство	1916	м. Хорол
514.	Семенівське товариство взаємного кредиту	1916	с. Семенівка

Хорольський повіт

515.	Ощадна каса м. Хорол	1916	м. Хорол
516.	Хорольське ощадно-позичкове товариство	1916	м. Хорол

ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ

Бердянський повіт

517.	Дніпровське товариство взаємного кредиту		
518.	Олександрівське ощадно-позичкове товариство	1899	
519.	Молочанське товариство взаємного кредиту		

Дніпровський повіт

520.	Бердянське товариство взаємного кредиту		м. Бердянськ
521.	Дмитрівське кредитне товариство	1907-1918	с. Дмитрівка
522.	Каланчакське товариство взаємного кредиту		
523.	I Каховське товариство взаємного кредиту		м. Каховка
524.	II Каховське товариство взаємного кредиту		м. Каховка
525.	Костянтинівське кредитне товариство	1904-1915	с. Костянтинівка
526.	Ново-Маячківське товариство взаємного кредиту		
527.	Новомихайлівське кредитне товариство	1915-1918	с. Новомихай- лівка
528.	Скадовське товариство взаємного товариства		
529.	Чаплинське товариство взаємного кредиту		

530.	Чернігівське товариство взаємного кредиту		
------	---	--	--

м. Євпаторія (Євпаторійський повіт)

531.	Державна ощадна каса при Державному банку		
532.	Державна ощадна каса при Євпаторійському казначействі		
533.	Євпаторійська повітова каса дрібного кредиту	1910	
534.	Євпаторійське ощадно-позичкове товариство	1917	
535.	Євпаторійське товариство взаємного кредиту	1878	
536.	Євпаторійське торгово-промислове товариство взаємного кредиту		

Євпаторійський повіт

537.	Коджамбакське ощадно-позичкове товариство	1917	
538.	Орта-Мамайське кредитне товариство	1917	
539.	Садирське кредитне товариство	1917	
540.	Чонгурчинське кредитне товариство	1917	

Мелітопольський повіт

541.	Генічевське товариство взаємного кредиту		м. Генічевськ
542.	Мелітопольське кредитне товариство взаємного страхування від вогню		м. Мелітополь

543.	Мелітопольське товариство взаємного кредиту	1878	м. Мелітополь
544.	Новобогданівське кредитне товариство	1907-1918	с. Новобогданівка
545.	Новоолександрівське кредитне товариство	1907-1917	с. Новоолександрівка
546.	Петрівське кредитне товариство	1907-1917	с. Петрівка
547.	Янчекракське товариство взаємного кредиту		

Перекопський повіт

548.	Алабаш-Кондратьське ощадно-позичкове товариство		
549.	Бютенське ощадно-позичковотовариство		
550.	Воїнське кредитне товариство		
551.	Джанкойське товариство взаємного кредиту		
552.	Джурчинське кредитне товариство		
553.	Ново-Покровське ощадно-позичкове товариство		
554.	Олександрівське ощадно-позичкове товариство		
555.	Таганашське кредитне товариство		

м. Сімферополь (Сімферопольський повіт)

556.	Державна ощадна каса	1886 або 1888	м. Сімферополь
557.	Державна ощадна каса при Таврійському приказі громадського піклування	1847-1860	м. Сімферополь

558.	Ощадно-позичкова каса при губернській типографії		
559.	Ощадно-позичкова каса при губернському акцизному управлінні		
560.	Ощадно-позичкова каса при канцелярії Таврійського губернатора		
561.	Ощадно-позичкова каса при Сімферопольській чоловічій гімназії		
562.	Ощадно-позичкова каса при Сімферопольському казначействі		
563.	Ощадно-позичкова каса при Сімферопольському окружному суді		
564.	Ощадно-позичкова каса при Таврійській духовній семінарії		
565.	Ощадно-позичкова каса при Таврійській казенній палаті		
566.	Ощадно-позичкова каса при Таврійській контрольній палаті		
567.	Ощадно-позичкова каса при Таврійському губернському правлінні		
568.	Ощадно-позичкова каса при Управління держмайна Таврійської губернії		
569.	Сімферопольське міське кредитне товариство	1906	Театральний провулок, буд. Таврійської Артелі будівничих справ №3; вул. Салгірна буд. Бреннера

570.	Сімферопольське ремісничє і дрібно-торгове ощадно-позичкове товариство	1901	Гімназистський провул., буд. Шнейдера
571.	Сімферопольське товариство взаємного кредиту	1873-1916	вул. Дворянська 4, власний будинок
572.	II Сімферопольське товариство взаємного кредиту	1875-1916	на розі вул. Пушкінської та Дворянської
573.	Сімферопольське товариство взаємного сільськогосподарського кредиту	1911-1920	вул. Катеринінська, буд. Пастака; з 1915 р. – на розі вул. Пушкінської та Дворянської

Сімферопольський повіт

574.	Анновське кредитне товариство	1917	
575.	Бахчисарайське ремісничє і дрібно торгове товариство ощадно-позичкове товариство		
576.	Бахчисарайське товариство взаємного кредиту		
577.	Базарчиковське кредитне товариство	1917	
578.	Бахчисарайське товариство взаємного кредиту		
579.	Дуванкїйське дрібнокредитне товариство	1917	
580.	Зуйське кредитне товариство	1917	

581.	Карасубазарське ощадно-позичкове товариство		
582.	Карасубазарське товариство взаємного кредиту		
583.	Мангушське ощадно-позичкове товариство	1917	
584.	Ново-Царицинське кредитне товариство	1917	
585.	Саблинське ощадно-позичкове товариство	1917	
586.	Таврійська взаємно-ощадна каса		
587.	Улукульське ощадно-позичкове товариство	1917	
588.	Чукурчинська ощадно-позичкова каса	1917	
589.	Шабан-Убинська ощадно-позичкова каса	1917	

м. Севастополь (Сімферопольський повіт)

590.	Державна ощадна каса при Державному банку	1875	
591.	Державна ощадна каса № 765 при Севастопольському місцевому казначействі		
592.	Севастопольське кредитне товариство взаємного страхування від вогню		
593.	Севастопольське міське кредитне товариство	1887	
594.	Севастопольське ощадно-позичкове товариство	1889	вул. Катериненська, буд. Мясникова
595.	Севастопольське товариство взаємного	1875-1878	просп. Нахімова

	кредиту		буд. Базова
--	---------	--	-------------

м. Феодосія (Феодосійський повіт)

596.	Державна ощадна каса при Феодосійському відділенні Державного банку	1877	
597.	Ощадно-позичкова каса № 431 при Феодосійському повітовому казначействі		
598.	Феодосійське дрібно-торгове ощадно-позичкове товариство	1901	
599.	Феодосійське кредитне товариство		
600.	Феодосійське товариство взаємного кредиту	1908	

м. Керч (Феодосійський повіт)

601.	Державна ощадна контора №427 при Керченському казначействі	1886	
602.	Керченське дрібно торгове ощадно-позичкове товариство		вул. Строганівська буд. Краута
603.	Керченське товариство взаємного кредиту	1870-ті	вул. Спицинська буд. 5
604.	Керч-Єнікальська каса взаємодопомоги з прийняття вкладів та посмертних видач		

Феодосійський повіт

605.	Андріївське кредитне товариство	1917	
606.	Бахчи-Елінське кредитне товариство	1917	
607.	Владиславівське кредитне товариство	1917	
608.	Ічкинське товариство взаємного кредиту	1917	

609.	Кишлавське кредитне товариство	1917	
610.	Салинське кредитне товариство	1917	
611.	Святогірське кредитне товариство	1917	
612.	Старо-Кримське кредитне товариство		
613.	Судак-Таракташське кредитне товариство	1917	

м. Ялта (Ялтинський повіт)

614.	Державна ощадна каса №426 при Ялтинському повітовому казначействі		
615.	Ялтинська земська каса дрібного кредиту		
616.	Ялтинське товариство взаємного кредиту	1871-1878	

Ялтинський повіт

617.	Алуштинське товариство взаємного кредиту		
618.	Байдарська повітова громадська ощадно-позичкова каса		

ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Богодухівський повіт

619.	Товариство взаємного кредиту Охтирського повітового земства	15.08. 1873(або 30.09. 1907)-1912	
------	---	--	--

Ізюмський повіт

620.	Товариство взаємного кредиту	1878	м. Ізюм
621.	Товариство взаємного кредиту Ізюмського	1870-ті	м. Ізюм

	повітового земства		
--	--------------------	--	--

м. Харків (Харківський повіт)

622.	Губернська земська каса дрібного кредиту		
623.	Міська ощадна каса	1864	
624.	I Міська ощадна каса	1886	
625.	Ощадно-позичкова каса службовців товариства «Соколов и Жлудський»		
626.	Ощадно-позичкова каса службовців Харківської губернської земської лікарні		
627.	Ощадно-позичкове товариство службовців Руського паровозобудівного і механічного товариства		
628.	Товариство взаємного кредиту прикажчиків м. Харкова	1872	
629.	Товариство взаємного кредиту гірничопромисловців Півдня Росії		
630.	Харківське міське кредитне товариство	1904	
631.	Харківське товариство взаємного кредиту	1872	
632.	II Харківське товариство взаємного кредиту	1872	пл. Сергіївська, буд. Павлова
633.	I Харківське міське кредитне товариство		
634.	II Харківське міське кредитне товариство		
635.	III Харківське міське кредитне товариство		
636.	Харківське ощадно-позичкове товариство		

Куп'янський повіт

637.	Товариство взаємного кредиту Куп'янського повітового земства	1870-ті	м. Куп'янськ
------	--	---------	--------------

Сумський повіт

638.	Міська ощадна каса	1865	м. Суми
639.	Сумське товариство взаємного кредиту	1878	м. Суми
640.	Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства	1873	м. Суми

ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНІЯ

Ананьївський повіт

641.	Ананьївське товариство взаємного кредиту	1912-1914	м. Ананьїв
642.	Березівське товариство взаємного кредиту	1912-1914	м. Березівка
643.	Березівське ощадно-позичкове товариство	1912-1914	с. Березівське
644.	Веселинівське ощадно-позичкове товариство	1914-1917	с. Веселинівка
645.	Новопавлівське кредитне товариство		
646.	Ощадно-позичкова каса	1911	с. Криве Озеро
647.	Раштадтське кредитне товариство	1903-1914	м. Раштадт

Єлисаветградський повіт

648.	Андріївсько-Зоринське позичково-ощадне товариство	1911-1915	с. Андріївка
649.	Вознесенське ощадно-позичкове товариство	1908-1918	м. Вознесенськ
650.	Возсіятське кредитне-товариство	1911-1917	с. Возсіятськ
651.	Товариство взаємного кредиту м. Єлисаветград	1911-1914	м. Єлисаветград, вул. В. Перспективна

652.	Єлисаветградське товариство взаємного кредиту	1912	м. Єлисаветград
653.	Новомиргородське товариство взаємного кредиту	1912-1914	м. Новомиргород
654.	Солонівське кредитне товариство	1915-1918	
655.	Трикратьське кредитне товариство	1916-1918	м. Трикрати
656.	Троїцько-Сафонівське кредитне товариство	1908-1918	с. Троїцьке
657.	Щербанівське кредитне товариство	1907-1917	с. Щербані

м. Одеса (Одеський повіт)

658.	Міська ощадна каса	1864	
659.	Одеське міське кредитне товариство	20.04.1871 (факт. працює 1872)	м. Одеса, вул. Гоголя, 12
660.	Одеське купецьке товариство взаємного кредиту	1891	м. Одеса, вул. Рішельєвська, 17
661.	Одеське купецьке і промислове товариство взаємного кредиту	1891	м. Одеса, вул. Ланжеронівська, 17
662.	Одеське сільськогосподарське товариство взаємного кредиту	1891	м. Одеса, вул. Пушкінська, на розі вул. Грецької, 11
663.	Одеське товариство взаємного дрібного кредиту	1891	м. Одеса, вул. Дерibasівська, 17
664.	Одеське товариство взаємного кредиту		

	домовласників і землевласників Херсонської губернії		
665.	Товариство взаємного кредиту м. Одеса	1868	м. Одеса, на розі вул. Пушкінської та Грецької
666.	II Товариство взаємного кредиту м. Одеса	1891	м. Одеса, вул. Грецька, 20
667.	Товариство взаємного кредиту «Нью- Йорк»		
668.	Товариство поземельного кредиту		м. Одеса

Одеський повіт

669.	Анчекракське кредитне товариство	1904-1912	м. Анчекрак
670.	Ільїнсько-Парутинське кредитне товариство	1907-1915	с. Парутине
671.	Нечаянське кредитне товариство	1909-1918	с. Нечаяне
672.	Ощадно-позичкове товариство ремісників	1909	м. Кілія
673.	Товариство взаємного кредиту.	1909	м. Кілія

Олександрівський повіт

674.	Державна ощадна каса № 44 при Великокорениському поштовому відділенні Одеського поштово- телеграфного округу	1915-1918	с. Велика Ко- рениха
675.	Гурівське кредитне товариство	1910-1917	с. Гурівка
676.	Ковалівське кредитне товариство	1908-1918	с. Ковалівка
677.	Новогеоргієвське ощадно-позичкове товариство дрібного кредиту	1913	м. Новогер- гієвськ

678.	Очаківське кредитне товариство	1901-1912	м. Очаків
679.	Товариство взаємного кредиту м. Новогеоргієвськ	1912-1914	м. Новогеоргієвськ
680.	Федоро-Сухомлиніське ощадно-позичкове товариство	1915-1921	с. Христофорівка

м. Миколаїв (Херсонський повіт)

681.	Миколаївська центральна державна ощадна каса № 112	1913-1914	
682.	Миколаївське ремісничє і дрібноторгове ощадно-позичкове товариство	1909-1918	
683.	Миколаївське ремісничє кредитне товариство	1908-1917	
684.	Міська ощадна каса	1868	
685.	Міське кредитне товариство	1905-1913	вул. Фальєвська, 6. вул. Пушкінська, 17
686.	Позичково-ощадна каса при Миколаївському міському громадському управлінні	1894-1910	
687.	Позичково-ощадна каса службовців Російського суднобудівного акціонерного товариства	1913-1918	
688.	Товариство взаємного кредиту м. Миколаїв	1870-ті- 1912	м. Миколаїв, вул. Б.-Морська, 63

Тираспольський повіт

689.	Крутоярське кредитне товариство	1911-1916	с. Крутий Яр
690.	Тираспольське товариство	1912-1914	

	взаємного кредиту		
--	-------------------	--	--

м. Херсон (Херсонський повіт)

691.			
692.	Ощадно-позичкове товариство, засноване Херсонським відділенням Союзу руського народу	1912-1914	вул. Канатна, буд. Міщанського товариства
693.	Товариство поземельного кредиту в Херсонській губернії	1864	
694.	Херсонське товариство взаємного кредиту	1878-1914	на розі вул. Католицької та Рум'янцевської, власний будинок
695.	II Херсонське товариство взаємного кредиту	1912-1914	вул. Суворовська, буд. Вайнштейна

Херсонський повіт

696.	Антонівське кредитне товариство	1914-1917	с. Антонівка
697.	Березнеговатське товариство взаємного кредиту	1913	п. Березнеговате
698.	Богоявленське кредитне товариство	1901-1913	с. Богоявленськ
699.	Володимирівське кредитне товариство	1904-1917	с. Володимирівка
700.	Воскресеньське кредитне товариство	1906-1918	с. Воскресеньське
701.	Добренське ощадно-позичкове товариство	1915-1917	с. Добре
702.	Заградівське кредитне товариство	1910-1917	с. Заградівка
703.	Засільське кредитне товариство	1911-1918	с. Засілля
704.	Калинівське кредитне товариство	1903-1911	с. Калинівка
705.	Калузьке кредитне товариство	1916-1920	с. Калузьке

706.	Любомирське кредитне товариство	1908-1918	с. Любомирка
707.	Маліївське кредитне товариство	1910-1915	с. Маліївка
708.	Матвіївське кредитне товариство	1913-1916	с. Матвіївка
709.	Мішківське кредитне товариство	1911-1917	с. Мішків
710.	Новобузьке кредитне товариство	1903-1914	м. Новий Буг
711.	Новобузьке ремісничє і дрібно-торгове ощадно-позичкове товариство	1908-1918	м. Новий Буг
712.	Новоіванівська громадська ощадно- позичкова каса	1915	с. Новоіванівка
713.	Новополтавське кредитне товариство	1916-1921	с. Новополтавка
714.	Привільнянське кредитне товариство	1905-1908	с. Привільне
715.	Софіївське кредитне товариство	1913-1917	с. Софіївка
716.	Тернівське кредитне-товариство	1901-1914	с. Тернівка
717.	Товариство взаємного кредиту	1913	м. Берислав
718.	Товариство сільськогосподарського взаємного кредиту	1913	м. Берислав
719.	Товариство взаємного кредиту	1906-1915	м. Кривий Ріг
720.	Цареводарське ім. С. О. Савуна кредитне товариство	1904-1916	с. Царево-Дар
721.	Широківське кредитне товариство	1905-1912	м. Широке

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Городнянський повіт

722.	Будищанське ощадно-позичкове товариство	1876-1904	
723.	Великовеське ощадно-позичкове товариство	1875-1904	
724.	Голубицько-Церковицьке ощадно- позичкове товариство	1876-1904	

725.	Горностаєвське ощадно-позичкове товариство	1876-1904	
726.	Городнянське ощадно-позичкове товариство	1909	
727.	Суховерщіно-Олешнянське ощадно-позичкове товариство	1875-1904	
728.	Товариство взаємного сільськогосподарського кредиту	1909	м. Бобровиць

Конотопський повіт

729.	Конотопське товариство взаємного кредиту	1909	м. Конотоп
------	--	------	------------

Кролевецький повіт

730.	Перше Коропське ощадно-позичкове товариство	1909	м. Кролевець
731.	Друге Коропське ощадно-позичкове товариство	1909	м. Кролевець

Мглинський повіт

732.	Болотиховське ощадно-позичкове товариство	1904	
733.	Булашівське ощадно-позичкове товариство	1873-1904	
734.	Красногорівське ощадно-позичкове товариство	1902-1904	
735.	Лугівське ощадно-позичкове товариство	1904	
736.	Макарівське ощадно-позичкове товариство	1874-1904	
737.	Усошське ощадно-позичкове товариство	1904	
738.	Шелудківське ощадно-позичкове товариство	1904	

Ніжинський повіт

739.	Галицьке ощадно-позичкове товариство	1873-1904	
740.	Ніжинське ощадно-позичкове товариство	1899-1909	

Новозибківський повіт

741.	Брахлівське ощадно-позичкове товариство	1902	
742.	Климовське ощадно-позичкове товариство	1909	

Остерський повіт

743.	Гоголівське ощадно-позичкове товариство	1902	
744.	Остерське ощадно-позичкове товариство	1909	

Сосницький повіт

745.	Волинське ощадно-позичкове товариство	1873-1904	
746.	В'юницьке-Сосницьке ощадно-позичкове товариство	1873-1904	
747.	Кудрівське ощадно-позичкове товариство	1873-1904	
748.	Погорельське ощадно-позичкове товариство	1873-1904	
749.	Савинське ощадно-позичкове товариство	1873-1904	
750.	Хлопяницько-Авдеєвське ощадно-позичкове товариство	1873-1904	

м. Чернігів (Чернігівський повіт)

751.	Ощадно-позичкова каса при Чернігівській гімназії	1899-1909	м. Чернігів
752.	Ощадно-позичкова каса службовців по Міністерству внутрішніх справ м. Чернігів	1899	м. Чернігів
753.	Ощадно-позичкова каса чиновників	1899-1909	м. Чернігів

	Казенної Палати		
754.	Ощадно-позичкова каса Чернігівського акцизного Управління	1899-1909	м. Чернігів
755.	Чернігівське ощадно-позичкове товариство	1909	м. Чернігів, вул. Богоявленська
756.	Чернігівське товариство взаємного кредиту	1889-1909	м. Чернігів, пл. Базарна, буд. Малеванського

Чернігівський повіт

757.	Друге Березнянське ощадно-позичкове товариство	1909	
758.	Перше Березнянське ощадно-позичкове товариство	1909	
759.	Ільїнське ощадно-позичкове товариство	1899	с. Ільїне, вул. Лесковіца, буд. Зборовського

**Діячі кредитно-банківської галузі
Надніпрянської України 1850–1917 рр.**

1. **АБЕЛІТ Іван Якович** – банківський діяч, директор Керченського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку.
2. **АВАЛАНІ Симон Лукич** (1881–1922 рр.) – історик, один з засновників та організаторів кооперативного руху на Півдні України; один з редакторів першого одеського кооперативного видання журналу «Южный кооператор».
3. **АВЕРКІЄВ В. В.** – банківський діяч, директор Керч-Єнікальського міського громадського банку.
4. **АДАДУРОВ І. Є.** – банківський діяч, керівник Відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку у м. Ромни (1916 р.).
5. **АДВОКАТОВ Петро Іванович** – священик, голова правління Ощадно-позичкової каси при Чернігівській гімназії (1909 р.).
6. **АЗМІН Михайло Михайлович** – банківський діяч, директор Єлисаветградського міського громадського банку (1911–1912 рр.).
7. **АЛТУНДЖІ Карпо Карпович** (1865–1938) – банківський діяч, директор Сімферопольського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку.
8. **АЛЧЕВСЬКИЙ Микола Кирилович** – засновник та перший голова правління Товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства (1873 р.).
9. **АЛЧЕВСЬКИЙ Олексій Кирилович** (1835–1901 рр.) – фінансист; купець 1-ї гільдії підприємець; меценат; засновник першого в Україні акціонерного іпотечного банку; засновник Харківського товариства взаємного кредиту (1866 р.); Харківського торгового банку (1868 р.); засновник і голова правління

Харківського земельного банку (1871–1901 рр.); співавтор Уставу Харківського земельного банку з І. В. Вернадським; голова Харківського біржового комітету. Перебуваючи під загрозою банкрутства покінчив життя самогубством.

10. АММОСОВ Володимир Михайлович (1870–? р.) – голова ради Чернігівського товариства взаємного кредиту (1909 р.).

11. АНАТРА Анжело Анжелович (1848–1910 рр.) – одеський купець 1-ї гільдії, підприємець, банківський діяч, засновник торгового будинку «Брати Анатра» (1875 р.). Займався банківською діяльністю у м. Одеса.

12. АНАТРА Артур Анжелович (1875–1943 рр.) – одеський купець 1-ї гільдії, підприємець, засновник авіаційного заводу «Анатра», банківський діяч. Займався банківською діяльністю у м. Одеса.

13. АНАТРА Варфоломій Анжелович – одеський купець 1-ї гільдії, підприємець, банківський діяч. Займався банківською діяльністю у м. Одеса.

14. АНАТРА Йосип Анжелович – одеський купець 1-ї гільдії, підприємець, засновник авіаційного заводу «Анатра», банківський діяч. Займався банківською діяльністю у м. Одеса.

15. АНДЖЕЛО Михайло Давидович – голова Сімферопольського міського кредитного товариства (1906 р.).

16. АНДРОННІКОВ В. І. – дійсний статський радник, банківський діяч, керівник Київського відділення Державного комерційного банку (1857 р.).

17. АНДРУЗЬКИЙ М. І. – статський радник, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Кобеляки Полтавської губернії (1916 р.).

18. АНОСОВ О. М. – статський радник, банківський діяч, керівник Київського відділення Державного банку (1892 р.).

19.АНСЕЛЬМ Едуард Якович – купець 2-ї гільдії, банківський діяч, директор Одеського облікового банку (1912–1914 рр.). Представляв купецтво в Комерційному суді Одеси.

20.АНТОВИЧ Віктор Іванович – банківський діяч, директор Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1915 р.).

21.АНТРОПОВ М. І. – банківський діяч, член правління Харківського земельного банку (1901–1917 рр.).

22.АПОШНЯНСЬКИЙ Петро Олександрович – колезький радник, голова правління Кредитного товариства в м. Погар Стародубського повіту (1909 р.).

23.АРАНОВИЧ М. А. – банківський діяч, власник Банкірського будинку С. А. Арановича (1915–1917 рр.).

24.АРАНОВИЧ Соломон А. (?–1915 рр.) – банківський діяч, власник Банкірського будинку С. А. Арановича (1910–1915 рр.).

25.АРІНШТЕЙН Або Залманович – член правління Чернігівського товариства взаємного кредиту (1909 р.).

26.АФАНАСЕНКО Є. Н. – банківський діяч, керівник Сімферопольського відділення Московського народного банку (1912 р.).

27.АФАНАСЬЄВ Георгій Ємельянович (1848–1925 рр.) – статський радник, банківський діяч, громадський діяч, журналіст, історик, педагог, Міністр іноземних справ України (1918 р.), керівник Київського відділення Державного банку (1894–1918 рр.). Голова правління Товариство взаємного кредиту м. Києва.

28.АФАНАСЬЄВ Ф. М. – голова правління Ощадно-позичкової каси співробітників Олександрівського комерційного товариства (1916 р.).

29. АХРАМОВИЧ О. В. – колезький радник, банківський діяч. Управляючий Київським відділенням Державного комерційного банку (1902 р.).

30. АШКЕНАЗІ – відома одеська торгова і банківська династія.

31. АШКЕНАЗІ Євгеній Мозесович (?–1890 рр.) – банківський діяч. Засновник і власник «Банкірської контори М. Н. Ашкеназі» м. Одеса (1866 р.).

32. АШКЕНАЗІ Зігфрід Євгенійович – банківський діяч, підприємець, фінансист. Власник «Банкірської контори М. Н. Ашкеназі» м. Одеса (1890 р.), член ревізійної комісії Бесарабсько-Таврійського земельного банку.

33. АШКЕНАЗІ Луїза Гесселівна – власниця «Банкірської контори М. Н. Ашкеназі» м. Одеса (1890 р.).

34. АШКЕНАЗІ Л. В. – банківський діяч, власник «Банкірської контори Л. В. Ашкеназі» м. Одеса.

35. АШКЕНАЗІ Мозес Н. – банківський діяч, власник «Банкірської контори М. Н. Ашкеназі» м. Одеса (1866–1890 рр.).

36. БАБИЧЕВ Микола Степанович – колезький радник, член правління Ощадно-позичкової каси службовців по Міністерству внутрішніх справ м. Чернігів (1909 р.).

37. БАБЕНКО – директор Миргородського ощадно-позичкового товариства (1916 р.).

38. БАК І.? – банківський діяч, засновник і власник банкірського будинку «І. Бака» (1872 р.).

39. БАКУЛЕНКО В. А. – купець, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Лохвиця (1916 р.).

40. БАЛАКИНЬ Михайло Григорович – міщанин, банківський діяч, член правління Клишівського громадського банку (1899–1909 рр.).

41. БАЛАЧЕВ Максим Олексійович – міщанин, банківський діяч, товариш директора Добрянського громадського банку (1909 р.).

42. БАЛАЧЕВ Степан Андрійович – міщанин, банківський діяч, директор Добрянського громадського банку (1899 р.).

43. БАНКЕР Г. Г. – банківський діяч, керівник Одеського відділення Південно-російського промислового банку м. Одеса (1906 р.).

44. БАНТИШ А. Ф. – банківський діяч, землевласник, засновник Харківського земельного акціонерного банку (1871 р.).

45. БАРАМ Давид Львович – банківський діяч, підприємець, засновник одеської банкірської контори «Д. Барам і К^о» (1892 р.).

46. БАРАМ Леон Давидович – банківський діяч, підприємець, власник одеської банкірської контори «Д. Барам і К^о».

47. БАРАМ Філіп Давидович – банківський діяч, підприємець, власник одеської банкірської контори «Д. Барам і К^о».

48. БАРАБАШ (БАРМАШ) Самуїл (Шмуль) Матусович – підприємець, банківський діяч, власник банкірської контори С. М. Барабаша (1866– 1980-ті рр.).

49. БАРАНОВСЬКИЙ Х. А. – голова правління Київської Спілки установ дрібного кредиту (1914 р.).

50. БАРВИНСЬКИЙ Іван Григорович – дійсний статський радник, банківський діяч, директор Київської контори Державного банку (1880 р.); керівник Київського відділення Державного банку (1886–1900 рр.); керівник Київського відділення Державного Селянського поземельного банку (1896–1890 рр.).

51. БАРСУКОВ Олександр Іванович – статський радник, голова правління Ощадно-позичкової каси службовців по Міністерству внутрішніх справ м. Чернігів (1909 р.).

52. БАСКІН Копель Аронович – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

53. БЕЗЕКОВИЧ Є. Л. – банківський діяч, агент Севастопольського агентства Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1887 р.).

54. БЕККЕР Вільгельм Якович – голова Товариства взаємного кредиту м. Березівка Ананьївського повіту (1912 р.).

55. БЕЛУГІН Григорій Федорович – купець, банківський діяч, товариш директора Новозибківського міського банку (1899 р.).

56. БЕЛЯЄВ Микола Васильович – банківський діяч, член правління Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1909 р.).

57. БЕРЕЖНИЙ Яків Георгійович – купець, член правління Ніжинського ощадно-позичкового товариства (1899–1909 рр.)

58. БЕРМАН Йосиф Залманович – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

59. БІЛБІН Сергій Іванович – банківський діяч, керівник Севастопольського відділення Московського торгового банку (1901 р.).

60. БІРНБАУМ Ілля Михайлович – банківський діяч, директор Одеського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку (1891 р.).

61. БЛЮХ Іван Станіславович (1836–1901 рр.) – банківський діяч, вчений, меценат, діяч міжнародного мирного руху.

62. БОБОВИЧ С. М. – банківський діяч, керівник Одеського відділення Об'єднаного банку м. Одеса (1891 р.).

- 63. БОГДАНОВИЧ Марян Іванович** – банківський діяч, керівник Полтавського відділення Кременчуцького комерційного банку (1892 р.).
- 64. БОЛЮБАШ Іван Петрович** – політичний і громадський діяч, банківський діяч, член правління Полтавського земельного банку.
- 65. БОРОДОВСЬКИЙ С. І.** – голова правління ІІ Гадяцького ощадно-позичкового товариства (1916 р.).
- 66. БОРСУК Петро Григорович** – статський радник, банківський діяч, голова правління Чернігівського відділу Селянського поземельного банку (1885 р.); керівник Чернігівського відділу Дворянського земельного банку (1889 р.).
- 67. БРАКЕР Микола Миколайович** – управляючий Товариством взаємного кредиту м. Єлисаветград (1912–1913 рр.).
- 68. БРАУНЕР Олександр Олександрович** (1857–1941 рр.) – письменник; зоолог та зоотехнік; археолог; професор; громадський діяч; керівник Херсонського відділення Державного Селянського поземельного банку; директор Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1906–1915 рр.).
- 69. БРАЙЕР Ігнатій Лук'янович** – банківський діяч, директор Земського банку Херсонської губернії, м. Одеса (1906–1915 рр.).
- 70. БРЕГИНЬ Ілля Захарович** – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).
- 71. БРОДОВИЧ Платон Матвійович** – банківський діяч, керівник Кам'янець-Подільського відділення Державного банку (1895 р.).
- 72. БРОДСЬКІ** – династії одеських торговців і банкірів.

73. БРОДСЬКИЙ Абрам Маркович (1816–1884 рр.) – банківський діяч, державний і громадський діяч, спадковий почесний громадянин Одеси, філантроп, підприємець, купець 1-ї гільдії, засновник династії одеських торговців і банкірів Бродських, член міської думи та міської управи м. Санкт-Петербурга, засновник Торгового будинку (1854 р.).

74. БРОДСЬКИЙ Абрам Мойсєвич (?–1908 рр.) – банківський діяч, цукро-розаводчик, власник банкірського будинку А. М. Бродського (1896 р.). Після його смерті банкірський будинок зливається з Північним банком.

75. БРОДСЬКИЙ І. М. – цукроза-водчик, підприємець, банківський діяч, член династії одеських торговців і банкірів Бродських, один із засновників Київського приватного комерційного банку.

76. БРОДСЬКИЙ Лазар Ізраїльович (1848–1904 рр.) – цукроза-водчик, меценат, підприємець, банківський діяч, член династії київських цукроза-водчиків Бродських, співзасновник Київського приватного комерційного банку, член ради Петербурзького міжнародного комерційного банку.

77. БРОДСЬКИЙ Лев Ізраїльович (1853–1924 рр.) – спадковий почесний громадянин і комерційний радник, дійсний статський радник; цукроза-водчик; кандидат права; меценат; підприємець; банківський діяч; член династії київських цукроза-водчиків Бродських; співзасновник Київського приватного комерційного банку; член ради Петербурзького міжнародного комерційного банку (з 1904 р.); член ради Руссен-банка.

78. БРОДСЬКИЙ Яків Абрамович – банківський діяч, член династії одеських торговців і банкірів Бродських, співзасновник і голова правління Одеського купецького банку м. Одеса (1911 р.).

79. БРОНШТЕЙН Григорій Борисович – банківський діяч, керівник Руського торгово-промислового банку в с. Голт (Ананьївський повіт) (1913–1914 рр.).

80. БРУК Л. Я. – банківський діяч, керівник Черкаського відділення Орловського комерційного банку (1900 р.).

81. БРУК Павло Якович – банківський діяч, керівник Єлисаветградського відділення Об'єднаного банку (1912–1914 рр.).

82. БУКШТАН Шевель-Герц Срульович – банківський діяч, власник банкірської контори (1897 р.).

83. БУЛЮБАШ Іван Петрович – банківський діяч, член правління Полтавського земельного банку (1892 р.).

84. БУНГЕ Микола Християнович (1823–1895 рр.) – економіст; фінансист; державний діяч; доктор політичних наук; заслужений ординарний професор, декан юридичного факультету і ректор Університету Св. Володимира; Міністр фінансів (1881–1887 рр.); голова Кабінету міністрів Росії (1887–1895 рр.); ординарний академік та почесний член Петербурзької Академії наук (від 1890 р.); керівник Київською конторою Державного банку (1862–1866, 1880 рр.); голова Київського міського товариства взаємного кредиту (1868–1885 рр.).

85. БУТОВСЬКИЙ Авраам Самойлович – голова правління Першого Березнянського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

86. БУХШТАБ М. А. – голова правління Ялтинського товариства взаємного кредиту (1871 р.).

87. БЯЛКОВИЧ Йосиф Фомич – фінансист, один із директорів Ніжинського товариства взаємного кредиту (1899 р.) та голова правління (1909 р.).

88. ВАВРЕСЮК Володимир Іванович – надвірний радник; банківський діяч; контролер Уфимського відділення Державного банку (1908 р.); директор Одеської контори Державного банку (1912–1914 рр.).

89. ВАЙНБАУМ В. Л. – банківський діяч, власник Київської банківської контори В. Л. Вайнбаума. Розорився у 1899 р.

90. ВАЛЪЯНО Марко Афанасієвич (?–1896 р.) – російський купець 1-ї гільдії, банківський діяч, один із засновників Бердянського відділення Азовсько-Донського комерційного банку (1872 р.).

91. ВАЛЯВСЬКИЙ Павло Федорович – голова правління Кобелянського товариства взаємного кредиту (Полтавська губернія, 1916 р.).

92. ВАРЗЕР Василь Єгорович – голова правління Чернігівського відділення товариства взаємного поземельного кредиту (1889 р.).

93. ВАРШАВСЬКИЙ Олександр Еммануїлович – купець, банківський діяч, засновник та власник Катеринославського акціонерного комерційного банку.

94. ВАРШЕВСЬКИЙ Володимир Вікторович – колезький радник, член правління Ощадно-позичкової каси службовців по Міністерству внутрішніх справ м. Чернігів (1899 р.).

95. ВАСЕНЦЕВИЧ-МАКАРЕВИЧ Микола Антонович – статський радник, банківський діяч, керівник Житомирського відділення Державного банку (1875–1880 рр.).

96. ВАСИЛЕВСЬКИЙ Ісідор Олександрович – статський радник, банківський діяч, керівник Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1899 р.).

97. ВАСИЛЕВСЬКИЙ Олександр Васильович – банківський діяч, голова правління Чернігівського відділення Селянського поземельного банку (1889–1892 рр.).

98. ВАСИЛЬЄВ Яків Васильович – колезький радник, банківський діяч, керівник Житомирського відділення Державного банку (1915 рр.).

99. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ О. І. – статський радник, банківський діяч, директор Київського відділення Державного банку (1891 р.).

100. ВАТЕЛЬ Антон Михайлович (16.01.1861–24.02.1939 рр.) – купець, голова Сімферопольського товариства взаємного кредиту (1915–1916 р.).

101. ВАЩЕНКО-ЗАХАРЧЕНКО В. А. – колезький асесор, банківський діяч, директор Золотоніського міського громадського банку у Полтавській губернії (1916 р.).

102. ВЕЙНБЕРГ Володимир Самойлович – банківський діяч, директор Азово-Донського комерційного банку відділення, м. Кривий Ріг (1913 р.).

103. ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ Петро Іванович – голова правління Чернігівського товариства взаємного кредиту (1909 р.).

104. ВЕНГЕРОВ З. З. – голова правління Першого Товариства взаємного кредиту м. Кременчуг (1916 р.).

105. ВЕНСБАН Мор. Лазаревич – міщанин, банківський діяч, керівник Прилуцького відділення Об'єднаного банку (1916 р.).

106. ВЕРНАДСЬКИЙ Іван Васильович (1821–1884 рр.) – банківський діяч; дійсний статський радник; вчений; керівник Харківським відділенням Державного банку (1868–1869 рр.); голова Харківського товариства взаємного

кредиту (1870 р.); засновник Харківського земельного акціонерного банку (1871 р.); разом із О. К. Алчевським співавтор Уставу Харківського земельного банку.

107. ВІКТОРОВ Петро Олександрович – голова правління Ніжинського товариства взаємного поземельного кредиту (1889–1892 рр.).

108. ВІНБЕРГ В. К. – голова Сімферопольського товариства взаємного кредиту (1873–1881 рр.).

109. ВІТКОВСЬКИЙ Микола Миколайович – банківський діяч, керівник Феодосійського відділення Державного банку.

110. ВІНОГРАДСЬКИЙ Василь Герасимович – надвірний радник, банківський діяч, керівник Херсонського відділення Об'єднаного банку (1912–1914 рр.).

111. ВЛАСТЕЛИЦА Георгій Антонович (?–1913 рр.) – фінансист; громадський діяч; купець; комерції радник; журналіст; голова Біржового комітету; гласний Думи (1897–1912 рр.); товариш (заступник) голови Миколаївського відділення Російського товариства охорони народного здоров'я; член товариства лікарів Імператорського Російського технічного товариства; сербський віце-консул; голова Миколаївського кредитного товариства (1911–13 рр.). У 1912 р. притягувався до суду за зловживання у Миколаївському кредитному товаристві.

112. ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ Іван Степанович – голова правління Товариства взаємного кредиту м. Зіньків Полтавської губернії (1916 р.).

113. ВОЛИНСЬКИЙ Ісак Давидович – директор Херсонського товариства взаємного кредиту (1912–1914 рр.).

114. ВОЛОХІН Григорій Осипович – голова Єлисаветградського товариства взаємного кредиту (1911 р.).

115. ВОМЕНСЬКИЙ А. Н. – очолював Роменський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств (1916 р.).

116. ВОРОБ'ЄВ П. А. – голова правління Кременчуцького кредитного товариства (1916 р.).

117. ВОРОНОВ Алдрон Іванович – вчитель, голова Ощадно-позичкового товариства м. Ананьїв Ананьївського повіту (1912–1914 рр.).

118. ВРОНСЬКИЙ Петро Кліментійович – банківський діяч, член правління Полтавського земельного банку (1892 р.).

119. ВУРГАФТ Леонід Мойсейович – банківський діяч, директор Катеринославського відділення Санкт-Петербурзького комерційного банку (1907–1911 рр.); директор Санкт-Петербурзького комерційного банку; голова Катеринославського біржового комітету.

120. ГАВРИЛЕНКО Іван Григорович – голова правління Другого Березнянського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

121. ГАГАРІН Юрій Євгенійович князь (1811–1886 рр.) – банківський діяч, землевласник, співзасновник і член правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

122. ГАЛЧЕНКО Павло Андрійович – титулярний радник, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Ананьїв (1912–1914 рр.).

123. ГАЛЬПЕРІН Іцек-Меєр Шайович – банківський діяч, власник банкірського будинку «Ш. Гальперін».

124. ГАЛЬПЕРІН Мойсей Борисович (1850-? рр.) – банківський діяч, комерції радник, цукро заводчик, меценат, член Київського біржового комітету, член ради правління Київського купецького товариства взаємного кредиту, член облікового комітету Петербурзького міжнародного комерційного банку, член облікового комітету Петербурзького облікового і позичкового банку.

125. ГАЛЬПЕРІН Шая Іцкович – банківський діяч, власник банкірського будинку «Ш. Гальперін» (1906 р.).

126. ГАЛЬЧИНСЬКИЙ М. А. – банківський діяч, колезький радник, директор Київського відділення Державного банку (1891 р.).

127. ГАРБУЗОВ Спиридон Самойлович – банківський діяч, директор Новгородсіверзького міського громадського банку (1878 р.), купець.

128. ГАРУТ Костянтин Єлизарович – директор Херсонського товариства взаємного кредиту (1912–1914 рр.).

129. ГЕДИР Петро Миколайович – голова правління Ніжинського товариства взаємного поземельного кредиту (1892 рр.).

130. ГЕНСЬКИЙ Павло Петрович – банківський діяч. Директор Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1906 р.).

131. ГЕОРГІЄВСЬКИЙ Михайло Павлович – почесний дворянин, банківський діяч, керівник Стародубського відділення Орловського комерційного банку (1909 р.).

132. ГЕРБЕР Моїсей Рувинович – голова Товариства взаємного кредиту м. Березівка Ананьївського повіту (1913 р.).

133. ГЕРНЕР Йосиф Войцехович – голова правління Конотопського товариства взаємного кредиту (1909 р.).

- 134. ГЕССЕН Михайло Борисович** – банківський діяч, керівник Єлисаветградського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку (1914 р.).
- 135. ГІЛЬДЕНГАДЕН Костянтин Францевич** – банківський діяч; керівник тимчасового Ялтинського відділення Державного банку (1882 р.); контролер Варшавської контори Державного банку.
- 136. ГІНЦБУРГ** – династія банкірів і золотопромисловців, вихідців з Баварії.
- 137. ГІНЦБУРГ Володимир Горацієвич** – барон, член династії підприємців Гінцбургів, голова правління Ремісницького ощадно-позичкового товариства м. Переяслав (1916 р.).
- 138. ГІНЦБУРГ Горацій Йосипович (Євзелевич)** (1833–1909 рр.) – дійсний статський радник, підприємець, банківський діяч, член династії підприємців Гінцбургів, співзасновник Київського приватного комерційного банку (1868 р.).
- 139. ГІНЦБУРГ Давид Горацієвич** (1857–1910 рр.) – підприємець, банківський діяч, член династії підприємців Гінцбургів, співзасновник Одеського торгово-промислового банку (1889 р.).
- 140. ГІНЦБУРГ Йосиф Євзель Гаврилович** (1812–1878 рр.) – спадковий почесний громадянин, купець, фінансист, меценат, банківський діяч, член династії підприємців Гінцбургів, співзасновник Київського приватного комерційного банку (1868 р.) та Руського для зовнішньої торгівлі банку.
- 141. ГЛУШЕНКОВ Філіп Михайлович** – міщанин, банківський діяч, товариш директора Добрянського громадського банку (1899 р.).
- 142. ГНУТОВ Петро Олексійович** – голова Новогеоргієвського товариства взаємного кредиту Олександрівського повіту Херсонської губернії (1913 р.).

143. ГОГОЦЬКИЙ Микола Сільвестрович – статський радник, банківський діяч, керівник Кам'янець-Подільського відділення Державного банку (1891 р.).

144. ГОЛЬДГ Володимир Якович – банківський діяч, керівник Єлисаветградського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку (1911– 1913 рр.).

145. ГОЛЬДФАРБ Юлій Осипович – банківський діяч, керівник Миколаївського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку (1911– 1912 рр.).

146. ГОРНИЙ Мордух Хаїмович – купець, член правління Ніжинського ощадно-позичкового товариства (1899–1909 рр.).

147. ГРАДОВСЬКИЙ С. Г. – банківський діяч, керівник Полтавського відділення Державного селянського поземельного банку (1916 р.).

148. ГРАНДМЕЗОН Микола Леонідович – банківський діяч, колезький радник, керівник Таврійського відділення Селянського поземельного банку (1914–1916 рр.).

149. ГРЕХОВОДОВ Петро Силуянович – штабс-капітан, голова Миколаївського міського кредитного товариства (1913–1914 рр.).

150. ГРИГОР Григорій Іванович – банківський діяч, директор Ніжинського міського громадського банку (1909 р.).

151. ГРИЩЕНКО Василь Данилович – міщанин, банківський діяч, директор Кролевецького міського громадського банку (1888–1892 рр.).

152. ГУБОНІН Петро Іонович (1825–1894 рр.) – дійсний статський радник, таємний радник (1885 р.), підприємець, землевласник, громадський діяч,

купець, старообрядець, меценат, виходець із кріпаків, директор численних залізничних товариств у кінці 1860–1870-х рр., співзасновник Волзько-Камського комерційного банку (1870 р.).

153. ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ Анатолій Вікторович – підприємець, банківський діяч, голова Київського комерційного приватного банку (1900– 1901 рр.).

154. ГУЖОВСЬКИЙ Михайло Никифорович – особистий почесний громадянин, фінансист, один із директорів Ніжинського товариства взаємного кредиту (1899–1909 рр.).

155. ГУСЕВ Ісидор Герасимович – купець, голова правління Кредитного товариства в п. Єліонк Стародубського повіту (1909 р.).

156. ГУРФИННЕЛЬ Мендель Мойсейович – керівник Товариства взаємного кредиту м. Єлисаветград (1914 р.).

157. ГУТМАН Володимир Петрович – купець; банківський діяч; товариш директора Міського громадського банку м. Чернігів (1878 р.); директор Міського громадського банку м. Чернігів (1892 р.).

158. ГУТНИК Сергій (Сруль) Михайлович (Михелів) (1868–?) – фінансист, одеський банківський діяч, член конституційно-демократичної партії («народної свободи»), міністр торгівлі і промисловості в уряді гетьмана П. Скоропадського, голова Одеського біржового комітету, власник банкірського будинку. У 1892 р. закінчив юридичний факультет Новоросійського університету.

159. ГАЛАГАН Григорій Павлович (1819–1888 рр.) – громадський діяч, українофіл, меценат, представник відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів, засновник першого в Україні ощадно-позичкового товариства, засновник Сокирянського ощадно-позичкового товариства.

- 160. ГРІНБЕРГ Адам Шимонович** – банківський діяч, власник банкірського будинку.
- 161. ГРУБЕР Ілля Ісаакович** – банківський діяч, власник київської контори банкірського будинку «М. І. Грубера» (1890 р.).
- 162. ГРУБЕР Ісак Соломонович** – банківський діяч, засновник і власник банкірського будинку «М. І. Грубера» (1870 р.).
- 163. ДАВИДОВ С.** – банківський діяч, засновник і власник банкірського будинку «С. Давидов» (1870 р.).
- 164. ДАЛЬ-ОРЕЛО І. Я.** – директор Одеського міського кредитного товариства (1871 р.).
- 165. ДАНЕЛЬСЬКИЙ І. М.** – голова правління Першого ощадно-позичкового товариства м. Переяслав (1916 р.).
- 166. ДАНИЛОВ Михайло Максимович** – голова правління Кредитного товариства м. Глинська (1916 р.).
- 167. ДАНИЛЕВСЬКИЙ Олексій С.** – банківський діяч, власник Банкірської контори А. С. Данілевського (1884–1894 рр.). Заарештований за розтрату.
- 168. ДЕБОРІЙ-МОКРІЄВИЧ Петро** – банківський діяч, керівник Кам'янець-Подільського відділення Державного банку (1879–1913 рр.).
- 169. ДЕМЕНТЬЄВ Іпполон Степанович** – банківський діяч, член оціночного комітету Чернігівського відділення Державного Дворянського земельного банку (1899 р.).
- 170. ДЗЕРЖАНОВСЬКИЙ Едуард Людвігович** – земський голова, голова правління Сосницького товариства взаємного кредиту (1909 р.).

171. ДИНІН Абрам Давидович – кишинівський купець, потомствений почесний громадянина Одеси, банківський діяч, власник одеської банкірської контори.

172. ДИНІН Яків Абрамович – банківський діяч, керівник Одеського відділення Південно-російського промислового банку м. Одеса (1901 р.), власник одеської банкірської контори.

173. ДИНІН Михайло Абрамович – банківський діяч, директор Одеського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку (1891 р.).

174. ДИНІН Сергій Абрамович – банківський діяч, член правління Бессарабського-Таврійського земельного банку.

175. ДІККЕР Алдр. Павлович – голова правління Золотоніського товариства взаємного кредиту (1916 р.).

176. ДОБЖИЦЬКИЙ С. Л. – банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Очаків (1912–1914 рр.).

177. ДОБРИЙ Абрам О. (Ю.) – цукрозаводчик, фінансист, банківський діяч, директор Київської контори Руського торгово-промислового банку, директор Київського для зовнішньої торгівлі банку.

178. ДОЛГОВ Іван Єфимович – купець, банківський діяч, директор Клишівського громадського банку (1899 р.).

179. ДОМАНИЦЬКИЙ Платон Н. – член правління Київської Спілки установ дрібного кредиту (1914 р.).

180. ДОРОГОКУПЛЯ В. П. – очолював Друге Товариство взаємного кредиту м. Лохвиця Полтавської губернії (1916 р.).

- 181. ДОРОГОКУПЛЯ В. Ф.** – голова правління Земської каси дрібного кредиту м. Пирятин (1916 р.).
- 182. ДОБРИНІН О. Н.** – купець, банківський діяч, засновник Харківського земельного акціонерного банку (1871 р.).
- 183. ДОБРОЛЮБОВ Василь Іванович** (?–1879 рр.) – князь, статський радник, банківський діяч, керівник відділення Кам'янець-Подільського (або Подільського) відділення Державного банку (1865–1880 р.).
- 184. ДРАГО Микола Іванович** – банківський діяч, керівник Одеського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку, м. Одеса (1916 р.).
- 185. ДУБРОВСЬКИЙ І. П.** – голова правління Лохвицького кредитного товариства Полтавської губернії (1916 р.).
- 186. Д'ЯКОНОВ Олексій Миколайович** – банківський діяч, керівник Феодосійського відділення Державного банку (1875 р.).
- 187. ДЯТЛОВ Іван Йосифович** – купець, банківський діяч, директор Стародубського громадського банку (1889–1892 рр.).
- 188. ЕЙСМАН Густав Іванович** (1824–1884 рр.) – громадський діяч, вчений, професор Київського імператорського університету Св. Володимира, київський голова (1872–1873, 1879–1884 рр.), засновник Київського міського товариства взаємного кредиту (1868–1885 рр.).
- 189. ЕЛІАТ Євгеній Іванович** – дійсний статський радник, банківський діяч. Голова правління Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1914–1915 рр.).

190. ЕНКЕН Олександр – провізор, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Ромни.

191. ЕПШТЕЙН Яков Борисович – банківський діяч, власник банкірської контори Я. Б. Епштейн.

192. ЕРЛІХМАН Лев Моїсєвич – член правління Чернігівського товариства взаємного кредиту (1909 р.).

193. ЕФРУССІ – відома банківська династія Ефруссі.

194. ЕФРУССІ Ігнат Йохимович (1829–1898 рр.) – банківський діяч, фінансист, керівник Одеської біржі, член банківської династії Ефруссі.

195. ЕФРУССІ Йохам (Хаїм) Айзикович (1793–1864 рр.) – банківський діяч, купець, засновник відомої банківської династії Ефруссі, власник банкірської контори «Ефрусі і К^о» (до 1843 р. назва «Ефрусі, Рафалович і К^о»).

196. ЕФРУССІ Леон – комерційний радник, купець, банківський діяч, власник банкірської контори «Ефруссі і К^о».

197. ЕФРУССІ Михайло Іванович (1845–1914 рр.) – спадковий почесний громадянин, підприємець, «король зерна», купець, банківський діяч, голова Паризької банкірської контори «Ефруссі і К^о» у 1880-ті рр.

198. ЕФРУССІ Шарль (1849–1905 рр.) – банківський діяч, французький мистецтвознавець, колекціонер, член банкірської династії Ефруссі.

199. ЄМЕЛЬЯНЦЕВ Петро Іванович – купець, банківський діяч, директор Стародубського громадського банку (1892–1909 рр.).

200. ЄФРЕМОВ Д. Н. – банківський діяч, власник Приватної банкірської контори Д. Н. Єфремова у м. Севастополь (1889 р.).

- 201. ЖЕЛЯБУЖСЬКИЙ Ілля Володимирович** – банківський діяч, керівник Бердянського відділення Державного банку.
- 202. ЖЕРДСВ Полієвкт Никифорович** – відставний полковник, банківський діяч, директор Ніжинського громадського банку (1899–1892 рр.).
- 203. ЖИВОДАР Антон Іванович** – голова Товариства взаємного кредиту м. Берислав (1913 р.).
- 204. ЖИТКОВСЬКИЙ П. П.** – банківський діяч, керівник Житомирського відділення Державного банку (1914–1915 рр.).
- 205. ЗАБУГІН М. П.** – дійсний статський радник, банківський діяч, керівник Київської контори Державного Дворянського банку (1886– 1902 рр.).
- 206. ЗАПОЛЬСЬКИЙ Петро Вікторович** – голова ІІ Сімферопольського товариства взаємного кредиту (1908 р.).
- 207. ЗАРУДНИЙ Н. А.** – голова правління Першого Товариства взаємного кредиту м. Ромни (1916 р.).
- 208. ЗАРЬ Еммануїл Карлович** – голова правління Одеського купецького і промислового товариства взаємного кредиту.
- 209. ЗАТУРСЬКИЙ Алдрон Францевич** – голова правління Товариства взаємного кредиту м. Глинськ (1916 р.).
- 210. ЗБОРОВСЬКИЙ Григорій Васильович** – почесний громадянин, голова правління Ільїнського ощадно-позичкового товариства (1899 р.).
- 211. ЗБОРОМІРСЬКИЙ Оттон Петрович** – банківський діяч, керівник Миколаївського відділення Державного банку (1914 р.).
- 212. ЗЕЙЛЕР Іцхок Кельманів** – банківський діяч, власник одеської банківської контори.

213. ЗЕЙЛІГЕР (ЗАЙЛІГЕР) Шмуль (Лев) Ілліч – банківський діяч, власник одеської банківської контори «Зейлігер і К^о» (1884–1890 рр.).

214. ЗЕЙМЕ фон Микола Рудольфович (1866–1932 рр.) – дворянин, дійсний статський радник, чиновник Міністерства фінансів (1896 р.), учасник Білого Руху (1918–1920 рр.), голова Товариства взаємодопомоги руським емігрантам у Берліні, керівник Одеської контори Державного банку (1912–1914 рр.), очолював Відділ кредитних білетів Російського державного банку (1914–1918 рр.).

215. ЗЕЙФЕРТ І. Г. – банківський діяч, власник Київської банківської контори І. Г. Зейферт. Збанкруував (1906 р.).

216. ЗЕЛЕНСЬКИЙ Герман Моїсейович – колезький секретар, керівник Товариства взаємного кредиту м. Полтава (1892 р.); керівник Київського відділення Полтавського приватного банку (1900 р.).

217. ЗЕЛЕНСЬКИЙ Іларіон Іович (1833–16.10.1891 рр.) – генерал-майор, таємний радник, фінансист, член правління Полтавського земельного банку (1892 р.). У 1894 р. Збори акціонерів банку заснували на його честь іменну стипендію у Полтавській Маріїнській жіночій гімназії.

218. ЗЕМКИН Карп Самсонович – голова Березнеговацького товариства взаємного кредиту (1913 р.).

219. ЗІЛЬБЕРШТЕЙН Борис Михайлович – спадковий дворянин, банківський діяч, товариш директора Чернігівського відділення Об'єднаного банку (1909 р.).

220. ЗІНКЕВИЧ Федір Петрович – банківський діяч, директор Новогеоргіївського міського громадського банку (Олександрівський повіт Херсонська губернія, 1913 р.).

- 221. ЗОГРАФОС Іван** – банківський діяч, власник одеської банківської контори «Зографос і К^о» (1890 р.).
- 222. ЗОНШТЕЙН Даніїл Рувимович** – банківський діяч, підприємець, власник банкірського будинку «Р. Зонштейн і К^о».
- 223. ЗОНШТЕЙН Лея Йосипівна** – банківський діяч, підприємець, власник банкірського будинку «Р. Зонштейн і К^о» (1914 р.).
- 224. ЗОНШТЕЙН Михайло (Мойсей) Рувимович** – банківський діяч, підприємець, власник банкірського будинку «Р. Зонштейн і К^о» (1875 р.).
- 225. ЗОНШТЕЙН Рувим Рахимович (Рахмільович)** – банківський діяч, крупний одеський домовласник, засновник і власник банкірського будинку «Р. Зонштейн і К^о».
- 226. ЗОТОВ А.** – банківський діяч, агент Ялтинського агентства Бессарабсько-Таврійського земельного банку.
- 227. ЗУСМАН Микола Григорович** – банківський діяч, кервіник Одеського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку м. Одеса (1901 р.).
- 228. ЗУСМАН Соломон Григорович** – банківський діяч, власник банкірської контори «А. С. Зусман і син», співзасновник Одеського торгово-промислового банку (1889 р.).
- 229. ІВАНОВ Петро Семенович** – міщанин, банківський діяч, товариш директора Добрянського громадського банку (1899 р.).
- 230. ІВАНОВСЬКИЙ Яків Іванович** – міщанин, голова правління Городнянського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).
- 231. ІГНАТОВ Семен Ав.(?)** – голова правління Семенівського товариства взаємного кредиту (Полтавська губернія, 1916 р.).

232. ПЛАШКОВ Пантелеймон Петрович – дійсний статський радник, банківський діяч, голова Земського банку Херсонської губернії (1906–1911 рр.).

233. ІНВЕЙС Олександр Георгійович – голова Ощадно-позичкового товариства, заснованого Херсонським відділенням Союзу Руського Народу (м. Херсон) (1912–1913 рр.).

234. ІНГАЛ Г. І. – банківський діяч, підприємець, власник Банкірської контори Г. І. Інгала, був звинувачений у «розтраті через легковажність», збанкрутував у 1913 р.

235. КАГАН В. І. – банківський діяч, директор-скарбничий Глинського міського громадського банку (1916 р.).

236. КАГАН Н. В. – голова правління Другого Лубенського товариства взаємного кредиту (1916 р.).

237. КАГАНЕР І. І. – купець, голова правління Лохвицького ощадно-позичкового товариства (Полтавська губернія) (1916 р.).

238. КАГАНОВ І. І. – голова правління Першого Лубенського товариства взаємного кредиту (1916 р.).

239. КАЗАТНІКОВ Петро Якович – голова правління та скарбник Золотоніського Земської каси дрібного кредиту (1916 р.).

240. КАЗІН Павло Якович – статський радник, банківський діяч, директор Київської контори Державного банку (1880 р.).

241. КАЛОТІ Костянтин Петрович – банківський діяч. Управляючий банкірським будинком «Родоканакі сини та К°» (1899–1901 рр.).

242. КАЛЬДЖІ Карл Антонович – банківський діяч, керівник Одеського відділення Русько-Азіатського банку (1891 р.).

243. КАМЕНКА Борис Абрамович (1855–1942 рр.) – купець 1-ї гільдії, комерції-радник, банківський діяч, голова правління Азово-Донського банку (1910–1917 рр.).

244. КАМЕНКА Михайло Ісакович – банківський діяч, керівник Сімферопольського відділення Азово-Донського комерційного банку. Управляючий Сімферопольським ремісничим і дрібноторговим ощадно-позичковим товариством (1901 р.)

245. КАМЕНСЬКИЙ А. В. – купець, один із директорів Мелітопольського товариства взаємного кредиту.

246. КАМЕНСЬКИЙ Річард Каетанович (3.04.1843–1913 рр.) – громадський діяч, фінансист, банківський діяч. У 1872 р. – бухгалтер Товариства взаємного кредиту, з 1881 – безперервно голова Ради Товариства взаємного кредиту, член правління Полтавського земельного банку (1881– 1899 рр.). За віддану 40-річну роботу рішенням Товариства взаємного кредиту було засновано іменну стипендію Каменського у школі.

247. КАНДИБА В. Т. – купець, банківський діяч, директор Білопільського міського громадського банку (1890 р.).

248. КАПЛАН Лейба – банківський діяч, агент Мінського комерційного банку у м. Черкаси (1900 р.).

249. КАРА Георгій Андрійович – банківський діяч, директор Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1915 р.).

250. КАРНЕЄВ Федір Костянтинович – банківський діяч, директор Херсонського міського громадського банку (1914 р.).

251. КАРПЕНСЬКИЙ Марк Абрамович – банківський діяч, директор Херсонського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку (1913–1914 рр.).

252. КАРПИНСЬКИЙ Олександр Павлович – банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Чернігів (1878 р.).

253. КАРЦЕВ Петро Петрович – банківський діяч, керівник Таврійського відділення Селянського поземельного банку (1910–1914 рр.).

254. КАСІНОВ Е. А. – ватажок дворянства Херсонської губернії, землевласник, банківський діяч, зсновник Бесарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

255. КАСТЕЛУЧИ Карл Іванович – банківський діяч, власник банкірської контори.

256. КАШИНЦЕВ Василь Григорович – підприємець, купець, голова Ніжинського ощадно-позичкового товариства (1899–1909 рр.).

257. КВІТКА Дмитро Константинович – дійсний статський радник, банківський діяч, керівник Полтавського відділення Дворянського земельного банку (1892 р.).

258. КИСЕЛЬ Андрій Іванович – надвірний радник, голова правління Ощадно-позичкової каси чиновників Казенної Палати (1909 р.).

259. КИСЛОВСЬКИЙ А. С. – міщанин, банківський діяч, директор Прилуцького відділення Міського громадського банку (1916 р.).

260. КНЯЖЕВИЧ Олександр Максимович (1792–1872 рр.) – державний діяч, сенатор (з 1854 р.), почесний опікун (з 1855 р.), тайний радник (з 1859 р.),

дійсний міністр фінансів Росії (1858–1862 рр.), банківський діяч, засновник Державного банку (1860 р.).

261. КНЯЗЄВ А. – голова правління Севастопольського товариства взаємного кредиту (1875 р.).

262. КОВАЛЕНКО П. Ф. – голова правління Гадяцького Першого ощадно-позичкового товариства (1916 р.).

263. КОВАРСЬКИЙ С. І. – міщанин, банківський діяч, завідувач Золотоніським агентством Об'єднаного банку (Полтавська губернія, 1916 р.).

264. КОВЕДЯЄВ Єгор Єгорович – колезький радник, банківський діяч, директор Сумського відділення Державного банку (1898–1909 рр.).

265. КОГАН Анна Іллівна – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

266. КОГАН А. Н. – банківський діяч, директор «Банкірського будинку А. Н. Когана» 1890-ті рр.

267. КОГАН (КОН) Моріц – купець, банківський діяч, власник банкірської контори фірми «Коган та Аронсон» («Кон и Аронсон і К^о») (1882 р.).

268. КОГЕН Володимир Данилович – банківський діяч, керівник Мелітопольського відділення Азово-Донського комерційного банку.

269. КОЖЕВНІКОВ Андрій Олексійович – міщанин, банківський діяч, товариш директора Добрянського громадського банку (1909 р.).

270. КОЖЕВНІКОВ Михайло Михайлович – банківський діяч, директор Одеського облікового банку (1911 р.).

271. КОЗЕЛЬСЬКИЙ Г. О. – голова правління Кредитного товариства м. Миргород (1916 р.).

272. КОЗИНЦЕВА Ольга Володимирівна – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

273. КОКОРЕВ Василь Олександрович (1817–1889 рр.) – підприємець, громадський діяч, почесний член Академії мистецтв, банківський діяч, співзасновник Московського купецького банку (1866 р.), співзасновник Волзько-Камського банку (1870 р.).

274. КОЛЕСНИК Ф. А. – в. о. голови правління Камишанського товариства взаємного кредиту (Полтавська губернія) (1916 р.).

275. КОЛЕСНИЦЬКИЙ Г. А. – банківський діяч, керівник Кременчуцького відділення Державного банку (1916 р.).

276. КОЛЕСНИЧЕВСЬКИЙ Петро Іванович – міщанин, банківський діяч, товариш директора Новгородсіверського міського громадського банку (1899–1909 рр.).

277. КОЛОКОЛЬЦЕВ Григорій Дмитрович (?–1872) – граф, статський радник, голова дворянства Вовчанського повіту, Вітебський губернатор (1856–1858 рр.), банківський діяч, засновник Харківського земельного акціонерного банку (1871 р.).

278. КОНОНЕНКО Д. Ф. – купець, банківський діяч, директор Білопільського міського громадського банку (1889 р.).

279. КОНШИН А. В. – банківський діяч, керівник Житомирського відділення Державного банку (1914 р.).

280. КОРЕНЕВ В. Г. – банківський діяч, член правління Харківського земельного банку (1901–1917 рр.).

281. КОСОВСЬКИЙ В. М. – банківський діяч, агент Полтавського земельного агентства у м. Київ (1887 р.).

282. КОСОВСЬКИЙ М. Н. – банківський діяч, директор Бердичівського відділення Руського Торгово-промислового комерційного банку (1900 р.).

283. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Микола Володимирович – статський радник, банківський діяч, член оціночного комітету Чернігівського відділення Державного Дворянського земельного банку (1909 р.)

284. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Павло Петрович – голова Одеського купецького товариства взаємного кредиту.

285. КОТЛЯРОВ Митрофан Миколайович – банківський діяч, директор Кролевецького міського громадського банку (1904–1913 рр.).

286. КОФМАН І. Е. – банківський діяч, торговець, крупний домовласник м. Катеринослав, директор «Банкірського будинку І. Е. Кофмана» (1890– 1917 рр.).

287. КОЦІОЛКОВСЬКИЙ Олександр Людвігович – банківський діяч, керівник Одеського відділення Симбірського торгового банку.

288. КОЧУБЕЙ М. В. – банківський діяч, засновник Херсонського (Київського) земельного банку.

289. КРАНЦФЕЛЬД Пантелеймон Львович – банківський діяч. Управляючий Феодосійським відділенням Азово-Донського комерційного банку.

290. КРАСОВСЬКИЙ Костянтин Васильович – банківський діяч. Член правління Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1909 р.).

291. КРАУЗ Карл Семенович – голова правління Ананьївського товариства взаємного кредиту (1912–1914 рр.).

292. КРИВЕНКО Т. М. – голова правління Ощадно-позичкової каси для співробітників при Роменській конторі «Ф. Є. Вахрамєєвата сини» (1916р.).

293. КРИЖАНОВСЬКИЙ С. І. – банківський діяч, директор Міського банку м. Зіньки Полтавської губернії (1916 р.).

294. КРИМ А. Д. – банківський діяч, агент Феодосійського агентства Бессарабсько-Таврійського земельного банку.

295. КРИЧЕВСЬКИЙ А. Л. – банківський діяч, директор Банку Костянтинградського товариства взаємного кредиту (1916 р.).

296. КРИЧЕВСЬКИЙ А. Ф. – банківський діяч, керівник Київського відділення Волзько-Камського Комерційного банку (1900 р.).

297. КСІДІАС Іван Спиридонович – банківський діяч. Засновник та власник Банкірського будинку «І. С. Ксідіас» (1906 р.).

298. КУЗНЄЦОВ І. Ф. – голова правління Крюківського Комерційного кредитного товариства (Полтавська губернія) (1916 р.).

299. КУЗНЄЦОВ Фома Трофимович – банківський діяч, директор Клишівського громадського банку (1892 р.).

300. КУЗЬМІН Петро Євгенійович – статський радник, банківський діяч, директор Одеської контори Державного банку (1912–1914 рр.).

301. КУЛЯБКО Микола Федорович – колезький радник, банківський діяч, член оціночного комітету Чернігівського відділення Державного Дворянського земельного банку (1899 р.).

302. КУНЧУЛ Георгій Петрович – банківський діяч, директор Тираспольського міського громадського банку (1912–1914 рр.).

303. КУПЧИНСЬКИЙ Петро Михайлович – голова правління Гадяцького кредитного товариства (1916 р.).

304. КУССІС Олександр Фокіонович – банківський діяч, власник одеського банкірського будинку «Брати Куссіс».

305. КУССІС Володимир Фокіонович – банківський діяч, власник одеського банкірського будинку «Брати Куссіс».

306. КУХТА Костянтин Павлович – статський радник, банківський діяч, уповноважений від Міністерства фінансів при Бессарабсько-Таврійському земельному банку (1872 р.).

307. КУЧЕРЕНКО Федір Романович – купець, банківський діяч, директор Глухівського громадського банку (1909 р.).

308. ЛАЗАРЄВ Авраам Микитович – голова Товариства взаємного кредиту м. Миколаїв (1911–1914 рр.).

309. ЛАМАНСЬКИЙ Євгеній Іванович (1825–1902 рр.) – державний і політичний діяч; підприємець; банківський діяч; співзасновник Петербурзького товариства взаємного кредиту (1863 р.), Московського купецького банку, Сибірського торгового банку; член правління Руського для зовнішньої торгівлі банку, Волзько-Камського комерційного банку. Очолював 1-й з'їзд представників товариств взаємного кредиту та 1-й з'їзд представників акціонерних комерційних банків Росії.

310. ЛАНГЕРМАН Вольф Янкелович – банківський діяч, агент Агентства Руського для зовнішньої торгівлі банку (1912–1914 рр.).

311. ЛАСКОРОНСЬКИЙ Андрій Петрович – почесний спадковий громадянин, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Чернігів (1909 р.).

312. ЛАЧИНСЬКИЙ Самуїл Асирович – банківський діяч, керівник Миколаївського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банком (1913–1914 рр.).

313. ЛІБЕРМАН Авраам Леонтійович – голова правління Другого Коропського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

314. ЛІВШИЦЬ Мойсей Йосипович – банківський діяч, власник одеської банкірської контори.

315. ЛЕБЕДИНСЬКИЙ Петро Вікторович – надвірний радник, член правління Ощадно-позичкової каси чиновників Чернігівського акцизного Управління (1899 р.).

316. ЛЕБЕДЄВ Іван Володимирович – голова правління Хорольського міщанського кредитного товариства (1916 р.).

317. ЛЕБЕДЬ С. – банківський діяч, засновник і власник банкірського будинку «С. Лебеда» 1870 р.

318. ЛЕВИТО Іван Петрович – голова Товариства взаємного сільсько-господарського кредиту м. Бобровиць (1909 р.).

319. ЛЕВІН Вульф Хаїмович – банківський діяч. Займався у Одесі банківськими операціями.

320. ЛЕМПЕРТ Борис Вольфович – фінансист, один із директорів Ніжинського товариства взаємного кредиту (1909 р.).

321. ЛЕОНАРД Кириак Васильович – банківський діяч, голова ради Одеського торгово-промислового комерційного банку (1891 р.); голова наглядового комітету Земського банку Херсонської губернії, м. Одеса (1893 р.).

322. ЛЕРИХ Роберт Францевич – гласний Думи, банківський діяч. Директор Симферопольського міського громадського банку (1916 р.).

323. ЛЕСІН Григорій (Герш) Давидович (1860–1924 рр.) – підприємець, банківський діяч, власник київської Банкірської контори Г. Д. Лесіна

324. ЛИКО К. Г. – банківський діяч, директор Балаклавського міського громадського банку (1886 р.).

325. ЛИСОВЕЦЬКИЙ Петро Іванович – статський радник, банківський діяч, керівник Херсонського відділення Державного банку (1911–1914 рр.).

326. ЛІДЕР Максим Максимович – банківський діяч, керівник Херсонського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банком (1912 р.).

327. ЛОПУХІН Олексій Олександрович (1864–1927 рр.) – державний і громадський діяч, дійсний статський радник, прокурор, банківський діяч, прокурор Харківської судової палати, директор Департаменту поліції МВС (1903–1905 рр.), віце-директор Київського відділення Петербурзького міжнародного банку (1911–1912 рр.), віце-директор Московського відділення Сибірського торгового банку (1913 р.).

328. ЛОСЕВ Петро Федорович – міщанин, директор Климівського ощадного товариства (1909 р.).

329. ЛУЗАНОВ Іван Олексійович – купець, банківський діяч, товариш директора Новгородсіверського міського громадського банку (1899–1909 рр.).

330. ЛУКАШЕНКО А. М. – купець, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Хорол (1916 р.).

331. ЛУР'Є Саул Самойлович – банківський діяч, власник банківської контори «С. С. Лур'є».

332. ЛУЦЬКИЙ Соломон Григорович – банківський діяч, директор Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку відділення м. Кривий Ріг (1913 р.).

333. ЛЮБАРСЬКИЙ Михайло Васильович – член правління Ощадно-позичкової каси при Чернігівській гімназії (1899 р.).

334. ЛЮЛЬКА Герц Самуїлович – одеський купець, банківський діяч, власник міняльної лавки, гласний міської думи, староста Одеської нової єврейської синагоги. Власник банківського будинку «Люлька і К°».

335. ЛЮСТИГ Фердинанд Осипович (1854–1923 рр.) – революціонер, близький до партії «Народна воля», банківський діяч, агент Сімферопольського агентства Бессарабсько-Таврійського земельного банку, агент Євпаторійського агентства Бессарабсько-Таврійського земельного банку, керівник Сімферопольського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку (1916 р.).

336. ЛЮТИЙ Петро Ємельянович – купець, банківський діяч, директор Глухівського міського громадського банку (1878–1892 рр.).

337. МАВРОКОРДАТО Матвій Миколайович – банківський діяч, керівник банкірського будинку «Родоканакі сини та К°» (1899–1901 рр.).

338. МАВРОКОРДАТО Матвій Стаматьєвич (1860–? рр.) – спадковий почесний громадянин, підприємець, банківський діяч, керівник Ростовського відділення Петербурзького облікового та позичкового банку (1903– 1910 рр.); керівник відділення Русько-Азіатського банку в Ростові-на-Дону (1910 р.).

339. МАГНЕР Борис Акімович – банківський діяч, співзасновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.), директор Одеського відділення Санкт-Петербурзького банку (1911 р.).

340. МАЙЛІС Герман Янкович – голова правління Торгово-промислового товариства взаємного кредиту м. Пирятин (1916 р.).

341. МАЙМИСЬ Мендель Янкович – голова правління Золотоніського торгово-промислового і сільськогосподарського товариства взаємного кредиту (1916 р.).

342. МАК А. Ю. – одеський банківський діяч.

343. МАК П. К. – голова правління Костянтиноградського ощадно-позичкового товариства (Полтавська губернія, 1916 р.).

344. МАКСИМЕНКО Андрій Васильович – банківський діяч, товариш директора Глухівського громадського банку (1889–1892 рр.).

345. МАЛАХОВ Михайло Миколайович – банківський діяч, член правління Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1909 р.).

346. МАЛИЦЬКИЙ Павло Іванович – статський радник, банківський діяч, керівник Одеської контори Державного банку (1893–1901 рр.).

347. МАЛЮГА Володимир Георгійович – колезький радник, банківський діяч, керівник Чернігівського відділення Державного банку (1909 р.).

348. МАНЬКОВСЬКИЙ Антон Казимирович – голова правління Мелітопольського товариства взаємного кредиту.

349. МАРАЗЛІ Григорій Григорович (1831–1907 рр.) – таємний радник, громадський діяч, міський голова Одеси (1878–1895 рр.), банківський діяч, засновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

350. МАРГОЛІН Давид Семенович (1850–1920? рр.) – київський купець 1-ї гільдії; підприємець; меценат; комерції радник; громадський діяч; банківський діяч; голова ради Київського приватного комерційного банку (1850-ті рр.); голова ради Київського купецького товариства взаємного кредиту; член облікового комітету Київської контори Державного банку, Київського відділення Волзько-Камського комерційного банку, Петербурзького міжнародного комерційного банку.

- 351. МАРКЕЛЬС Максим Климентійович** – голова та член правління Чернігівського товариства взаємного кредиту (1909 р.).
- 352. МАРКОВИЧ Василь Іванович** – банківський діяч, керівник Кам'янець-Подільського відділення Державного банку (1891 р.).
- 353. МАРКОВСЬКИЙ Фрідер Ксаверійович** – голова Тираспольського товариства взаємного кредиту (1912–1914 рр.).
- 354. МАРЧЕНКО Савва Васильович** – статський радник, банківський діяч, керівник Херсонського міського громадського банку (1912–1913 рр.).
- 355. МАСС Арієст (Арист, Ернст) Єфимович** (1832–1902 рр.) – барон, банківський діяч, голова Одеської біржового комітету (1856–1862 рр.), купець, меценат, засновник і власник банкірської контори «Арієст Масс і К^о», повірений банкірського будинку Ротшильдів.
- 356. МАСС Арієст (Ернст) Єфимович молодший** (1866–1919 рр.) – банківський діяч, представник династії банківської і торгової династії Масс.
- 357. МАСС Арист Аристович** – банківський діяч, представник династії банківської і торгової династії Масс.
- 358. МАСС Томас (Фома) Аристович** – банківський діяч, представник династії банківської і торгової династії Масс.
- 359. МАЧЕРЕТ Авраам Йосилевич** – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).
- 360. МЕЛЬНИКОВ Андрій Петрович** – голова правління Яготинського товариства взаємного кредиту (Полтавська губернія, 1916 р.).

361. МЕЛЬНИКОВ В. І. – член правління Київської Спілки установ дрібного кредиту (1914 р.).

362. МЕЛЬНИКОВ Сендер Лейзерович – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

363. МЕЛЬНИКОВ Філ.(?) Іванович – колезький асесор, голова правління Гадяцького товариства взаємного кредиту (1916 р.).

364. МЕНЖИНСЬКИЙ Олександр Рудольфович – чиновник особливих доручень, дійсний статський радник, підприємець, банківський діяч, член правління Об'єднаного банку.

365. МЕШКОВ Олександр Андрійович – банківський діяч, очільник Сімферопольського агентства Катеринославського відділення Селянського поземельного банку (1900–1910 рр.).

366. МЕЩЕРСЬКИЙ Олексій Павлович (1867–1938 рр.) – статський радник, інженер, підприємець, російський банкір, співвласник і директор Соромовського і Коломенського заводів, член ради Петербурзького міжнародного комерційного банку. За життя його називали «руським Фордом».

367. МИКОЛАЄВСЬКИЙ Хацкел Зельманович – голова правління Гельмязівського товариства взаємного кредиту (Полтавська губернія, 1916 р.).

368. МИЛЮ Антон Михайлович – розпорядник Миколаївського міського ломбарду (1911 р.).

369. МИХАЙЛОВСЬКИЙ Дмитро Олексійович – статський радник, член правління Ощадно-позичкової каси при Чернігівській гімназії (1909 р.).

370. МОГИЛЕВЦЕВ Семен Семенович (1842–? рр.) – дійсний статський радник, комерції радник, меценат, банківський діяч. Директор-скарбник Київського міського кредитного товариства, член облікового комітету Київського відділення Державного банку.

371. МОГИЛЬОВ – банківський діяч, співзасновник банкірського будинку «М. Ашкеназі» у 1860-ті рр.

372. МОЛОТКОВ Олексій Олексійович – банківський діяч, керівник Одеської контори Державного банку (1917 р.).

373. МОЛОШТАНОВ Є. Н. – банківський діяч, керівник Сімферопольського відділення Московського об'єднаного банку (1912 р.).

374. МОНОСЗОН Залман Мордухович – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

375. МОРАЧЕВИЧ ?? – священик, банківський діяч, засновник сільського банку с. Олеш'є Проскурівського повіту.

376. МУРЗАЄВ Олександр Григорович – статський радник, міщанин, банківський діяч, керівник Роменського відділення Державного банку (1909–1918 рр.).

377. МУТАФОЛО Павло Мільтіядович – голова Одеського сільськогосподарського товариства взаємного кредиту (1891 р.).

378. МЯСКОВСЬКИЙ К. А. – голова Новомиргородського товариства взаємного кредиту (1914 р.).

379. НЕВРОВИЧ В. І. – статський радник, банківський діяч, директор Київського відділення Державного банку (1891 р.).

380. НЕЙДГАРД Леонід Костянтинович – банківський діяч, керівник Ялтинського відділення Державного банку (1912 р.).

381. НЕСТЕРЕНКО Андрій Іванович – банківський діяч, директор Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1915 р.).

- 382. НІКІТІН Василь Пимонович** – статський радник, банківський діяч, керівник Єлисаветградського відділення Державного банку (1912–1914 рр.).
- 383. НІКІТІН Семен Іванович** – колезький асесор, банківський діяч, директор Новомиргородського міського банку (1912–1913 рр.).
- 384. НОВИЦЬКИЙ Олександр Феліксович** – міщанин, банківський діяч, директор Кролевецького міського громадського банку (1913–1915 рр.).
- 385. НОВІКОВ Яків Олександрович** – банківський діяч, голова правління Одеського торгово-промислового комерційного банку (1891 р.).
- 386. НОВОВ П. Д.** – банківський діяч, засновник та співвласник Банкірського будинку П. Д. Новова (1884 р.).
- 387. ОЛЕФІТ І. С.** – голова правління Градицького кредитного товариства (Полтавська губернія, 1916 р.).
- 388. ОРЛОВСЬКИЙ Олександр Романович** – банківський діяч, керівник Одеського відділення Селянського поземельного банку та Одеського відділення Державного дворянського земельного банку (1901 р.).
- 389. ПАЗУХІН М. Р.** – міщанин, банківський діяч, директор Білопільського міського громадського банку (1886 р.).
- 390. ПАНЕВІН Матвій В.** – потомствений громадянин, купець, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Ромни (1914–1916 рр.).
- 391. ПАНКЄЄВ А. М.** – купець, один із директорів Мелітопольського товариства взаємного кредиту.
- 392. ПАРАМОНОВ Олексій Костянтинович** – голова правління Херсонського товариства взаємного кредиту (1912–1914 рр.).

393. ПАСТАК Абрам Ісакович (1861–1932 рр.) – громадський діяч, науковець, викладач, меценат, голова Сімферопольського товариства взаємного сільськогосподарчого кредиту (1911–1920 рр.).

394. ПАСХАЛОВ В. Д. – голова правління Константиноградського кредитного товариства (Полтавська губернія, 1916 р.).

395. ПАТРИК Петро Миколайович – статський радник, банківський діяч, директор Сумського відділення Державного банку (1909–1910 рр.).

396. ПАШКОВ А. Н. – директор Одеського міського кредитного товариства (1871 р.).

397. ПЕЙЧ Іван Сергійович – статський радник, банківський діяч, керівник Подольського відділення Селянського поземельного банку м. Кам'янець-Подільськ (1895 р.).

398. ПЕЛЧЕВСЬКИЙ Антон Мечиславович – банківський діяч, директор Миколаївського міського громадського банку (1912 р.).

399. ПЕРЕМЕЖКО Федір Якович – голова правління Першого Коропського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

400. ПЕРЕПЛЕТЧІКОВ Яків Васильович – банківський діяч, директор Новозибківського міського банку (1909 р.).

401. ПЕСТЕРЄВ Володимир Петрович – банківський діяч, голова банку Одеського купецького банку м. Одеса (1891 р.).

402. ПЕТРОВ Костянтин Петрович – надвірний радник, банківський діяч, керівник Житомирського відділення Державного банку (1886 р.).

403. ПЕТУХОВ Олександр Єфимович – банківський діяч, директор Новозибківського міського банку (1899 р.).

404. ПИВОВАРОВ І. С. – купець, банківський діяч, директор Білопільського міського громадського банку (1907–1914 рр.).

405. ПЛУЖАНСЬКИЙ Теофіл Йосипович – банківський діяч, агент Кам'янець-Подільського агентства Київського земельного банку (1884 р.).

406. ПОГОНКІН Олександр Володимирович – банківський діяч, директор Одеської контори Державного банку (1893 р.).

407. ПОДДЕРЯГІН Микола Миколайович – банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Олександрія (1912–1914 рр.).

408. ПОДУШКІН Володимир Олексійович – банківський діяч, директор Миколаївського міського громадського банку (1914 р.).

409. ПОЗНЯКОВ Микола Миколайович – член правління Ощадно-позичкової каси при Чернігівській гімназії (1899 р.).

410. ПОЛОВИНСЬКИЙ Іван Онуфрієвич – директор Одеського міського громадського банку (1891 р.).

411. ПОЛУДЕННИЙ Максим Никанорович – банківський діяч, директор Міського громадського санжарівського банку (1913 р.).

412. ПОЛЯКОВИ – династія банкірів і промисловців.

413. ПОЛЯКОВ Олександр Єфимович – купець, банківський діяч, член правління Клишівського громадського банку (1909 р.).

414. ПОЛЯКОВ Ісак Лазарович – банківський діяч, представник династії Полякових, член ради Об'єднаного банку.

415. ПОЛЯКОВ Лазар Соломонович (1842–1914 рр.) – спадковий почесний громадянин, банківський діяч, купець, представник династії Полякових,

засновник Об'єднаного банку, засновник та власник Банкірського будинку Полякових (1873 р.).

416. ПОЛЯКОВ Олександр Лазарович – банківський діяч, представник династії Полякових, член ради Об'єднаного банку (1913 р.), член оціночної комісії Ярославсько-Костромського земельного банку.

417. ПОЛЯКОВ Яків Соломонович (1832–1909 рр.) – російський купець 1-ї гільдії, підприємець, банківський діяч, представник династії Полякових, засновник та власник Петербурзько-Азовського банку, один із засновників Бердянського відділення Азово-Донського комерційного банку (1872 р.).

418. ПОМЕР Андрій Яковлевич (1851–1912 рр.) – банківський діяч, директор Руського для зовнішньої торгівлі банку (1896 р.), директор страхового товариства, член ради фондового відділу Петербурзької біржі. Закінчив Одеське комерційне училище (1870 р.). Служив у Одеському комерційному банку, торговому будинку «Брати Рафаловичі», Одеському обліковому банку, Торгово-промисловому банку.

419. ПОПОВ Павло Іванович – голова Новогергівського ощадно-позичкового товариства (Олександрівський повіт Херсонська губернія, 1913-1914 рр.).

420. ПОРЧИНСЬКИЙ Е. П. – банківський діяч, директор Роменського відділення Державного банку (1898–1909 рр.).

421. ПОСУДІВСЬКИЙ Михайло Іванович – дійсний статський радник, банківський діяч, керівник Чернігівського відділення Державного Дворянського земельного банку (1899 р.).

422. ПРОТОПОВ Микола Андрійович – банківський діяч, директор Одеської контори Державного банку (1893 р.).

423. ПУЗНЯНСЬКИЙ Евель Михайлович – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

424. ПУТІЛОВ Олексій Іванович (1866–? рр.) – промисловець, фінансист, державний і громадський діяч, банківський діяч, директор Загальної канцелярії міністерства фінансів, товариш міністра фінансів, керівник Державного дворянського банку та Селянського поземельного банку (до 1906 р.). Голова ради Русько-Азіатського банку (1910 р.).

425. РАБІНОВИЧ М. – банківський діяч, засновник та власник Банкірського будинку М. Рабінович та сини (1885 р.).

426. РАДОМСЬКИЙ Болеслав Олександрович – банківський діяч, агент Сімферопольського агентства Харківського земельного банку, агент Ялтинського агентства Харківського земельного банку.

427. РАДЬКЕВИЧ Іван Андрійович – член правління Ільїнського ощадно-позичкового товариства (1899 р.).

428. РАЙЗАХЕР Віталій Альфредович – надвірний радник, банківський діяч, директор Одеської контори Державного банку (1912–1914 рр.).

429. РАКУТІН В. К. – банківський діяч, директор Новомиргородського міського банку (1914 р.).

430. РАЛЛІ – відома грецька банківська і торгова династія м. Одеси (1809 рр.).

431. РАЛЛІ Іоанн (Іван) Степанович (1785–1859 рр.) – одеський банківський діяч, фінансист, засновник відомої торгової династії Раллі, засновник і власник банкірської контори «Брати Раллі».

432. РАЛЛІ Павло Степанович (1851–1906 рр.) – громадський діяч, банківський діяч, меценат, представник відомої торгової династії Раллі, цукрозаводчик, голова правління Одеського облікового банку (1892-1906 рр.), власник банкірської контори «Брати Раллі».

433. РАЛЛІ Степан Іванович (1821–1901 рр.) – банківський діяч, представник відомої торгової династії Раллі, власник банкірської контори «Брати Раллі».

434. РАЛЬФ К. Ф. – банківський діяч, директор Білопільського міського громадського банку (1916 р.).

435. РАХЛІС І. С. – банківський діяч, керівник Уманського відділення Руського Торгово-Промислового Комерційного банку (1900 р.).

436. РАФАЛОВИЧ Абрам (?–1860 рр.) – купець, член банкірської і торгової династії Рафалович.

437. РАФАЛОВИЧ Артемій Абрамович – банківський діяч, фінансист, член банкірської і торгової династії Рафалович, директор Руського для зовнішньої торгівлі банку (1903 р.), член правління Русько-французького комерційного банку (1914–1917 рр.), член правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1890–1891 рр.), співзасновник Одеського торгово-промислового банку (1889 р.).

438. РАФАЛОВИЧ Герман Абрамович – банківський діяч; фінансист; член банкірської і торгової династії Рафалович; керівник банкірської контори «Рафалович і К^о» (1869 р.); співзасновник банків Петербурзького облікового і позичкового, Одеського комерційного, Київського комерційного, Руського для зовнішньої торгівлі.

439. РАФАЛОВИЧ Герман Федорович – банківський діяч, фінансист, підприємець, член банкірської і торгової династії Рафалович, керівник банкірської контори «Рафалович і К^о» (1869 р.), співзасновник Одеського комерційного банку (1871 р.), член правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1905 р.).

440. РАФАЛОВИЧ Давид – банківський діяч, член банкірської і торгової династії Рафалович, керівник банкірської контори «Рафалович і К^о» (1843 р.).

441. РАФАЛОВИЧ Лев Абрамович – банківський діяч, фінансист, член банкірської і торгової династії Рафалович, співзасновник Херсонського земельного та Бессарабсько-Таврійського земельного банків (1872 р.).

442. РАФАЛОВИЧ Марк Федорович (?–1914 рр.) – комерції радник, банківський діяч, член банкірської і торгової династії Рафалович, голова банку Бессарабсько-Таврійського земельного банку м. Одеса (1896–1914 рр.), член облікового комітету Сибірського торгового банку, Петербурзького міжнародного комерційного банку, Руського для зовнішньої торгівлі банку.

443. РАФАЛОВИЧ Олександр Абрамович – банківський діяч, фінансист, член банкірської і торгової династії Рафаловичів, директор Руського для зовнішньої торгівлі банку (1903 р.), член правління Русько-французького комерційного банку (1914–1917 рр.).

444. РАФАЛОВИЧ Олександр Федорович – банківський діяч, член банкірської і торгової династії Рафаловичів, керівник банкірської контори «Ф. Рафалович і К^о» (з 1878 р.), голова банку Бессарабсько-Таврійського земельного банку м. Одеса (1882–1896 рр.).

445. РАФАЛОВИЧ Федір Абрамович (1818–1882 рр.) – банківський діяч, фінансист, член банкірської і торгової династії Рафаловичів, керівник банкірської контори «Федір Рафалович і К^о», співзасновник і голова правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1876–1882 рр.).

446. РАФАЛОВИЧИ – відома банкірська і торгова династія.

447. РАХМАНІНОВ І. І. – керівник Міського товариства взаємного кредиту м. Київ (1890–1891 рр.).

448. РЕБЕНКО М. І. – купець, банківський діяч, директор Кременчуцького міського громадського банку (1916 р.).

449. РЕГІРЕР Григорій Абрамович – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

450. РИНДЯ Єремій Леонтійович – купець, банківський діяч, директор Міського громадського банку в Кролевець (1878 р.).

451. РЖЕПЕЦЬКИЙ Антон Карлович (1868–1932 рр.) – громадський і політичний діяч, член Київської міської думи, голова Товариства взаємного кредиту в Києві (1905–1906 рр.), міністр фінансів в уряді П. Скоропадського (1918 р.).

452. фон РЕЙЕР Павло Карлович – банківський діяч, директор Миколаївського відділення Одеського облікового банку (1911–14 рр.).

453. РЕЙХЕРТ Лаврентій Георгійович (1867–1920 рр.) – громадський та політичний діяч, банківський діяч. Закінчив 2-гу Одеську гімназію. Вчитель у приходській школі с. Катериненталь Одеського повіту (1888 р.); писар у с. Карсруе Одеського повіту (1892–1897 рр.); вчитель церковно-приходської школи у м. Одеса (1897 р.); писар у с. Шпейер Одеського повіту (1898–1902 рр.); писар Лаунауської волості одеського повіту (1901–1907 рр.); голосний Одеської повітової земської ради і член Одеської повітової земської управи (1907–1918 рр.); один із засновників Південноросійського німецького товариства освіти (1908 р.); член ревізійної комісії Земського банку Херсонської губернії (1910–1912 рр.); член правління та один із шести директорів Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1912–1915 рр.); виконуючий обов'язки голови Одеської повітової управи (1914 р.); голова

тимчасового комітету по створенню Всеросійського союзу російських німців (1917 р.).

454. РЕУТ І. К. – голова правління Другого Товариства взаємного кредиту у Кременчузі (1916 р.).

455. РОДЗІОВСЬКИЙ Йосиф Владиславович – дворянин, банківський діяч, керівник Руського торгово-промислового банку в с. Голт (Ананьївський повіт, 1912 р.).

456. РОДОКАНАКІ Федір (Теодор) Павлович (1799(7)–1882 рр.) – спадковий почесний громадянин, одеський банкір, судновласник, купець, меценат, громадський діяч, гласний Одеської міської думи, засновник і власник банкірський будинок «Родоканакі сини та К^о» (або «Ф. П. Родоканакі») (1819–1882 рр.), голова правління Петербурзького міжнародного комерційного банку (1869–1876 рр.).

457. РОДОКАНАКІ Перикл Федорович (1840–1899 рр.) – дворянин, громадський діяч, одеський банкір, власник банкірський будинок «Родоканакі сини та К^о» (1882–1889 рр.), директор Одеського міського кредитного товариства (1871 р.), член облікового комітету одеської контори Державного банку (1876 р.).

458. РОЗЕНШТЕЙН Марк Самойлович – банківський діяч, керівник Сімферопольського відділення Азовсько-Донського комерційного банку (1891 р.).

459. РОЙЗМАН Є. Г. – банківський діяч, керівник Одеського відділення Азово-Донського комерційного банку м. Одеса.

460. РОМАНЕНКО Василь Петрович – член правління Ільїнського ощадно-позичкового товариства (1899 р.).

461. РОТ Луї Ігнатович – директор Одеського відділення агентства Ліонського кредиту (1915 р.).

462. РОТГАУЗ М. А. – банківський діяч, голова Київського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного банку (1887–1890 рр.); директор комерційної ради Київського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного банку (1890–1900 рр.).

463. РУБІНШТЕЙН Всеволод Абрамович – банківський діяч; голова правління Міського кредитного товариства м. Київ (1890–1892 рр.); директор Київського відділення Південно-Руського промислового банку (1900 р.).

464. РУБІНШТЕЙН Роман (Рувим) Осипович – банківський діяч, засновник та власник Банкірського будинку Роман Рубінштейн та сини (1874 р.)

465. РУДЕНКО Іоїль Мефодієвич – колезький секретар, член правління Ощадно-позичкової каси чиновників Казенної Палати (1909 р.).

466. РУСІНОВ В. Ф. – очолював Друге Товариство взаємного кредиту м. Лохвиця (Полтавська губернія, 1916 р.).

467. РУТКЕВИЧ Паулін Михайлович – голова правління Ощадно-позичкової каси чиновників Казенної Палати (1899 р.).

468. РЯБУШИНСЬКІ – династія московських підприємців і банкірів, купців-старообрядців.

469. РЯБУШИНСЬКИЙ Володимир Павлович (1873–1955 рр.) – підприємець, банківський діяч, політичний діяч, представник московської династії купців-старообрядців Рябушинських. Закінчив Московську практичну академію комерційних наук (1891 р.) та Гейдельберзький університет. Засновник «Товарищества мануфактур П. М. Рябушинского с сыновьями» (1887 р.), засновник Банкірського будинку братів Рябушинських (1902 р.), у 1912 р. його

реорганізовано у Московський банк, голова правління Харківського земельного банку (1901–1906 рр.). Один із засновників Білого руху.

470. РЯБУШИНСЬКИЙ Михайло Павлович (1880–1960 рр.) – підприємець, меценат, банківський діяч, колекціонер, представник московської династії купців-старообрядців Рябушинських. Закінчив Московську практичну академію комерційних наук. Засновник та співвласник «Товарищества мануфактур П. М. Рябушинского с сыновьями» (1887 р.), засновник та співвласник Банкірського будинку братів Рябушинських (1902 р.), який у 1912 р. реорганізовано у Московський банк, член правління Харківського земельного банку (1901–1917 рр.).

471. РЯБУШИНСЬКИЙ Павло Павлович (1871–1924 рр.) – підприємець, банківський діяч, політичний і громадський діяч, представник московської династії купців-старообрядців Рябушинських. Закінчив Московську практичну академію комерційних наук (1890 р.). Засновник та співвласник «Товарищества мануфактур П. М. Рябушинского с сыновьями» (1887 р.), засновник та співвласник Банкірського будинку братів Рябушинських (1902 р.), який у 1912 р. реорганізовано у Московський банк, голова правління Харківського земельного банку (1906–1917 рр.).

472. САВИЦЬКИЙ Дмитро Васильович – статський радник, голова правління Ощадно-позичкова каса службовців по Міністерству внутрішніх справ м. Чернігів (1899 р.).

473. САВОЙСЬКИЙ В. А. – банківський діяч, керівник Відділення Азово-Донського комерційного банку у м. Ромни (1916 р.).

474. САМОКВАСОВ Іван Якович (1847–? рр.) – банківський діяч, директор Одеської контори Державного банку (1893 р.).

- 475. САМУСЬ Федор Васильович** – банківський діяч, директор Кролевецького міського громадського банку (1892–1904 рр.).
- 476. САЦ Олександр Миронович** – голова ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).
- 477. СВИДЗИНСЬКИЙ Северіан Хрисанфович** – статський радник, банківський діяч, товариш директора Міського громадського банку м. Чернігів (1909 р.).
- 478. СЕГЕТ М. Л.** – управляючий Міського товариства взаємного кредиту м. Київ (1892–1900 рр.).
- 479. СЕЛИВАНОВ Олександр Олександрович** – голова ІІ Сімферопольського товариства взаємного кредиту (1916 р.).
- 480. СЕЛЮК Григорій Якович** – поручик запасу армії, банківський діяч, товариш директора Міського громадського банку м. Чернігів (1909 р.).
- 481. СЕНИК Сергій Ілліч** – купець, віце-голова Ніжинського ощадно-позичкового товариства (1899–1909 рр.).
- 482. СЕРБИНОВИЧ Микола Васильович** – колезький асесор, голова правління Ощадно-позичкової каси чиновників Чернігівського акцизного Управління (1909 р.).
- 483. СИВРІОГЛУ Григорій Федорович** – банківський діяч, голова правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку м. Одеса.
- 484. СИДОРЕНКО Г. Д.** – керівник Міського товариства взаємного кредиту м. Київ (1887 р.).
- 485. СИМОНОВ Григорій** – купець, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Ромни.

486. СИРЖИК М. Д. – банківський діяч, керівник Кременчуцького відділення Об'єднаного банку (1916 р.).

487. СІРКІН Григорій Ісайович – почесний громадянин, директор Ніжинського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

488. СИТЕЦЬКИЙ Олександр Якович – колезький радник, член правління Ощадно-позичкової каси чиновників Чернігівського акцизного Управління (1899 р.).

489. СІКАРД М. К. – банківський діяч, директор Київського комерційного приватного банку (1891–1892 рр.).

490. СІКОРСЬКИЙ Йосиф Францевич – поручик запасу армії, банківський діяч, товариш директора Міського громадського банку м. Чернігів (1892 р.).

491. СІНАДІНІО Віктор Пантелеймонович – банківський діяч, співзасновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

492. СКАРАМАНГА Іван Амвросієвич (1820–1902 рр.) – російський підприємець, фінансист, землевласник, банківський діяч, один із засновників Бердянського відділення Азово-Донського комерційного банку (1872 р.).

493. СКАРЛАТО Олександр Павлович – голова Одеського товариства взаємного дрібного кредиту (1891 р.).

494. СКОРДЕЛІ Пантелеймон Костянтинович (1846–1918 рр.) – державний діяч, юрист, колезький асесор, вчений, банківський діяч, член правління Київського земельного банку, член Ради Міжнародного комерційного банку у м. Санкт-Петербурзі.

495. СКОРДЕЛІ П. А. – банківський діяч, голова правління Київського відділення Волзько-Камського Комерційного банку (1892 р.); управляючий Київським відділенням Московського купецького банку (1900 р.).

496. СКОРНЯКОВ Григорій Федорович – купець, банкір, директор Новозибківського громадського банку (1889–1892 рр.); керівник Новозибківського відділення Орловського комерційного банку (1899 р.).

497. СМИРНОВ Михайло Васильович – банківський діяч, директор Миколаївського міського громадського банку (1913 р.).

498. СЛИНЬКО Данило Іванович – член правління Ощадно-позичкової каси чиновників Казенної Палати (1899 р.).

499. СЛОБОДЗИНСЬКИЙ Микола Адамович – надвірний радник, банківський діяч, керівник Миколаївського відділення Державного банку (1901–1913 рр.).

500. СЛОБЧЕНКО А. Ф. – очолював Тагачанське ощадно-позичкове товариство (Бердичівський повіт Київської губернії, 1900–1911 р.).

501. СОВРІОЛГУ Григорій Федорович – банківський діяч, член правління Бессарабського-Таврійського земельного банку.

502. СОКОЛОВ В. М. – статський радник, банківський діяч, голова Київського відділення Державного Селянського поземельного банку (1891–1900 рр.).

503. СОЛТИК Каміль Іванович – надвірний радник, член правління Ощадно-позичкової каси чиновників Казенної Палати (1909 р.).

504. СОЛЯНИНОВ І. К. – колезький асесор, голова правління Золотоноської взаємо-допоміжної страхової каси (Полтавська губернія, 1916 р.).

505. СОРОЧЕНКО Федір Васильович – банківський діяч, керівник Новозибківського відділення Орловського комерційного банку (1892 р.).

506. СТАВРАКІ М. Ф. – банківський діяч, директор Ялтинського міського громадського банку (1912 р.).

507. СТАМЕРОВ К. – банківський діяч, співзасновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

508. СТЕПУНІН Василь Андрійович – купець, банківський діяч, голова правління Клишівського громадського банку (1889–1892 рр.).

509. СТЕРЛІН Мордох Лейбович – член ради Чернігівського ощадно-позичкового товариства (1909 р.).

510. СТЕФАНОВИЧ Ілля Данилович (?–18.03.1895 р.) – банкір, банківський діяч, співзасновник та голова правління Полтавського земельного банку (1872–1892 рр.).

511. СТОЙКОВ Петро Михайлович – статський радник, голова правління Ощадно-позичкової каси чиновників Чернігівського акцизного Управління (1899 р.).

512. СТОКМАСОВ Микола – князь, титулярний радник, банківський діяч, Управляючий Кам'янець-Подільським відділенням Державного банку (1882–1884 рр.).

513. СТРАЖЕСКО Дмитро Єгорович – банківський діяч, директор Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1906 р.).

514. СТРАХОВСЬКИЙ – банківський діяч, товариш директора Міського громадського банку м. Чернігів (1878 р.).

515. СТРЕЛЬЦОВ Лев Семенович – банківський діяч, керівник Херсонського відділення Руського для зовнішньої торгівлі банком (1913–1914 рр.).

516. СТЮАРД А. – банківський діяч, співзасновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

517. СУББОТІН Василь Іванович – банківський діяч, директор Міського громадського банку посаду Нова Прага (1912–1914 рр.).

518. СУВОРИН Леонід Степанович – банківський діяч, надвірний радник, керівник Сімферопольського відділення Державного банку (1916 р.).

519. СУПОНИЦЬКИЙ І. А. – купець, голова правління Хорольського ощадно-позичкового товариства (1916 р.).

520. СУХОМЛИНОВ Леонід Леонідович – фінансист, підприємець, директор ІІ Сімферопольського товариства взаємного кредиту (1916 р.).

521. СУХОМЛИНОВ Микола Федорович – банківський діяч, голова правління Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1893 р.).

522. СУХОМЛИНОВ Ф. І. – землевласник, банківський діяч, засновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

523. СУХОТІН Олексій Порфірович – інженер-технолог, банківський діяч. Закінчив ІМТУ (1877 р.). Керівник Віленського відділення Державного земельного банку; керівник Одеського відділення Державного дворянського земельного банку (1912–1917 рр.); керівник Одеського відділення Державного селянського поземельного банку (1912–1917 рр.).

524. ТАЛІВ Іван Миколайович – купець, банківський діяч, керівник Новозибківського відділення Орловського комерційного банку (1909 р.).

525. ТАРАСОВ Іван Трохимович (1849–1929 рр.) – професор, доктор поліцейського права, меценат, засновник та голова (1900 р.) Немиринецького ощадно-позичкового товариства (пошт. ст. Зарудниці Бердичівського повіту Київської губернії).

526. ТАТИЩЕВ В. С. – банківський діяч, уповноважений від Міністерства фінансів член правління Харківського земельного банку (1901–1917 рр.).

527. ТАХЧОГЛО Сергій Дмитрович – голова правління ІІ Херсонського товариства взаємного кредиту (1912–1914 рр.).

528. ТЕПЛОВ Олександр Миколайович – статський радник, банківський діяч, керівник Чернігівського відділення Державного Дворянського земельного банку (1899 р.), керівник Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1909 р.).

529. ТЕПЛОВ Дмитро Васильович – статський радник, банківський діяч, керівник Полтавського відділення Державного банку (1892р.); керівник Житомирського відділення Державного банку (1891–1892, 1901–1914 рр.).

530. ТЕРЕМЕЦЬКИЙ І. А. – банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Лубни (1916 р.).

531. ТЕРНОВСЬКИЙ – статський радник, банківський діяч, керівник Житомирського відділення Державного банку (1901 р.).

532. ТИКТИН Ісаак Германович – голова наглядового комітету Одеського міського кредитного товариства.

533. ТИЧИНА Микола Дмитрович – колезький радник, член правління Ощадно-позичкової каси чиновників Чернігівського акцизного Управління (1909 р.).

534. ТИЧКОВ Степан Трофимович – банківський діяч, товариш директора Новозибківського міського банку (1909 р.).

535. ТИЩИНСЬКИЙ Олександр Амфіанович – губернський секретар, банківський діяч, товариш директора Міського громадського банку м. Чернігів (1892 р.).

- 536. ТОКАРЄВ Іван Єфимович** – банківський діяч, директор Клинцівського громадського банку (1909 р.).
- 537. ТОКАРСЬКИЙ Петро Семенович** – колезький радник, банківський діяч, директор Сумського відділення Державного банку (1910–1918 рр.).
- 538. ТРАБОТТІ Олександр Ілліч** – одеський банківський діяч, власник банкірської контори «Тработті і К^о» (1874 р.).
- 539. ТРАБОТТІ Альфред Ілліч** – одеський банківський діяч, власник банкірської контори «Тработті і К^о» (1874 р.).
- 540. ТРАБОТТІ Ілля Іосифович** – одеський банкір.
- 541. ТРИГУБОВ Т.** – банківський діяч, директор Чигиринського міського банку (1900 р.).
- 542. ТРИЗНА Дмитро Романович** – банківський діяч, член правління Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1899 р.).
- 543. ТРИПОЛІТОВ А.** – банківський діяч, директор Керч-Єнікальського міського громадського банку (1863 р.).
- 544. ТРОСТ Густав Йосифович** – директор Одеського відділення агентства Ліонського кредиту (1906 р.).
- 545. ТЮРИН Михайло Олександрович** – купець, банківський діяч, директор Міського громадського банку в Кролевець (1899–1904 рр.).
- 546. УЛЬМАН Василь Петрович** – купець, банківський діяч, співвласник банкірського будинку «Ульман і К^о» (1860–1890-ті рр.).
- 547. УЛЬМАН Роберт Петрович** – громадський діяч, купець, банківський діяч, засновник та власник банкірського будинку «Ульман і К^о» (1860–90-ті рр.).

- 548. УСПЕНСЬКИЙ Костянтин Іванович** – член правління Ощадно-позичкової каси чиновників Казенної Палати (1899 р.).
- 549. ФАТУРОВСЬКИЙ Андрій Миколайович** – банківський діяч, голова правління Земського банку Херсонської губернії м. Одеса (1901 р.).
- 550. ФЕДУТІНОВ Василь Іванович** – надвірний статський радник, банківський діяч, керівник Чернігівського відділення Державного банку (1899 р.).
- 551. ФЕОХАРІ Михайло Ілліч** – голова Товариства взаємного кредиту м. Березівка Ананьївського повіту (1914 р.).
- 552. ФЕРМАН Едуард Адольфович** – банківський діяч, директор Ялтинського міського громадського банку (1905 р.).
- 553. ФІСЕНКО С. А.** – помічник присяжного засідателя, голова правління Кобеляцького ощадно-позичкового товариства (Полтавська губернія, 1916 р.).
- 554. ФЛІГЕ Микола Карлович** – банківський діяч, голова правління Київського відділення Волзько-Камського комерційного банку (1878 р.).
- 555. ФРАДКІН С. С.** – банківський діяч, директор Херсонського відділення Русько-Азіатського банку (1912–1914 рр.).
- 556. ФРАТКІН Борис Соломонович** – банківський діяч, директор Прилуцького відділення Русько-азійського банку (1916 р.).
- 557. ФРЕЙДОВИЧ Мойсей Омелянович** – банківський діяч, керівник Керченського відділення Азово-Донського комерційного банку.
- 558. ФРЕНКЕЛЬ І. Я.** – банківський діяч, керівник комісіонерства Київського промислового комерційного банку у м. Умань (1900 р.).
- 559. ФРІД Берт Файф.(?)** – голова правління Прилуцького товариства взаємного кредиту (1916 р.).

560. ХАІС Озіас Савельєвич (біля 1840–?) – банківський діяч, фінансист, скарбник Одеської біржі, засновник банківської контори в Одесі (1870 р.).

561. ХАРІ Альберт Рафаїлович – банківський діяч, голова II Товариства взаємного кредиту м. Одеса (1891 р.), директор Одеського відділення Русько-Азіатського банку (1891 р.), співзасновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

562. ХАРІ Рафаїл Львович (1842 р. або 1843–1910 рр.) – одеський купець, громадський діяч, повірений одеського єврейського товариства, спадковий почесний громадянин м. Одеса, член Одеської міської управи (1877–1892 рр.), очільник фінансового відділу міської управи (1878–1892 рр.), банківський діяч, член правління та директор Бессарабського-Таврійського земельного банку (1892 р.).

563. ХИЖНЯКОВ Валерій Михайлович – банківський діяч, член правління Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1899 р.).

564. ХІОНАКІ Микола Михайлович – спадковий почесний громадянин м. Одеса, громадський діяч, член міської управи (1890-ті рр.), меценат, банківський діяч, директор банкірського будинку «Родоканакі сини та К^о» (1871 р.), один із директорів Одеського міського кредитного товариства (1888 р.).

565. ХМАНОВ Василь Петрович – банківський діяч, директор Мелітопольського міського громадського банку.

566. ХОМ'ЯКОВ Євгеній Іванович – статський радник, банківський діяч, керівник Херсонського відділення Державного банку (1901 р.).

567. ХРОМОВ Павло Петрович – міщанин, банківський діяч, директор Добрянського посадського банку (1889–1892 рр.).

568. ХУДОКОРМОВ А. П. – банківський діяч, керівник Євпаторійського відділення Московського об'єднаного банку (1909 р.).

569. ЦАПЕНИЦЬКИЙ Василь Григорович – купець, банківський діяч, директор Новгородсіверського міського громадського банку (1899–1909 рр.)

570. ЦИБУЛЬСЬКИЙ В. А. – банківський діяч, директор Міського громадського банку у м. Черкаси (1900 р.).

571. ЦЕЦЕРСЬКИЙ Ісіодор Степанович – банківський діяч, керівник Одеського відділення Руського торгово-промислового банку.

572. ЦОДІКОВ Б. А. – банківський діяч, директор Петроградського міжнародного комерційного банку м. Кременчук (1916 р.).

573. ЧІЖЕВСЬКИЙ Аполлінарій Костянтинович – колезький асесор, банківський діяч, член оціночного комітету Чернігівського відділення Державного Дворянського земельного банку (1909 р.).

574. ЧІХАЧЕВ Микола Матвійович (1830–1917 рр.) – адмірал, генерал-ад'ютант, державний діяч, керівник Головного морського штабу та Морського міністерства, банківський діяч, співзасновник Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.).

575. ЧЕБОТКЕВИЧ Костянтин Миколайович – банківський діяч, директор Глухівського міського банку (1909 р.).

576. ЧЕРЕПЕННІКОВ А. І. – банківський діяч, директор банкірського будинку «Родоканакі сини та К^о» (1871 р.).

577. ЧЕРКЕС Ісак Самойлович – голова Сімферопольського міського кредитного товариства (1912 р.).

578. ЧУДИНСЬКИЙ Микола – банківський діяч, заступник управляючого Кам'янець-Подільського відділення Державного банку (1879 р.).

579. ЧУДОВСЬКИЙ Д. М. (1821–? рр.) – керівник Київської контори Товариства взаємного поземельного кредиту (1887 р.).

580. ШАПРО Веніамін Наумович – банківський діяч, директор Херсонського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку (1912 р.).

581. ШАПРО М. Я. – купець, банківський діяч, керівник Відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку (1916 р.).

582. ШАПОШНІКОВ Олександр Костянтинович – банківський діяч, директор Сімферопольського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку (1908 р.).

583. ШВАНСЬКИЙ І. Ф. – банківський діяч, директор Сільського банку графині Браницької А. (1900 р.).

584. ШЕДЕЛЬ А. А. – банківський діяч. Очоловав Київське відділення Руського для зовнішньої торгівлі банку (1900 р.).

585. ШЕЛИН Дмитро Олександрович – голова Ощадно-позичкового товариства, заснованого Херсонським відділенням Союзу Руського Народу (м. Херсон, 1914 р.).

586. ШЕСТАКОВ Ф. І. – потомствений почесний громадянин, банківський діяч, директор Міського громадського банку м. Лубни (1916 р.).

587. ШИЛО Яків Іванович – управляючий Херсонським товариством сільськогосподарського взаємного кредиту (1913 р.).

588. ШИМАНОВСЬКИЙ Митрофан Васильович – голова правління Одеського міського кредитного товариства.

589. ШЛЕЙФЕР Г. П. – один із засновників Київського міського товариства взаємного кредиту (1868–1885 рр.), голова правління Міського кредитного товариства (1916 р.).

590. ШНИРСОН Соломон Ісакович – член правління Чернігівського товариства взаємного кредиту (1909 р.).

591. ШПАНИОН Леонід Якович – голова Керченського товариства взаємного кредиту, голова Керченського дрібно торгового ощадно-позичкового товариства.

592. ШТЕЙНГЕЛЬ Максим Васильович – барон, підприємець, громадський діяч, меценат, банківський діяч. Очолював Київський земельний банк (1890 р.).

593. ШУЛЬЦ Євген Іванович (1829–1909 рр.) – громадський та банківський діяч, публіцист, одеський купець, власник одеського банкірського дому «Арієст Масс і К^о», автор твору «Записка о средствах к развитию Одесской торговли», у якій значне місце відведене розгляду стану комерційного кредитування та способів боротьби із зловживаннями у цій сфері.

594. ЩЕРБИНА П. С. – голова Сімферопольського товариства взаємного кредиту (1881–1915 рр.).

595. ЩІТКОВ Петро Васильович – надвірний радник, банківський діяч, член облікового комітету Міського громадського банку м. Чернігів (1892 р.)

596. ШТІГЛІЦ Олександр Людвікович (1814–1884 рр.) – російський фінансист, промисловець, банкір, меценат, філантроп, керівник Державним банком (1860–1866 рр.).

597. ЮДОВИЧ Абрам Ісакович – голова Товариства взаємного кредиту м. Кривий Ріг (1913 р.).

598. ЮРКЕВИЧ А. В. – очолював Товариство взаємного кредиту м. Градицька (Полтавська губернія, 1916 р.).

599. ЯНКОВСЬКИЙ Л. М. – банківський діяч. Очолював Київський комерційний приватний Банк (1887 р.).

600. ЯКУБОВИЧ Лев Борисович – банківський діяч, керівник Черкаського відділення Орловського комерційного банку м. Черкаси (1900 р.) директор Одеського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку м. Одеса (1912–1914 рр.).

601. ЯНОВСЬКИЙ Микола Григорович – голова правління Другого Товариства взаємного кредиту м. Ромни (1916 р.).

602. ЯРИГІН Олександр Капітонович – банківський діяч, член правління Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1899 р.).

603. ЯРОЦЬКИЙ Віктор Григорович – банківський діяч, член правління Чернігівського відділення Державного Селянського земельного банку (1899 р.).

604. ЯРОШЕНКО Семен Петрович (1846–1917 рр.) – математик, громадський та державний діяч. Навчався у Київському та Новоросійському університетах. Професор Новоросійського університету (1873 р.); ректор Новоросійського університету (1881–1890 рр.); голова Товариства взаємного кредиту м. Одеса (з 1895 р.); голосний Думи (1905 р.); Одеський міський голова (2–11.05.1905 р.).

605. ЯСИНСЬКИЙ Август Ігнатович – голова правління Ощадно-позичкової каси при Чернігівській гімназії (1899 р.).

Додаток Й

Приклади форм банківських звітів
Баланс Сільського Банку Графині Олександрі Браницької
в містечку Білій Церкві на 1 січня 1895 р.

Актив

Пасив

Поточний рахунок в Київ. Держ. конторі Банка	10.15	Рахунок осн. капітала:	153231
• у Київ. відд. С.-Петербур. міжн. банку	11260.04		
Рахунок каси:	27948.38	• Запасного	5009
• % паперів, які належать банку	21108.50	• Кошти для видачі позики	-
• Термінових позик під заставу % паперів	-	• Під заставу земель	12023
• Позик під поручительство	109956.76	• Вкладів на звич. поточ. рахунках	2697
• Позик на придбання земл. машин і знарядь	34.767.83	• Вкладів на умовн. поточ. рахунках	-
• Позик під заставу товарів	955	• Вкладів до запитання	669
• Простроч. позик під поручительство	-	• Строк. вкладів	5010
• Витрат на першопоч. облашт.	-	• % за вкладами до запитання	21
• Обзаведення банку	148.87	• Прибутків і збитків	6326
• Витрат банку поточних	-	• %, за строковими вкладами	88

• Витрат, які підлягають поверненню	401.47	• Перехідних сум	1722
• %, належних за позиками під поручителя	6076.11	• Повернення позик прострочених по 1.01	-
• %, належних на придбання земл. машин і знарядь	580.32	• % по операціям	17
• %, належних під заставу земель	431.18	• Комітентів	75554
• Купонів від % паперів, що належать банку	518.60		
• %, виданих вкладникам векселів на комісії	39503.52		
Баланс	264371.86	Баланс	264371.86
		Вклади на зберігання	33100

Баланс Сельского Банка Графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви к 1 января 1895 г. // Киевские губернские ведомости. – 1895. – № 17. – С. 4.

**Приклад форми звіту контор та відділень
Державного банку на 1878 рр.¹**

	Актив	31.12. 1877	січень 1878	....	1878
1.	Каса: 1) золото				
2.	2) срібло				
3.	3) розмінні монети				
4.	4) кредитні білети				
5.	Облік та переоблік векселів				
6.	Облік термінових паперів				
7.	Позики під заставу:				
	1) державних % паперів				
8.	2) акцій та облігацій				
9.	3) товарів				
10.	Рахунок з Банком				
11.	Протестовані векселі				
12.	Прострочені позики				
13.	Відсотки, видані під вклади				
14.	Витрати				
15.	Різне: а) гербовий папір та марки				
16.	б) різне				
17.	Баланс				
	Пасив				
18.	Капітал				
19.	Вклади: 1) строкові				

¹ Ежегодник русских кредитных учреждений. 1878 г. – Вып. 2 / Сост.; под ред. И. С. Иващенко. – Санкт-Петербург : Тип. И. С. Леви, 1882. – С. 120-147.

20.	2) безстрокові				
21.	3) суми, на поточному рахунку				
22.	Вклади: а) відсоткові				
23.	б) безвідсоткові				
24.	Відсотки, нараховані вкладникам				
25.	Суми на перевірку білетів та телеграм				
26.	Відсотки за операціями				
27.	Перехідні суми				
28.	Різне				
29.	Баланс				

Додаток К

Приклад форми звіту товариства взаємного кредиту¹

	Дебет:
1.	Зобов'язання 288 членів
2.	Зобов'язання за внесками
3.	Каса
4.	Поточний рахунок у Полтавському відділенні Державного Банку
5.	Суми, забезпечені відсотковими паперами
6.	Позики під заставу: а) державних відсоткових паперів
7.	б) акцій
8.	в) різних відсоткових паперів
9.	Облікові векселі: а) соло-векселі забезпечені
10.	б) векселі за двома підписами
11.	Майно та витрати по управлінню
12.	Відсоткові папери, що належать товариству
13.	Баланс
	Кредит:
14.	Капітал забезпечення: а) обіговий
15.	б) перехідні суми
16.	Поточний рахунок членів
17.	Вклади з відсотками: а) строкові
18.	б) безстрокові
19.	Відсотки за операціями: 1. позики під заставу: а) державних відсоткових паперів
20.	б) акцій
21.	в) різних відсоткових паперів

¹ Баланс Полтавского общества взаимного кредита к 3.01.1872 г. // Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 6. – С. 8.

22.	2. облік векселів
23.	Різне
24.	Суми витрат на повідомлення векселедавців та на публікацію повідомлень
25.	Баланс